Червоне і чорне

Частина перша

Правда, сувора правда.

Дантон

I. ПРОВІНЦІЙНЕ МІСТО

Put thousands together

Less bad,

But the cage less gay.

Hobbes 1

Містечко Вер'єр — мабуть, чи не одне з наймальовничіших у Франш-Конте. Його біленькі будиночки з гостроверхими черепичними дахами розкидані по узгір'ю, де з кожного видолинка здіймаються густолисті каштани. Річка Ду тече долиною за кілька сот кроків від руїн укріплення, колись збудованого іспанцями.

З півночі Вер'єр захищений високою горою — одним з відрогів Юри. Скелясті вершини Верра вкриваються снігом уже за перших жовтневих заморозків. Гірський потік, який впадає в Ду, перетинає Вер'єр і приводить в рух безліч лісопилок; ця нехитра промисловість годує добру половину мешканців Вер'єра, більше схожих на селян, ніж на городян. А проте містечко розбагатіло не завдяки лісопилкам. Фабрика вибивних тканин, відомих під назвою мюлузьких,— ось джерело загального

добробуту, який після падіння Наполеона дозволив поновити фасади майже всіх вер'єрських будинків.

На головній вулиці, як тільки ви входите у містечко, вас приголомшує грюкіт якоїсь страхітливої машини. Двадцять важких молотів падають з гуркотом, від якого двигтить брук; їх підіймає колесо, приведене в рух гірським потоком. Кожен з цих молотів щодня нарубує тисячі цвяхів. Гарненькі свіжолиці дівчата підкладають під оті величезні молоти залізні брусочки, що вмить перетворюються на цвяхи. Ця робота, на вигляд така важка, надзвичайно вражає подорожнього, що вперше опинився у горах на межі Франції і Швейцарії. Якщо подорожній, що потрапив у Вер’єр, спитає, кому належить та дивовижна цвяхарня, яка оглушує всіх перехожих, йому відкажуть протяжною говіркою:

— А-а, то цвяхарня пана мера.

І якщо подорожній на кілька хвилин затримається на головній вулиці Вер'єра, що йде вгору від берега Ду аж до вершини горба, можна закластися на сто проти одного, що він неодмінно зустріне високого чоловіка з поважним і заклопотаним обличчям.

Побачивши його, жителі містечка поквапливо скидають капелюхи. Волосся в нього сивувате, одягнений він у сіре. Він кавалер кількох орденів, має високе чоло, орлиний ніс, і взагалі в нього досить правильні риси обличчя. На перший погляд, гідність сільського мера в ньому поєднується з тією приємністю, що буває властива людині під п'ятдесят років. Та незабаром парижанина прикро вражає у виразі його обличчя самовдоволення й зарозумілість, поєднані з якоюсь посередністю й обмеженістю. Зрештою, почувається що всі таланти цієї людини не сягають далі уміння пильно вимагати від своїх боржників сплати того, що вони винні, і якомога довше не платити власних боргів.

Такий мер Вер’єра пан де Реналь. Поважною ходою перетинає він вулицю, входить у мерію і зникає з очей подорожнього. Якщо,

прогулюючись, подорожній ітиме вулицею вгору, то десь кроків за сто помітить досить показний будинок, а навколо нього за залізною огорожею — розкішні сади. За ним, окреслюючи обрій, простягаються пагорби Бургундії, немов створені для того, щоб чарувати зір. Милуючись тим краєвидом, парижанин забуває отруйну атмосферу дрібних грошових інтересів, в якій він уже починає задихатись.

Йому пояснюють, що будинок той належить панові де Реналю. Це на прибутки від великої цвяхарні вер’єрських мер спорудив свій гарний дім з тесаного каменю й тепер завершує його оздоблення. Пан де Реналь, як кажуть, походить із старовинного іспанського роду, що оселився в цій країні задовго до завоювання її Людовіком XIV.

Від 1815 року пан де Реналь соромиться того, що він фабрикант: 1815 рік зробив його вер'єрським мером. Товсті мури, що підтримують тераси його розкішного саду, який спускається аж до річки Ду,— теж винагорода панові де Реналю за спритність у торгівлі залізними виробами.

Не сподівайтеся побачити у Франції такі мальовничі сади, як в околицях промислових міст Німеччини — Лейпціга, Франкфурта, Нюрнберга та інших. У Франш-Конте що більше у вас зведено мурів, що більше нагромаджено каміння, то більше набуваєте ви прав на повагу сусідів. Сади пана де Реналя, в яких так багато мурів, викликають захоплення ще й тому, що він для них купив на вагу золота кілька ділянок землі. Ось, наприклад, і та лісопилка на березі Ду, що вразила вас при в'їзді у Вер'єр і на якій ви помітили прізвище Сорель, написане велетенськими літерами на дошці через увесь дах,— ця лісопилка шість років тому була саме там, де тепер зводять мур четвертої тераси садів пана де Реналя.

Хоч який гордовитий пан мер, але йому довго-таки довелося умовляти й улещувати старого Сореля, затятого і грубого селянина. Він змушений був відрахувати йому чимало дзвінких луїдорів, щоб той переніс свою лісопилку в інше місце. А щодо "громадського" потоку, який

рухав пилу, то пан де Реналь завдяки своїм зв'язкам у Парижі домігся дозволу відвести його в інше русло. Він запобіг цієї ласки після виборів 182... року.

Він дав Сорелю по чотири арпани за один, на п'ятсот кроків нижче, на березі Ду. І хоч це місце було значно вигідніше для торгівлі ялиновими дошками, але дядечко Сорель, як його стали звати, відколи він розбагатів, зумів скористатися з нетерпіння і власницької манії, що охопили його сусіда, й витяг з нього 6000 франків.

Щоправда, цей обмін не був схвалений місцевими розумниками. Якось у неділю — це було років чотири тому,— повертаючись із церкви в парадному вбранні мера, пан де Реналь здалека побачив старого Сореля, що стояв із своїми трьома синами й посміхався, дивлячись на нього. Та посмішка відкрила мерові очі, і відтоді йому не дає спокою думка, що він міг би помінятися значно дешевше.

Щоб заслужити повагу жителів Вер'єра, дуже важливо, зводячи якомога більше мурів, не спокуситись якоюсь вигадкою італійських мулярів, що пробираються навесні ущелинами Юри, прямуючи в Париж. Таке нововведення привело б до того, що необачного господаря вважали б навіженим, і його добре ім'я назавжди було б заплямоване в очах тих розважливих і поміркованих людей, що створюють громадську думку в Франш-Конте.

Сказати правду, ці розважливі люди виявляють страшний деспотизм. Саме це прикре слівце робить життя в містечках нестерпним для кожного, хто жив у великій республіці, що зветься Парижем. Тиранія громадської думки — та якої думки! — така сама тупа в провінційних містах Франції, як і в Сполучених Штатах Америки.

II. ПАН МЕР

Престиж! Хіба це ніщо, пане? —

Повага дурнів, здивування дітей,

заздрощі багатих, зневага мудреця.

Барнав 2

На щастя для пана де Реналя і його престижу як правителя міста, виникла потреба збудувати величезний підпірний мур уздовж міського бульвару, що простягся на висоті ста футів над Ду по схилу пагорба. Завдяки такому чудовому місцезнаходженню, звідси відкривається один з наймальовничіших краєвидів Франції. Проте щовесни дощі розмивали той бульвар, доріжки були геть покриті рівчаками, й бульвар ставав непідходящим для прогулянок. Саме ця незручність для всіх дала панові де Реналю щасливу нагоду увічнити своє правління спорудженням муру заввишки двадцять футів і завдовжки тридцять-сорок туазів.3

Парапет муру, заради якого панові де Реналю довелося тричі їздити в Париж, бо передостанній міністр внутрішніх справ виявився непримиренним ворогом вер'єрського бульвару,— парапет цей нині здіймається на чотири фути над землею. І, немов кидаючи виклик усім міністрам, сучасним і колишнім, його тепер облицьовують гранітними плитами.

Скільки разів, поринувши в спогади про бали недавно покинутого Парижа і спершись грудьми на масивні плити гарного синювато-сірого кольору, я задивлявся на долину Ду. Там, на лівому березі, звиваються п'ять-шість видолинків, на дні яких видніються струмочки. Вони біжать, утворюючи де-не-де водоспади, і, нарешті, вливаються в Ду. Сонце спекотливе в цих горах; а коли воно стоїть просто над головою, подорожній може мріяти на терасі в затінку розкішних платанів. Вони вкриті гарним голубувато-зеленим листям і буйно розрослися на наносному грунті, бо пан мер, незважаючи на опір ради муніципалітету, наказав насипати землі вздовж усієї величезної підпірної стіни й розширив таким чином бульвар більше як на шість футів (і хоч він

ультрароялiст, а я — лiберал, я його за це хвалю). Ось чому, на його думку, а також на думку пана Вально, задоволеного життям директора Вер'єрського притулку для бiдних, ця тераса нiчим не поступається перед Сен-Жерменською терасою в Ле.

Я, зi свого боку, можу вiдзначити лише одну хибу Алеї Вiрностi,— цю офiцiйну назву можна прочитати в п'ятнадцяти чи двадцяти мiсцях на мармурових дошках, за якi пана де Реналя нагороджено ще одним орденом,— це той варварський спосiб, за яким, з наказу начальства, пiдрiзають та пiдстригають могутнi платани. Краще було б, якби тi дерева не нагадували своїми низькими, круглими й плескуватими кронами найвульгарнiшу з городнiх рослин, а розкiшно розросталися б, як в Англiї. Але волi пана мера не здолати, i двiчi на рiк всi дерева, що належать мiсту, пiдлягають нещадній ампутацiї. Мiсцевi лiберали кажуть, — хоч це, звичайно, перебiльшення,— що рука мiського садiвника стала значно безжальнiшою, вiдколи пан вiкарiй Маслон став привласнювати собi плоди цiєї стрижки.

Цього молодого духовного пастиря було прислало кiлька рокiв тому з Безансона, щоб вiн наглядав за абатом Шеланом i кiлькома священиками з навколишнiх сiл. Старий полковий лiкар, учасник iталiйської кампанiї, що оселився пiсля вiдставки у Вер’єрi i був за свого життя, на думку пана мера, якобiнцем i бонапартистом одночасно, якось наважився поскаржитись йому на перiодичне калiчення цих гарних дерев.

— Я люблю тiнь,— вiдповiв пан де Реналь з такою погордою, яку можна виявити в розмовi з лiкарем, кавалером ордена Почесного легiону, — я люблю тiнь i наказую пiдстригати мої дерева, щоб вони давали тiнь. I я не розумiю, для чого ще може служити дерево, коли воно не дає прибутку, як, приміром, горiх.

Ось воно, те велике слово, яке все вирiшує у Вер’єрi: давати прибуток; лише до цього i зводяться думки понад трьох чвертей всього населення.

Давати прибуток — ось що керує всім у цьому містечку, яке видалося вам таким гарним. Чужинцеві, що потрапляє сюди, зачарованому красою й свіжістю навколишніх долин, спершу здається, що жителі його чутливі до краси; адже вони так часто говорять про красу свого краю: не можна заперечити, вони ним дорожать, але тільки тому, що він приваблює чужинців, чиї гроші збагачують власників готелів, а це, через міські податки, дає прибуток місту.

Одного погожого осіннього дня пан де Реналь прогулювався по Алеї Вірності під руку зі своєю дружиною. Слухаючи міркування чоловіка, що просторікував з поважним виглядом, пані де Реналь тривожно стежила очима за рухами трьох хлопчиків. Старший, на вигляд років одинадцяти, раз у раз підбігав до парапету і намірявся на нього видертися. Лагідний голос гукав тоді Адольфа, і хлопчик відмовлявся від свого сміливого заміру. Пані де Реналь на вигляд можна було дати років тридцять, але вона була ще дуже вродлива.

— Він ще пожалкує, цей добродій з Парижа,— сказав пан де Реналь ображеним тоном, і його обличчя здавалося іще блідішим, ніж звичайно. — У мене таки знайдуться деякі друзі при дворі...

А втім, хоч я й збираюсь на двохстах сторінках розповідати вам про провінцію, все ж я не такий варвар, щоб мучити вас довгими й марудними провінційними розмовами.

Цей добродій з Парижа, такий ненависний вер'єрському меру, був не хто інший, як пан Аппер, що два дні тому якось умудрився побувати не тільки в тюрмі та Вер’єрському притулку для бідних, а й у лікарні, якою, не одержуючи за це ніякої платні, відав мер разом з найповажнішими домовласниками міста.

— Але,— боязко заперечила пані де Реналь,— що вам може накоїти цей пан із Парижа, коли ви правите майном бідняків з бездоганною чесністю?

— Він приїхав тільки для того, щоб вилити на нас потоки бруду, а потім друкуватиме статейки в ліберальних газетах.

— Ви ж їх ніколи не читаєте, любий мій!

— Але нам весь час твердять про ці якобінські статейки; все це відволікає нас і заважає нам творити добро. Ні, я ніколи не прощу цього нашому кюре.

III. МАЙНО БІДНИХ

Доброчесний священик, до того ж не інтриган,— це провидіння для села.

Флері 4

Треба сказати, що вісімдесятирічний вер’єрський кюре, який завдяки живлющому повітрю цього гірського краю зберіг залізне здоров'я і непохитну вдачу,— мав право повсякчасно відвідувати в'язницю, лікарню і навіть притулок для бідних. Отже, пан Аппер, якому в Парижі дали рекомендаційний лист до священика, мав розважливість приїхати в це містечко рівно о шостій годині ранку і негайно ж з'явитись у дім кюре.

Читаючи листа від маркіза де Ла-Моля, пера Франції і найбагатшого землевласника цієї провінції, абат Шелан замислився.

— Я старий, і мене тут люблять,— стиха сказав він сам до себе,— вони не посміють! — І відразу ж, звернувшись до парижанина, сказав, підвівши очі, в яких, незважаючи на похилий вік, палав той священний вогонь, що свідчив про те, як приємно зробити благородний, хоч і трохи ризикований вчинок: — Ходімо зі мною, пане, але, будь ласка, в присутності тюремника і особливо наглядачів притулку для бідних не висловлюйте своєї думки про те, що ми побачимо.

Пан Аппер зрозумів, що мав справу з мужньою людиною; разом з поважним священиком він відвідав в'язницю, лікарню, притулок, багато розпитував і, незважаючи на дивні відповіді, не дозволив собі ні слова огуди.

Цей огляд тривав кілька годин. Священик запросив пана Аппера пообідати з ним, але той послався на те, що йому треба написати кілька листів: він не хотів ще більше компрометувати свого великодушного супутника. О третій годині вони закінчили огляд притулку для бідних і ще раз повернулись у в'язницю. При вході їх зустрів тюремник, клишоногий велетень шести футів на зріст; його бридке обличчя стало зовсім огидним від страху.

— Ах, пане,— сказав він священикові, тільки-но побачив його,— цей добродій, що з вами, часом не пан Аппер?

— Ну то й що? — мовив священик.

— А те, що я вчора дістав найсуворіший наказ; пан префект прислав його з жандармом, який скакав цілу ніч,— ні в якому разі не пускати пана Аппера у в’язницю.

— Я вам заявляю, пане Нуару,— відповів священик,— що цей приїжджий є пан Аппер. Чи ви визнаєте за мною право входити у в'язницю повсякчасно, вдень і вночі, в супроводі будь-кого?

— Так, пане кюре,— тихо сказав тюремник, схиливши голову, наче бульдог, якого змушують слухатись, показуючи палицю.— Проте, пане кюре, в мене є жінка й діти, і, якщо на мене буде подана скарга, мене звільнять, а годує мене тільки служба.

— Мені теж було б дуже неприємно втратити парафію,— відповів добрий священик схвильованим голосом.

— Хіба ж можна рівняти! — жваво підхопив тюремник.— У вас, пане кюре,— це всім відомо,— вісімсот ліврів ренти з вашої земельки...

Ось які події, перебільшені й перекручені на двадцять різних ладів, вже два дні розпалювали всі лихі пристрасті в містечку Вер’єр. Саме з цього приводу виникла зараз суперечка між паном де Реналем і його дружиною. Вранці він у супроводі пана Вально, директора притулку для бідних, ходив до кюре, щоб висловити йому своє крайнє незадоволення. У пана Шелана не було ніяких покровителів; отже, він відчув, якими наслідками загрожує йому ця розмова.

— Ну що ж, панове! Я буду, мабуть, третім вісімдесятирічним священиком, якого усунуть з посади в цьому краї. Я тут уже п'ятдесят років; я хрестив майже всіх жителів міста, яке було лиш селищем, коли я сюди приїхав. Щодня я вінчаю молодих, так само, як колись вінчав їхніх дідів. Вер’єр — це моя сім'я; але й страх покинути його не змусить мене ані укласти угоду із сумлінням, ні керуватися у своїх вчинках чим-небудь, окрім нього. Коли я побачив новоприбулого, я подумав: "Цей чоловік, що приїхав з Парижа, може, й справді ліберал, бо їх тепер багато розвелось, але яке лихо може він заподіяти нашим біднякам і в'язням?"

Та докори пана де Реналя і особливо пана Вально, директора притулку для бідних, ставали дедалі різкішими.

— Ну що ж, панове! Заберіть у мене парафію,— вигукнув старий священик тремтячим голосом.— Я однаково житиму тут! Всім відомо, що сорок вісім років тому я успадкував шматок землі, яка дає вісімсот ліврів. На цей прибуток я й житиму. На своїй посаді я, панове, нічого не заощаджую і, може, тому мене не дуже лякає загроза її втратити.

Пан де Реналь жив у цілковитій згоді з своєю дружиною, але, не знаючи, що відповісти, коли та лагідно повторила: "Що може заподіяти ув'язненим цей пан з Парижа?" — він уже ладен був розгніватись, як раптом вона скрикнула. Її другий син тільки що виліз на парапет і біг по

ньому, хоч стіна височіла більше ніж на двадцять футів над виноградником, розташованим по той бік. Боячись, щоб хлопчик не злякався і не впав, пані де Реналь не наважувалась покликати його. Нарешті хлопчик, радіючи з своєї вигадки, глянув на матір і, побачивши, як вода зблідла, зіскочив з парапету й підбіг до неї. На нього добре нагримали.

Ця незначна пригода змінила тему їхньої розмови.

— Я неодмінно хочу взяти до себе в дім Сореля, сина лісопильника,— сказав пан де Реналь,— він доглядатиме дітей, бо вони стають надто пустотливі. Він молодий священик чи готується ним бути, добре знає латинь і примусить дітей учитись; у нього, як казав кюре, твердий характер. Я дам йому триста франків на наших харчах. Я мав деякі сумніви щодо його моралі, бо він був улюбленцем отого старого лікаря, кавалера ордена Почесного легіону, що жив нахлібником у Сорелів ніби тому, що він їхній родич. Цілком можливо, що ця людина — таємний агент лібералів. Він казав, що наше гірське повітря допомагає йому від астми, та хто його знає! Він брав участь у всіх італійських кампаніях Буонапарте і навіть тоді, коли голосували за імперію, то він, кажуть, написав "ні". Цей ліберал учив латині молодого Сореля і залишив йому багато книжок, які привіз із собою. Звичайно, мені б ніколи й на думку не спало взяти до дітей цього сина тесляра; але наш кюре саме напередодні цієї пригоди, яка нас назавжди посварила, розповідав мені, що молодий Сорель уже три роки вивчає теологію і готується вступити до семінарії, отже — він не ліберал і, крім того,— латиніст. Це буде зручно з усіх поглядів,— провадив пан де Реналь, дивлячись на дружину з виглядом дипломата.— Вально дуже пишається парою нормандських коней, яких він недавно купив для своєї коляски. Але в його дітей немає гувернера.

— Він ще може в нас його перехопити.

— Значить, ти схвалюєш мій проект? — мовив пан де Реналь, усмішкою дякуючи своїй дружині за щойно висловлену слушну думку.— Отже, це справа вирішена.

— Ах, боже мій! Як ти швидко вирішуєш, любий друже!

— Бо я рішучий, так, і кюре в цьому переконається. Не криймося — навколо безліч лібералів. Я впевнений, що всі ці крамарі заздрять мені, і двоє або троє з них дедалі більше багатіють. Так ось, нехай подивляться, як діти пана де Реналя йдуть на прогулянку в супроводі свого гувернера. Це змусить їх поважати мене. Дідусь часто нам розповідав, що в дитинстві у нього був гувернер. Він може обійтись мені в якусь сотню екю, але ця витрата необхідна для нашого престижу.

Це раптове рішення змусило пані де Реналь глибоко замислитись. Пані де Реналь, висока й ставна жінка, у свій час мала славу першої красуні на увесь край, як кажуть тут у горах. У її зовнішності та ході було щось юне й простодушне. Ця наївна грація, сповнена невинності і жвавості, мабуть, могла б зачарувати парижанина м'якою прихованою палкістю. Але якби пані де Реналь знала, що може справити таке враження, вона б згоріла від сорому. Ні кокетство, ні афектація ніколи не торкалися її серця. Казали, що пан Вально, багач, директор притулку, залицявся до неї, але не мав успіху. І тому її доброчесність набула гучної слави, бо пан Вально, рослий, міцно збитий, молодий ще чоловік, з рум'яним обличчям і густими чорними бакенами, належав саме до тих грубих, зухвалих і крикливих молодиків, яких у провінції звуть "красень мужчина".

Сором'язлива пані де Реналь мала, очевидно, вразливу вдачу, і її дуже дратувала невгамовна метушливість і гучний голос пана Вально. Вона цуралася того, що зветься у Вер’єрі розвагами, і тому про неї говорили, що вона надто чваниться своїм походженням. У пані де Реналь цього й на думці не було, але вона зраділа, коли мешканці Вер'єра стали не так часто бувати в її домі. Треба сказати одверто, що місцеві дами мали її за дурненьку, бо вона не вміла крутити чоловіком і не користалася з найсприятливіших нагод, щоб умовити його купити їй гарненький капелюшок у Парижі або в Безансоні. Аби тільки їй не заважали самій блукати в своєму розкішному саду — більше вона ні про що не просила.

Її душа була проста й наївна; вона ніколи не наважувалась судити чоловіка, не признавалася сама собі, що їй з ним нудно. Вона вважала, хоч і не замислювалась над цим, що між подружжям не буває ніжніших стосунків. Найбільше їй подобався пан де Реналь тоді, коли ділився з нею своїми планами щодо майбутнього їхніх синів; одного з них він готував для військової кар'єри, другого для магістратури, а третього для церкви. Зрештою, пан де Реналь здавався їй далеко менш нудним, ніж усі інші знайомі їй чоловіки.

Така думка дружини була не безпідставною. Вер'єрський мер завдячував своєю репутацією дотепної і гарно вихованої людини півдесяткові жартів, успадкованих ним від дядька. Старий капітан де Реналь служив до революції в піхотному полку герцога Орлеанського, і, коли бував у Парижі, його приймали в салонах принца. Там йому довелося бачити пані де Монтессон,5 славетну пані де Жанліс,6 пана Дюкре,7 винахідника Пале-Рояля. Ці особи дуже часто фігурували в анекдотах пана де Реналя. Та згодом йому ставало дедалі важче розповідати всі ті делікатні й нині призабуті подробиці, і нарешті він став повторювати анекдоти про Орлеанський дім тільки за особливо урочистих обставин. До того ж він був ще й дуже чемний — за винятком тих випадків, коли йшлося про грошові справи, а тому його не без підстав вважали за найбільшого аристократа у Вер’єрі.

IV. БАТЬКО І СИН

E sara mia colpa,

Se così è?

Machiavelli 8

"Жінка моя таки справді розумниця! — думав вер’єрський мер на другий день, спускаючись о шостій ранку до лісопилки дядька Сореля.— Хоч я перший почав цю розмову, щоб зберегти, як і годиться, свій

престиж, але мені не спало на думку, що коли я не візьму цього абатика Сореля, який, кажуть, знає латинь, як бог, то директор притулку, ця невгамовна душа, може його перехопити. А як зарозуміло він говорив би тоді про гувернера своїх дітей!.. Та чи носитиме цей гувернер сутану, коли прийде до мене на службу?"

Пан де Реналь поринув у сумніви; та раптом він побачив здаля високого, мабуть, футів шести на зріст, селянина, що з досвітку міряв колоди, поскидані вздовж берега Ду на дорозі до ринку. Селянинові, очевидно, було не дуже приємно бачити мера, бо ці колоди захаращували шлях і тут їм було не місце.

Дядько Сорель,— бо це був він,— дуже здивувався, а ще більше зрадів, почувши дивну пропозицію, з якою звернувся до нього пан де Реналь щодо його сина Жюльєна. Одначе він вислухав його з тим виразом похмурого незадоволення й цілковитої байдужості, яким так спритно прикривається хитрість жителів цих гір. Раби ще з часів панування Іспанії, вони й досі не втратили цієї риси єгипетського фелаха.

У відповідь дядько Сорель спочатку довго показував усі шанобливі вирази, які знав напам'ять. Повторюючи ці пусті слова з кривою посмішкою, яка ще підсилювала облудний і мало не шахраюватий вираз його обличчя, старий селянин намагався втямити, чого раптом така поважана людина хоче взяти до себе його ледачого сина. Він був дуже незадоволений Жюльєном, а проте пан де Реналь пропонував тому несподівану платню — триста франків на рік, з харчами і навіть з одягом. Остання умова, яку спритний дядько Сорель раптом здогадався висунути, також була прийнята паном де Реналем.

Ця вимога вразила мера. "Якщо моя пропозиція не захоплює Сореля і він не почуває себе облагодіяним, як цього слід було б чекати, то ясно,— говорив він сам собі,— що до нього вже зверталися з такою пропозицією. А хто ж іще міг це зробити, як не Вально?" Марно наполягав пан де Реналь на тому, щоб справу покінчити негайно: хитрий стариган уперто відмовлявся; йому треба, казав він, порадитись із сином — ніби й справді

в провінції багатий батько буде радитись із сином, в якого нічого немає, — хіба що про людське око.

Водяна лісопилка являє собою сарай на березі річки. Дах лежить на кроквах, що спираються на чотири товстих дерев'яних бруси. На висоті восьми-десяти футів від землі, посеред сараю, ходить вгору і вниз пилка, а дуже нескладний пристрій штовхає до неї колоду. Вода крутить колесо, котре рухає цей подвійний механізм: і той, що піднімає та опускає пилку, і той, що помалу підсовує колоду до пилки, яка її розрізає на дошки.

Підходячи до лісопилки, дядько Сорель голосно гукнув Жюльєна; ніхто не озвався. Він побачив тільки своїх старших синів, справжніх велетнів, що, озброївшись важкими сокирами, обтесували ялинові стовбури, готуючи їх до розпилювання. Намагаючись точно влучити в чорну зазначку на дереві, вони кожним ударом сокири відрубували величезні тріски. Вони не чули, як гукав батько. Він попростував до сараю, але, увійшовши туди, не знайшов Жюльєна біля пилки, де той мусив бути. Нарешті він помітив сина за п'ять чи шість футів вище: Жюльєн сидів верхи на бантині. Замість того, щоб уважно стежити за ходом пилки, він читав книжку. Ніщо не могло завдати старому Сорелю більшої прикрості; він ще так-сяк міг би дарувати Жюльєнові його делікатну поставу, непридатну для фізичної праці й таку несхожу на поставу його старіших синів; але ця пристрасть до читання була йому осоружна: сам він не вмів читати.

Він гукнув Жюльєна кілька разів, але марно. Юнак так заглибився в книгу, що це, навіть більше, ніж гуркіт пилки, заважало йому почути гучний батьків голос. Нарешті, незважаючи на свої літа, старий спритно скочив на розпилювану колоду, а звідти на сволок. Сильним ударом він вибив з Жюльєнових рук книжку, і вона полетіла в потік; від другого могутнього удару по потилиці Жюльєн утратив рівновагу. Він мало не впав з висоти дванадцяти чи п'ятнадцяти футів на важелі працюючої машини, які його розчавили б, але батько на льоту підхопив його лівою рукою.

— Ах ти ж, ледащо! Доки ти читатимеш свої проклятущі книжки, коли треба наглядати за пилкою? Читай їх скільки влізе увечері, коли ти марнуєш час у кюре!

Жюльєн, геть закривавлений і приголомшений ударом, усе-таки пішов на своє місце біля пилки. Сльози забриніли в нього на очах — не так від болю, як від жалю, що позбувся улюбленої книжки.

— Злазь, тварюко, мені треба з тобою побалакати!

Але шум машини не дав Жюльєнові почути і цього наказу. Батько, що стояв уже внизу і не хотів турбувати себе й видиратись вгору, схопив довгу жердину, якою збивали горіхи, і вдарив нею сина по плечу. Тільки-но Жюльєн скочив на землю, як старий Сорель пхнув його в спину й погнав додому, грубо підштовхуючи. "Один бог знає, що він зі мною тепер зробить!" — думав юнак. Дорогою він сумно глянув на потік, куди впала його книжка: це був його улюблений "Меморіал Святої Єлени".9

Щоки його палали, і він ішов не підводячи очей. Це був тендітний, невисокий на зріст юнак вісімнадцяти чи дев'ятнадцяти років, з неправильними, але тонкими рисами обличчя і орлиним носом. Великі чорні очі, які в хвилини спокою виблискували думкою й вогнем, тепер палали найлютішою зненавистю. Темно-каштанове волосся росло так низько, що майже закривало лоб, і в хвилини гніву це надавало йому злого виразу. Серед безмежно різноманітних людських облич не знайдеться, мабуть, другого, позначеного такою разючою своєрідністю. Його гнучка й стрункa постать свідчила скоріше про легкість, ніж про силу. Ще змалку його надзвичайно бліде й задумливе обличчя викликало в батька передчуття, що син його недовго протягне на цьому світі, а якщо й виживе, то буде тягарем для сім'ї. Усі домашні зневажали його, і він ненавидів своїх братів і батька. У святкових іграх на міській площі він завжди був битий.

За останній рік його гарне обличчя стало приваблювати деяких дівчат. Зневажений всіма, як кволе створіння, Жюльєн всім серцем полюбив старого полкового лікаря, що якось наважився висловити свою думку панові меру з приводу платанів.

Цей лікар інколи відкупляв у старого Сореля його сина на цілий день і давав йому уроки латині та історії, себто того, що він сам знав з історії,— це була Італійська кампанія 1796 року.10 Вмираючи, він відказав йому свій орден Почесного легіону, невитрачені залишки своєї пенсії і три-чотири десятки книг; найдорогоцінніша з них тільки що шубовснула у міський потік, відведений набік завдяки зв'язкам пана мера.

Як тільки вони ввійшли в дім, Жюльєн відчув на своєму плечі важку батькову руку, він затремтів, чекаючи, що його зараз битимуть.

— Кажи мені, та не бреши,— кричав йому у вухо старий своїм грубим голосом, повертаючи його рукою з такою легкістю, як дитина крутить олов'яного солдатика. Великі, чорні, зрошені слізьми очі Жюльєна зустрілися з сіренькими злими очицями старого тесляра, які немов хотіли заглянути йому в саму душу.

V. ПЕРЕГОВОРИ

Cunctando restituit rem.

Ennius 11

— Кажи мені, та не бреши, якщо можеш, сучий грамотію, звідки ти знаєш пані де Реналь, коли ти з нею розмовляв?

— Я ніколи з нею не розмовляв,— відповів Жюльєн,— ніколи й не бачив цієї дами, хіба що в церкві.

— Ти, мабуть, задивлявся на неї, підлий нахабо!

— Ніколи! Ви знаєте, що в церкві я не бачу нікого, крім бога,— додав Жюльєн, прикидаючись святенником, бо гадав, що це врятує його від стусанів.

— Ні, тут діло нечисте,— мовив хитрий селюк і на хвильку замовк,— та від тебе, клятий облуднику, нічого не доб'єшся. Ну що ж, я здихаюся тебе, а лісопилка працюватиме ще й краще. Ти якось втерся у довір'я до пана кюре чи ще там когось, і тобі виклопотали тепле місце. Йди складай речі, я поведу тебе до пана де Реналя, ти в нього будеш вихователем дітей.

— А що я за це матиму?

— Харчі, одяг і триста франків платні.

— Я не хочу бути лакеєм.

— Тварюко, та хто тобі каже, щоб ти був лакеєм? Хіба я хочу, щоб мій син був лакеєм?

— А з ким я їстиму?

Це питання спантеличило старого Сореля, він відчув, що, продовжуючи розмову, може припуститися дурниць. Він розпалився, вилаяв Жюльєна, обвинуватив його в жадібності і нарешті вийшов порадитися з старшими синами.

Незабаром Жюльєн побачив, як вони стояли всі разом, спершись на сокири, і радилися. Він довго їх спостерігав і, переконавшись, що все одно не зможе вгадати, про що вони говорять, пішов і сів по той бік пилки, щоб його не захопили зненацька. Він хотів на дозвіллі обміркувати цю несподівану новину, що змінювала всю його долю, але почував себе нездатним ні на яку розсудливість; усю його уяву полонило те, що він сподівався побачити у прекрасному будинку пана де Реналя.

"Ні, краще відмовитися від усього,— казав він сам собі,— аніж погодитися їсти з прислугою. Батько мене силуватиме, але краще вмерти. В мене є п'ятнадцять франків і вісім су заощаджень, втечу цієї ж ночі. Через два дні, ідучи навпростець через гори стежками, де немає жодного жандарма, я буду в Безансоні. Там я запишуся в солдати, а коли треба, то перейду в Швейцарію. Але тоді прощай, кар'єра, годі думати про сан священика, що відкриває шлях до всього".

Жах перед тим, що доведеться їсти з прислугою, не був природним для Жюльєна. Щоб вийти в люди, він міг би витримати і далеко тяжчі злигодні. Цей жах він запозичив із "Сповіді" Руссо. Це була єдина книжка, з допомогою якої уява його малювала йому світське життя. Збірка реляцій великої армії і "Меморіал Святої Єлени" — ось все, з чого складався його коран. Він готовий був віддати життя за ці три книги. Ніяким іншим книжкам він не вірив. Як казав йому старий полковий лікар, усі інші книжки на світі — цілковита брехня, і написані вони пройдисвітами, що хотіли вислужитись.

Крім полум'яної душі, Жюльєн мав надзвичайну пам'ять, яка, правда, нерідко буває і в дурнів. Щоб полонити серце старого абата Шелана, від кого, як він добре знав, залежало все його майбутнє, він вивчив назубок увесь Новий завіт по-латині. Так само вивчив книгу "Про папу" Жозефа де Местра,12 але не вірив ні тій, ні другій.

Сорель і його син, немов за згодою, більш і словом не перекинулися цілісінький день. Коли смеркло, Жюльєн пішов до священика на урок теології, але вирішив, що краще не згадувати про дивну пропозицію, зроблену його батькові. "Може, це якась пастка,— казав він сам собі,— треба удавати, ніби я про це забув".

Другого дня рано-вранці пан де Реналь послав по старого Сореля; примусивши почекати на себе годину або дві, той нарешті прийшов, почавши з самого порога перепрошувати і розводити церемонії. Після довгих розпитувань манівцями Сорель переконався, що його син їстиме з

хазяїном і хазяйкою, а в ті дні, коли будуть гості,— в окремій кімнаті, з дітьми.

Помітивши, що панові меру справді не терпиться взяли до себе його сина, здивований і недовірливий Сорель ставав дедалі прискіпливішим і нарешті зажадав, щоб йому показали кімнату, де спатиме його син. Кімната була велика, пристойно умебльована, і туди вже переносили ліжка трьох дітей.

Це було променем світла для старого селянина. Він зразу ж рішуче зажадав, щоб йому показали одяг, який дадуть його синові. Пан де Реналь відкрив бюро і витяг сто франків.

— З цими грішми ваш син піде до сукняра, пана Дюрана, і замовить собі чорну пару.

— А якщо я його заберу додому,— сказав селянин, раптом забувши всі свої церемонії,— ця одежа залишиться йому?

— Звичайно.

— Ну, добре,— спроквола мовив Сорель,— тепер нам треба тільки порозумітись ще про одну річ: скільки грошей ви йому дасте.

— Тобто як? — скрикнув обурений пан де Реналь.— Адже ми вчора домовилися: я даю триста франків; думаю, що цього досить, а може, й забагато.

— Ви пропонували стільки, я не заперечую,— сказав старий Сорель, ще більше розтягуючи слова, і раптом йому сяйнула геніальна думка, що зовсім не здивує тих, хто знає селян з Франш-Конте. Він пильно подивився в очі панові де Реналю і проказав: — В іншому місці ми знайдемо й краще.

На ці слова обличчя мера аж скривилося з досади. Але він опанував себе, і після хитромудрої розмови, яка тривала ще не менше двох годин і в якій жодне слово не було сказано на вітер, хитрість селянина взяла гору над хитрістю багатія, який не годується з неї. Були встановлені всі численні пункти, що мали визначати нове існування Жюльєна; платня не тільки була підвищена до чотирьохсот франків, але її мусили видавати наперед, першого числа щомісяця.

— Гаразд, я видам йому тридцять п'ять франків,— сказав пан де Реналь.

— Щоб закруглити суму, такий багатий і щедрий чоловік, як наш пан мер,— промовив селянин улесливо,— дасть уже тридцять шість франків.

— Хай так,— відповів пан де Реналь,— але покінчимо на цьому.

Гнів, що охопив його, надав його мові на цей раз твердості. Селянин побачив, що більше тиснути не можна. Тоді пан де Реналь перейшов у наступ. Він нізащо не згоджувався передати тридцять шість франків за перший місяць старому Сорелю, якому дуже хотілось одержати їх за сина. Пан де Реналь подумав, що доведеться розповісти дружині, яку роль він зіграв у всіх цих переговорах.

— Поверніть мені сто франків, які я вам дав,— сказав він роздратовано.— Пан Дюран мені заборгував. Я піду з вашим сином і наберу йому чорного сукна.

Після цього різкого випаду Сорель знов почав розсипатися шанобливими фразами; це забрало ще чверть години. Нарешті, переконавшись, що більш нічого не зможе домогтися, він пішов. Останній його уклін супроводився словами:

— Я зараз пришлю сина до замку.

Так городяни називали дім пана мера, коли хотіли йому догодити.

Повернувшись до себе на лісопилку, Сорель не міг знайти сина. Сповнений побоювань перед тим, що могло його спіткати, Жюльєн ще вночі вийшов з дому: він вирішив сховати в безпечне місце свої книжки й орден Почесного легіону. Все це він переніс до свого друга, молодого торговця деревом на ім'я Фуке, що жив у горах над Вер'єром.

Як тільки він повернувся: "Прокляте ледащо — закричав його батько. — Чи вистачить у тебе совісті заплатити мені хоч за харчі, на які я витрачався стільки років! Забирай своє дрантя та йди до пана мера".

Жюльєн дивуючись, що його не б'ють, поспішив з дому. Однак, ледве відійшовши з-поперед батькових очей, він уповільнив ходу. Він вирішив, що для його лицемірства буде корисно зайти до церкви.

Це слово вас вразило? Перше ніж дійти до цього жахливого слова, душа молодого селянина пройшла чималий шлях.

З раннього дитинства, відколи одного разу він побачив драгунів 6-го полку в довгих білих плащах, в касках з довгими чорними султанами,— ці драгуни повертались з Італії і прив'язували своїх коней перед гратчастим вікном його батька,— Жюльєн марив військовою службою. Пізніше він захоплено слухав розповіді старого полкового лікаря про бої біля мосту Лоді, під Арколем і Ріволі,13 помічав палкі погляди, що їх кидав старий на свій хрест.

Та коли Жюльєнові було чотирнадцять років, у Вер’єрі почали будувати церкву, яку для такого маленького містечка можна назвати розкішною. Жюльєна особливо вразили чотири мармурові колони. Вони уславились на весь край через ту смертельну ворожнечу, яку викликали між мировим суддею і присланим у Безансон молодим вікарієм, про якого казали, що він — шпигун конгрегації.14 Мировий суддя через це мало не втратив своєї посади — принаймні така була загальна думка. Адже він

насмілився посваритись із цим священиком, який майже двічі на місяць їздив у Безансон і там, кажуть, бував у самого монсеньйора єпископа.

Саме тоді трапилося, що мировий суддя, батько численної родини, ухвалив кілька вироків, які здалися несправедливими: всі вони були спрямовані проти тих жителів, що читали "Конституціоналіста".15 Добромисні перемогли. Щоправда, йшлося лише про суми в три чи п'ять франків; але один з цих дрібних штрафів припав на цвяхаря — хрещеного батька Жюльєна. Розгнівавшись, цей чоловік скрикнув:

— Як все змінилося! І подумати тільки — понад двадцять років суддю вважали чесною людиною!

Полковий лікар, Жюльєнів друг, на той час уже помер.

Раптом Жюльєн перестав говорити про Наполеона; він заявив, що хоче стати священиком, і його тепер постійно бачили на лісопилці з латинською біблією, яку йому дав кюре,— він вивчав її напам'ять. Добрий старий кюре, захоплений його успіхами, проводив з ним цілі вечори, даючи йому уроки теології. Жюльєн виявляв при ньому тільки побожні почуття. Хто б міг подумати, що це юне, майже дівоче обличчя, таке бліде й лагідне, таїло непохитну рішучість витерпіти які завгодно муки, аби лиш пробити собі дорогу.

Пробити дорогу — для Жюльєна означало насамперед вирватись із Вер'єра; він ненавидів свою батьківщину. Від усього, що він тут бачив, холонуло його серце.

З раннього дитинства в нього бували хвилини надзвичайного піднесення. Він з насолодою поринав у мрії, уявляючи, як його будуть знайомити з паризькими красунями і він зуміє привернути їхню увагу якимсь надзвичайним вчинком. Чому б одній з них не покохати його, як покохала Бонапарта, коли він ще був бідним, блискуча пані де Богарне? Протягом багатьох років не було, здається, в житті Жюльєна жодної

хвилини, коли б він не повторював собі, що Бонапарт, нікому не відомий бідний лейтенант, зробився володарем світу з допомогою тільки своєї шпаги. Ця думка втішала його у нещастях, які здавалися йому жахливими, і подвоювала його радощі, коли було чому радіти.

Будівництво церкви й вироки мирового судді раптом відкрили йому очі. Протягом кількох тижнів він ходив як божевільний: одна ідея зародилася у нього і нарешті охопила його з тією непереборною силою, яку має над палкою душею перша думка, що здається їй власним відкриттям.

"Коли Бонапарт примусив говорити про себе, Франція боялась іноземної навали; військові доблесті були необхідні, і вони були в моді. А тепер священик в сорок років одержує платню в сто тисяч франків, тобто втричі більше, ніж уславлені генерали Наполеона. Священикам потрібні люди, що допомагали б їм. Ось і цей мировий суддя, така світла голова, такий раніше чесний старий, а від страху не догодити молодому тридцятилітньому вікарію ганьбить себе. Треба стати служителем культу".

Одного разу, саме в розпалі свого удаваного благочестя, коли він уже два роки студіював теологію, Жюльєн раптом виказав себе несподіваним вибухом вогню, що пожирав його душу. Це трапилося в пана Шелана: на обіді, де були присутні священики, яким добрий кюре рекомендував Жюльєна як чудо премудрості, він несподівано почав захоплено звеличувати Наполеона. Щоб покарати себе за це, Жюльєн прив'язав до грудей праву руку, удаючи, що звихнув її, перевертаючи ялинову колоду, і носив її в такому незручному положенні протягом двох місяців. Після цієї тяжкої кари він сам себе простив.

Ось який був цей вісімнадцятилітній юнак, такий кволий на вигляд, що йому можна було дати не більше сімнадцяти років, який тепер входив з маленьким клуночком під пахвою у розкішну вер'єрську церкву.

Вона була темна й порожня. З нагоди свята всі вікна були запнуті червоною тканиною, і сонячне проміння, проходячи крізь неї, створювало разючий світловий ефект, величний і суворий. Жюльєна пройняв трепет. Він був сам у церкві. Він опустився на лаву, яка здалась йому найкращою; на ній був герб пана де Реналя.

На лаві Жюльєн помітив клаптик друкованого паперу, немов навмисно покладений тут, щоб його прочитали. Він глянув на нього й прочитав:

"Подробиці страти і останні хвилини життя Луї Жерделя, страченого в Безансоні..."

Папірець був розірваний. На звороті можна було прочитати перші два слова рядка: "Перший крок".

"Хто міг покласти сюди цей папірець? — спитав себе Жюльєн.— Бідолаха,— додав він, зітхнувши,— його прізвище закінчується так, як і моє..." — І він зібгав папірець.

Коли Жюльєн виходив, йому здалося, що біля кропильниці кров: це була розлита свячена вода, але від червоних завіс на вікнах вона здавалась кров’ю.

Зрештою Жюльєнові стало соромно за свій таємний страх.

"Невже я такий боягуз? — сказав він сам до себе.— До зброї!"16

Цей заклик, що так часто повторювався в розповідях старого лікаря про битви, здавався Жюльєнові героїчним. Він встав і швидко попрямував до будинку пана де Реналя.

Незважаючи на свою мужню рішучість, коли він побачив за двадцять кроків перед собою мерів дім, його пройняв непереборний страх. Чавунна

гратчаста хвіртка була відчинена; вона здалась йому розкішною; треба було ввійти в неї.

Та не тільки в Жюльєна стискалося серце від того, що він входив у той дім. Пані де Реналь, з її надзвичайно несміливою вдачею, була приголомшена тим, що якась чужа людина, з обов'язку, завжди стоятиме між нею й дітьми. Вона звикла до того, що її сини сплять у її кімнаті. Вранці вона пролила немало сліз, коли побачила, як їхні ліжка переносять до кімнати, призначеної для гувернера. Марно просила вона чоловіка, щоб він дозволив повернути ліжко найменшого хлопчика, Станіслава-Ксав'є, в її кімнату.

Властива жінкам вразливість у пані де Реналь була надзвичайно загострена. Вона вже уявляла собі гидкого, грубого, розпатланого суб'єкта, якому дозволяється лаяти її дітей тільки тому, що він знав латинь, і за цю варварську мову він ще й шмагатиме її синів.

VI. КЛОПІТ

Non so piu cosa son,

Cosa facio.

Mozart (Figaro)17

Пані де Реналь саме виходила через скляні двері вітальні в сад з тією жвавістю і грацією, що були їй властиві в ті хвилини, коли ніхто на неї не дивився; в цю мить вона помітила біля входу молодого селянина, ще майже хлопчика, дуже блідого й заплаканого. Він був у чистій білій сорочці, а під пахвою тримав чистеньку курточку з лілового ратину.

Обличчя цього селянського хлопця було таке біле, очі такі ніжні, що в трохи романтичній уяві пані де Реналь спочатку виникла думка, чи це, бува, не переодягнена дівчина, яка прийшла про щось просити мера. Їй

стало жаль цієї нещасної, що стояла біля вхідних дверей, очевидно, не наважуючись підняти руку до дзвоника. Пані де Реналь попрямувала до неї, на хвилину забувши свої гіркі турботи про гувернера. Жюльєн стояв обличчям до хвіртки й не помітив, як вона підійшла. Він здригнувся, почувши над самим вухом лагідний голос:

— Чого ви хочете, дитино моя?

Жюльєн хутко обернувся і, вражений сповненим співчуття поглядом пані де Реналь, на мить забув свої побоювання. Зачарований її красою, він забув про все на світі, забув навіть, для чого прийшов сюди. Пані де Реналь повторила своє запитання.

— Я прийшов, бо я маю тут бути гувернером, пані,— сказав він нарешті, спалахнувши від сорому за свої сльози і намагаючись непомітно витерти їх.

Пані де Реналь остовпіла: вони стояли поруч і дивились одне на одного. Жюльєнові ще не траплялося, щоб дама в такому гарному вбранні і з таким білосніжним обличчям так лагідно з ним розмовляла. Пані де Реналь дивилась на великі сльозини, що застигли на тільки-но блідих, а тепер палаючих щоках цього селянського парубійка. Раптом вона засміялася нестримно й весело, як дівчисько. Вона сміялася сама з себе і не могла отямитись від щастя: як? Оце і є той гувернер, якого вона уявляла собі брудним нечупарою, попом, що лаятиме й шмагатиме різкою її дітей?

— Невже, пане,— вимовила вона нарешті,— ви знаєте латинь?

Це звернення так здивувало Жюльєна, що він на мить розгубився.

— Так, пані,— сказав він несміливо.

Пані де Реналь була така рада, що навіть наважилась сказати Жюльєнові:

— А ви не дуже лаятимете моїх бідолашних хлопчиків?

— Я, лаятиму? — здивовано сказав Жюльєн.— За що?

— Правда ж, пане,— додала вона, після маленької паузи, і в її голосі звучало дедалі більше хвилювання,— ви будете до них добрі, ви мені обіцяєте?

Чути, як така пишна дама вдруге і цілком серйозно називає його "паном",— це справді перевищувало всі сподівання Жюльєна: які б повітряні замки він не будував собі в юнацьких мріях, він завжди був певен, що жодна знатна дама не удостоїть його розмовою, поки на ньому не буде гарного військового мундира. Пані де Реналь, з свого боку, відчула приємне розчарування, побачивши ніжне обличчя Жюльєна, його великі чорні очі й гарне волосся, що кучерявилося на цей раз ще більше, ніж звичайно, бо він дорогою, щоб освіжитися, занурив голову в басейн міського фонтана. І от, на її велику радість, цей юнак, схожий на боязку дівчину, і був тим страшним гувернером, якого вона, тремтячи за своїх дітей, уявляла жорстокою потворою. Для лагідної душі пані де Реналь контраст між тим, чого вона побоювалась, і тим, що побачила, становив цілу подію. Нарешті вона отямилась. Вона з подивом побачила, що стоїть біля дверей із хлопцем у простій сорочці та ще й зовсім поруч нього.

— Ходімо, пане,— сказала вона йому трохи збентежено.

Ніколи в житті пані де Реналь не зазнавала такого глибокого хвилювання, збудженого чистим, приємним почуттям, ніколи не траплялося їй, щоб на зміну болісному неспокою прийшла така прекрасна дійсність. Значить, її випещені гарненькі хлоп'ятка не потраплять до рук неохайного й сварливого попа. Ввійшовши в передпокій, вона обернулась до Жюльєна, що несміливо йшов за нею.

Коли він побачив такий розкішний будинок, на обличчі його відбився глибокий подив, і від цього він здався ще миліший пані де Реналь. Вона не могла повірити сама собі насамперед тому, що гувернер, на її думку, неодмінно повинен бути в чорному костюмі.

— Та невже це правда, пане,— сказала вона знов, спиняючись і завмираючи від страху: що, як це все помилка і вона даремно раділа, повіривши цьому.— Ви й справді знаєте латинь?

Її слова зачепили гордість Жюльєна і розвіяли зачарування, в якому він перебував останню чверть години.

— Так, пані,— відказав він їй, намагаючись прибрати байдужого вигляду,— я знаю латинь не гірше, ніж пан кюре,— хоча він деколи, по своїй доброті, каже що я знаю краще.

Пані де Реналь здалося тепер, що в Жюльєна дуже лютий вигляд. Він стояв за два кроки від неї. Вона підійшла до нього і сказала йому стиха:

— Правда ж, ви в перші дні не будете бити моїх дітей, навіть коли вони не знатимуть уроків?

Лагідний і майже благальний тон цієї гарної дами відлинув на Жюльєна так, що він раптом забув усі наміри підтримувати свою репутацію латиніста. Обличчя пані де Реналь було зовсім близько, він відчував пахощі літнього жіночого плаття,— а це було щось таке дивне для бідного селянина, що Жюльєн аж почервонів і, зітхнувши, пролепетав ледве чутно:

— Не бійтесь, пані, я слухатимусь вас у всьому.

І ось тільки тепер, коли її побоювання за дітей остаточно розвіялись, пані де Реналь з подивом помітила, що Жюльєн надзвичайно вродливий. Його тонкі, майже жіночі риси і зніяковілий вигляд не здавалися

смішними цій жінці, що й сама була дуже несмілива. Мужній вигляд, що його вважають неодмінною якістю чоловічої вроди, злякав би її.

— Скільки вам років, пане? — спитала вона Жюльєна.

— Скоро буде дев'ятнадцять.

— Моєму старшому — одинадцять,— провадила далі пані де Реналь, зовсім заспокоївшись,— він буде вам майже товаришем, ви завжди зможете його умовити. Якось батько хотів його побити, хлопчик цілий тиждень був хворий, хоч його тільки злегка вдарили.

"А я? Яка різниця! — подумав Жюльєн. Ще вчора мене побив батько. Які щасливі ці багатії!"

Пані де Реналь уже старалася вгадати найтонші відтінки того, що відбувалося в душі юнака. Їй здалося, що вираз смутку, який промайнув на обличчі Жюльєна, викликаний несміливістю, і їй схотілось підбадьорити його.

— Як ваше ім'я, пане? — спитала вона таким привітним і ласкавим тоном, що Жюльєн мимоволі пройнявся її чарами, сам того не усвідомлюючи.

— Мене звуть Жюльєн Сорель, пані; я боюсь, бо вперше в житті входжу в чужий дім; мені дуже потрібне ваше заступництво і ще — щоб ви багато чого прощали мені на початку. Я ніколи не ходив у школу,— я був занадто бідний. Я ні з ким не розмовляв, крім мого родича, полкового лікаря, кавалера ордена Почесного легіону, і кюре пана Шелана. Він може розповісти вам усе про мене. Брати мене завжди били; не вірте їм, якщо вони гудитимуть мене; даруйте мені, пані, якщо коли-небудь я ненавмисно зроблю щось не так.

Жюльєн помалу опановував себе, виголошуючи довгу промову: він розглядав пані де Реналь. Так діє довершена грація, коли вона природна і особливо коли людина, наділена нею, не підозріває про свою чарівність. Жюльєн, який вважав себе знавцем жіночої вроди, тої хвилини поклявся б, що їй не більше двадцяти років. Йому раптом спало на думку поцілувати їй руку. Він відразу ж злякався такої зухвалої думки, але тої ж миті вирішив: "Це буде боягузтво з мого боку, коли я не зроблю цього, що мені може бути корисним, що зменшує зневагу, яку ця вродлива дама, мабуть, відчував до бідного ремісника, тільки що відірваного від лісопилки". Можливо, що Жюльєн зробився таким хоробрим, згадавши вираз "гарний хлопець", який він чув уже півроку щонеділі на гулянках від молодих дівчат. Тим часом, поки він переживав цю внутрішню боротьбу, пані де Реналь намагалась йому пояснити, як саме слід поводитися з дітьми. Зусилля, що він над собою робив, знову змусило його збліднути; він сказав якимсь неприродним тоном:

— Ніколи, пані, я не битиму ваших дітей, присягаюсь перед богом.

Кажучи це, він насмілився взяти руку пані де Реналь і піднести її до уст. Її дуже здивував Жюльєнів жест, а потім, оговтавшись, вона обурилась. Було дуже жарко, тому її рука під шаллю була гола, і, підносячи її до уст, Жюльєн ще більше оголив її. Через кілька секунд пані де Реналь сама собі дорікала за те, що не розгнівалась відразу.

Пан де Реналь, почувши їхню розмову, вийшов з кабінету. З тим самим величним і батьківським виглядом, з яким він одружував молодих у мерії, звернувся він до Жюльєна:

— Мені треба поговорити з вами, перше ніж діти побачать вас.

Він завів Жюльєна в кімнату й затримав дружину, яка хотіла залишити їх самих. Зачинивши двері, пан де Реналь поважно сів.

— Пан кюре казав мені, що ви добропорядна людина; всі тут поводитимуться з вами чемно, і, якщо я буду задоволений вами, я згодом допоможу вам улаштуватись. Я хочу, щоб ви не бачились ні з родичами, ні з товаришами, бо їх манери не підходять для моїх дітей. Ось вам тридцять шість франків за перший місяць; але я вимагаю від вас слова честі, що ви жодного су з цих грошей не дасте вашому батькові.

Пан де Реналь сердився на старого, що зумів перехитрувати його в цій справі.

— Тепер, пане,— бо за моїм наказом всі вас тут зватимуть паном і ви відчуєте перевагу бути в домі порядних людей,— так ось тепер, пане, не годиться, щоб діти бачили вас у куртці. Чи бачив його хтось із слуг? — спитав пан де Реналь у дружини.

— Ні, мій друже,— відповіла вона, про щось глибоко задумавшись.

— Тим краще. Надягніть оце,— сказав він здивованому юнакові, подаючи йому власний сюртук.— А тепер ходімо до сукняра, пана Дюрана.

Години через півтори пан де Реналь повернувся з новим гувернером, одягнутим у чорний костюм, і побачив, що його дружина все ще сидить на тому самому місці. Вона заспокоїлась, побачивши Жюльєна; дивлячись на нього, вона переставала його боятись. А Жюльєн уже й не думав про неї. Незважаючи на все його недовір'я до життя й до людей, душа його в цю мить була зовсім як у дитини. Йому здавалося, що минули вже цілі роки з тої хвилини, коли він лише три години тому сидів, тремтячи від страху, в церкві. Він помітив холодний вираз обличчя пані де Реналь і зрозумів, що вона гнівається за те, що він насмілився поцілувати їй руку. Але він був у такій нестямі від гордості, почуваючи на собі новий, незвичний для нього одяг, і разом з тим йому так хотілося приховати свою радість, що всі його рухи були позначені якоюсь несамовитою поривчастістю. Пані де Реналь здивовано стежила ва ним.

— Більше солідності, пане,— сказав йому пан де Реналь,— якщо ви хочете, щоб мої діти й слуги шанували вас.

— Пане,— відповів Жюльєн,— я почуваю себе незручно в цьому новому одязі; я, бідний селянин, носив досі тільки куртку; якщо дозволите, я піду в свою кімнату й побуду сам.

— Яка твоя думка про це нове надбання? — спитай пан де Реналь у своєї жінки.

Майже інстинктивно і не усвідомлюючи собі цього, пані де Реналь приховала правду від свого чоловіка.

— Мене цей селянський хлопець зовсім не так зачаровує, як вас; боюсь, що ваші догоджання зроблять з нього нахабу і ви змушені будете його вигнати, не діждавшись кінця місяця.

— Ну що ж, і виженем, це мені коштуватиме якусь сотню франків, а Вер’єр тим часом звикне до того, що в дітей пана де Реналя є гувернер. Я б не досяг цієї мети, якби залишив Жюльєнові його куртку майстрового. Вигнавши його, я, певна річ, відберу ту чорну пару, тканину на яку тільки що набрав у сукняра. Йому залишу тільки готовий костюм, що його купив у кравця і який він відразу ж одяг.

Жюльєн пробув у своїй кімнаті з годину, але для пані де Реналь вона промайнула як мить. Діти, почувши, що в них тепер буде гувернер, закидали матір запитаннями. Нарешті Жюльєн з'явився. Це була зовсім інша людина. Мало сказати, що він був серйозний, це була сама втілена поважність. Його познайомили з дітьми, і він заговорив до них тоном, що здивував навіть самого пана де Реналя.

— Я тут для того, панове,— сказав він на закінчення своєї промови,— щоб навчати вас латині. Ви знаєте, що значить відповідати урок. Ось перед вами біблія,— сказав він, показуючи їм маленький томик в одну

тридцять другу аркуша, в чорній оправі.— Це історія нашого спасителя Ісуса Христа, частина, що зветься Новим завітом. Ви завжди будете відповідати мені уроки по цій книзі, а тепер спитайте мене, я вам відповім свій урок.

Старшій хлопчик, Адольф, узяв книгу.

— Розгорніть її навмання,— провадив Жюльєн,— і скажіть мені перше слово першого-ліпшого стиха. Я проказуватиму напам'ять цю святу книгу, що має правити нам усім за приклад у житті, доки ви самі не спините мене.

Адольф розгорнув книгу, прочитав перші слова, і Жюльєн проказав напам'ять цілу сторінку з такою легкістю, наче він говорив рідною мовою. Пан де Реналь поглядав на жінку з переможним виглядом. Діти, побачивши подив батьків, теж витріщили оченята. До дверей вітальні підійшов лакей; Жюльєн все говорив і говорив латинню. Лакей спочатку завмер на місці, потім зник. Незабаром на дверях з'явились покоївка пані й кухарка. Адольф уже встиг розгорнути книгу на восьми місцях, і Жюльєн все читав напам'ять з тією самою легкістю.

— Ах, боже ти мій, який гарнесенький абатик,— голосно промовила кухарка, добра й дуже побожна дівчина.

Самолюбство пана де Реналя було трохи вражене. Зовсім не намірюючись екзаменувати свого гувернера, він силкувався знайти в своїй пам'яті які-небудь латинські фрази, нарешті згадав один вірш Горація. Але Жюльєн знав латинню тільки біблію. Він відповів, насупивши брови:

— Священний сан, до якого я готуюсь, забороняє мені читати такого нечестивого поета.

Пан де Реналь навів чимало віршів, що нібито належали Горацію. Він пояснив дітям, хто такий був Горацій, але діти, зачаровані й захоплені, не звертали уваги на те, що казав батько. Вони дивились на Жюльєна.

Слуги все ще стояли біля дверей, і Жюльєн вирішив, що іспит слід продовжити.

— Ну, а тепер,— сказав він наймолодшому з хлопчиків,— хай Станіслав-Ксав’є теж вкаже мені місце з святого письма.

Маленький Станіслав, сповнений гордощів, прочитав сяк-так перше слово абзацу, і Жюльєн проказав усю сторінку. На довершення тріумфу пана де Реналя в цю мить увійшов пан Вально, власник чудових нормандських коней, і пан Шарко де Можірон, супрефект округи. Ця сцена затвердила за Жюльєном право на звання "пан"; навіть слуги не наважились відмовити йому в цьому.

Увечері до пана де Реналя збігся весь Вер’єр, щоб подивитися на це диво. Жюльєн відповідав усім з похмурим виразом, що тримав співбесідників на певній відстані. Слава про нього так швидко облетіла місто, що за кілька днів пан де Реналь, побоюючись, щоб хтось не переманив до себе Жюльєна, запропонував йому підписати контракт на два роки.

— Ні, пане,— холодно відповів Жюльєн,— якщо ви схочете мене прогнати, я буду змушений піти. Контракт, що зв'язує мене, а вас ні до чого не зобов'язує, нерівний. Я відмовляюсь.

Жюльєн зумів так поставити себе, що менше ніж за місяць після його появи в домі навіть пан де Реналь став поважати його. Кюре посварився з панами Реналем і Вально, отже, ніхто не міг виказати його колишньої прихильності до Наполеона,— а сам він тепер говорив про нього не інакше, як з жахом.

VII. СПОРІДНЕНІСТЬ ДУШ18

Вони не вміють серце зворушити, не вразивши його.

Сучасний автор

Діти обожнювали його. Він їх зовсім не любив; думки його були далеко від них. Що б не накоїли ці хлопчаки, він ніколи не втрачав спокою. Холодний, справедливий, байдужий,— хоча його й любили, бо його прибуття до певної міри розвіяло в домі нудьгу,— він був добрим вихователем. А сам він у глибині душі почував тільки ненависть і відразу до вищих кіл, куди він був допущений,— допущений тільки до краєчка стола,— чим, мабуть, і пояснювались його ненависть і відраза. Інколи, сидячи за столом на званих обідах, він насилу стримував свою зненависть до всього, що його оточувало. Якось у день святого Людовіка, слухаючи теревені пана Вально за столом, Жюльєн мало не виказав себе: він утік у сад під тим приводом, що йде наглянути за дітьми. "Які похвали чесності! — скрикнув він.— Можна подумати, що це єдина цнота на світі; а проте, яка шаноба, яке плазування перед людиною, що, певно, подвоїла і потроїла свій капітал, орудуючи майном бідняків. Я готовий битися об заклад, що він наживається навіть на коштах, призначених для нещасних підкидьків, чия бідність священніша, ніж бідність усіх інших. О, потвори! Потвори! Я теж, можна сказати, підкидьок, мене ненавидять і батько, і брати, і вся сім'я".

За кілька днів до свята святого Людовіка Жюльєн, повторюючи молитви, прогулювався на самоті в гаю, що звався Бельведером, понад Алеєю Вірності. Ще здалеку він побачив своїх двох братів, що простували стежкою до нього; йому не вдалося уникнути зустрічі з ними. Гарний чорний костюм, надзвичайно охайний вигляд Жюльєна і його відверта зневага до братів збудили в них таку люту зненависть, що вони його побили мало не до смерті і кинули непритомного і скривавленого. Пані де Реналь, яка прогулювалась з паном Вально і супрефектом, випадково зайшла в ліс. Вона побачила Жюльєна на землі і подумала, що він умер. Вона так схвилювалася, що пан Вально відчув ревнощі.

Він турбувався передчасно. Жюльєн вважав пані де Реналь красунею, але ненавидів її за вроду: адже це була перша перешкода на його шляху, і він мало не спіткнувся об неї. Він уникав розмов з нею, щоб вона забула його порив, який першого для штовхнув його поцілувати їй руку.

Еліза, покоївка пані де Реналь, незабаром закохалася в молодого гувернера; вона часто говорила про нього своїй пані. Кохання мадемуазель Елізи викликало в одного з лакеїв ненависть до Жюльєна. Одного разу Жюльєн почув, як той казав Елізі: "Ви вже не хочете й розмовляти зі мною з того часу, як цей замазура гувернер з'явився у нас в домі". Жюльєн не заслуговував такої образи; але, будучи вродливим юнаком, інстинктивно став ще більше дбати про свою зовнішність. Ненависть пана Вально теж подвоїлась. Він прилюдно заявив, що таке кокетство не личить молодому абатові. Хоч Жюльєн і не носив сутани, але його чорний костюм нагадував одяг священика.

Пані де Реналь помітила, що він часто про щось розмовляє з Елізою, і дізналася, що причиною цих розмов була крайня бідність гардеробу Жюльєна. У нього було так мало білизни, що йому доводилось дуже часто віддавати її пралі, і саме в цьому Еліза йому допомагала. Убозтво Жюльєна, про яке пані де Реналь і гадки не мала, зворушило її. Їй хотілося зробити Жюльєнові подарунок, але вона не наважувалась. Внутрішня боротьба пані де Реналь була першим болісним почуттям, якого завдав їй Жюльєн. До того часу ім'я Жюльєна було для неї нерозривно зв’язано з почуттям чистої духовної радості. Стурбована думкою про бідність гувернера, пані де Реналь якось сказала чоловікові, що слід було б подарувати йому білизни.

— Ото дурниці! — відповів він.— Чого ради робити подарунки людині, якою ми цілком задоволені і яка нам прекрасно служить? Якби він почав ставитись недбало до своїх обов'язків, тоді треба було б його заохотити.

Пані де Реналь відчула всю ганебну образливість такого погляду; однак до появи Жюльєна вона б не помітила цього. Тепер, дивлячись на

дуже охайне, хоч і скромне вбрання молодого абата, вона завжди казала сама собі: "Бідолашний хлопець, як він викручується?"

Поступово все те, чого бракувало Жюльєнові, стало викликати в неї співчуття до нього і зовсім не коробило її.

Пані де Реналь була одною з тих провінціалок, які при першому знайомстві можуть здатись не дуже розумними. У неї не було ніякого життєвого досвіду, і вона не вміла підтримувати розмову. Обдарована чутливою і гордою душею, вона, у своєму несвідомому прагненні щастя, властивому всякій живій істоті, здебільшого просто не помічала того, що робили всі ці грубі люди, серед яких вона жила волею випадку.

Якби вона дістала хоч найменшу освіту, вона виділялася б своїм природним і жвавим розумом. Але, як багата спадкоємиця, вона виховувалась в монастирі Сакре-Кер у побожних черниць, пройнятих лютою ненавистю до всіх тих французів, які вважались ворогами єзуїтів. Пані де Реналь вистачило здорового глузду, щоб дуже скоро забути всі нісенітниці, які вона вивчила в монастирі; але вона нічого не набула натомість і лишилась неуком. Лестощі, які вона чула з дитинства, як багата спадкоємиця, і схильність до палкої побожності спричинилися до того, що вона стала замикатись у собі. Пані де Реналь, здавалось, була надзвичайно поступлива і настільки зрікалась власної волі, що чоловіки ставили її за зразок своїм жінкам, а пан де Реналь пишався нею; але насправді ці риси її вдачі походили з виняткової гордовитості. Принцеса, яку згадують, як приклад гордині, і та виявляє далеко більше уваги до вчинків своїх придворних, ніж виявляла ця лагідна, скромна на вигляд жінка до всього, що робив або казав її чоловік. До появи Жюльєна вона, по суті, цікавилась тільки дітьми. Їхні легкі недуги, прикрощі, маленькі радощі поглинали всю чутливість її душі, яка за все життя знала тільки одну палку любов до бога, коли була в безансонському монастирі Сакре-Кер.

Хоч вона з гордощів нікому не признавалась у цьому, але кожен напад гарячки в якого-небудь із її синів кидав її в такий розпач, наче

дитина вже померла. Грубий сміх, знизування плечима та тривіальні зауваження про бабську дурість — ось і все, що вона незмінно чула у відповідь, коли в перші роки свого заміжжя вона в пориві щирості хотіла поділитися своїми переживаннями з чоловіком. Такі жарти, особливо коли вони стосувалися захворювань дітей, краяли серце пані де Реналь. Ось що вона знайшла замість догідливих і медоточивих лестощів єзуїтського монастиря, в якому провела свої юні роки. Горе виховало її. Вона була занадто гордою, щоб говорити про це горе навіть з своєю подругою пані Дервіль, і думала, що всі чоловіки такі, як і пан де Реналь, як пан Вально і супрефект Шарко де Можірон. Грубість і найбрутальніша бездушність до всього, крім грошей, кар'єри й орденів, сліпа ненависть до всякої думки, що суперечила їхнім уподобанням,— все це здавалось їй таким властивим представникам чоловічої статі, як те, що вони носять чоботи чи фетровий капелюх.

Але навіть після стількох років пані де Реналь не могла звикнути до товстосумів, серед яких їй доводилось жити.

В цьому й була причина успіху селянського юнака Жюльєна. В симпатії до його благородної і гордої душі вона пізнала якусь солодку втіху, що сяяла принадністю новизни. Пані де Реналь скоро простила йому незнання найпростіших речей, яке робило його для неї ще милішими і грубість манер, яку їй удавалося потроху виправляти. Вона вважала, що Жюльєна варто слухати, навіть коли він говорив про щось звичайне, хоч би мова йшла про нещасного собаку, який, перебігаючи вулицю, попав під колеса селянського воза. Страждання тварини викликало б у пана де Реналя тільки грубий сміх, а тут вона бачила, як болісно супляться чорні, так красиво вигнуті брови Жюльєна. Потроху їй стало здаватись, що великодушність, душевне благородство і людяність властиві тільки цьому юному абатові. Йому єдиному віддавала вона всю ту симпатію і навіть захоплення, що їх збуджують ці чесноти в благородних душах.

У Парижі стосунки між Жюльєном і пані де Реналь швидко спростилися б, але в Парижі кохання — це дитя романів. Юний гувернер і

його несмілива господиня знайшли б у трьох-чотирьох романах або навіть у куплетах театру Жімназ пояснення своїх стосунків. Романи визначили б їм ролі, які слід було грати, показали б приклад для наслідування, і рано чи пізно, можливо навіть без усякої радості, а може й нехотя, Жюльєн, задля одного марнолюбства, пішов би за цим прикладом.

В якому-небудь містечку в Авейроні чи в Піренеях перша-ліпша випадковість прискорила б розв'язку — така дія жаркого клімату. А під нашим похмурішим небом бідний юнак стає честолюбним тільки тому, що його чутливе серце жадає таких утіх, що коштують грошей; він бачить щодня тридцятилітню жінку, щиру й доброчесну, заклопотану дітьми й далеку від того, щоб шукати в романах зразків для поведінки. В провінції все відбувається повільно, поступово, і це природніше.

Часто, задумуючись над бідністю молодого гувернера, пані де Реналь розчулювалась до сліз. Якось Жюльєн застав її, коли вона плакала.

— Ах, пані, чи не трапилося з вами якого нещастя?

— Ні, друже мій,— відповіла вона.— Покличте дітей і ходімо прогуляємось.

Вона взяла Жюльєна під руку і сперлась на неї якось так, що це здалося йому дуже дивним. Вона вперше назвала його "друже мій".

Вкінці прогулянки Жюльєн помітив, що вона раз у раз червоніє. Вона сповільнила ходу.

— Ви, мабуть, чули,— сказала вона, не дивлячись на нього,— що я єдина спадкоємиця дуже багатої тітки, яка живе в Безансоні. Вона мені постійно присилає всякі подарунки... Мої сини роблять такі успіхи... просто дивовижні... Так ось я хотіла вас попросити прийняти від мене маленький подарунок, на знак моєї вдячності. Це так, дрібниця, кілька

луїдорів вам на білизну. Тільки...— додала вона, почервонівши ще більше, і замовкла.

— Що, пані? — спитав Жюльєн.

— Тільки не треба говорити про це моєму чоловіку,— прошепотіла вона, опустивши голову.

— Я бідний, пані, але не ниций,— відказав Жюльєн, гнівно блискаючи очима, і, спинившись, випростався на весь зріст.— Про це ви не подумали. Я був би гірший за останнього лакея, якби дозволив собі приховати від пана де Реналя будь-що з того, що стосується моїх грошей.

Пані де Реналь почувала себе знищеною.

— Пан мер,— провадив далі Жюльєн,— п'ять разів видавав мені по тридцять шість франків з того часу, як я живу в його домі. Я можу показати свою книгу витрат панові де Реналю чи кому завгодно, навіть панові Вально, що ненавидить мене.

Після такої відсічі пані де Реналь ішла поруч із ним бліда й стурбована, і до кінця прогулянки ніхто з них не міг знайти приводу, щоб поновити розмову. Для гордого Жюльєнового серця кохання до пані де Реналь ставало тепер неможливим, а вона відчула до нього ще більшу повагу і захоплення: як він вичитав їй! Ніби загладжуючи образу, яку вона мимоволі йому заподіяла, вона оточила його найніжнішим піклуванням. Новизна цих турбот цілий тиждень робила пані де Реналь щасливою. Їй, нарешті, вдалося трохи пом’якшити гнів Жюльєна; але йому й на думку не спадало запідозрити в її поведінці щось подібне до особистої симпатії.

"Ось які ці багатії,— казав він сам собі,— ображають людей, а потім думають, що все можна загладити якимсь кривлянням".

Серце пані де Реналь було таке переповнене і досі таке невинне, що, незважаючи на свої наміри мовчати, вона не втрималася, щоб не розповісти чоловікові про зроблену Жюльєну пропозицію і про те, як він відмовився від неї.

— Як! — скрикнув обурений пан де Реналь.— Ви могли стерпіти, щоб вам відмовив ваш слуга?

Пані де Реналь запротестувала проти цього слова, і він додав:

— Я висловлююсь, пані, як покійний принц Конде, рекомендуючи своїх камергерів молодій дружині: "Всі ці люди,— сказав він,— наші слуги". Я вам читав це місце а мемуарів Безанваля,19 дуже повчальне для підтримки престижу. Всі, що не належать до дворянства, живуть у вас і одержують платню, ваші слуги. Я поговорю з цим добродієм Жюльєном і дам йому сто франків.

— Ах, друже мій,— сказала пані де Реналь, затремтівши від хвилювання,— зроби ж принаймні так, щоб слуги не бачили.

— Авжеж! Бо вони заздритимуть, і не без підстав,— сказав її чоловік і пішов, міркуючи, чи не завелику суму він назвав.

Пані де Реналь впала на стілець, майже знепритомнівши від смутку. "От тепер він образить Жюльєна, і це з моєї вини". Вона відчула огиду до свого чоловіка і затулила обличчя руками. Тепер вона заприсяглася, що ніколи більш не ділитиметься з ним своїми почуттями.

Коли пані де Реналь знову побачила Жюльєна, вона вся затремтіла, в грудях їй так стиснуло, що вона не могла вимовити й слова. У своєму збентеженні вона взяла його за руки й міцно потиснула їх.

— Ну, друже мій,— нарешті сказала вона,— ви задоволені з мого чоловіка?

— Чому ж мені не бути задоволеним,— відповів Жюльєн, гірко усміхаючись.— Він дав мені сто франків.

Пані де Реналь глянула на нього, немовби вагаючись.

— Дайте мені вашу руку,— сказала вона нарешті з такою рішучістю, якої Жюльєн ще ніколи в неї не помічав.

Вона насмілилась піти до вер’єрського книгаря, хоч за ним встановилась репутація страшенного ліберала. Там вона вибрала на десять луїдорів книжок, щоб подарувати своїм дітям. Але це були саме ті книги, які — вона знала — хотів мати Жюльєн. Вона зажадала, щоб там-таки, в книгарні, кожен з хлопчиків написав своє ім'я на тих книжках, які йому припали. У той час, коли пані де Реналь раділа, що знайшла спосіб спокутувати свою провину перед Жюльєном, він дивувався величезній кількості книжок, що були в книгарні. Ніколи ще не наважувався він заходити в таке нечестиве місце; серце його трепетало. Жюльєн і не здогадувався, що робиться у душі пані де Реналь. Він глибоко замислився над тим, як би йому придбати кілька книжок, не зашкодивши своїй репутації юнака, що вивчає теологію. Нарешті йому спало на думку, що можна буде, коли спритно взятись до справи, переконати пана де Реналя, ніби для письмових робіт хлопчиків найкращою темою були б життєписи славнозвісних дворян цього краю. Через місяць, доклавши всіх зусиль, Жюльєн домігся здійснення свого задуму, а ще згодом він наважився в розмові з паном де Реналем натякнути на дещо значно трудніше для благородного мера; йшлося про те, щоб сприяти збагаченню ліберала — записатися абонентом у його книгарню. Пан де Реналь не заперечував, що треба дати його старшому синові уявлення de visu 20 про численні твори, які можуть згадуватися в розмові, коли він буде у військовій школі. Але Жюльєн бачив, що пан мер вперто не хоче йти далі. Він підозрював, що тому є якась таємна причина, але не міг її розгадати.

— Я гадаю, пане,— сказав він якось йому,— що було б зовсім непристойно, коли б таке почесне дворянське прізвище, як Реналь, потрапило у брудний список абонентів книгаря.

Обличчя пана де Реналя проясніло.

— Було б так само дуже прикро,— провадив далі Жюльєн смиренним тоном,— для бідного студента теології, якби коли-небудь виявилося, що його ім'я було в списку книгаря, який дав книги додому. Ліберали могли б мене звинуватити в тому, що я брав нечестиві книги; хто знає, чи не понаписували б вони там під моїм іменем назви цих огидних книжок.

Але тут Жюльєн помітив, що збочив з правильного шляху: обличчя мера знов прибрало збентеженого і невдоволеного виразу. Жюльєн замовк. "Тепер він у моїх руках",— сказав він сам до себе.

Через кілька днів старший хлопчик, побачивши в "Щоденній газеті"21 оголошення про якусь книгу, почав розпитувати про неї Жюльєна в присутності пана де Реналя.

— Щоб не дати якобінцям приводу тріумфувати,— сказав молодий гувернер,— і щоб я все-таки мав змогу відповідати на запитання пана Адольфа, можна було б записати абонентом в книгарню кого-небудь із ваших слуг.

— Непогана думка! — вигукнув пан де Реналь, явно дуже зрадівши.

— Треба тільки вжити заходів,— сказав Жюльєн із серйозним, майже сумним виразом, що так личить деяким людям, коли вони бачать здійснення давно виплеканої мрії,— треба вжити заходів, щоб слуга не брав ніяких романів. Потрапивши в дім, ці небезпечні книжки могли б зіпсувати покоївок пані та й самого слугу.

— Ви забуваєте ще про політичні памфлети,— додав пан де Реналь погордливо.

Він хотів приховати, як йому сподобався хитрий маневр, придуманий гувернером щодо дітей.

Отак життя Жюльєна минало серед цих маленьких хитрощів, і їхній успіх цікавив його значно більше, ніж помітна прихильність, яку він легко міг би прочитати в серці пані де Реналь.

Душевний стан, в якому він перебував усе своє життя, знов опанував його і в домі вер'єрського мера. Тут, так само, як і на лісопилці свого батька, він глибоко зневажав людей, з якими жив, і відчував, що вони його ненавидять. Слухаючи, як супрефект, пан Вально та інші друзі дому розповідали про ті чи інші події, які відбувались у них перед очима, він бачив, до якої міри їхні уявлення не схожі на дійсність. Кожний вчинок, що здавався йому прекрасним, неодмінно викликав загальний осуд. Він раз у раз вигукував про себе: "Які потвори! Які дурні!" Дивним було, однак, те, що, при всій своїй зарозумілості, він часто нічогісінько не розумів з того, про що вони говорили.

За все своє життя він ні з ким не розмовляв щиро, крім старого полкового лікаря. Весь його невеликий запас знань обмежувався італійськими кампаніями Бонапарта і хірургією. Детальні описи найболючіших операцій чарували юнацьку відвагу Жюльєна; він казав сам собі:

— Я б стерпів не скривившись.

Вперше, коли пані де Реналь спробувала заговорити з ним про щось інше, крім виховання дітей, він почав розповідати про хірургічні операції; вона зблідла й попросила його замовкнути.

А крім цього, Жюльєн нічого не знав. Отже, хоч він весь час проводив у товаристві пані де Реналь, кожного разу, коли вони залишались самі, між ними запановувала дивна мовчанка. У вітальні, хоч би як смиренно він поводився, вона вгадувала по його очах, що Жюльєн розумом стоїть над усіма, хто бував у їхньому домі. Але тільки-но вона залишалась з ним на самоті, він відчував збентеження. Це гнітило її, бо жіночий інстинкт підказував їй, що Жюльєнове збентеження походить зовсім не з ніжних почуттів.

Виходячи з якихось дивних уявлень про світське товариство, почерпнутих з оповідань старого полкового лікаря, Жюльєн завжди відчував ніяковість, коли в присутності дами серед загальної розмови наступала мовчанка,— наче саме він був у цьому винен. Це почуття ставало в сто разів болісніше, коли він був із жінкою на самоті. Його уява, сповнена найдивовижніших, справді іспанських понять про те, що повинен казати чоловік, коли він віч-на-віч з дамою, навіювала йому в ці хвилини замішання якісь зовсім неймовірні речі. Жюльєнова душа линула в небеса, і водночас він не міг порушити ганебної мовчанки. Через це суворий вираз його обличчя під час довгих прогулянок з пані де Реналь і з дітьми ставав ще суворішим від цих болісних переживань. Жюльєн страшенно себе зневажав. А якщо, на свою біду, він примушував себе говорити, то казав щось дуже недоладне. На довершення лиха, він не тільки бачив, а й перебільшував безглуздість своєї поведінки. Та було щось таке, чого Жюльєн не бачив: це його власні очі. Вони були такі гарні і в них відбивалась така палка душа, що вони, немов талановиті актори, часом надавали глибокого змісту навіть тим словам, у яких його зовсім не було. Пані де Реналь помітила, що з нею на самоті Жюльєн міг сказати щось дотепне тільки в тих випадках, коли під враженням якоїсь несподіваної події забував про потребу вигадувати компліменти. А що друзі дому не балували її свіжими блискучими думками, то вона тішилась і захоплювалась цими нечастими спалахами, у яких виявлявся розум Жюльєна.

Після падіння Наполеона в провінційних звичаях не допускається ніякої галантності. Кожен боїться втратити посаду: негідники шукають

підтримки конгрегації, і лицемірство розквітло навіть серед ліберальів. Нудьга зростає. Читання та сільське господарство — ось єдині розваги.

Пані де Реналь, багата спадкоємиця побожної тітки, одружена в шістнадцять років з немолодим дворянином, за все своє життя не переживала нічого, що хоч би трохи нагадувало кохання. Тільки її духівник, добрий кюре Шелан, говорив з нею про кохання з приводу залицянь пана Вально і змалював їй таку гидку картину, що це слово в її уяві пов'язувалося в наймерзеннішою розпустою. А те кохання, про яке вона дізналася з кількох романів, що випадково потрапили їй до рук, здавалось їй чимось винятковим і навіть неіснуючим. Завдяки своїй необізнаності, пані де Реналь, цілком захоплена Жюльєном, була щаслива, і їй навіть на думку не спадало за щось докоряти собі.

VIII. ЖИТЕЙСЬКІ СПРАВИ

Then there where sighs, the deeper for suppression,

And stolen glances, sweeter for the theft,

And burning blushes, though for the transgression.

Don Juan, c. I, st. 74 22

Ангельська лагідність пані де Реналь, яка походила з її вдачі та теперішнього щастя, трохи зраджувала її тільки тоді, коли вона згадувала про свою покоївку Елізу. Ця дівчина дістала спадщину, після чого пішла на сповідь до кюре Шелана і призналась йому, що хоче побратися з Жюльєном. Кюре щиро зрадів щастю свого улюбленця і надзвичайно здивувався, коли Жюльєн рішуче заявив, що не приймає пропозиції мадемуазель Елізи.

— Бережіться, дитя моє, того, що діється у вашому серці,— сказав кюре, насупивши брови.— Я радію за вас, якщо ви нехтуєте таким

майном тільки в ім'я вашого покликання. Ось уже стукнуло п'ятдесят шість років, як я служу священиком у Вер'єрі, а проте мене, очевидно, звільнять. Мені прикро, але все-таки я маю вісімсот ліврів ренти. Кажу вам про це, щоб ви не піддавалися ілюзіям про те, що може вам дати сан священика. Якщо ви запобігатимете ласки можновладців, ви занапастите свою душу на віки вічні. Ви зможете досягти благополуччя, але для цього треба буде кривдити знедолених, підлещуватись до супрефекта, мера, цієї впливової особи, і потурати їхнім примхам. Така поведінка, тобто те, що в світі називають "вмінням жити", може, для мирянина й не зовсім несумісна з спасінням душі, але з нашим саном треба вибрати одне з двох: здобувати щастя на цім або на тім світі — середини нема. Ідіть, мій друже, поміркуйте й через три дні приходьте з остаточним рішенням. Я з жалем помічаю в глибині вашої натури якийсь похмурий запал, який, на мою думку, не свідчить ні про поміркованість, ні про цілковите зречення земних благ, що необхідно для священика. Розум ваш обіцяє багато, але дозвольте мені сказати,— додав добрий священик з слізьми на очах,— якщо ви приймете сан священика, я боятимусь за ваше спасіння.

Жюльєн соромився свого хвилювання; вперше в житті він відчув, що його люблять; він заплакав від розчулення і, щоб ніхто не бачив його сліз, втік у густий ліс над Вер'єром.

"Що це зі мною? — сказав він нарешті сам до себе.— Я почуваю, що міг би сто разів віддати життя за доброго кюре Шелана, а проте це ж він мені щойно довів, що я дурень. Головне для мене — обманути саме його, а він мене бачить наскрізь. Прихований запал, про який він каже,— це моє прагнення вибитися в люди. Він вважає, що я не гідний бути священиком, а я ж був певен, що після моєї добровільної відмови від ренти в п'ятдесят луїдорів він буде найвищої думки про мою побожність і про моє покликання.

Відтепер,— міркував Жюльєн,— я покладатимусь лише на ті властивості своєї вдачі, які я перевірив на ділі. Хто б міг сказати, що я з

такою насолодою проливатиму сльози? Що я здатний любити того, хто довів мені мою дурість?"

Через три дні Жюльєн знайшов привід, з якого мав би скористатися з самого початку; цей привід, по суті, був наклепом, та що з того! З помітним ваганням він признався кюре, що на перешкоді гаданому шлюбові стоїть причина, якої він не може йому назвати, бо це зашкодило б третій особі. Це, звичайно, кидало тінь на поведінку Елізи. Пан Шелан відчув у юнаковій вдачі якийсь суєтний запал, цілком відмінний від вогню, що мав горіти в серці юного служителя церкви.

— Друже мій, сказав він йому знов,— вам краще було б стати добрим сільським буржуа, поважним і освіченим, ніж священиком без покликання.

Жюльєн відповів дуже гарно на ці нові напучування: він знаходив саме ті слова, які найбільше пасували молодому запопадливому семінаристові; але тон, яким усе це вимовлялося, й вогонь, що блискав у його очах і якого він не вмів приховати, стривожили пана Шелана.

Однак не слід погано думати про здібності Жюльєна: він добре підбирає слова, пройняті хитрим і обачним лицемірством. Для його віку це вже непогано. Що ж до жестів і тону, то він жив досі серед селюків і не мав перед собою гідних зразків. Згодом, коли він дістав змогу спілкуватися з панством, жести його стали такі ж бездоганні, як і мова.

Пані де Реналь дивувалась, що її покоївка, діставши таку спадщину, не стала веселішою. Вона бачила, що дівчина вчащає до кюре й повертається від нього зі слізьми на очах. Нарешті Еліза сама заговорила з нею про свій шлюб.

Пані де Реналь, здавалося, що вона занедужала. Її кидало то в жар, то в холод, і вона зовсім втратила сон, вона оживала тільки тоді, коли бачила перед собою покоївку або Жюльєна. Їхнє майбутнє щастя, яке

вони знайдуть під спільним дахом, не йшло їй з думки. Той убогий будиночок, де вони житимуть на п'ятдесят луїдорів ренти, вимальовувався їй у найчарівніших барвах. Жюльєн, звичайно, зможе влаштуватися в супрефектуру в Бре, за два льє від Вер'єра, в такому разі вона іноді бачитиме його.

Пані де Реналь і справді здавалося, що вона божеволіє. Вона сказала про це чоловікові і нарешті справді захворіла й злягла. Того ж вечора, коли покоївка принесла їй їсти, вона помітила, що дівчина плаче. Еліза тепер страшенно дратувала її, і вона гримнула на неї, але відразу ж попросила пробачення. Еліза ще дужче розплакалася і сказала, що, коли пані дозволить, вона розповість їй про своє горе.

— Кажіть,— відповіла пані де Реналь.

— Ну, так ось, пані, він відмовився; якісь лихі люди, мабуть, пустили на мене неславу і він повірив.

— Хто відмовився? — ледве вимовила пані де Реналь.

— Та хто ж, пані, як не пан Жюльєн! — відповіла покоївка, схлипуючи. — Пан кюре не зміг його умовити. Пан кюре говорить, що не слід відмовляти чесній дівчині лише тому, що вона була покоївкою. Зрештою, батько пана Жюльєна простий тесляр, та й сам він чим заробляв на життя, поки не влаштувався до пані?

Пані де Реналь уже не слухала. Від надмірного щастя вона майже втратила розум. Кілька разів примусила вона Елізу повторити, що Жюльєн відмовився остаточно і немає надії, що він передумає і прийде до розумнішого вирішення.

— Я зроблю ще одну, останню, спробу,— сказала вона своїй покоївці, — я сама поговорю з паном Жюльєном.

На другий день, після сніданку, пані де Реналь віддалася чарівній насолоді — захищати справу своєї суперниці і бачити, як цілу годину Жюльєн уперто відмовляється і від руки і достатку Елізи.

Помалу Жюльєн вийшов з рамок своїх наперед обміркованих фраз і став досить дотепно відповідати на розсудливі умовляння пані де Реналь. Бурхливий потік щастя, що ринув у її душу після стількох днів розпачу, зломив її сили. Вона зомліла. А коли опритомніла і її перенесли в спальню, пані де Реналь вислала всіх. Її охопило почуття глибокого здивування.

"Невже я покохала Жюльєна?" — спитала вона себе нарешті.

Це відкриття, що в усяку іншу хвилину викликало б у неї докори сумління й потрясло б її до глибини душі, тепер здавалося їй чимось дивним, на що вона дивилась якось байдуже. Душа її, до краю виснажена щойно пережитим, стала нечутливою до пристрасних хвилювань.

Пані де Реналь хотіла було взятися за рукоділля, але поринула в глибокий сон; а коли прокинулась, все це вже не лякало її так, як мало б злякати. Вона почувала себе такою щасливою, що нездатна була бачити будь-що в поганому світлі. Наївна й проста, ця добра провінціалка ніколи не роз'ятрювала собі душу, щоб ще гостріше відучувати нові відтінки щастя або горя. А до того, як у домі з'явився Жюльєн, пані де Реналь, цілком поринувши в нескінченні домашні турботи, які припадають на долю всякої матері й господині за межами Парижа, ставилась до любовних пристрастей так само, як ми ставимось до лотереї: суцільне дурисвітство, щастя, в яке вірять тільки божевільні.

Пролунав дзвінок на обід; пані де Реналь спалахнула, почувши голос Жюльєна, що йшов з дітьми. Вона вже навчилась трошки хитрувати з того часу, як покохала, і, щоб пояснити свій рум'янець, почала скаржитись на головний біль.

— Отакі всі жінки,— відповів пан де Реналь, голосно зареготавши.— Завжди в них там щось несправне.

Хоч як пані де Реналь звикла до таких жартів, але зараз тон чоловіка вразив її. Щоб забути образу, вона глянула на Жюльєна. Якби Жюльєн був найбридкішою людиною, тої хвилини він їй однаково сподобався б.

Старанно наслідуючи звичаї придворної знаті, пан де Реналь, як тільки настали перші теплі весняні дні, переїхав у Вержі,— село, що уславилось трагічною історією Габрієлі.23 За кількасот кроків від мальовничих руїн старої готичної церкви стояв старий замок з чотирма баштами, що належав панові де Реналю; біля нього — парк, розпланований так, як Тюїльрійський, з багатьма буксовими бордюрами і каштановими алеями, що їх підстригали двічі на рік. Сусідня ділянка, засаджена яблунями, була місцем прогулянок. В кінці плодового саду росло вісім чи десять розкішних горіхових дерев; їхні широчезні зелені крони здіймались, мабуть, на вісімдесят футів над землею.

— Кожне з цих проклятих горіхових дерев,— казав пан де Реналь, коли його дружина милувалась ними,— коштує мені врожаю з пів-арпана землі; хліб не родить у їхньому затінку.

Пані де Реналь наче вперше відчула красу природи; вона захоплювалась усім до нестями. Кохання, що проймало її, робило її заповзятливою і рішучою. Через два дні після переїзду у Вержі, як тільки пан де Реналь виїхав знову у Вер'єр у справах мерії, пані де Реналь найняла на власні кошти робітників. Жюльєн подав їй думку прокласти вузеньку доріжку, посипану піском, що йшла б, звиваючись, по всьому плодовому саду, аж до великих горіхів. Це дозволило б дітям гуляти зранку, не ризикуючи замочити черевики у росі. Не минуло й доби, як ця ідея була здійснена. Пані де Реналь весело провела цілий день з Жюльєном, даючи вказівки робітникам.

Повернувшись з міста, вер’єрський мер дуже здивувався, побачивши готову доріжку. Пані де Реналь також була здивована приїздом чоловіка: вона забула про його існування. Після цього протягом ще двох місяців мер буркотів з того приводу, що, не спитавши його, вона наважилась на такі значні "нововведення". Але пані де Реналь зробила їх на власні гроші, і це його трохи втішило.

Вона цілі дні проводила в плодовому саду з дітьми і разом з ними ганялася за метеликами. Вони зробили великі сачки з світлого серпанку й ловили ними бідолашних лускокрилих. Цієї тарабарської назви навчив пані де Реналь Жюльєн, бо вона виписала з Безансона чудову книжку Годара,24 і Жюльєн розповідав їй про дивні звичаї цих комашок.

Їх безжально нашпилювали на великий картон, що його теж приготував Жюльєн.

Нарешті в пані де Реналь і Жюльєна знайшлася тема для розмов, і йому вже не доводилось зазнавати пекельних мук у хвилини мовчання.

Вони розмовляли без кінця з палким захопленням, хоч і про зовсім невинні речі. Це кипуче життя, завжди чимось заповнене й веселе, подобалось усім, крім покоївки Лізи, якій доводилось надмірно працювати. "Ніколи,— казала вона,— навіть під час карнавалу, коли в Вер’єрі бувають бали, пані не дбала так про туалети: вона тепер міняє сукні двічі, а то й тричі на день".

Ми не маємо наміру лестити будь-кому, а тому не будемо заперечувати, що пані де Реналь, в якої була дуже гарна шкіра і стрункa постать, стала тепер шити сукні з короткими рукавами й глибоким викотом на грудях. Таке вбрання їй дуже личило.

— Ніколи ви не були така молода, пані,— казали їй її вер'єрські друзі, що приїздили обідати в Вержі (так чемно висловлюються в наших краях).

Дивна річ,— і мало хто з нас цьому повірить,— але пані де Реналь дбала про свій туалет без жодних намірів. Це було їй приємно, і без якоїсь прихованої думки вона майструвала з Елізою нові вбрання весь час, коли не бігала за метеликами з дітьми і з Жюльєном. Один тільки раз їздила вона у Вер'єр, щоб купити собі привезену з Мюлуза нову тканину на літні плаття.

З нею приїхала погостювати у Вержі її молода родичка. Вийшовши заміж, пані де Реналь непомітно для себе здружилася з пані Дервіль, разом з якою колись училася в монастирі Сакре-Кер.

Пані Дервіль завжди потішалася з того, що вона звала "шаленими вигадками" своєї кузини. "Мені ніколи таке не спало б на думку",— казала вона. Ці свої несподівані вигадки, які в Парижі були б названі дотепними експромтами, пані де Реналь вважала за дурниці і соромилась висловлювати перед своїм чоловіком, але присутність пані Дервіль їй піддавала духу. Спочатку вона дуже несміливо ділилася думками; але коли жінки довго лишалися на самоті, пані де Реналь запалювалась, довгі ранкові години минали як мить, і обом подругам було дуже весело. На цей раз розважлива пані Дервіль помітила, що її кузина не така весела, але набагато щасливіша.

А Жюльєн відтоді, як приїхав у маєток, почував себе зовсім як дитина і, ганяючись за метеликами, так само тішився, як його учні. Після того, як він мусив раз у раз стримуватись і хитрувати,— тепер, на самоті, далеко від людських очей, інстинктивно не почуваючи ніякого страху перед пані де Реналь, він віддавався радощам життя,— таким п'янким у його віці,— серед наймальовничіших у цілому світі гір.

Пані Дервіль з першого дня здалася йому другом; він поспішив показати їй краєвид, що відкривається в кінці нової доріжки під великими горіхами. І справді, він не гірший, а може й кращий, ніж найчарівніші ландшафти Швейцарії чи італійських озер. Коли піднятися стрімчастим косогором, що починається за кілька кроків, то очі тонуть у глибоких проваллях, схили яких поросли дубовим лісом, що спускається майже до

самої річки. Щасливий, вільний, майже володар дому,— Жюльєн водив на стрімкі скелі обох подруг, втішаючись з їхнього захоплення таким величним краєвидом.

— Для мене це як музика Моцарта,— казала пані Дервіль.

Вся краса гірських околиць Вер'єра була отруєна для Жюльєна заздрощами братів і присутністю вічно невдоволеного деспота батька. У Вержі ніщо не викликало в нього цих гірких спогадів; вперше в житті він не бачив навколо себе ворогів. Коли пан де Реналь виїжджав у місто — а це бувало нерідко,— він дозволяв собі читати, і скоро, замість того, щоб читати вночі, ховаючи лампу під перекинутим вазоном, він міг спокійно спати цілу ніч, а вдень, під час перерви між уроками, він забирався на скелі з книжкою, що була для нього єдиним учителем життя й предметом захоплення. В ній він знаходив і радість, і натхнення, і розраду в хвилини зневіри.

Деякі речі, сказані Наполеоном про жінок, його міркування про достоїнства романів, що були модні в ті часи, тепер уперше навели Жюльєна на думки, які в його ровесників з'явилися б уже давно.

Настала спека. В них установилася звичка сидіти вечорами під крислатою старою липою за кілька кроків від дому. Там панувала глибока темрява. Якось увечері Жюльєн щось захоплено розповідав, відчуваючи насолоду від того, що так гарно говорить і його слухають молоді жінки. Жестикулюючи, він ненароком торкнувся руки пані де Реналь, що сперлась на спинку пофарбованого дерев'яного стільця, які звичайно ставлять у садках.

Вона відразу ж відсмикнула руку; але тут Жюльєнові спало на думку, що його обов'язок — домогтися, щоб надалі ця рука не вивалась, коли він її торкнеться. Ця свідомість обов'язку, який він мав виконати, і побоювання опинитись у смішному, або, скоріше, в принизливому становищі, якби це йому не вдалося, вмить отруїли всю його радість.

IX. ВЕЧІР У МАЄТКУ

Дідона пана Герена — чудовий ескіз.

Стромбек

Коли на другий день Жюльєн побачив пані де Реналь, він кілька разів окинув її дуже дивним поглядом; він стежив за нею, наче за ворогом, з яким доведеться битися. Його вигляд, такий відмінний від учорашнього, зовсім збентежив пані де Реналь: вона була така ласкава з ним, а він неначе гнівається. Вона не могла відвести від нього очей.

Присутність пані Дервіль дозволяла Жюльєнові говорити менше і цілком зосередитись на тому, що він мав на думці. Цілий день Жюльєн тільки те й робив, що намагався зміцнити себе читанням натхненної книги, яка гартувала його дух.

Він набагато раніше закінчив уроки з дітьми, і коли після цього присутність пані де Реналь знов змусила його поринути в думки про обов'язок і честь, він вирішив, що йому неодмінно треба сьогодні ж домогтися, щоб вона залишила свою руку в його руці.

Сонце заходило, наближалася вирішальна мить, і Жюльєнове серце шалено калатало в грудях. Настала ніч. Він з радістю помітив — і це наче зняло з його грудей величезний тягар,— що ніч буде дуже темна. Теплий вітер гнав по небу густі хмари, віщуючи грозу. Подруги довго гуляли. Все, що вони робили того вечора, здавалося Жюльєнові якимсь особливим. Молоді жінки тішились цією душною погодою, що для деяких чутливих натур немов посилює насолоду кохання.

Нарешті всі посідали — пані де Реналь біля Жюльєна, а пані Дервіль коло своєї подруги. Думка про те, що він вирішив зробити, заполонила всю увагу Жюльєна, і він не знаходив, що сказати. Розмова не в'язалась.

"Невже я буду таким самим нещасним боягузом на першій дуелі, яка мені трапиться?" — казав собі Жюльєн; бо через свою надмірну недовіру і до себе, і до інших він не міг не усвідомлювати, в якому зараз стані перебував.

Яка завгодно небезпека була б для нього не такою страшною, як ця смертельна тривога. Скільки разів він бажав, щоб якась справа примусила пані де Реналь піти з саду й вернутися додому. Він робив над собою таке зусилля, що в голосі його почулось хвилювання. Скоро й голос пані де Реналь почав тремтіти, але Жюльєн цього навіть не помітив. Жорстока боротьба між обов'язком і несміливістю була така болісна, що він не помічав нічого, що відбувалося навколо. На замковому годиннику вже пробило за чверть десяту, а він і досі ні на що не зважився. Обурений своєю несміливістю, він сказав сам собі: "Як тільки проб'є десяту годину, я виконаю те, що цілий день обіцяв собі, зробити ввечері,— інакше піду до себе й застрелюсь".

І ось минула остання мить чекання й тривоги, коли Жюльєн вже не тямив себе від хвилювання, і на баштовому годиннику, над його головою, пробило десяту. Кожен удар цього фатального дзвона відбивався в його грудях, немов змушуючи їх здригатись.

Нарешті, коли десятий удар пробив і ще відлягався в повітрі, він простяг руку і взяв руку пані де Реналь,— вона відразу поквапливо відсмикнула її. Жюльєн, ледве усвідомлюючи, що він робить, знов її схопив. Хоч який він був схвильований, але його вразив крижаний холод руки пані де Реналь. Він судорожно стиснув її в своїй. Ще одне, останнє, зусилля вирватись, і нарешті її рука затихла в Жюльєновій руці.

Душа Жюльєна сповнилася щастям; не тому, що він любив пані де Реналь, а тому, що нарешті скінчилась ця жахлива мука. Щоб пані Дервіль нічого не помітила, він вважав за потрібне говорити; голос його зазвучав голосно й упевнено. Голос пані де Реналь, навпаки, тремтів від хвилювання. Її подруга вирішила, що пані де Реналь нездужає, і запропонувала йти додому. Жюльєн відчув небезпеку: "Якщо пані де

Реналь піде зараз у вітальню, я знов опинюся в тому жахливому становищі, в якому був сьогодні цілий день. Я так мало тримав її руку, що це не можна вважати за завойоване мною право".

Пані Дервіль, повторила свою пропозицію повернутись у вітальню, і в цю хвилину Жюльєн міцно стиснув руку, яку йому покірно залишили.

Пані де Реналь, що вже була підвелась, знову сіла й сказала ледве чутно:

— Я справді щось нездужаю, але на свіжому повітрі мені буде краще.

Її слова довершили щастя Жюльєна, і він був у цю хвилину на сьомому небі: він говорив щиро, забувши своє прикидання, і здавався обом подругам, які його слухали, найприємнішою людиною в світі. Проте в його раптовому нападі красномовства було трохи й боягузтва. Жюльєн боявся, що пані Дервіль, занепокоєна сильним вітром, який віщував грозу, здумає повернутись додому. Тоді йому довелося б лишитись віч-на-віч з пані де Реналь. Йому якось майже випадково вистачило сліпої сміливості зробити те, що він зробив, але він почував, що не зможе вимовити ні одного слова пані де Реналь. Хоч би як лагідно вона дорікала йому, він однаково відчує себе переможеним, і перемога, тільки що здобута ним, зійде нанівець.

На його щастя, цього вечора його зворушливі й піднесенні промови заслужили визнання навіть пані Дервіль, яка взагалі вважала, що він незграбний, як дитина, і нецікавий. Що ж до пані де Реналь, рука якої лежала в руці Жюльєна, то вона не думала ні про що, вона була немов у забутті. Ці години, проведені тут, під величезною липою, посадженою, за переказом, іще Карлом Сміливим,25 стали для неї найщасливішою порою її життя. Вона з насолодою слухала, як зітхає вітер в густому листі липи і як зрідка стукають дощові краплі, що вже починали падати на найнижчі листочки. Жюльєн навіть не помітив однієї речі, яка могла б його зовсім заспокоїти: пані де Реналь на хвилинку встала, щоб допомогти кузині

підняти вазон з квітами, перекинутий вітром їм під ноги, але як тільки вона знову сіла, то віддала йому руку, майже не опираючись, наче це було наперед домовлено між ними.

Давно вже пробило північ; час було нарешті йти з саду; вони розійшлись. Пані де Реналь, в палкому захваті від свого кохання, перебувала в такому блаженному невіданні, що майже ні за що не докоряла собі. Солодке хвилювання не давало їй заснути. Жюльєн, зовсім знесилений тією боротьбою, яку весь день вела в його душі боязкість і гордість, враз поринув у міцний сон.

На другий день його збудили о п'ятій. Для пані де Реналь було б жорстоким ударом, якби вона знала, що він і не згадав про неї. Він виконав свій обов'язок, героїчний обов'язок. Сповнений щастя від усвідомлення цього, він зачинився у себе в кімнаті і з якоюсь новою насолодою поринув у описи подвигів свого героя.

Коли подзвонили до сніданку, він, начитавшись реляцій великої армії, уже забув про свою вчорашню перемогу. Спускаючись у вітальню, він весело подумав: "Треба буде сказати їй, що я її кохаю".

Але замість поглядів, сповнених любовної знемоги, які він сподівався зустріти, він побачив сердите обличчя пана де Реналя, який уже дві години тому приїхав з Вер'єра і не приховував свого незадоволення з того, що Жюльєн цілий ранок не вчив дітей; не можна собі уявити нічого бридкішого, ніж цей бундючний пан, коли він бував чимось незадоволений і вважав, що має право виявляти свій поганий настрій.

Кожне в'їдливе слово чоловіка краяло серце пані де Реналь. Але Жюльєн все ще перебував в такому екстазі від тих великих подій, які протягом кількох годин проходили перед його мисленим зором, що йому важко було враз спуститися на землю й прислухатись до грубих зауважень пана де Реналя. Нарешті він відповів йому досить різко:

— Я нездужав.

Тон його відповіді міг би образити й не таку вразливу людину, як вер’єрський мер. Йому схотілося негайно вигнати Жюльєна, і його стримало тільки те, що він узяв собі за правило ніколи не поспішати в справах.

"Цей нікчемний хлопчисько,— подумав він,— створив собі певну репутацію в моєму домі. Вально може взяти його до себе або він одружиться з Елізою і в обох випадках у глибині душі сміятиметься з мене".

Незважаючи на всі його мудрі міркування, невдоволення пана де Реналя все-таки вибухнуло в грубій лайці, яка помалу роздратувала Жюльєна. Пані де Реналь насилу стримувала сльози. Як тільки сніданок кінчився, вона попросила Жюльєна провести її на прогулянку і подружньому сперлася на його руку. Але на все, що йому казала пані де Реналь, він тільки повторював стиха:

— Ось вони які, ці багатії!

Пан де Реналь ішов поруч з ними; його присутність іще збільшувала лють Жюльєна, який раптом помітив, що пані де Реналь підкреслено сперлася на його руку. Жюльєну стало гидко, він різко відштовхнув її і відсмикнув свою руку.

На щастя, пан де Реналь не побачив цього нового зухвальства, його помітила тільки пані Дервіль; її подруга розплакалась. Саме в цю хвилину пан де Реналь почав кидати камінням в якусь сільську дівчинку, що йшла забороненою стежкою через плодовий сад.

— Пане Жюльєн, благаю вас, вгамуйтеся, подумайте, що в усіх буває поганий настрій,— поквапливо сказала йому пані Дервіль.

Жюльєн кинув на неї холодний погляд, в якому відбилася безмежна зневага.

Цей погляд здивував пані Дервіль; але він вразив би її ще більше, якби вона вгадала його справжнє значення; вона прочитала б у ньому якусь невиразну надію на найлютішу помсту. Безперечно, саме такі хвилини приниження створюють робесп'єрів.

— Ваш Жюльєн якийсь несамовитий, він лякає мене,— прошепотіла пані Дервіль своїй подрузі.

— Як же йому не гніватись? — відповіла пані де Реналь.— Після того, як він домігся від дітей таких чудових успіхів, яке це має значення, коли він перебуде один ранок, не навчаючи їх? Ні, справді, чоловіки дуже грубі.

Вперше в житті пані де Реналь відчула щось схоже на бажання помститися своєму чоловікові. Люта зненависть Жюльєна до багатих готова була от-от вибухнути. На щастя, пан де Реналь покликав садівника і заходився разом з ним обгороджувати протоптану через садок стежку колючим гіллям. Жюльєн не відповідав ні слова на всі ті милі речі, які він чув під час прогулянки від своїх супутниць. Як тільки пан де Реналь відійшов, обидві подруги, пославшись на втому, взяли Жюльєна попід руки.

Він ішов між двома жінками, розчервонілими від хвилювання й збентеження, і який дивний контраст являло поряд з ними його бліде обличчя, погордливий, похмурий і рішучий вираз. Він зневажав обох жінок і всі ніжні почуття.

"От лихо — казав він сам собі. — Немає в мене навіть п'ятисот франків ренти, щоб закінчити навчання. Ех, послав би я його під три чорти!"

Поринувши в свої похмурі думки, Жюльєн ледве чув ласкаві слова обох подруг; те, що доходило до його свідомості, здавалося йому безглуздим, дурним, безпорадним, одне слово — "бабським базіканням".

Пані де Реналь, аби про щось говорити і якось підтримати розмову, між іншим сказала, що її чоловік приїхав сьогодні з Вер'єра, бо сторгував у одного фермера кукурудзяну солому (в цих краях матраци набивають кукурудзяною соломою).

— Чоловік зараз уже не повернеться до нас,— додала пані де Реналь. — Вони з садівником і камердинером перетріпуватимуть матраци в усьому домі. Вранці вони вже понабивали всі матраци на другому поверсі, тепер пішли на третій.

Жюльєн змінився на обличчі; він якось дивно глянув на пані де Реналь і, прискоривши ходу, пішов з нею трохи вперед; пані Дервіль не стала їх доганяти.

— Врятуйте мене,— сказав Жюльєн пані де Реналь,— тільки ви можете це зробити. Ви знаєте, що лакей мене страшенно ненавидить. Я мушу признатись вам, пані, що в мене є один портрет, я його сховав у матраці свого ліжка.

Почувши це, пані де Реналь теж зблідла.

— Тільки ви, пані, можете зараз зайти в мою кімнату. Пошукайте так, щоб ніхто не помітив; у тому кутку матраца, що ближче до вікна, ви знайдете маленьку картонну коробочку, чорну й гладеньку.

— І в ній портрет? — вимовила пані де Реналь, ледве тримаючись на ногах.

Жюльєн помітив її збентеження і негайно скористався з цього.

— В мене до вас іще одне велике прохання: благаю вас, пані, не дивіться на цей портрет — це моя таємниця.

— Це таємниця! — повторила ледве чутно пані де Реналь.

Але, хоч вона й виросла серед людей, що чванились своїм багатством і були байдужі до всього, крім наживи, кохання вже збудило в ній великодушність. Вона була прикро вражена, але з найщирішою самовідданістю почала розпитувати Жюльєна про деякі подробиці, потрібні для того, щоб як слід виконати його доручення.

— Отже,— повторила вона, ідучи,— кругла коробочка з чорного картону, зовсім гладенька.

— Так, пані,— відповів Жюльєн тим суворим тоном, який з'являється в людини у хвилини небезпеки.

Бліда, немов ідучи на смерть, вона зійшла на третій поверх. На довершення всіх мук вона відчула, що ось-ось знепритомніє; але свідомість того, що вона мусить допомогти Жюльєнові, повернула їй сили.

"Треба за всяку ціну дістати цю коробочку",— казала вона собі, прискорюючи ходу.

Вона почула, як її чоловік розмовляє з лакеєм саме в кімнаті Жюльєна. Але, на її щастя, вони перейшли в дитячу кімнату. Вона підняла матрац і засунула руку в солому так рвучко, що подряпала собі всі пальці. Але, хоч вона й була дуже чутлива до болю, зараз вона його навіть не помітила, бо майже тої самої хвилини намацала гладеньку поверхню картонної коробочки. Вона схопила її і вибігла з кімнати.

Ледве позбулася вона страху, що її побачить чоловік, як думка про цю коробочку так жахнула її, що вона й справді мало не впала непритомна.

"Значить, Жюльєн закоханий, і ось тут, у мене в руках, портрет жінки, яку він кохає".

Опустившись на стілець у передпокої біля дверей його кімнати, пані де Реналь поринула в муки ревнощів. Її недосвідченість допомогла їй і тут. Здивування, яке вона відчула, полегшувало її муки. Увійшов Жюльєн, схопив коробочку, не сказавши ні слова, не подякувавши, побіг до себе в кімнату, розпалив камін і кинув коробку в огонь. Він, блідий, знесилений, дуже перебільшував небезпеку, яка йому загрожувала.

"Портрет Наполеона,-казав він сам собі, похитуючи головою.— І його зберігає у себе людина, яка висловлює палку зненависть до узурпатора! І портрет цей знаходить пан де Реналь, затятий рояліст, до того ж такий розгніваний на мене зараз! І на довершення необережності, на звороті портрета на білому картоні — рядки, написані моєю рукою. І тут уже не може бути ніякого сумніву щодо мого захоплення Наполеоном! І кожне з цих освідчень датоване. Останнє — позавчорашнім числом.

Так би й загинуло в одну мить моє добре ім'я! — казав собі Жюльєн, дивлячись, як горить коробочка,— а це все, що я маю, тільки ним я й живу... Що за життя, боже праведний!"

Через годину, знесилений і сповнений жалю до самого себе, він зовсім розчулився. Зустрівшись з пані де Реналь, він узяв її руку і поцілував з незвичною для нього щирістю. Вона аж зашарілася від щастя, але майже в ту саму мить відштовхнула Жюльєна в пориві ревнощів. Гордість Жюльєна, так недавно вражена, відібрала йому розум. Він знов бачив у пані де Реналь тільки багату даму; він зневажливо випустив її руку і пішов. У глибокій задумі блукав Жюльєн по саду, і на губах його з'явилась гірка посмішка.

"Гуляю собі спокійнісінько, наче я сам собі хазяїн. Дітьми я не займаюсь, і мені знову доведеться вислухати принизливі докори пана де Реналя, і він матиме рацію".

І Жюльєн побіг у дитячу кімнату.

Пестощі найменшого хлопчика, якого він дуже любив, трохи заспокоїли його жагуче горе.

"Цей іще не зневажає мене",— подумав Жюльєн. Але незабаром він став докоряти собі за своє м'якосердя, вважаючи, що це з його боку не що інше, як вияв слабкості. "Їхні діти пестять мене, як оте куплене їм вчора мисливське цуценя".

X. БЛАГОРОДНЕ СЕРЦЕ Й МАЛІ СТАТКИ

But passion most dissembles, yet betrays,

Even by its darkness; as the blackest sky

Foretells the heaviest tempest.

Don Juan, c. I, st. 73 26

Пан де Реналь, обійшовши всі кімнати замку, повернувся в дитячу кімнату разом зі слугами, що несли матраци. Раптова поява цього чоловіка була для Жюльєна краплею, що переповнила чашу.

Бліднішим і похмуріший, ніж звичайно, він кинувся до пана де Реналя. Той спинився й оглянувся на слуг.

— Пане,— сказав йому Жюльєн,— невже ви думаєте, що ваші діти з будь-яким іншим учителем досягли б таких успіхів, як зі мною? Якщо ви відповісте — ні,— провадив Жюльєн, не даючи панові де Реналю щось сказати,— то як насмілилися ви докоряти мені, що я не звертаю на них уваги?

Пан де Реналь, який вже отямився від переляку, вирішив, що цей селюк недарма дозволяє собі такий тон, що він одержав якусь вигідну пропозицію і хоче від них піти. А, Жюльєн уже не міг стримати своєї люті.

— Я проживу і без вас, пане,— додав він.

— Мені дуже прикро, що ви так розхвилювалися,— відповів пан де Реналь, трохи затинаючись. Слуги були за десять кроків, вони застеляли ліжка.

— Це зовсім не те, чого я жадаю, пане,— скрикнув Жюльєн у нестямі, — згадайте, якими образливими докорами ви мене закидали, та ще й у присутності жінок.

Пан де Реналь прекрасно знав, чого домагається Жюльєн, і болісна боротьба точилась у його душі. І тут Жюльєн, оскаженівши від люті, крикнув:

— Я знаю, куди я піду, пане, з вашого дому!

Почувши ці слова, пан де Реналь в ту ж мить уявив собі Жюльєна в домі пана Вально.

— Ну що ж, пане,— зітхаючи, відповів він нарешті таким тоном, яким кличуть хірурга, щоб зробити найболіснішу операцію,— я згоден вдовольнити вашу вимогу. Починаючи з післязавтра,— бо це буде перше число,— я вам платитиму щомісяця п'ятдесят франків.

Жюльєн трохи не розсміявся; він остовпів, і весь гнів його вщух.

"Я ще мало зневажав цю тварюку — казав він собі.— Оце ж і є, певно, найбільше перепрошення, на яке здатна ця підла душа".

Діти, що слухали цю сцену пороззявлявши роти, побігли в сад сказати матері, що пан Жюльєн страшенно гнівався але тепер він діставатиме щомісяця п'ятдесят франків.

Жюльєн, за звичкою, пішов слідом за ними, навіть не глянувши на пана де Реналя, якого він покинув дуже роздратованим.

"Він уже коштує мені сто шістдесят вісім франків, цей Вально,— казав той сам собі.— Треба йому рішуче нагадати про його постачання для притулку підкидьків".

Не минуло й хвилини, як Жюльєн повернувся до пана де Реналя:

— Мені треба піти на сповідь до пана Шелана; маю честь попередити вас, що я буду відсутнім кілька годин.

— Мій дорогий Жюльєне,— сказав пан де Реналь, вимушено засміявшись,— якщо хочете, то йдіть на південь, ще й завтра на весь день! Візьміть коня в садівника, друже мій, їдьте у Вер'єр.

"Він їде дати відповідь панові Вально,— подумав пан де Реналь,— він мені нічого не обіцяв, але треба, щоб цей урвиголова трохи охолонув".

Жюльєн хутко зібрався і пішов на гору великим лісом, яким можна було пройти з Вержі у Вер'єр. Він не збирався зразу йти до пана Шелана. В нього не було ані найменшого бажання силувати себе знов, щоб розігрувати лицемірну сцену: йому треба було розібратися у тому, що робилося в його душі, і прислухатись до безлічі почуттів, які хвилювали його.

"Я виграв битву,— сказав Жюльєн сам собі, як тільки опинився в лісі, де ніхто не міг його бачити.— Так, я виграв битву".

Ця думка змалювала йому те, що відбулося, в найвигіднішому світлі і повернула душевний спокій.

"Отже, я матиму п'ятдесят франків місячної платні; пан де Реналь, певно, перелякався. Але чого саме?"

Міркування про те, що саме могло налякати цю щасливу й впливову людину, проти якої годину тому він кипів гнівом, остаточно заспокоїло Жюльєна. Його навіть на мить зачарувала краса лісу, серед якого він ішов. Величезні брили голих скель відірвалися колись від гори й скотилися у ліс. Могутні ясени верхівками сягали аж до вершин цих скель; в затінку яких була чудесна прохолода, тоді як поруч, за три кроки, немилосердно пекло сонце.

Жюльєн спинявся на хвилину в затінку і йшов далі вгору. Незабаром вузенька, ледве помітна стежечка, якою ходили тільки пастухи з козами, привела його на вершину величезної скелі; тут він відчув себе відокремленим від усіх людей. Це фізичне відчуття висоти викликало в нього посмішку: воно говорило йому про те становище, якого прагнув досягти його дух. Чисте гірське повітря сповнило йому душу ясним спокоєм і навіть радістю. Пан де Реналь в його очах був і тепер уособленням всіх багатіїв і всіх нахаб у світі; але Жюльєн почував, що його недавня ненависть, незважаючи на всю свою буйну силу, не мала в собі нічого особистого. Якби Жюльєн більше не бачив пана мера, він за тиждень забув би і його, і його замок, і собак, і дітей, і всю його сім'ю. "Я змусив його, сам не знаю як, принести величезну жертву. Подумати тільки! Більше як п'ятдесят екю на рік! А за хвилину до того я ледве уник величезної небезпеки. Ось дві перемоги за один день. Щоправда, в другій не моя заслуга, і треба все ж таки відгадати, в чому тут причина. Та відкладемо па завтра неприємні міркування".

Жюльєн стояв на високій скелі і дивився в небо, розпечене серпневим сонцем. На галявині під скелею сюрчали коники, а коли вони раптом замовкали навколо западала нічна тиша. Він міг охопити поглядом місцевість, що простяглася біля його ніг, на двадцять льє навкруги. Час

від часу яструб злітав зі скелі над його головою й беззвучно виписував у небі величезні кола. Жюльєн машинально стежив очима за цим хижим птахом. Його вражали ці спокійні могутні рухи, він заздрив силі яструба, його самотності.

Ось така доля була в Наполеона; чи не судилася вона і йому?

XI. ВЕЧІР

Yet Julia's very coldness still was kind,

And tremulously gentle her small hand

Withdrew itself from his, but left behind

A little pressure, thrilling and so bland,

And slight, so very slight that to the mind

'Twas but a doubt.

Don Juan, c. I, st. 71 27

Треба все-таки було показатись і у Вер'єрі. Коли Жюльєн виходив з дому священика, йому пощастило зустріти пана Вально, якому він поспішив розповісти про те, що йому збільшили платню.

Повернувшись у Вержі, Жюльєн вийшов у сад тільки пізно ввечері. Душа його стомилася від надміру хвилювань, пережитих сьогодні. "Що я їм скажу? — думав він тривожно, згадуючи дам. Йому не спадало на думку, що саме тепер душевний стан його був на рівні тих дрібниць, якими звичайно обмежується коло жіночих інтересів. Часто пані Дервіль і навіть її подруга не розуміли Жюльєна, і він, в свою чергу, розумів тальки

наполовину те, що вони йому казали. Така була дія бурхливих і, якщо можна так сказати, величних пристрастей, що хвилювали душу юного честолюбця. В цій дивовижній істоті майже щодня клекотали бурі.

Прямуючи в сад, Жюльєн був схильний прилучитися до інтересів гарненьких кузин. Вони чекали його з нетерпінням. Він сів, як і звичайно, поруч з пані де Реналь. Незабаром стало зовсім темно. Він спробував заволодіти білою рукою, яку давно вже бачив біля себе на бильці стільця. Після деякого вагання її вирвали, і було помітно — з незадоволенням. Жюльєн готовий уже був примиритись з цим і весело провадити далі розмову, коли почув, що підходить пан де Реналь.

В Жюльєна все ще бриніли в вухах образи, яких він наслухався вранці. "Чи це не гарна нагода поглузувати з цієї тварюки, яка може все собі дозволити за свої гроші? Ось я заволодію рукою його дружини саме в його присутності! Так, я це зроблю! Я, до кого він виявив стільки зневаги!"

В ту саму мить спокій, так мало властивий вдачі Жюльєна, покинув його. Його опанувала тривога і бажання, щоб пані де Реналь дозволила йому взяти її руку. Більше ні про що він не міг думати.

Пан де Реналь з обуренням говорив про політику: двоє чи троє вер'єрських фабрикантів ставали багатшими, ніж він, вони конкуруватимуть з ним на виборах. Пані Дервіль слухала його. Жюльєн, якого ці розмови дратували, присунув свій стілець до пані де Реналь. Темрява ховала всі рухи. Він насмілився покласти руку зовсім близько до її гарної оголеної руки. В збентеженні, не знаючи сам, що робить, він припав щокою до руки пані де Реналь і наважився торкнутися її губами.

Пані де Реналь затремтіла. Чоловік її був за чотири кроки; вона поквапливо дала Жюльєнові руку і в той самий час злегка його відштовхнула. Поки пан де Реналь проклинав негідників і якобінців, що багатіють, Жюльєн вкривав простягнуту йому руку пристрасними

поцілунками,— принаймні такими вони здавались пані де Реналь. А проте бідолашна жінка цього самого фатального дня мала доказ, що юнак, якого вона, сама того не знаючи, кохала, любив іншу. Весь час, поки Жюльєн був відсутній, вона почувала себе до краю нещасною, і це змусило її замислитись.

"Як? Невже я кохаю його? — казала вона собі.— Невже я, заміжня жінка, закохалась? Але ніколи я не почувала до свого чоловіка нічого схожого на це страшне божевілля, яке не дає мені й на мить забути Жюльєна. А він же, зрештою, тільки хлопчик, сповнений поваги до мене. Це божевілля, мабуть, минеться. Та хіба моєму чоловікові не байдуже, які почуття я плекаю до цього юнака? Панові де Реналю зробилося б нудно від розмов з Жюльєном, від усіх наших фантазій. Він заклопотаний лише своїми справами. Я нічого в нього не відбираю заради Жюльєна".

Ніяке лицемірство ще ніколи не порушувало чистоти її наївної душі, що розгубилась від пристрасті, не звіданої досі. Пані де Реналь піддалась обману несвідомо для себе, а тим часом її доброчесність вже інстинктивно била на сполох. Така боротьба відбувалась у ній, коли Жюльєн вийшов у сад. Вона почула його голос, і майже в ту саму мить побачила, що він сідає поруч неї. Душа її немов полинула на крилах чарівного раювання, яке протягом двох минулих тижнів не так спокушало її, як дивувало. Все було для неї несподіваним. Проте через кілька хвилин пані де Реналь подумала: "Що ж це таке? Виходить, досить мені тільки побачити його — і я вже ладна простити йому все". Вона злякалася; саме тоді вона вихопила руку.

Його сповнені пристрасті поцілунки — ніколи в житті ніхто так не цілував рук пані де Реналь — і змусили її зовсім забути, що він, можливо, кохає іншу жінку. В її очах він уже не був винним. Жагуча мука, породжена підозрою, змінилась щастям, про яке вона ніколи й не мріяла, і вона не тямила себе від кохання й нестримної радості. Вечір був чарівний для всіх, крім вер'єрського мера, що не міг забути отих забагатілих фабрикантів. Жюльєн уже не думав ні про свої похмурі заміри, ні про свої честолюбні мрії, здійснення яких вимагав таких

великих зусиль. Вперше в житті він був захоплений силою краси. Поринувши в невиразні й солодкі мрії, такі незвичні для його вдачі, тихенько стискаючи жіночу руку, що зачарувала його своєю довершеною красою, він у напівзабутті слухав шелест легкого нічного вітерцю в липовому листі і далеке гавкання собак коло млина на березі Ду.

Однак його почуття були приємні, але не пристрасні. Ідучи до себе в кімнату, він думав тільки про одне: яке це щастя — знов поринути в читання улюбленої книги. Для юнака в двадцять років думка про широкий світ і про те, як він здивує цей світ, переважає все інше.

Але незабаром він відклав книгу. Роздумуючи про перемоги Наполеона, він якось по-новому глянув і на свою перемогу. "Так, я виграв бій,— думав він,— але треба скористатися з своєї перемоги, треба принизити гордість цього зарозумілого дворянина, поки він відступає. Ось так діяв Наполеон. Треба буде вимагати відпустку на три дні, щоб відвідати мого друга Фуке. Якщо пан де Реналь відмовить мені, я знову йому заявлю, що піду від нього,— і він поступиться".

Пані де Реналь ні на хвилину не заплющила очей. Їй здавалося, що вона досі й не жила зовсім. Вона знову переживала в думці те раювання, що охопило її, коли вона відчула, як Жюльєн вкриває її руку жагучими поцілунками.

І раптом їй спало на думку жахливе слово "перелюбство". Уся та гидка, бридка розпуста, що інколи йде поруч з чуттєвим коханням, раптом стала перед нею. Ці переживання намагались потьмарити й забруднити ніжний і прекрасний образ Жюльєна і щастя кохати його. Майбутнє малювалось їй у зловісних барвах. Пані де Реналь вже бачила, як усі зневажають її.

Це були жахливі хвилини; душа її блукала в невідомих краях. Тільки-но їй випало несподіване щастя, а вона вже поринула в безодню жахливих мук. Пані де Реналь не уявляла, що можна так страждати,

розум її затьмарився. На одну мить в неї майнула думка признатись чоловікові в тому, що вона боїться закохатися в Жюльєна. Їй довелося б тоді розказати про нього все. На щастя, вона пригадала повчання, почуте колись, напередодні весілля, від тітки,— повчання про те, як небезпечно бути відвертою з чоловіком, що, зрештою, є володарем своєї дружини. В нестерпному розпачі вона заламувала руки.

В уяві пані де Реналь безладно виникали найсуперечливіші й болісні думки. То вона боялась, що Жюльєн не кохає її, то раптом її охоплював жах, вона відчувала себе злочинницею й тремтіла так, немов її завтра мали виставити біля ганебного стовпа на міській площі в Вер'єрі з дощечкою на грудях, що оповіщує всіх про її перелюбство.

Пані де Реналь не мала ніякого життєвого досвіду; навіть коли б вона була при здоровому розумі й твердій пам'яті, їй би не спало на думку, що завинити перед богом — це не те, що стати жертвою загальної зневаги й зазнати прилюдної ганьби.

Коли жахлива думка про перелюбство і про все те безчестя, яке цей злочин, здавалось їй, неминуче тягне за собою, покидала її і коли вона починала мріяти про насолоду жити з Жюльєном в невинності, як жила досі, її жахала нова нестерпна думка, що Жюльєн кохає іншу жінку. Вона пригадувала, як він зблід, злякавшись, що в нього відберуть її портрет або що він скомпрометує її, якщо хтось його побачить. Вперше вона бачила страх на його благородному й спокійному обличчі. Ніколи він не виявляв такого хвилювання через неї або через її дітей. Ця нова думка довела її горе до такої міри, якої не може знести людська душа. Пані де Реналь мимоволі застогнала, і її стогін збудив покоївку. Раптом вона побачила перед собою полум'я свічки і впізнала Елізу, що стояла біля її ліжка.

— То це вас він кохає? — скрикнула вона в нестямі.

Покоївка, здивована незвичайним збудженням своєї пані, на щастя, не звернула ніякої уваги на ці дивні слова. Пані де Реналь зрозуміла, що вчинила якусь необережність.

— В мене гарячка,— сказала вона їй,— і я, здається, марила. Побудьте біля мене.

Змушена стримуватись, вона помалу прийшла до тями, і їй стало трохи легше. Розум, що покинув її, поки вона була в напівзабутті, тепер прояснився. Щоб уникнути пильного погляду покоївки, вона наказала їй читати газету. Під монотонний голос дівчини, що читала довгу статтю "Щоденної газети", пані де Реналь прийшла до доброчесного рішення — поводитись із Жюльєном, коли вона його знов побачить, якомога холодніше.

XII. ПОДОРОЖ

В Парижі можна побачити елегантних людей,

в провінції трапляються люди сильної вдачі.

Сійвс 28

На другий день, о п'ятій годині, перше ніж пані де Реналь вийшла з спальні, Жюльєн уже відпросився в її чоловіка на три дні. Несподівано для себе Жюльєн відчув бажання побачити пані де Реналь, йому пригадалась її прекрасна рука. Він вийшов у сад; вона довго змусила себе чекати. Але якби Жюльєн кохав її, він помітив би її за прочиненими віконницями другого поверху; притулившись чолом до шибки вікна, вона дивилась на нього. Нарешті, всупереч усім своїм рішенням, пані де Реналь наважилась вийти в сад. Замість звичайної блідості на лиці її зараз палав рум'янець. Ця щиросерда жінка видимо хвилювалась. Якась вимушеність, навіть гнів порушували властивий їй вираз спокійної ясності,

яка немов підносила її високо над буденними життєвими інтересами і надавала її небесним рисам стільки чарів.

Жюльєн поквапно підійшов до неї. Він захоплено милувався її гарними оголеними руками, напівприкритими накинутою наспіх шаллю. На свіжому ранковому повітрі, здавалось, ще яскравіше палали її щоки, на яких після пережитих за ніч хвилювань грав гарячковий рум'янець. Ця скромна й зворушлива краса, одухотворена думкою — чого не встрінеш у простолюдки,— немов збудила в Жюльєні ту сторону його душі, про яку він і сам не здогадувався. Захоплений жіночою красою, якою жадібно впивався його зір, він не мав сумніву, що його зустрінуть приязно. Тим більше вразила Жюльєна її підкреслено крижана холодність, в якій він запідозрив бажання поставити його на місце.

Радісна усмішка завмерла на його устах; він знов згадав, яке місце посідає в суспільстві, особливо — в очах знатної дами й багатої спадкоємиці. Він в одну мить змінився на обличчі: на ньому позначилась гордовитість і злість на самого себе. Він відчув пекучу досаду, що прочекав тут більше ніж годину тільки для того, щоб його принизили.

"Лише дурень може гніватись на інших,— казав він собі.— Камінь падає тому, що він важкий. Невже я завжди буду такою дитиною? Коли я нарешті навчуся віддавати цим людцям саме стільки душі, скільки належить за їхні гроші? Якщо я хочу поважати сам себе й домогтися їхньої поваги, треба показати їм, що тільки моя бідність укладає угоди з їхнім багатством, а моє серце віддалене на тисячу льє від їхнього нахабства, воно тоді так високо, що до нього не можуть торкнутись нікчемні вияви їхньої зневаги або ласки".

У той час, як ці почуття сповнювали душу юного гувернера, його рухливе обличчя набирало виразу враженої гордості й люті. Пані де Реналь зовсім розгубилася. Доброчесна холодність, якою вона хотіла його зустріти, змінилась на її обличчі виразом співчуття — співчуття, пройнятого подивом перед несподіваною зміною його настрою. Незначущі фрази, якими звичайно обмінюються вранці,— про здоров'я,

про гарну погоду,— застигли на вустах в обох. Розум Жюльєна не був затьмарений пристрастю, а тому він зумів показати пані де Реналь, що не вважає їхні стосунки дружніми: він нічого не сказав їй про свій від'їзд, вклонився й пішов.

В той час, як вона стежила за ним очима, вражена похмурою зверхністю його погляду, ще вчора такого привітного, до неї підбіг її старший хлопчик і сказав, цілуючи її:

— А в нас канікули, пан Жюльєн сьогодні від’їздить.

Від, цих слів пані де Реналь вся похолола. Вона була нещаслива через свою порядність і ще нещасніша через малодушність.

Нова подія заступила все в її уяві. Всі мудрі рішення минулої страхітливої ночі вмить розвіялись. Тепер ішлося не про те, щоб опиратись своєму чарівному коханому, а про загрозу втратити його навіки.

Однак треба було вийти до сніданку. На довершення біди, пан де Реналь і пані Дервіль тільки й говорили що про подорож Жюльєна. Рішучий і навіть зухвалий тон, яким той зажадав відпустки, здався вер’єрському меру підозрілим.

— Ясно, що цього селюка хтось переманює. Але хто б це не був, хоч би й сам пан Вально, його, певно, збентежить сума в 600 франків на рік, яку віднині доведеться витрачати. Вчора у Вер’єрі в нього, мабуть, попросили три дні відстрочки, щоб подумати, а сьогодні цей негідник тікає в гори, щоб не давати мені відповіді. Подумати лише, що ми змушені рахуватися з якимось нікчемним майстровим, нахабою — ось до чого ми дійшли!

"Якщо навіть мій чоловік, не уявляючи собі, як глибоко образив Жюльєна, і той гадає, що він нас покине, то що тоді думати мені? — сказала собі пані де Реналь. — Ах, усьому кінець!"

Щоб мати змогу виплакатись без свідків і не відповідати на розпитування пані Дервіль, вона сказала, що в неї страшенно розболілась голова, пішла до себе й лягла в ліжко,

— Ну й жінки,— повторив пан де Реналь,— завжди в них щось негаразд. Ото мудрі штучки! — і він, посміюючись, вийшов.

В той час, як пані де Реналь переживала найжорстокіші муки пристрасті, якої їй судилось зазнати, Жюльєн весело простував стежкою серед найчудовіших у світі гірських краєвидів. Йому треба було перевалити через велике гірське пасмо на північ від Вержі. Стежка, якою він ішов серед густого букового лісу, звивалась безліччю зигзагів на схилі високої гори, що замикає з півночі долину Ду. І незабаром над горбами, що не пускають річку Ду текти на південь, зір подорожнього сягає аж до родючих рівнин Бургундії й Божоле. Хоч душа юного честолюбця не була чутлива до такої краси, час від часу він мимоволі зупинявся, щоб глянути на широкий і величний краєвид.

Нарешті він зійшов на вершину високої гори, через яку треба було перевалити, щоб пройти навпростець у відлюдну долину, де жив його друг, молодий лісоторгівець Фуке. Жюльєн не квапився побачити Фуке — ні його, ні будь-кого з людей. Сховавшися, мов хижий птах, серед голих скель на вершині великої гори, він міг здаля побачити всякого, хто б не йшов сюди. На майже прямовисному схилі однієї скелі Жюльєн помітив невеличкий грот. Він видерся на скелю й незабаром влаштувався у гроті. "Тут,— сказав він собі, і очі його радісно заблищали,— ніхто не зможе заподіяти мені лиха". Жюльєнові схотілось записати тут свої думки,— в усякому іншому місці це було б для нього небезпечно. Квадратна кам'яна брила була йому замість стола. Перо його літало; він не бачив нічого навколо себе. Нарешті помітив, що сонце сідає за далекі гори Божоле.

"Чому б мені не перебути тут ніч? — подумав Жюльєн.— У мене є хліб, і я вільний". При цьому величному слові його душа запалала. Вічне лицемірство довело його до того, що він не міг відчувати себе вільним навіть з Фуке. Підперши голову руками, Жюльєн сидів у гроті, тішачись мріями й відчуттям волі, щасливий, як іще ніколи в житті. Не помітив, як один по одному згасли останні промені вечірньої заграви. В безмежній непроглядній темряві душа його поринула в споглядання картин його майбутнього життя в Парижі. Насамперед він уявляв собі таку прекрасну й розумну жінку, якої не зустрінеш у провінції. Вони палко кохають одне одного. Якщо він розлучається з нею на кілька хвилин, то тільки для того, щоб укрити себе славою й стати ще достойнішим її кохання.

Але тут усякого вихованого серед сумної дійсності паризького світу юнака,— навіть з уявою Жюльєна,— холодна іронія пробудила б від такої романтичної маячні; великі подвиги й надія прославитись миттю розвіялися б, а натомість пригадалася б загальновідома істина: коли покидаєш коханку,-горе тобі! Вона зрадить тебе двічі або й тричі на день. Однак наш юний селянин вважав, що для звершення героїчних подвигів йому бракує лише щасливої нагоди.

Тим часом глуха ніч давно заступила день, а до селища, де жив Фуке, треба було пройти ще два льє. Перш ніж покинути грот, Жюльєн розклав багаття і старанно спалив усе, що написав.

Він дуже здивував свого друга, коли постукав до нього о першій годині ночі. Фуке саме писав рахунки. То був довготелесий і незграбний юнак, із грубими рисами обличчя й довжелезним носом, але під його непривабливою зовнішністю ховалося предобре серце.

— Чи ти не посварився з своїм паном де Реналем, що отак зненацька прийшов до мене?

Жюльєн розповів йому так, як він вважав за потрібне, про вчорашні події.

— Зоставайся в мене,— сказав йому Фуке,— я бачу, ти вже добре знаєш і пана де Реналя, і Вально, і супрефекта Можірона, і кюре Шелана. Ти розкусив лукаву вдачу цих панків; тепер тобі саме годилося б зайнятись торгами на підряди. Ти краще за мене знаєш арифметику і міг би вести мої рахунки. Я чимало заробляю на своїй торгівлі. Але сам не можу з усім упоратись і боюся взяти компаньйона, щоб не натрапити на шахрая, а тому щодня пропускаю вигідні справи. У минулому місяці я дав заробити шість тисяч франків Мішо із Сент-Амана, я його вже шість років не бачив і випадково зустрів на торгах у Понтарльє. Чому б тобі не заробляти ці шість тисяч або принаймні хоч три тисячі? Адже якби ти був зі мною на торгах, я б накинув ціну на деревину, всі б відступилися, й вона лишилася б за мною. Іди до мене в компаньйони.

Ця пропозиція була неприємна Жюльєнові, вона не в'язалася з його фантастичними мріями. За вечерею, яку вони зварили самі, як герої Гомера, бо Фуке жив самотньо, він показав Жюльєнові свої рахунки, щоб довести, яка прибуткова його торгівля деревом. Фуке був високої думки про освіту і вдачу Жюльєна.

Нарешті Жюльєн залишився сам у маленькій комірчині з ялинових колод. "Справді,— казав він сам собі,— я можу тут заробити кілька тисяч франків, а потім уже вирішу, що одягати: мундир чи сутану, залежно від моди у Франції. Заощаджений статок допоміг би мені подолати усякі дрібні перешкоди. Живучи тут самотою, я зумів би позбутися свого темного неуцтва щодо всяких поважних матерій, які цікавлять панів у салонах. Але Фуке не хоче одружуватись, хоч сам тільки й торочить, що самотність робить його нещасним. Ясно, що коли він бере в компаньйони людину, яка нічого не може вкласти у справу, значить, він сподівається мати товариша, який його ніколи не покине.

— Та невже я обдурю свого друга? — з обуренням скрикнув Жюльєн. Цей юнак, для якого лицемірство і неприхильність до людей були звичайним способом пробивати собі дорогу, тепер не міг припустити й думки про найменшу неделікатність щодо людини, яка його любить.

Але раптом Жюльєн зрадів: він знайшов привід відмовитись. "Як? Змарнувати сім чи вісім років? Та мені ж буде двадцять вісім; а в цих літах Бонапарт уже здійснив величні діла! Поки я, нікому не відомий, набуду трохи грошенят, тиняючись по торгах і запобігаючи ласки якихось жалюгідних шахраїв,— хто знає, чи збережеться ще тоді в моєму серці хоч іскра священного вогню, необхідного для того, щоб здобути славу?"

На другий ранок Жюльєн стримано й рішуче заявив доброму Фуке, який вважав справу вирішеною, що покликання до святого служіння церкві не дозволяє йому прийняти його пропозицію. Фуке не міг отямитись від подиву.

— Але ж подумай,— повторював він,— я беру тебе в компаньйони, або, якщо хочеш, даю тобі чотири тисячі франків на рік. А ти хочеш вернутись до свого пана де Реналя, для якого ти — не більше як багно на його чоботях. Коли в тебе буде двісті луїдорів, хто тобі заважатиме піти в твою семінарію? Скажу більше, я обіцяю виклопотати тобі найкращу парафію в окрузі. Знаєш,— додав Фуке, притишуючи голос,— я постачаю дрова панові ***, панові ***, панові ***. За дуб найвищого гатунку вони платять мені, як за хмиз, але мені це вигідно; де можна краще вкласти свої гроші?

Та ніщо не могло переконати Жюльєна, що посилався на своє покликання, і Фуке кінець кінцем вирішив, що друг його трохи схибнувся з розуму. На третій день рано-вранці Жюльєн покинув свого приятеля, щоб пробути день у горах серед скель. Він знайшов свій маленький грот, але тепер у його душі не було спокою: пропозиція друга порушила його. Як Геракл, він був на роздоріжжі, але не між пороком і доброчесністю, а між посередністю, що забезпечувала надійний добробут, і героїчними мріями юності. "Значить, у мене немає справжньої твердості,— казав він сам собі; і цей сумнів мучив його найбільше.— Я не з тої глини виліплений, з якої виходять великі люди, бо ж я боюся, щоб ці вісім років, поки я зароблятиму на хліб, не відібрали в мене ту чудесну силу, що надихає на великі справи".

XIII. АЖУРНІ ПАНЧОХИ

Роман — це дзеркало, яке несуть уздовж дороги.

Сен-Реаль 29

Помітивши мальовничі руїни старої церкви у Вержі, Жюльєн подумав, що з позавчорашнього дня він ні разу не згадав про пані де Реналь. "Коли я йшов з дому ця жінка нагадала мені про відстань, що нас розділяє, вона трималася зі мною, як із сином ремісника. Певна річ — вона хотіла показати, як вона кається, що дозволила мені напередодні взяти її за руку... А все-таки яка гарненька рука! яка чарівна жінка! скільки благородства в її погляді!"

Можливість розбагатіти, ставши компаньйоном Фуке, якось полегшувала хід думок Жюльєна; вони вже не так часто затьмарювались досадою й гірким почуттям власної бідності й приниженості в очах людей, що його оточували. Він неначе стояв на вершині, з якої міг оглядати й вимірювати оком і найгірші злидні, і добробут, який він все ще вважав багатством. Він не вмів глянути на своє становище очима філософа, але мав досить проникливості, щоб відчути, що після цієї маленької подорожі в гори він став іншим.

Його вразило надзвичайне збентеження, з яким пані де Реналь слухала його, коли він, на її прохання, став коротко розповідати про свою подорож.

Фуке кілька разів збирався одружитись, але його завжди переслідували розчарування в коханні, в розмовах зі своїм другом він одверто говорив про всі ці свої невдачі. Не раз, ощасливлений передчасно, Фуке помічав, що не він один користується ласкою коханої.

Розповіді Фуке дуже дивували Жюльєна, він пізнав багато нового. Завжди на самоті зі своїми мріями, сповнений недовіри до всіх, він був далекий від усього, що могло його просвітити.

Весь час, поки Жюльєн був відсутній, пані де Реналь невимовно страждала, її муки були нестерпні. Вона й справді занедужала.

— Не здумай,— сказала їй пані Дервіль, побачивши, що вернувся Жюльєн,— виходити сьогодні ввечері в сад. Ти хвора, і вогке повітря тобі зашкодить.

Пані Дервіль з подивом помітила, що її подруга, якій пан де Реналь завжди дорікав за те, що вона надто просто одягається, наділа ажурні панчохи й гарненькі паризькі черевички. Протягом трьох днів єдиною розвагою пані де Реналь було шиття. Вона покроїла сукню з гарної літньої, дуже модної тканини й підганяла Елізу, щоб та швидше її шила. Сукня була готова лише через кілька хвилин після приходу Жюльєна, і пані де Реналь її відразу одягла. В її подруги тепер більше не лишалося сумніву. "Вона його кохає, сердешна!" — сказала собі пані Дервіль. Тепер вона зрозуміла дивну хворобу своєї приятельки.

Вона бачила, як пані де Реналь розмовляла з Жюльєном. Обличчя її то вкривалось блідістю, то спалахувало яскравим рум'янцем. Очі, повні тривоги, були прикуті до юного гувернера. Пані де Реналь з хвилини на хвилину чекала, що він перейде до пояснення і скаже, покидає він їх чи залишається. А Жюльєн так нічого й не сказав, просто тому, що він про це навіть і не думав. Нарешті після болісних загань пані де Реналь наважилася запитати тремтячим голосом, в якому відбились усі її почуття:

— Ви, здається, збираєтесь покинути ваших учнів і влаштуватися в іншому місці?

Жюльєна вразив непевний тон і погляд пані де Реналь. "Ця жінка мене любить,— сказав він сам собі,— але вона горда і за хвилину розкається в своїй щирості, а коли перестане боятись, що я їх покину, знов буде поводитись зі мною зневажливо". Ці думки про їхні взаємини майнули в голові Жюльєна, мов блискавка, і він відповів, наче вагаючись:

— Мені було б дуже прикро покинути дітей — таких милих і з такої порядної сім'ї, але, можливо, доведеться це зробити. Адже існують обов'язки і щодо самого себе.

Промовляючи слова "такої порядної сім'ї" (це був один з аристократичних висловів, недавно засвоєних Жюльєном), він пройнявся почуттям глибокої антипатії.

"В очах цієї жінки,— подумав він,— я не з порядної сім'ї".

Пані де Реналь слухала Жюльєна, захоплено милуючись його розумом, вродою, і серце їй стискалося від думки про його можливий від'їзд, на який він натякав. Всі її вер'єрські друзі, що приїздили під час відсутності Жюльєна, наперебій розхвалювали незвичайного гувернера, якого пощастило викопати її чоловікові. Певна річ, це було не тому, що вони будь-що розуміли в успіхах дітей. Але те, що він знав напам'ять біблію, та ще й латиною, так вразило вер'єрських жителів, що їхньому захопленню й подиву не було меж.

Жюльєн, який ні з ким не розмовляв, не відав цього. Якби пані де Реналь хоч трохи опанувала себе, вона привітала б його з добрим ім'ям, яке він створив собі, і це заспокоїло б гордощі Жюльєна, він був би з нею лагідним і милим, тим більше, що її нова сукня здавалась йому чарівною. Пані де Реналь, теж дуже задоволена гарною сукнею і тим, що їй сказав із цього приводу Жюльєн, запропонувала йому прогулятися по саду. Але незабаром виявилось, що їй несила йти далі. Вона сперлася на Жюльєнову руку, але дотик його руки не підтримував її, а зовсім знесилив.

Уже стемніло. Як тільки вони сіли, Жюльєн, користуючись своїм давнім привілеєм, насмілився наблизити вуста до ліктя своєї гарненької сусідки і взяти її за руку. Він думав про зухвале поводження Фуке з його коханками, а не про пані де Реналь; слова "з порядної сім'ї" все ще лежали каменем у нього на серці. Йому потиснули руку, однак він не відчув ніякого вдоволення. Жюльєн не був ні гордий, ані вдячний за почуття, що пані де Реналь виказувала так одверто; його не хвилювали ні її краса, ні грація, ні свіжість. Чистота душі, відсутність будь-яких злостивих почуттів, безперечно, сприяють збереженню молодості. У більшості гарних жінок перш за все стариться обличчя.

Жюльєн був похмурий цілий вечір. Досі він обурювався тільки випадковостями, завдяки яким людина займає той чи інший щабель у суспільстві. А відтоді, як Фуке запропонував йому отой ниций спосіб розбагатіти, він гнівався і на самого себе. Поринувши в думки, Жюльєн зрідка перекидався кількома словами з дамами і нарешті, сам не помітивши цього, випустив із своєї руки руку пані де Реналь. У бідолашної жінки заніміло серце: той жест для неї був як вирок.

Якби вона не мала сумніву в Жюльєновій любові, її доброчесність, мабуть, дала б їй сили боротись проти нього. Але тепер, боячись втратити його навіки, вона не опиралася своєму почуттю і, втративши самовладання, сама взяла Жюльєнову руку, яку той неуважно поклав на спинку стільця. Цей її жест вивів із заціпеніння юного честолюбця: як би йому хотілося, щоб свідками цього були всі ті зарозумілі знатні пани, які дивилися на нього з такою поблажливою посмішкою, коли він сидів з дітьми в кінці столу. "Ця жінка не може мене зневажати, а якщо так,— вирішив Жюльєн,— я не повинен опиратись чарам її краси; мій обов'язок стати її коханцем". Такі міркування ніколи не спали б йому на думку до того, як він почув простодушні зізнання свого друга.

Це раптове вирішення трохи розважило його. "Одна з цих двох жінок мусить бути моєю", казав він сам собі і думав, що йому було б значно приємніше упадати за пані Дервіль — не тому, що вона краща, а лише тому, що вона завжди бачила його тільки гувернером, якого поважають

за вченість, а не простим майстровим з ратиновою курточкою під пахвою, яким він уперше явився перед пані де Реналь.

А в очах пані де Реналь він був найчарівнішим саме в образі робочого парубійка, що, зашарівшись від хвилювання, стояв біля дверей дому, не наважуючись подзвонити.

Ця зарозуміла, як на думку місцевих буржуа, жінка не надавала значення чинам; найнезначніші вчинки для неї важили значно більше, ніж світське становище людей. В її очах биндюжник, який виявив хоробрість, заслуговував на більшу шану, ніж хвацький капітан гусар із закрученими вусами і люлькою в зубах. А Жюльєнова душа здавалася їй шляхетнішою, ніж серця її кузенів, природжених і навіть титулованих дворян.

Обмірковуючи далі своє становище, Жюльєн вирішив, що не варто домагатися перемоги над пані Дервіль, яка мабуть, помітила прихильність до нього пані де Реналь. Отже, він повернувся у думці до неї і запитував себе: "А що я знаю про вдачу цієї жінки? Тільки одне: перед моєю подорожжю я брав її руку, вона її в мене вихоплювала,— сьогодні я вивільняю свою руку, а вона бере її й стискає. Ось прекрасна нагода помститися за всю її зневагу до мене. Хто знає, скільки в неї було коханців! Може, вона вибрала мене тільки тому, що їй тут зручно зі мною зустрічатись".

Отакі, на жаль, наслідки надмірної цивілізації. Душа двадцятилітнього юнака, що дістав таку сяку освіту, вже втратила ту невимушеність, без якої кохання часто стає найнуднішим обов'язком.

"Я ще тому повинен неодмінно добитись успіху в цієї жінки,— пихато казав собі Жюльєн,— що, коли я виб'юсь у люди і хтось дорікне мені жалюгідним званням гувернера, я зможу натякнути, що на це мене штовхнуло кохання".

Жюльєн знову випустив руку пані де Реналь, потім схопив її й потис. Коли вони опівночі повертались у вітальню, пані де Реналь спитала його тихенько:

— Ви покинете нас і підете звідси?

Жюльєн зітхнув і промовив:

— Я мушу піти, бо я вас палко кохаю; це гріх... та ще який гріх для молодого священика!

Пані де Реналь раптом сперлася на його руку так поривчасто, що доторкнулася лицем до гарячої щоки Жюльєна.

Як неоднаково для них минула ніч... Пані де Реналь поринула в екстаз, охоплена піднесеною духовною пристрастю. Кокетлива дівчина, що рано почала закохуватися, звикає до любовних хвилювань, і, коли настає пора справжньої пристрасті, для неї вже немає принадності новизни. Пані де Реналь ніколи не читала романів, і всі відтінки щастя були для неї нові. Її запалу не охолоджували ні сумні істини, ні примари майбутнього. Вона уявляла собі, що й через десять років буде така ж щаслива, як тепер. Навіть думка про доброчесність і про вірність, в якій вона присягалась панові де Реналю, думка, що мучила її кілька днів тому, і та з'являлася сьогодні недаремно: вона проганяла її, як непрохану гостю. "Ніколи я нічого не дозволю Жюльєнові,— сказала собі пані де Реналь,— ми й далі житимемо так, як живемо вже місяць. Він буде моїм другом".

XIV. АНГЛІЙСЬКІ НОЖИЦІ

В шістнадцятирічної дівчини рожеве личко, а вона рум'яниться.

Щодо Жюльєна, то пропозиція Фуке зробила його просто нещасним; він не міг спинитися ні на якому вирішенні.

"Нема в мене, мабуть, рішучості! Кепським солдатом був би я в Наполеона! Ну що ж,— додав він подумки,— моя інтрижка з господинею розважить мене хоч на якийсь час".

На його щастя, така легковажність навіть у цьому незначному випадку не виражала справжнього стану його душі. Пані де Реналь наганяла на нього страх своєю гарною сукнею. Її сукня у Жюльєнових очах була немовби втіленням Парижа. Його гордощі не дозволяли йому ні в чому покладатися на нагоду або на власну винахідливість. Виходячи з того, що Жюльєн чув від Фуке і що читав про кохання у біблії, він склав собі дуже докладний план кампанії. А що він був занадто збентежений, хоч і не признавався собі в цьому, то й написав собі цей план на папері.

Другого ранку пані де Реналь на хвилину опинилась у вітальні на самоті з Жюльєном.

— Чи нема у вас ще й іншого імені, крім Жюльєн? — спитала вона.

На це втішне для його самолюбства запитання наш герой не знав, що відповісти. Таких обставин у своєму плані він не передбачив. Якби не той безглуздий план, жвавий розум Жюльєна одразу прийшов би йому на допомогу, а несподіваність тільки розпалила б його дотепність.

Усвідомлюючи свою незграбність, він розгубився ще більше. Пані де Реналь легко простила йому його зніяковіння: вона побачила в ньому чарівну простосердість, а, на її думку, саме простосердості й бракувало цьому юнакові, якого всі вважали надзвичайно розумним.

— Твій юний гувернер не викликає в мене недовіри,— не раз казала їй пані Дервіль.— У нього такий вигляд, неначе він усе обмірковує і кожний вчинок зважує заздалегідь. Він дуже потайний.

Жюльєн почував себе глибоко приниженим, бо не знайшов, що відповісти пані де Реналь.

"Така людина, як я, зобов'язана сама перед собою виправити цей промах!" — вирішив він і, вибравши слушну хвилину, коли вони переходили з одної кімнати в іншу, скоряючись цьому обов'язку, поцілував пані де Реналь.

Важко було вигадати щось неприємніше й безглуздіше для них обох. Їх мало не помітили. Пані де Реналь здалося, що він схитнувся з розуму. Вона злякалася і страшенно обурилась. Ця недоречна вихватка нагадала їй пана Вально.

"А що ж було б зі мною, якби я зосталася з ним віч-на-віч?" — подумала вона. І вся її добропорядність повернулася до неї, бо кохання затьмарилось.

Вона подбала про те, щоб один з її хлопчиків весь час був біля неї.

День тягся нудно для Жюльєна; він незграбно намагався здійснити свій план спокуси. Кожен погляд, який він кидав на пані де Реналь, мав якесь глибоке, приховане значення. Проте Жюльєн був не такий дурний, щоб не помітити, що йому зовсім не вдається бути не тільки звабливим, а й просто чемним.

Пані де Реналь не могла отямитись, так дивувала її Жюльєнова незграбність і водночас зухвалість. "А може, це перше кохання робить з розумної людини таку боязку? — сказала вона нарешті сама собі і невимовно зраділа.— Чи ж можливо де? Невже моя суперниця ніколи не кохала його?"

Після сніданку пані де Реналь пройшла у вітальню,— до неї завітав пан Шарко де Можірон, супрефект Бре. Вона сіла за високі п'яльці й заходилася вишивати. Пані Дервіль вмостилась біля неї. І ось тут, серед

білого дня, наш герой не вигадав нічого кращого, як підсунути свій чобіт і злегка наступити на маленьку ніжку пані де Реналь, ажурні панчішки й гарненькі паризькі черевички якої, безперечно, привертали до себе увагу галантного супрефекта.

Пані де Реналь страшенно перелякалась; вона ніби ненароком впустила на підлогу ножиці, клубок шерсті, голки, щоб жест Жюльєна міг здатись незграбною спробою підхопити на льоту ножиці, які впали до столу. На щастя, маленькі ножиці з англійської сталі зламалися і пані де Реналь почала нарікати, що Жюльєн не встиг їх спіймати.

— Ви ж раніше за мене помітили, що вони падають, ви могли б підхопити їх, а замість того ви так старалися, що тільки боляче забили мені ногу.

Вона зуміла обдурити супрефекта, але не пані Дервіль. "В цього вродливого хлопчиська погані манери!" — подумала вона; життєва мудрість провінційного світу таких гріхів не прощає. Пані де Реналь знайшла слушну хвилину, щоб попередити Жюльєна:

— Прошу бути обережним, я цього вимагаю.

Жюльєн сам усвідомлював свою незграбність; він сердився на себе й довго обмірковував, чи слід йому розгніватись на це "я цього вимагаю". Жюльєну вистачило розуму подумати: "Вона могла б сказати мені "вимагаю", коли б ішлося про виховання дітей, але якщо вона відповідає на моє кохання, то повинна вважати, що ми рівні. Там, де немає рівності, нема й кохання..." І він почав пригадувати всі прописні істини про рівність. Розгніваний, він раз у раз повторював вірш Корнеля, який йому прочитала пані Дервіль кілька днів тому:

...Кохання рівність створює, а не шукає...

Жюльєн, не мавши зроду жодної коханки, уперто грав роль донжуана і поводився весь день як несусвітний дурень. Одне тільки він розсудив правильно: нарікаючи і на самого себе, й на пані де Реналь і з жахом думаючи про те, що надходить вечір, коли доведеться сидіти в темному саду поруч із нею, він сказав панові де Реналю, що йде у Вер'єр до кюре, пішов після обіду й повернувся аж пізно вночі.

Коли Жюльєн прийшов у Вер'єр, пан Шелан саме перебирався: кінець кінцем старого священика таки звільнили, і його місце зайняв вікарій Маслон. Жюльєн узявся допомагати доброму кюре, і раптом йому спало на думку написати Фуке, що непереборний потяг до служіння церкві спочатку не дозволив йому прийняти його ласкаву, дружню пропозицію, але тепер він побачив таку несправедливість, що, мабуть, буде краще для спасіння його душі відмовитися від священицького сану.

Жюльєн був у захваті від своєї хитромудрої ідеї — скористатися з усунення вер'єрського кюре й залишити собі вихід, щоб мати змогу взятися за торгівлю, якщо прикра обережність переможе в ньому героїзм.

XV. КРИК ПІВНЯ

Любов "амором" зветься по-латині,

Тому, бува, і смерть несе людині,

Коли закохані терпіть повинні

Гризоти, сльози й муки безупинні.

Пісенник "Герб любові"

Якби Жюльєн мав хоч трохи проникливості, яку він так безпідставно собі приписував, він міг би пишатись наступного дня з того враження,

яке справила його подорож у Вер'єр. Він пішов, і всі його промахи були забуті. Але Жюльєн був похмурий цілий день. Увечері в нього з'явилася зухвала думка, про яку він одразу ж дуже сміливо сповістив пані де Реналь.

Як тільки вони сіли в саду, Жюльєн, не діждавшись навіть, поки стемніє, нахилився до вуха пані де Реналь і, ризикуючи зовсім скомпрометувати її, сказав:

— Пані, цієї ночі, о другій годині, я прийду до вас у кімнату, мені треба вам щось сказати.

Жюльєн тремтів від страху — що, як вона згодиться на його домагання? Роль звабника так його гнітила, що якби він міг дати собі волю, то на кілька днів зачинився б у себе в кімнаті, щоб не бачити цих жінок. Він розумів, що вчора своєю мудрою поведінкою звів нанівець усі досягнуті напередодні успіхи, і вже й сам не знав, що робити.

Пані де Реналь відповіла на його зухвалу заяву з щирим, анітрохи не перебільшеним обуренням. В її відповіді, промовленій майже пошепки, йому виразно почулося слівце "пхе". Пославшись на те, що він має щось сказати дітям, Жюльєн пішов у їхню кімнату, а повернувшись, сів біля пані Дервіль, якомога далі від пані де Реналь. Таким чином він позбавив себе можливості взяти її руку. Розмова набула серйозного характеру, і Жюльєн загалом підтримував її з честю для себе, якщо не рахувати кількох пауз, коли він знову починав ламати собі голову: "Що б його вигадати, думав він,— щоб примусити пані де Реналь знову виявити до мене ту прихильність, яка три дні тому дала мені підставу думати, що пані де Реналь моя!"

Жюльєн був дуже пригнічений тим майже безнадійним станом, в якому опинились його справи. А проте успіх завдав би йому ще більшої прикрості.

Коли опівночі всі розійшлися, Жюльєн дійшов невтішного висновку, що пані Дервіль його глибоко зневажає і що, мабуть, не краще стоїть справа і з пані де Реналь.

У гнітючому настрої, почуваючи себе вкрай приниженим, Жюльєн не міг заснути. Але він не припускав і думки, щоб полишити всю цю гру, відмовитись від своїх планів і жити біля пані де Реналь, задовольняючись, як дитина, тими радощами, які приносить кожен новий день.

Він ламав собі голову, вигадуючи всілякі плани, які вже через хвилину здавались йому безглуздими. Одне слово, він почував себе глибоко нещасним, коли раптом годинник на замку пробив другу годину ночі.

Цей звук збудив його так само, як крик півня збудив святого Петра. Він відчув, що настала найтяжча мить. З тієї хвилини, як Жюльєн зробив свою зухвалу пропозицію, він про неї і не згадав ні разу — адже її так погано прийнято!

"Я сказав їй, що прийду о другій,— сказав він собі, підводячись,— нехай я неотеса і невіглас,— яким і має бути син селянина (пані Дервіль мені це добре дала зрозуміти),— але принаймні я не буду слабодухим".

Жюльєн мав підстави пишатися своєю мужністю, однак ніколи ще він не силував себе так тяжко. Відчиняючи двері своєї кімнати, він так тремтів, що коліна його підтиналась, і йому довелося прихилитись до стіни.

Він був без чобіт. Підійшовши до дверей пана де Реналя, він прислухався; за дверима чулось голосне хропіння. Жюльєна охопив глибокий розпач. Значить, у нього не було жодного приводу не йти до неї. Але, боже праведний, що ж він там робитиме? Він не мав ніякого плану, а коли б і мав, то почував себе тепер таким розгубленим, що все одно не зміг би його виконати.

Кінець кінцем, страждаючи в тисячу разів більше, ніж коли б ішов на смерть, Жюльєн вийшов у коридорчик, що вів до спальні пані де Реналь. Тремтячою рукою він відчинив двері, що лунко заскрипіли.

В кімнаті горіло світло: на каміні стояв нічник; такої біди він не чекав. Побачивши його, пані де Реналь миттю схопилася з ліжка.

— Нещасний! — вигукнула вона.

Обоє розгубилися. Жюльєн забув усі свої честолюбні плани і став самим собою; не сподобатись такій чарівній жінці здалося йому найбільшим нещастям. У відповідь на її докори, він кинувся до її ніг і обхопив руками її коліна. А вона суворо картала його, і тоді він раптом розридався.

Через кілька годин, коли Жюльєн вийшов з кімнати пані де Реналь, про нього можна було сказати, висловлюючись мовою романів, що йому не лишалось більш нічого бажати. Справді, кохання, що він до себе викликав, і несподіване враження, яке справили на Жюльєна її принади, дали йому перемогу, якої він ніколи не домігся б своїми незграбними хитрощами.

Але навіть у найсолодші хвилини наш герой, будучи жертвою своїх безглуздих гордощів, намагався грати роль покорителя жіночих сердець: він докладав усіх зусиль, щоб зіпсувати те, що було в ньому привабливого. Не помічаючи палких поривів, які він збуджував, і докорів сумління, які ще збільшували їхню силу, він ні на мить не дозволяв собі забути про свій "обов'язок". Він боявся, що потім гірко докорятиме собі й навіки осоромиться, якщо відступиться від ідеалу, який він сам собі вигадав. Одне слово, саме те, що робило Жюльєна вищою істотою, заважало йому втішатись своїм щастям, яке само йшло йому до рук. Так юна шістнадцятирічна дівчина з чарівним кольором обличчя, їдучи на бал, безглуздо накладає на щоки рум'яна.

Смертельно перелякана появою Жюльєна, пані де Реналь неспроможна була опанувати свої вкрай збентежені почуття. Сльози й розпач Жюльєна схвилювали її до глибини душі.

Навіть тоді, коли їй не було вже в чому відмовляти Жюльєнові, вона знову відштовхнула його в пориві обурення й відразу ж кидалась йому в обійми. Вона вже вважала себе пропащою навіки жінкою і, щоб відігнати від себе примару пекла, осипала Жюльєна найпалкішими пестощами. Одне слово, тут було все, що тільки можливе для повного блаженства нашого героя,— аж до палкої чутливості, яку він збудив у цій жінці,— якби лише він умів втішатися всім цим. Жюльєн уже пішов, а пані де Реналь ще довго трепетала від жагучих поривів пристрасті й каралась муками сумління.

"Боже мій! так оце й є щастя кохання? Оце й усе?" — така була перша думка Жюльєна, коли він повернувся до себе в кімнату, Він був у тому стані здивування й розгубленості, що опановує душу людини, яка тільки що домоглася того, до чого давно прагнула. Вона звикла бажати, але бажати уже нічого, а спогадів вона ще немає. Немов солдат, що повернувся з параду, Жюльєн уважно пригадував усі деталі своєї поведінки. "Чи не схибив я в чомусь проти свого обов'язку? Чи добре я зіграв свою роль?"

А яка ж це роль? — роль чоловіка, що звик бути чарівним із жінками.

XVI. НАСТУПНОГО ДНЯ

He turn'd his lip to hers, and with his hand

Call'd back the tangles of her wandering hair.

Don Juan, c. I, st. 170 31

На щастя Жюльєна, пані де Реналь була занадто схвильована й вражена, щоб помітити безглуздість поведінки юнака, який за одну мить став для неї всім на світі.

Коли почало розвиднятись, вона стала умовляти Жюльєна, щоб він уже йшов.

— Боже мій,— казала вона,— якщо мій чоловік щось почує, я пропала!

Жюльєн, що заздалегідь приготував кілька красивих фраз, пригадав одну з них:

— А вам було б жаль розстатися з життям?

— Ах, в цю хвилину — дуже жаль! Та однаково, я не пошкодувала б, що пізнала вас.

Жюльєн вважав за потрібне для підтримки своєї гідності вернутись до себе завидна і навмисно без будь-яких заходів обережності.

Непослабна увага, з якою він постійно стежив за своїми найдрібнішими вчинками, вдаючи досвідченого чоловіка, на цей раз стала йому в пригоді: коли вони з пані де Реналь зустрілись за сніданком, його поведінка була зразком обережності.

А вона не могла на нього дивитись, не заливаючись рум'янцем, і водночас їй несила було прожити й хвилини, не глянувши на нього. Вона сама відчувала своє збентеження, і від того, що з усіх сил намагалась його приховати, ніяковіла ще більше. Жюльєн лише раз підвів на неї очі. Спочатку пані де Реналь була в захваті від його витримки. Але, коли цей єдиний погляд більш не повторився, вона стурбувалась: "Може, він уже не любить мене,— казала вона собі,— я надто стара для нього; я на цілих десять років старша".

Коли вони йшли з їдальні в сад, вона схопила й потиснула Жюльєнову руку.

Здивований таким несподіваним і незвичайним проявом кохання, Жюльєн глянув на неї полум'яним зором. Вона здавалася йому дуже красивою за сніданком, і хоч він опускав очі, але весь час уявляв собі всі її принади. Цей погляд втішив пані де Реналь, хоч і не розвіяв усіх її побоювань, які майже зовсім заглушили її докори сумління.

За сніданком чоловік нічого не помітив, чого не можна було сказати про пані Дервіль. Вона вирішила, що пані де Реналь готова морально впасти. Протягом цілого дня ця сміливa й рішуча жінка, з почуття дружби, дошкуляла своїй подрузі натяками, які мали змалювати в найжахливіших барвах небезпеку, що загрожувала пані де Реналь.

Пані де Реналь не терпілося зостатись на самоті з Жюльєном; вона хотіла спитати його, чи кохає він її ще. Незважаючи на незмінну лагідність своєї вдачі, вона кілька разів мало не дала зрозуміти своїй подрузі, що та їй набридла.

Увечері, в саду, пані Дервіль подбала, щоб сісти між пані де Реналь і Жюльєном. І пані де Реналь, яка плекала чарівну мрію — як вона зараз потисне Жюльєнову руку і піднесе її до своїх уст,— не змогла навіть перекинутися з ним жодним словом.

Ця перешкода тільки збільшила її хвилювання. Вона гірко дорікала собі. Вона так картала Жюльєна за те, що він необережно прийшов до неї вночі, що тепер тремтіла від страху,— раптом він не прийде більше? Пані де Реналь рано пішла з саду й зачинилась у себе в кімнаті; але, не витримавши, вийшла й приклала вухо до дверей коханого. Хоч як терзала її тривога й пристрасть, вона все ж не наважилась увійти. Такий вчинок здавався їй остаточним падінням бо саме це викликає в провінції найбільше глузувань.

Ще не всі слуги лягли спати. З обережності вона змушена була нарешті повернутися в свою кімнату. Дві години чекання були для неї наче два століття катувань.

Але Жюльєн був надто вірний тому, що він називав своїм обов'язком, і пунктуально виконував те, що сам собі приписав.

Як тільки пробила перша година ночі, він тихенько вибрався з своєї кімнати, переконався, що хазяїн дому міцно спить, і прослизнув до пані де Реналь. На цей раз він зазнав більше втіхи біля своєї коханки, бо менше думав про те, щоб грати свою роль. В нього розплющились очі; він став бачити й чути. Те, що пані де Реналь сказала йому про свої літа, надало йому деякої впевненості у собі.

— О боже мій! Адже я на десять років старша за вас! Як ви можете мене кохати? — повторювала вона без будь-кого наміру, просто тому, що ця думка гнітила її.

Жюльєн не розумів, чого вона страждає, але бачив, що це страждання щире, і майже зовсім забув про свій страх здатися смішним.

Його безглузде побоювання, що через його низьке походження до нього ставляться як до коханця слуги, також розвіялось. В міру того, як палкість Жюльєна заспокоювала його несміливу коханку, вона помалу ставала знов щасливою, до неї поверталася здатність придивлятись до свого коханого. На щастя, цього разу в нього майже не помічалось тієї заклопотаності, через яку вчорашнє побачення було для нього тільки перемогою, а не насолодою. Якби пані де Реналь помітила його намагання витримати роль, це сумне відкриття назавжди отруїло б її щастя. Вода побачила б у цьому тільки сумний наслідок різниці їхнього віку.

Хоч пані де Реналь ніколи не задумувалась над проблемами кохання, але нерівність віку, як і нерівність достатку, є однією з улюблених тем провінційних жартів, коли мова заходить про любов.

Минуло кілька днів, і Жюльєн з усім запалом юності закохався шалено.

"Треба визнати,— казав він сам собі,— вона добра, як ангел, а вродливішої за неї жінки немає в світі".

Думка про те, що треба грати якусь роль, майже зовсім зникла з його голови. Якось, у хвилину щирості, він навіть признався їй у всіх своїх побоюваннях. Це признання викликало в неї бурхливий спалах кохання до нього. "Значить, в мене не було щасливої суперниці?" — казала собі пані де Реналь, не тямлячи себе від щастя. Вона навіть наважилась запитати його про портрет, яким він так дорожив; Жюльєн присягнув їй, що то був портрет чоловіка.

В ті хвилини, коли пані де Реналь бувала досить спокійна, щоб міркувати вона не могла отямитись від подиву, що таке щастя існує в світі, а вона ніколи й не здогадувалась про це.

"Ах! — казала вона сама собі,— якби я зустрілася з Жюльєном десять років тому, коли мене ще могли вважати гарною".

Жюльєн був далекий від таких думок. Кохання його було й досі пройняте честолюбством. Його тішило те, що він, нікчемне створіння, нещасне й зневажене, володіє такою благородною і гарною жінкою. Його бурхлива пристрасть, його захоплення красою своєї коханки нарешті трохи розвіяли побоювання пані де Реналь щодо різниці їхнього віку. Якби в неї було хоч трохи того життєвого досвіду, який тридцятилітня жінка давно набула б у більш освіченому товаристві, її мучили б сумніви, чи може бути тривалим це кохання, яке, очевидно, живилося тільки новизною і втіхами самолюбства.

Коли Жюльєн забував про свої честолюбні мрії, він захоплено милувався навіть капелюшками, навіть сукнями пані де Реналь. З насолодою вдихав він їхні пахощі. Жюльєн відчиняв ту дзеркальну шафу і цілими годинами милувався красою й порядком, що там панував. Його кохана, схилившись йому на плече, дивилась на нього, а він розглядав всі ці коштовності й прикраси, які перед вінчанням кладуть у весільний кошик нареченої.

"Я могла б одружитись з таким чоловіком! — іноді думала пані де Реналь.— Яка палка душа! Яке це було б раювання жити з ним!"

Щодо Жюльєна, то він ще ніколи так близько не підходив до цих нищівних знарядь жіночої артилерії. "Неможливо,— казав він собі,— щоб у Парижі знайшлося щось прекрасніше!" В такі хвилини він не бачив уже ніяких перешкод своєму щастю.

Часто щире захоплення й пориви пристрасті його коханки змушували його забувати безглузді міркування, що робили його аж надто зосередженим і майже смішним у перші дні їхнього зв'язку. Були хвилини, коли, незважаючи на свою звичку прикидатись, він знаходив невимовну втіху в тому, щоб признаватися цій знатній дамі, яка його нестямно кохала, у своєму незнанні життєвих правил. Високе становище Жюльєнові коханки, здавалося, підносило і його. А пані де Реналь і собі знаходила неабияку духовну втіху в тому, щоб навчати безлічі дрібниць цього здібного юнака, якому всі пророкували блискуче майбутнє. Адже навіть пан Вально і супрефект захоплювались ним,— вона їх вважала через це не такими вже дурними.

Одна пані Дервіль поводилася стримано. Приголомшена своїми здогадками і переконавшись, що її розважливі поради лише дратують пані де Реналь, яка зовсім втратила голову, вона раптом покинула Вержі без будь-яких пояснень,— та їх у неї й не питали з обачності. Пані де Реналь зронила з цього приводу кілька сльозинок, але незабаром відчула, що стала ще щасливішою. Після від'їзду подруги вона майже цілі дні проводила із своїм коханцем.

Жюльєн тим охочіше втішався милим товариством своєї подруги, що завжди, коли він довго залишався сам, його знову й знову гризла думка про злощасну пропозицію Фуке. Доти Жюльєна ніхто ніколи не кохав, і він також ще не закохувався, а тому в перші дні його нового щастя бували хвилини, коли він відчував таке блаженство бути щирим, що трохи не розповів пані де Реналь про своє честолюбство, яке становило сенс його життя. Йому хотілося порадитися із нею щодо пропозиції Фуке, яка чомусь і досі спокушала його, але одна незначна подія поклала край цій відвертості.

XVII. ПЕРШИЙ ПОМІЧНИК МЕРА

O, how this spring of love resembleth,

The uncertain glory of an April day;

Which now shows all the beauty of the sun,

And by and by a cloud takes all away!

Two gentelmen of Verona 32

Якось надвечір, сидячи поруч із своєю подругою в глибині фруктового саду далеко від надокучливих людей, Жюльєн глибоко замислився. "Солодкі хвилини! — думав він.— Та чи довго триватимуть вони?" Думки його були заклопотані складним питанням про вибір шляху. Його гнітили ті великі турботи, які знаменують собою кінець дитинства й отруюють перші юнацькі роки незабезпеченої людини.

— Ах! — вигукнув він.— Справді можна сказати, що Наполеона сам бог послав молодим французам! Хто нам його замінить? Що робитимуть без нього всі ті бідолахи, навіть багатші, ніж я, в яких є кілька екю на освіту, але не вистачає грошей, щоб купити за себе рекрута і з двадцяти років пробивати собі дорогу в житті. І що б ми не робили,— скрушно

зітхнув він,— цей фатальний спогад завжди буде переслідувати нас, ніколи ми не будемо щасливі.

Раптом він помітив, що пані де Реналь насупилась і обличчя її зробилось холодним і погордливим; такі міркування, на її думку, пасували тільки слугам. Змалку вона знала, що дуже багата, і їй здавалося само собою зрозумілим, що і Жюльєн багатий. Вона любила його тисячократ дужче, ніж саме життя, і гроші для неї нічого не значили.

Жюльєн і не здогадувався про це. Він наче впав з неба, коли побачив ці насуплені брови. Однак він не розгубився і відразу, на ходу щось вигадавши, пояснив цій знатній дамі, яка сиділа обіч нього на дерновій лаві, що ці слова — він, мовляв, навмисно їх повторив —він чув ще тоді, як ходив у гори до свого друга лісоторгівця. Це, мовляв, міркування нечестивців.

— Ну, то не водіться з такими людьми,— одказала пані де Реналь, усе ще зберігаючи на обличчі, яке щойно дихало найпалкішою ніжністю, холоднувато-гидливий вираз.

Насуплені брови пані де Реналь, або, вірніше, розкаяння у власній необачності, завдали першого удару ілюзіям Жюльєна. "Вона добра й мила,— думав він,— Гаряче мене кохає, але вона вихована у ворожому таборі. Вони справді повинні над усе боятися таких сміливців, які, діставши освіту, не в змозі зробити кар'єру, бо не мають грошей. Що сталося б з дворянами, якби ми могли змагатися з ними однаковою зброєю? Припустимо, я — мер Вер'єра, людина добромисна, чесна, адже такий, по суті, є і пан де Реналь. Ну й дав би я духу цьому вікарію і панові Вально за всі їхні шахрайства! Ось коли справедливість торжествувала б у Вер’єрі! Вже ж не таланти їхні перешкодили б мені. Вони ж роблять усе наосліп.

В той день щастя Жюльєна могло б зробитися чимось тривалим. Але нашому героєві забракло сміливості бути відвертим до кінця. Йому треба

було наважитись набратись мужності й дати бій, але — негайно; пані де Реналь здивували слова Жюльєна, бо в її оточенні всі повторювали, що треба остерігатися появи нового Робесп’єра саме з середовища отих занадто вчених юнаків з нижчих верств. Пані де Реналь ще довго зберігала холодність і, як здавалось Жюльєнові, підкреслено виявляла її. Насправді ж прикре враження від його слів у неї швидко змінилось острахом, чи не сказала вона йому мимоволі чогось неприємного. Це занепокоєння виразно відбилось на її обличчі, яке доти випромінювало таку безмежну чистоту й щирість, особливо коли вона почувала себе щасливою вдалині від усяких надокучливих людей.

Жюльєн вже не наважувався щиро висловлювати свої мрії. Перша жагуча пристрасть минула, і він міг спокійно міркувати про все. Йому спало на думку, що небезпечно ходити в кімнату пані де Реналь. Хай краще вона приходить до нього. Якщо раптом хтось із слуг побачить її в коридорі, то для пояснення завжди знайдеться безліч причин.

Але це мало і свої незручності. Жюльєн дістав від Фуке кілька книг, яких він, молодий богослов, не міг би взяти в книгаря. Він наважувався розгортати їх тільки вночі. І часто йому було б приємніше, якби ці нічні відвідини не переривали його занять. А ще ж так недавно, до отого випадку в саду, він не міг би прочитати й рядка, чекаючи побачення.

Завдяки пані де Реналь йому відкрилося тепер багато нового в книжках. Він насмілювався розпитувати її про безліч дрібниць, від незнання яких заходить у безвихідь розум юнака, що не належить до світського товариства, хоч який би він був обдарований від природи.

Це виховання любов'ю, яке провадилось жінкою зовсім недосвідченою, було для нього справжнім щастям. Жюльєновим очам відкрилося суспільство саме таким, яким воно тоді було. Розум його не затьмарювався розповідями про те, що відбувалося в далеку давнину — дві тисячі або навіть шістдесят років тому за часів Вольтера й Людовіка XV. Яка то була невимовна радість, коли з очей його спала полуда і йому стало зрозумілим те, що відбувалось у Вер'єрі!

На перший план виступали різні складні інтриги, що зав'язалися два роки тому навколо безансонського префекта. Ці інтриги підтримувались листами найзнатніших осіб з Парижа. Йшлося про те, щоб зробити пана де Муаро — це була найнабожніша людина в цілій окрузі — не другим, а першим помічником вер’єрського мера.

Його конкурентом був дуже багатий фабрикант, якого треба було за всяку ціну відтіснити на місце другого помічника.

Нарешті Жюльєн почав розуміти натяки, що робились на парадних обідах у пана де Реналя, коли в нього збиралася місцева знать. Це привілейоване товариство було глибоко зацікавлене в тому, щоб посада старшого помічника дісталася саме панові де Муаро, про кандидатуру якого ніхто в місті, а тим паче ліберали, не мав й гадки. Це питання набувало тим більшої ваги, що, як відомо, східний бік головної вулиці у Вер'єрі мав бути відсунутий більш як на дев'ять футів, бо ця вулиця стала тепер королівським трактом.

Так ось, якби панові де Муаро — власникові трьох будинків, які підлягали перенесенню,— пощастило посісти посаду першого помічника, а згодом і мера (коли пана де Реналя оберуть депутатом), він би, в разі потреби, закрив на все очі, і будинки, які виходять фасадом на королівський тракт, були б тільки злегка перебудовані і, таким чином, простояли б іще сто років. Незважаючи на високу набожність і безсумнівну чесність пана де Муаро, всі були певні, що він буде "поступливий", бо в нього велика сім'я. Серед тих будинків, що підлягали перенесенню, дев'ять належали найзнатнішим особам у Вер'єрі.

В очах Жюльєна ця інтрига важила далеко більше, ніж історія битви при Фонтенуа,— цю назву він вперше побачив в одній з книг, присланих йому Фуке. Чимало було на світі такого, що дивувало Жюльєна ось уже п'ять років, відколи він став ходити вечорами до кюре. Але скромність і смирення є найбільшими чеснотами юнака, що студіює теологію, а тому він не мав змоги ні про що розпитувати.

Одного разу пані де Реналь дала якесь розпорядження лакею свого чоловіка, ворогові Жюльєна.

— Але ж, пані, сьогодні остання п'ятниця місяця,— відповів той багатозначно.

— Тоді йдіть,— сказала пані де Реналь.

— Значить, він зараз піде в отой сінний склад, де колись була церква, яку недавно знов відкрили,— сказав Жюльєн,— але навіщо? Ось таємниця, якої я ніколи не міг зрозуміти.

— Це якийсь дуже спасенний, але дивовижний заклад,— сказала пані де Реналь,— жінок туди не пускають. Я тільки знаю, що там усі кажуть один одному "ти". Наприклад, якщо лакей там зустрінеться з паном Вально, то цей зарозумілий дурень зовсім не розгнівається на те, що Сен-Жан звертатиметься до нього на "ти", і сам відповість йому тим самим. Коли ви хочете докладніше дізнатися, що саме там робиться, я розпитаю при нагоді пана де Можірона і пана Вально. Ми вносимо туди по двадцять франків за кожного слугу, щоб вони нас коли-небудь не зарізали.

Час минав непомітно. Коли Жюльєна опановували напади похмурого честолюбства, він згадував про принади своєї коханої і заспокоювався. Змушений ховати від неї свої сумні й глибокодумні міркування — бо він і вона належали до протилежних таборів,— Жюльєн, сам того не помічаючи, ще сильніше відчував щастя, яке вона йому давала, і дедалі більше підпадав під владу її чарів.

В ті хвилини, коли в присутності дітей, що стали тепер вже надто кмітливі, їм доводилося триматися в рамках спокійної, розважливої розмови, Жюльєн, дивлячись на неї сяючими від кохання очима, покірно слухав її розповідь про те, що робиться в світі. Часто, серед розмови про яке-небудь хитре шахрайство, пов’язане з проведенням дороги або з

підрядами, пані де Реналь раптом забувалася й втрачала самовладання. Жюльєнові доводилось спиняти її, бо вона з неуважності дозволяла собі з ним такі інтимні жести, як з своїми дітьми. І справді, були хвилини, коли їй здавалось, що вона любить його, як свою дитину. Хіба не доводилось їй безперестанку відповідати на його наївні запитання про тисячу найпростіших речей, які відомі хлопчикові з доброї сім’ї вже в п'ятнадцять років? Але через хвилину вона вже дивилась на нього з захопленням, як на свого володаря. Глибина його розуму навіть лякала її; щодалі ясніше бачила вона в юному абаті майбутню велику людину. Вона уявляла собі його то папою, то першим міністром, як Рішельє. "Чи доживу я до того часу, коли ти прославишся? — сказала вона Жюльєнові.— Перед великою людиною тепер відкриті всі дороги: вона потрібна і королю, і церкві. Адже про це весь час тільки й чуєш розмови в салонах. І якщо не з'явиться якийсь новий Рішельє й не вгамує цю бурю розбрату й чвар — все загине.

XVIII. КОРОЛЬ У ВЕР'ЄРІ

Чи ви справді варті лише того, щоб викинути вас геть, як падло, народ без душі, без крові в жилах?

Казання єпископа в каплиці св. Климента

Третього вересня, о десятій годині вечора, по головній вулиці Вер’єра галопом проскакав жандарм, збудивши всіх у місті. Він сповістив, що його величність король *** прибуде в неділю, а це було у вівторок. Префект дозволяв, себто наказував, утворити почесний караул, зустріч мала бути урочиста й пишна. Естафета була негайно надіслана у Вержі. Пан де Реналь приїхав уночі й застав усе місто схвильованим. Кожен набридав зі своїми претензіями. Ті, хто були менш заклопотані, поспішали найняти балкони, щоб подивитись на в'їзд короля.

Кого призначити командиром почесної варти? Пан де Реналь розумів, як багато важить — в інтересах власників будинків, що підлягають

перенесенню,— щоб командування було покладено на пана де Муаро; це могло б допомогти йому одержати місце першого помічника. Не могло бути ніяких нарікань щодо благочестя пана де Муаро, воно було справді бездоганне. Але пан де Муаро ніколи в житті не їздив верхи. Це був чоловік тридцяти шести років, дуже несміливий, що однаково боявся впасти з коня і опинитись у смішному становищі.

Мер викликав його до себе о п'ятій годині ранку.

— Ви бачите, пане, я звертають до вас за порадою так, начебто ви вже зайняли посаду, на якій вас бажають бачити всі чесні люди. В нашому нещасному місті процвітають фабрики, ліберали стають мільйонерами, вони мріють забрати владу в свої руки й домагаються її всіма засобами. Будемо ж дбати про інтереси короля, монархії і — в першу чергу — нашої святої віри. Як на вашу думку, пане, кому можна доручити командування почесною вартою?

Незважаючи на свій невимовний жах перед кіньми, пан де Муаро нарешті згодився взяти на себе цей почесний обов'язок, як мученицький подвиг.

— Я зумію триматись достойно,— сказав він мерові.

Часу лишилось дуже мало, а треба ще було приготувати мундири, в яких сім років тому зустрічали якогось принца крові.

О сьомій годині приїхала з Вержі пані де Реналь з дітьми і з Жюльєном. В її вітальні вже було повно дружин лібералів. Посилаючись на те, що зараз треба показати повне єднання партій, вони благали її замовити слівце перед паном мером, щоб він дав їхнім чоловікам місця в почесній варті. Одна з цих дам запевняла, що коли її чоловіка не виберуть, він з горя оголосить себе банкрутом. Пані де Реналь швиденько всіх випровадила. Вона здавалась чимось дуже стурбованою.

Жюльєна дивувало й навіть дратувало те, що вона приховувала від нього причину свого збентеження. "Так я і думав,— казав він сам собі гірко,— все її кохання тепер померкло перед щастям приймати в своєму домі короля. Вся ця метушня її засліплює. Вона кохатиме мене знов, коли кастові забобони перестануть паморочити їй голову".

Дивна річ, але через це він закохався в неї ще більше.

Оббивальники заповнили весь будинок, і Жюльєн довго не міг вибрати слушної хвилини, щоб сказати їй кілька слів наодинці. Нарешті він побачив, що вона виходить з його кімнати з якимсь його одягом у руках. Вони були самі. Він спробував заговорити з нею. Але вона не стала його слухати і втекла. "Який я дурень, що покохав цю жінку: від честолюбства вона так само втрачає розум, як і її чоловік".

Насправді ж пані де Реналь перевершила свого чоловіка. Її опанувало одне заповітне бажання, в якому вона ніяк не наважувалась признатися Жюльєну з боязні його образити: їй хотілося, щоб він хоч на один день скинув свій похмурий чорний одяг. З дивовижною для такої простодушної жінки спритністю вона домоглася від пана де Муаро і в супрефекта де Можірона, щоб Жюльєна призначили до почесної варти, хоч на це місце претендували п'ять чи шість юнаків з родин багатих фабрикантів, до того ж принаймні двоє з них відзначалися зразковою набожністю. Пан Вально, який розраховував посадити в свій екіпаж найвродливіших жінок міста, щоб усі могли по милуватись його гарними нормандками, погодився віддати одного з своїх коней Жюльєнові, якого він ненавидів більш ніж будь-кого. Але в усіх, кого зараховано до почесної варти, були свої або позичені розкішні мундири небесно-блакитного кольору з полковницькими срібними еполетами, в яких почесна варта хизувалася сім років тому. Пані де Реналь хотілось дістати для Жюльєна новий мундир, а в неї лишалось тільки чотири дні, щоб замовити в Безансоні повну форму, зброю, кашкет і т. ін., тобто все потрібне для почесного вартового. Найзабавніше було те, що вона чомусь вважала необережним замовляти мундир для Жюльєна у Вер'єрі. Вона хотіла вразити і його, і ціле місто.

Покінчивши справу з почесною вартою і впливом на громадську думку, мер узявся до підготовки урочистої релігійної церемонії, бо король неодмінно хотів відвідати уславлені мощі святого Климента, що зберігаються в Бре-ле-О, за милю від Вер'єра. Бажано було зібрати якомога більше духівництва, але це виявилось дуже важкою справою. Новий кюре, Маслон, ні в якому разі не хотів допустити присутності пана Шелана. Пан де Реналь марно доводив йому, що це буде необачно: короля мав супроводити маркіз де Ла-Моль, предки якого з давніх-давен були губернаторами цієї провінції. І він уже тридцять років знає абата Шелана. Напевне, приїхавши у Вер'єр, він запитає про нього і якщо дізнається, що той потрапив в опалу, то здатний буде піти до старого в його будиночок у супроводі такого численного почту, який тільки буде при ньому. Оце був би ляпас!

— А для мене це буде ганьба, як тут, так і в Безансоні,— заперечував абат Маслон,— якщо він з'явиться в моїй парафії. Це ж янсеніст, боже милосердний!

— Що б ви там не говорили, дорогий абате,— відказав пан де Реналь, — я не можу допустити, щоб представники влади у Вер'єрі дістали від пана де Ла-Моля таку образу. Ви його не знаєте,— це при дворі він добромисний, а тут, у провінції, це такий скалозуб і насмішник,— радий усякій нагоді кому-небудь допекти. Він може, виключно для власної розваги, зганьбити нас в очах лібералів.

Нарешті, вже тільки вночі з суботи на неділю, після триденних переговорів, гордість абата Маслона була зломлена боягузтвом пана мера, яке зробило його відчайдушним. Довелося написати медоточивого листа абатові Шелану й просити його взяти участь в урочистій церемонії поклоніння мощам у Бре-ле-О, якщо, звичайно, це дозволять йому літа й недуги. Пан Шелан зажадав і одержав запрошення для Жюльєна, що мав супроводити його як іподиякон.

З раннього ранку в неділю вулиці Вер'єра сповнились тисячами селян, що поприходили з навколишніх гір. Була чудова сонячна погода.

Нарешті, десь о третій годині, юрба захвилювалась; на скелі, за два льє від Вер'єра, спалахнуло велике вогнище. Цей сигнал сповіщав, що король уже вступив на територію департаменту. Враз задзвонили всі дзвони й загупала старенька іспанська гармата, що належала місту,— виражаючи загальну радість з приводу такої великої події. Половина населення міста вилізла на дахи. Всі жінки розмістилися на балконах. Почесна варта рушила. Всі милувались блискучими мундирами, кожен пізнавав чи то родича, чи то приятеля. Глузували з полохливості пана де Муаро, що був готовий щохвилини вхопитись за луку сідла. Та ось чиєсь зауваження збудило загальну цікавість і змусило забути все інше: перший вершник у дев'ятій лаві був дуже гарний, стрункий юнак, якого спочатку ніхто не міг впізнати. Раптом почулися обурені вигуки, на обличчях відбився подив, словом — зчинився переполох: у цьому юнакові, що їхав верхи на одному з нормандських коней пана Вально, пізнали хлопчака Сореля, сина тесляра. Всі одноголосно висловлювали обурення мером, особливо ліберали.

— Як! Тільки тому, що цей майстровий парубійко, вирядженний абатом, є гувернером його дітлахів, він наважився призначити його в почесну варту замість панів такого-то й такого-то, багатих фабрикантів! Треба добре провчити цього нахабу, хлопчака, це мужицьке поріддя! — галасувала дружина одного банкіра.

— Цей парубійко не промах, він при шпазі,— відповів їй сусід,— він може штрикнути в обличчя.

Зауваження осіб, належних до дворянства, мали ще більш небезпечний характер. Дами запитували одна одну: невже в такому кричущо-непристойному вчинку завинив тільки сам мер? Адже до цього часу він не виявляв ніякої поблажливості до людей низького походження.

Тим часом предмет усіх цих розмов, Жюльєн, почував себе найщасливішою людиною в світі. Сміливий від природи, він тримався на коні краще, ніж більшість юнаків цього гірського містечка. По очах жінок він бачив, що вони розмовляють про нього.

Еполети його виблискували яскравіше, ніж в інших, бо вони були нові. Кінь його на кожному кроці ставав дибки; Жюльєн не тямив себе з радощів.

А коли вони порівнялися з старою фортецею і його кінь, злякавшись пострілу маленької гармати, виніс його з лав,— радості його не було меж: якимсь дивом він не впав, і після цього почував себе героєм. Він уявляв себе ад'ютантом Наполеона, що мчить в атаку на ворожу батарею.

Але одна людина почувала себе ще щасливішою, ніж він: спочатку вона з вікна ратуші стежила за ним; потім сіла в коляску, поспішила в об'їзд і встигла саме вчасно, щоб завмерти з жаху, коли кінь виніс його з лав. Далі її коляска галопом помчала крізь другу заставу, на шлях, яким мав проїхати король, і повільно рушила за двадцять кроків слідом за почесною вартою, огорнута її благородною курявою. Десять тисяч селян закричали: "Хай живе король!" — коли мер мав честь виголосити привітання його величності. Через годину, вислухавши всі промови, король в'їздив у місто, і маленька гармата знов салютувала йому безперервною пальбою. І тут трапився нещасний випадок — не з канонірами, випробуваними при Лейпцігу і при Монмірайлі, а з майбутнім першим помічником, паном де Муаро. Його кінь тихесенько скинув його в єдину калюжу, яка трапилася на шляху; зчинився переполох, бо треба було його негайно витягти звідти, щоб міг проїхати королівський екіпаж.

Його величність зійшов біля гарної нової церкви, яка з тої нагоди була пишно прикрашена яскраво-червоними завісами. Потім мав відбутись обід, після чого король повинен був знову сісти в екіпаж і вирушити на поклоніння мощам святого Климента. Як тільки король увійшов у церкву, Жюльєн помчав до дому пана де Реналя. Там він, зітхаючи, скинув гарний небесно-блакитний мундир, шаблю, еполети й убрався в свій старенький чорний костюм. Потім він знов сів на коня і через кілька хвилин опинився в Бре-ле-О, розташованому на вершині мальовничого горба. "Який захват! Де й береться стільки людей,— подумав Жюльєн.— У Вер'єрі така юрба, що не протовпитися, і тут навколо старого абатства не менше десяти тисяч також".

Напівзруйноване "революційним вандалізмом" абатство було розкішно відбудоване під час Реставрації, і вже починали говорити про чудеса. Жюльєн розшукав абата Шелана, що спочатку добре йому вичитав, а потім дав сутану і стихар. Жюльєн швиденько вдягся і разом з паном Шеланом пішов розшукувати молодого єпископа агарського. Цей прелат, племінник пана де Ла-Моля, був щойно удостоєний єпископського сану, і на нього було покладено високий обов'язок показати королю святу реліквію. Але зараз єпископа ніде не могли знайти.

Духовенство непокоїлось. Воно чекало свого владику в похмурій готичній галереї старого абатства. Щоб репрезентувати старовинний капітул Бре-ле-О, що до тисяча сімсот вісімдесят дев'ятого року складався з двадцяти чотирьох каноніків, тут зібрали двадцять чотири священики. Почекавши щось із три чверті години, ремствуючи з приводу молодості єпископа, священики вирішили, що ректорові капітулу слід піти попередити монсеньйора про те, що король ось-ось прибуде і що вже час іти на хори. Завдяки похилому віку ректором виявився пан Шелан. Хоч він і гнівався на Жюльєна, та все ж зробив йому знак іти за ним. Стихар сидів на Жюльєні прекрасно. Невідомо, якими саме способами еклезіастичного туалету йому вдалося гладенько прилизати своє гарне кучеряве волосся; але через неуважність, яка ще посилила гнів пана Шелана, з-під довгих згорток його сутани видно було шпори почесного вартового.

Коли вони добрались до апартаментів єпископа, бундючні лакеї в лівреях з галунами ледве зволили відповісти старому священикові, що монсеньйора зараз бачити не можна. На пана Шелана не звернули уваги й тоді, коли він пояснив, що, як ректор благородного капітулу Бре-ле-О, він мав привілей входити в усякий час до єпископа своєї церкви.

Зухвалість лакеїв обурила горду натуру Жюльєна. Він кинувся в коридор, куди виходили келії старовинного абатства, штовхаючи всі двері, на які натрапляв, Одні, зовсім маленькі дверцята піддались, і він опинився в келії серед камер-лакеїв монсеньйора, одягнених у чорні

лівреї, з ланцюгом на шиї. Поспішність, з якою він зайшов сюди, змусила їх подумати, що він викликаний самим єпископом, і вони пропустили його. Пройшовши кілька кроків, він опинився у величезній готичній, надзвичайно темній залі з чорними дубовими панелями: стрілчасті вікна, всі, крім одного, були закладені цеглою. Це грубе, нічим не прикрите цегляне мурування являло вельми убоге видовище поруч із старовинними розкішними панелями. Вздовж довгих стін цієї зали, добре відомої бургундським антикварам і збудованої герцогом Карлом Сміливим в тисяча чотириста сімдесятому році на спокуту якогось гріха, тяглись ряди дерев'яних крісел з багатою різьбою. На них були інкрустовані різнобарвним деревом всі чудеса апокаліпсиса.

Ця похмура пишнота, спотворена голою цеглою і білою штукатуркою, глибоко вразила Жюльєна. Він мовчазно спинився. На другому кінці зали, біля єдиного вікна, крізь яке пробивалося світло, він побачив велике дзеркало в рамі з червоного дерева. Якийсь молодик у фіолетовій сутані і мереживному стихарі, але з непокритою головою, стояв за три кроки від дзеркала. Цей предмет здавався дуже недоречним у такому місці; його, очевидно, привезли сюди з міста. Жюльєн помітив, що в молодика був сердитий вигляд. Правого рукою він поважно роздавав благословення в бік дзеркала.

"Що б це могло означати? — подумав Жюльєн.— Мабуть, цей молодий священик виконує якусь підготовчу церемонію. Це, певне, секретар єпископа... такий зухвалий, як ці лакеї... Та дарма, спробуємо!"

Він неквапно пройшов через усю величезну залу, не відводячи очей від цього єдиного вікна і від молодика, що невпинно когось благословляв, повільно, але раз по раз, безперестанку.

Що ближче він підходив, то ясніше бачив, яке розгніване обличчя в цього чоловіка. Побачивши розкішний стихар, обшитий мереживом, Жюльєн мимоволі спінився за кілька кроків від дзеркала.

"Я все-таки повинен звернутися до нього",— вирішив він нарешті. Але краса зали схвилювала його, і він наперед болісно відчував образу від грубощів, які йому зараз доведеться почути.

Молодик побачив його в дзеркалі, обернувся, його гнівний вираз миттю зник, і він лагідно спитав Жюльєна:

— Ну що ж, пане, ванна, сподіваюсь, готова?

Жюльєн остовпів від подиву. Коли юнак обернувся до нього, Жюльєн побачив наперсний хрест на його грудях: це був сам єпископ агдський. "Такий молодий,— подумав Жюльєн,— щонайбільше на шість чи вісім років старший за мене".

І йому стало соромно своїх шпор.

— Монсеньйор,— відповів він несміливо,— мене послав до вас ректор капітулу пан Шелан.

— О! Я чув про нього багато хорошого,— мовив єпископ так ласкаво, що захоплення Жюльєна ще збільшилося.— Але ви вже, будь ласка, пробачте мені, пане, я думав, що ви той чоловік, що має принести мені митру, її погано запакували в Парижі — парча зверху зовсім пом'ялась. Вона матиме просто жахливий вигляд,— додав молодий єпископ сумно.— Та ще й чекати мене змушують!

— Монсеньйоре, я піду по вашу митру, якщо ваше преосвященство дозволить.

Гарні очі Жюльєна вплинули на єпископа.

— Прошу вас, пане, ідіть,— відповів той з чарівною ласкавістю,— вона мені потрібна негайно. Я в розпачі, що змушую чекати весь капітул.

Дійшовши до середини зали, Жюльєн обернувся і побачив, що єпископ знов почав благословляти. "Та що ж це таке? — знов подумав Жюльєн.— Напевно, це якийсь церковний обряд, що підготовляє сьогоднішню церемонію".

Увійшовши в келію, де знаходились камер-лакеї, він побачив у них в руках митру. Мимоволі скоряючись владному поглядові Жюльєна, вони передали йому митру його преосвященства.

Він з гордістю поніс її; увійшовши в залу, він уповільнив ходу, несучи її з повагою. Єпископ тепер сидів перед дзеркалом, але час від часу його права рука, хоч і стомлена, знов давала благословення. Жюльєн допоміг йому накласти митру. Єпископ похитав головою.

— Еге, вона тримається,— задоволено сказав він Жюльєнові.— Можна вас попросити трохи відійти?

Єпископ швидко вийшов на середину зали, потім, наближаючись повільними кроками до дзеркала, знов прибрав сердитого вигляду і став поважно роздавати благословення.

Жюльєн остовпів, він починав усе розуміти, але не наважувався повірити цьому. Єпископ спинився і, раптом, втративши всю свою суворість, глянув на нього й спитав:

— Що ви скажете про мою митру, пане, добре вона сидить?

— Чудово, монсеньйоре.

— Вона не зсунута надто назад? Адже це псує статечний вигляд; але, з другого боку, не слід також насувати її на брови, мов офіцерський ківер,

— Мені здається, що вона сидить якнайкраще,

— Король звик бачити статечне й, напевне, дуже суворе духівництво. Мені не хотілося б, особливо через мою молодість, мати занадто легковажний вигляд.

І єпископ знов став походжати, роздаючи благословення.

"Ясно,— подумав Жюльєн, нарешті наважившись зрозуміти те, що бачив.— Він вправляється, він вчиться благословляти".

— Ну, я готовий,— сказав єпископ через кілька хвилин.— Підіть, пане, попередьте пана ректора і панів з капітулу.

Незабаром пан Шелан у супроводі двох найстаріших священиків увійшов крізь величезні двері з чудовою різьбою, яких Жюльєн раніше не помітив. Але тепер він був, відповідно до свого рангу, позаду всіх і міг бачити єпископа тільки через плечі священиків, що товпились біля дверей.

Єпископ повільно йшов через залу; коли він наблизився до порога, священики вишикувались, утворюючи процесію. Після хвилинного замішання процесія вирушила, заспівуючи псалом. Єпископ ішов останнім між паном Шеланом і ще одним старезним священиком. Жюльєн, як особа, приставлена до абата Шелана, прослизнув зовсім близько до монсеньйора. Процесія прямувала довгими коридорами абатства Бре-ле-О; незважаючи на яскравий сонячний день, вони були темні й вогкі. Нарешті всі вийшли на паперть. Жюльєн не тямив себе від захвату такою гарною церемонією. Честолюбство, підбурюване молодістю єпископа, і захоплення його надзвичайною делікатністю і чемністю сповнювали Жюльєнове серце. Чемність єпископа була зовсім не схожа на чемність пана де Реналя, навіть коли той був у доброму настрої. "Чим ближче до найвищих щаблів суспільства,— казав собі Жюльєн,— тим частіше зустрічаєш отакі чарівні манери".

Процесія саме входила в церкву маленькими боковими дверима, коли раптом розлігся жахливий гуркіт, що струснув церковне склепіння; Жюльєнові здалося, що церква ось-ось завалиться. Але це була та сама маленька гармата; її щойно примчали сюди дві четвірки коней, що скакали галопом; тільки-но її встановили, як лейпцігські каноніри почали стріляти з неї раз у раз, по п'ять пострілів на хвилину, немов пруссаки вже були тут.

Але чарівний грім гармат тепер не справляв враження на Жюльєна, він не думав більше ні про Наполеона, ні про воєнну славу. "Такий молодий,— думав він,— і вже єпископ Агди. Але де ж ця Агда і яку платню він одержує? Мабуть, двісті чи триста тисяч на рік..."

Лакеї монсеньйора внесли розкішний балдахін, пан Шелан взявся за один з держаків, але, по суті, ніс його, звичайно, Жюльєн. Єпископ ступив під балдахін. Він справді виглядав старим; захоплення нашого героя не мало меж. "Всього можна досягти спритністю!" — думав він.

Увійшов король. Жюльєн мав щасливу нагоду бачити його зовсім зблизька. Єпископ звернувся до короля з привітанням; він говорив зворушено і не забував надати своєму голосу легкого тремтіння схвильованості, дуже приємної для його величності. Не будемо повторювати опис церемонії в Бре-ле-О; він заповнював собою шпальти місцевих газет протягом двох тижнів. Жюльєн дізнався з промови єпископа, що король є нащадком Карла Сміливого.

Пізніше Жюльєнові довелося перевіряти рахунки витрат на цю церемонію. Пан де Ла-Моль, що здобув для свого племінника єпископство, бажаючи зробити йому ласку, взяв на себе всі витрати. Сама лише церемонія в Бре-ле-О коштувала три тисячі вісімсот франків.

Після промови єпископа і відповіді короля його величність став під балдахін; потім вельми побожно опустився на коліна на подушку біля вівтаря. Навколо криласа йшли ряди крісел, розміщених на висоті двох

східців над підлогою. Жюльєн сидів на нижчому зі східців біля ніг пана Шелана, наче шлейфоносець біля ніг кардинала в Сікстинській капелі в Римі. Співали "Te Deum", курилися хмари ладану, лунала нескінченна стрілянина з мушкетів і з гармати. Селяни сп'яніли від насолоди й благочестя. Один такий день зводить нанівець всю роботу сотні номерів якобінських газет.

Жюльєн був за шість кроків від короля й бачив що той молився справді щиро. Тут він вперше помітив невеличкого на зріст чоловіка з розумними очима, в мундирі майже без гаптування. Але поверх цього простого мундира в нього була пов'язана через плече блакитна орденська стрічка. Він стояв ближче до короля, ніж багато інших вельмож, на яких мундири були вигаптувані так, що під золотом, як казав Жюльєн, не видно було сукна. Через кілька хвилин він дізнався, що це пан де Ла-Моль. Жюльєнові він здався погордливим і навіть зухвалим.

"Цей маркіз навряд чи вміє бути таким чемним, як мій гарненький єпископ,— подумав Жюльєн.— Ах, ось що значить духовне звання: воно робить людину лагідною і мудрою. А втім, король приїхав сюди поклонитись мощам, а я ніяких мощей не бачу, Де ж цей святий Климент?"

Молодий прислужник, його сусід, пояснив йому, що святі мощі нагорі, в палаючій каплиці.

"Що то за палаюча каплиця?" — подумав Жюльєн.

Але йому не хотілось розпитувати, що це таке. З подвійною увагою він став спостерігати церемонію.

Коли церкву відвідує коронована особа, каноніки, за етикетом, не супроводять єпископа. Але єпископ агдський, прямуючи до "палаючої каплиці", покликав абата Шелана, і Жюльєн наважився піти за ним.

Зійшовши сходами високо нагору, вони опинились перед маленькими дверцятами з готичним наличником, вкритим розкішною позолотою. Очевидно, це було зроблено вчора.

Перед самими дверцятами стояли навколішки двадцять чотири молоденькі дівчини з найзнатніших родин Вер'єра. Перше ніж відчинити двері, сам єпископ спустився навколішки серед цих гарних дівчат. І поки він голосно проказував молитву, вони в захопленні милувались його чудовим мереживом, його лагідністю, його молодим і ніжним обличчям. Це видовище відібрало в нашого героя останні крихти розуму. Тої хвилини він би, мабуть, з щирим серцем кинувся у бій за інквізицію. Раптом двері розчинились. Маленька каплиця немов палала в яскравому полум'ї. На вівтарі сяяло понад тисячу свічок, розставлених у вісім рядів, що відділялись букетами квітів. Солодкі пахощі найчистішого ладану линули з дверей святилища. Каплиця, наново позолочена, була зовсім маленька але висока. Жюльєн помітив, що деякі свічки на вівтарі були понад п'ятнадцять футів заввишки. Юні дівчата не могли стримати вигуків захоплення. До маленького притвору каплиці впустили тільки двадцять чотири дівчини, двох священників і Жюльєна.

Незабаром прибув і король у супроводі самого тільки пана де Ла-Моля і свого першого камергера. Навіть почесні вартові залишились зовні, вони стояли навколішки з оголеними шаблями.

Його величність скоріш упав, ніж опустився на коліна на оксамитову подушку. І тільки тепер Жюльєн, притиснутий до позолочених дверей, побачив з-за голого плечика однієї з дівчат чарівну воскову фігуру святого Климента. Він покоївся в глибині вівтаря, в убранні римського воїна. На шиї в нього сяяла широка рана, з якої немов збігала кров. Скульптор перевершив самого себе: згасаючі напівзаплющені очі були повні небесної благодаті. Вуса, що ледве пробивалися, обрамляли напівзатулені чарівні губи, які, здавалося, проказують молитву. Від цього видовища молоденька дівчина, що стояла біля Жюльєна, розплакалась, і одна її сльозинка впала на його руку.

Після хвилинної молитви серед цілковитої тиші, яка порушувалась тільки віддаленим благовістом в усіх селах на десять льє навкруги, єпископ агдський попросив у короля дозволу сказати слово. Свою коротку, дуже зворушливу проповідь він закінчив простими словами, що потрясли присутніх:

— Не забувайте ніколи, юні християнки, що ви бачили нині одного з найбільших владарів світу на колінах перед слугами всемогутнього й грізного бога. Ці слуги немічні, гнані, вбивані на землі, як ви це бачите з кривавої ран святого Климента, але вони торжествують на небесах. Адже ви завжди пам’ятатимете, о юні християнки, цей день, і ви зненавидите нечестя, чи не так? Ви залишитесь навіки вірні господу богу, великому, грізному, але такому милостивому?

З цими словами єпископ велично підвівся.

— Ви даєте мені обіт у цьому? — промовив він, натхненно простягши руку.

— Даємо обіт,— пролепетали дівчата, захлинаючись від ридання.

— Я приймаю вашу обітницю в ім’я господа караючого,— додав єпископ громовим голосом. І церемонія була закінчена.

Сам король плакав. Тільки через довгий час по тому Жюльєн знайшов у собі досить холоднокровності, щоб спитати, а де ж, власне, кістки святого, що були прислані з Рима Філіппові Доброму, герцогу Бургундському. Йому пояснили, що вони сховані всередині тої чарівної воскової фігури.

Пан де Ла-Моль наказав роздати селянам десять тисяч пляшок вина. А ввечері у Вер'єрі ліберали влаштували ілюмінацію своїх будинків у сто разів краще, ніж роялісти. Перед від'їздом король відвідав пана де Муаро.

XIX. МИСЛИТИ — ЗНАЧИТЬ СТРАЖДАТИ

Суєтна метушня щоденних подій заслоняє справжні муки глибоких пристрастей.

Барнав

Розставляючи на місце меблі в кімнаті, де гостював пан де Ла-Моль, Жюльєн знайшов аркушик цупкого паперу, згорнутий вчетверо. Внизу на першій сторінці він прочитав:

"Його ясновельможності маркізові де Ла-Молю, перу Франції, кавалеру королівських орденів і т. ін., і т. ін.".

Це було прохання, написане грубою рукою куховарки.

"Пане маркіз!

Я все своє життя дотримуюсь релігійних принципів. Я був у Ліоні під ядрами гармат під час облоги дев'яносто третього року, хай буде проклята його пам'ять. Я причащаюсь, ходжу до обідні до нашої парафіяльної церкви щонеділі. Ніколи я не пропускав святої паски, навіть у дев'яносто третьому, хай він буде проклятий. Моя кухарка,— до революції в мене було багато челяді,— моя кухарка у п'ятницю варить пісне. Я користуюсь у Вер'єрі загальною повагою, насмілююсь сказати, цілком заслуженою. В процесіях ходжу під балдахіном поруч з паном кюре і паном мером. В урочисті свята несу велику свічку, куплену на мої власні гроші. Про що посвідки є в Парижі в міністерстві фінансів. Я прошу в пана маркіза дати мені завідування вер'єрською лотерейною конторою, адже це місце так чи інакше буде незабаром вільне, бо особа, що його тепер посідає, дуже хвора і до того ж голосує на виборах не так як слід і т. ін.

Де Шолен"

На полях прохання була зроблена рекомендаційна приписка за підписом де Муаро, що починалась таким рядком:

"Я мав честь згадувати вчора про благонадійного суб’єкта, який звертається з цим проханням" і т. ін.

"Отже, навіть цей йолоп Шолен показує мені, яким шляхом треба йти",— подумав Жюльєн.

Минув тиждень з того часу, як король побував у Вер’єрі, і від нескінченних безглуздих пересудів, пліток, об’єктами яких по черзі були сам король, єпископ агдський, маркіз де Ла-Моль, десять тисяч пляшок вина, знеславлений бідолаха Муаро, що, сподіваючись одержати хрест, вийшов з дому лише через місяць після падіння,— від усіх смішних пліток лишились тільки балачки про непристойну безсоромність, з якою "пропхнули" в лави почесної варти отого Жюльєна Сореля, сина тесляра. Варто було послухати, як обурювались багаті фабриканти вибивних тканин, що, сидячи з ранку до вечора в кав'ярні, до хрипоти проповідували ідеї рівності. Ця погордлива жінка, пані де Реналь,— ось хто придумав таке неподобство. Але чому? Великі очі й свіжі щоки абатика Сореля говорили про це досить ясно.

Невдовзі після того, як сім'я мера повернулась до Вержі, найменший хлопчик, Станіслав-Ксав'є захворів: пані де Реналь раптом пройнялася докорами сумління. Вперше за весь час вона стала дорікати собі за кохання послідовно й безжально; немов якимсь чудом їй відкрилося, в який страшенний гріх вона дала себе втягти. Хоч пані де Реналь була глибоко віруюча, але раніше вона не думала про те, який тяжкий її злочин перед богом.

Колись, у монастирі Сакре-Кер, вона безтямно любила бога; тепер вона так само несамовито його боялася. Болісна внутрішня боротьба була тим жахливіша, що її страх нітрохи не корився розуму. Жюльєн побачив, що розумні міркування не тільки не заспокоювали пані де

Реналь, а, навпаки, дратували, бо їй здавалось, що це диявольська мова. Але Жюльєн сам дуже любив маленького Станіслава, і вона охоче говорила з ним про хворобу хлопчика. Стан його ставав дедалі тяжчим. Караючись безнастанними докорами сумління, пані де Реналь зовсім перестала спати й весь час похмуро мовчала: якби вона розтулила уста, то покаялася б перед богом і людьми в своєму злочині.

— Благаю вас,— казав їй Жюльєн, як тільки вони залишилися самі,— не говоріть ні з ким; хай я буду єдиним довіреним ваших мук. Якщо ви ще кохаєте мене, не кажіть нічого: ваші признання, не можуть вилікувати нашого Станіслава.

Але його умовляння не впливали на неї; пані де Реналь забрала собі в голову, що для вмилостивлення розгніваного бога вона повинна або зненавидіти Жюльєна, або втратити сина, і саме тому, що не могла зненавидіти свого коханого, вона й була така нещасна.

— Залиште мене,— сказала вона якось Жюльєнові,— заради бога, покиньте цей дім: ваша присутність убиває мого сина. Бог карає мене,— додала вона тихо,— він справедливий; я схиляють перед його правосуддям; мій злочин жахливий, я жила і навіть не почувала каяття. А це перший знак того, що бог мене залишив; тепер я повинна бути покарана вдвоє.

Жюльєн був гибоко зворушений. Він бачив, що це не лицемірство, не перебільшення. "Вона думає, що кохаючи мене, вбиває свого сина, а проте, бідолашна, любить мене більше, ніж сина. І — тут не може бути сумніву — каяття вбиває її. Ось справді високі почуття! І як я міг збудити таке кохання, я, такий бідний, неосвічений, іноді такий грубий у поводженні?"

Одної ночі дитині стало зовсім погано. Десь о другій пан де Реналь прийшов глянути на сина. Весь червоний, палаючи в гарячці, хлопчик не впізнав батька. Раптом пані де Реналь впала на коліна перед своїм

чоловіком. Жюльєн бачив, що вона ось-ось скаже все і занапастить себе навіки.

На щастя, її дивний вчинок роздратував пана де Реналя.

— Прощай! Прощай! — кинув він і пішов до дверей.

— Ні, вислухай мене,— скрикнула його дружина, стоячи на колінах перед ним і намагаючись утримати його.— Те повинен знати всю правду! Це я вбила сина. Я дала йому життя, я і відбираю його. Небо карає мене, я зогрішила перед богом, я вбивця! Я мушу сама згубити й зганьбити себе, може, ця жертва змилосердить господа.

Якби в пана де Реналя було хоч трохи уяви, він усе зрозумів би.

— Романтична маячня — скрикнув він, відштовхуючи жінку, яка намагалась обхватити руками його коліна. Все це романтична маячня! Жюльєн, пошліть по лікаря, як тільки розвидниться.— І він пішов до себе спати. Пані де Реналь впала на коліна напівпритомна, але судорожно відштовхнула Жюльєна, що кинувся їй на допомогу.

Жюльєн був приголомшений.

"Так ось що таке гріх перелюбства,— подумав він. Хіба можливо, щоб оті шахраї попи… мали рацію? Невже ті гріховоди мають привілей знати, що таке насправді гріх? Це неймовірно!

Минуло хвилин з двадцять, відколи вийшов пан де Реналь, і весь цей час Жюльєн бачив перед собою кохану жінку, що схилилась головою на ліжечко дитини, нерухома й майже непритомна. "Ось жінка з високою душею, і вона доведена до відчаю тільки тому, що спізнала мене,— казав він собі.— Час збігає швидко. Що я можу для неї зробити? Треба на щось зважитись. Тепер ідеться вже не про мене. Що мені до людей та до їхніх паскудних кривлянь? Та що я можу зробити для неї?.. Покинути її? Але

вона залишиться сама самісінька в такому страшному горі. Від її йолопа-чоловіка більше шкоди, ніж користі. Він ще скаже їй щось жорстоке через свою грубу вдачу; вона може збожеволіти, кинутися з вікна.

Якщо я покину її, не наглядатиму за нею, вона признається в усьому. І хто знає, може, незважаючи на майбутню спадщину, він вчинить скандал. Вона може все розказати — боже милосердний! — отій наволочі абатові Маслону, що під приводом хвороби шестирічної дитини не виходить з свого дому,— звичайно, неспроста. Від горя, від страху перед богом вона забула, що це за людина,— він для неї тепер тільки священик".

— Іди звідси — сказала раптом пані де Реналь, розплющуючи очі.

— Я б тисячу разів віддав своє життя, аби тільки дізнатись, як тобі допомогти,— відповів Жюльєн. — Ніколи я тебе так не кохав, голубко моя люба, тобто тільки тепер я починаю тебе обожнювати так, як ти цього гідна; що буде зі мною далеко від тебе, та ще коли я знатиму, що ти через мене нещасна? Але не говорімо про мої страждання. Я піду звідси, так, моя люба. Але якщо я тебе покину, не оберігатиму тебе, не буду весь час між тобою і твоїм чоловіком, ти йому скажеш усе, і себе занапастиш. Подумай, що він з ганьбою вижене тебе з дому, всі в Вер'єрі, всі в Безансоні говоритимуть про цей скандал. Тебе звинуватять у всіх гріхах; ніколи вже тобі після цієї ганьби не піднятись...

— Цього я й хочу,— скрикнула вона, підводячись,— Я страждатиму — тим краще.

— Але цим жахливим скандалом ти і його зробиш нещасним.

— Ні, я принижу сама себе, хай мене втопчуть у багно; може, це врятує мого сина. Отака ганьба в очах усіх — може, й буде прилюдною покутою. Наскільки я можу зрозуміти своїм слабким розумом, хіба це не найбільша жертва, яку я могла б принести богові? Може, він

змилосердиться, прийме мою ганьбу й залишить мені сина. Вкажи мені ще тяжчу жертву,— я готова на все.

— Дозволь мені покарати себе. Я теж завинив. Хочеш, я зроблюсь затворником-трапістом? Таке суворе життя може змилостивити твого бога... Ах, господи! Чому я не можу взяти на себе хвороби Станіслава.

— Ах, ти любиш його, любиш! — вигукнула пані де Реналь, схоплюючись і кидаючись йому в обійми.

Але в ту ж мить вона з жахом відштовхнула його.

— Я вірю тобі, вірю! — повторила вона, упавши навколішки.— О, мій єдиний друже! Чому ти не батько Станіслава! Тоді не було б таким страшним гріхом любити тебе більше, ніж свого сина.

— Дозволь мені залишитись, я обіцяю тобі, що любитиму тебе тільки як брат. Це єдина розумна покута, вона може заспокоїти гнів всевишнього.

— А я,— скрикнула вона, схопившись, і взяла голову Жюльєна обома руками, відхилила її від себе, дивлячись йому в очі.— А я? Хіба я можу любити тебе, як брата? Хіба це в моїй силі — любити тебе, як брата?

Жюльєн розридався.

— Я все зроблю,— скрикнув він, падаючи їй до ніг,— я все зроблю, все, що ти мені накажеш! Більше мені тепер нічого не лишається. Мій розум потьмарився, я не знаю, що робити. Покину тебе — ти все скажеш чоловікові, погубиш і себе, і його. Ніколи вже після цього скандалу його не оберуть депутатом. Залишуся — ти будеш думати, що через мене вмер твій син, і сама помреш з горя. Хочеш, спробуймо, я піду звідси? Хочеш, я покараю себе за наш гріх і розлучуся з тобою на тиждень. Піду й переховаюсь там, де ти скажеш. Ну, хоч в абатстві Бре-ле-О. Але

заприсягни мені, що ти без мене нічого не скажеш чоловікові. Лише подумай: коли ти признаєшся, мені вже не можна буде повернутись.

Вона обіцяла, Жюльєн поїхав, але через два дні вона викликала його назад.

— Без тебе мені несила додержати клятви, яку я дала тобі. Я все розповім чоловікові, якщо тебе не буде тут, якщо ти поглядом не наказуватимеш мені мовчати. Кожна година цього жахливого життя мені здається цілим днем.

Нарешті небо змилосердилось над цією бідолашною матір'ю, Станіслав почав помалу одужувати. Але спокій був порушений, пані де Реналь тепер усвідомлювала весь жах свого гріха і не могла вже знайти рівноваги. Докори сумління не кидали її і стали тим, чим і мусили стати для щирого серця,— життя її було раєм і пеклом воднораз: пеклом, коли вона не бачила Жюльєна, раєм, коли вона була біля його ніг.

— В мене нема ніяких ілюзій,— казала вона йому навіть у ті хвилини, коли наважувалась цілком віддатися коханню,— я загинула, загинула, і нема мені порятунку. Ти молодий, я тебе спокусила, тебе бог може простити, а я загинула. Я це напевне знаю, бо мені страшно. Та й хто б не відчув страху, бачачи перед собою пекло? Але в глибині душі я не каюсь. Я знов учинила б цей гріх, якби можна було почати з початку. Аби тільки бог не покарав мене на цьому світі в моїх дітях — така кара була б більшою, ніж я заслуговую. Але ти, принаймні ти, мій Жюльєне,— скрикувала вона іноді,— чи ти щасливий? Чи бачиш ти, як я тебе кохаю?

Недовірливість і болісні гордощі Жюльєна, якому саме й потрібне було таке самовіддане кохання, не могли встояти перед її великою самопожертвою, що виявлялася так зримо мало не кожної миті. Він палко кохав пані де Реналь. "Хай вона дворянка, а я син простого ремісника, вона кохає мене... Ні, я для неї не лакей, що виконує

обов'язки коханця". Позбувшись цих побоювань, Жюльєн віддався всім шаленствам кохання з його болісними тривогами.

— Любий! — скрикувала вона, коли бачила, що він починає сумніватися в її коханні.— Хай я дам тобі справжнє щастя хоч в ті короткі дні, що нам лишилося з тобою провести. Поспішімо! Може, завтра вже мені не судилося бути твоєю. Якщо небо покарає мене в моїх дітях, тоді, хоч би як я намагалася жити лише заради кохання до тебе, не думаючи, що мій гріх їх убиває, я не переживу такого удару; хоч би як я хотіла цього, я не зможу: я збожеволію. Ах! Якби я могла взяти на себе й твій гріх так само, як ти самовіддано хотів узяти на себе жахливу гарячку Станіслава.

Цей глибокий душевний злам зовсім змінив почуття Жюльєна до його коханої. Тепер любов його була вже не тільки захопленням її красою, гордістю володіння.

Їхнє щастя відтепер стало піднесеним, а полум'я, що зогріло їх, запалало ще сильніше. Вони віддавалися безумним поривам. Збоку могло здатись, що їхнє щастя повне. Але вони вже втратили ту чудесну ясність, те безхмарне раювання й легку радість перших днів кохання, коли пані, де Реналь боялась тільки одного,— що Жюльєн її недосидь сильно кохає. Тепер їхнє щастя іноді нагадувало злочин.

В найщасливіші і, здавалося б, найспокійніші хвилини пані де Реналь раптом скрикувала:

— Боже великий! Ось воно, пекло! — і судомно стискала Жюльєнову руку. — Які жахливі муки! Але я їх заслужила! — і вона стискала його в обіймах, припадала до нього, мов плющ до стіни.

Марно вимагався Жюльєн заспокоїти її змучену душу. Вона брала його руку і вкривала її поцілунками. А за хвилину знов поринала в похмурі роздуми.

— Пекло,— казала вона,— було б для мене ласкою; адже мені було б даровано ще кілька днів на землі, з ним... Але пекло на цьому світі, смерть моїх дітей!.. А проте може, саме такою ціною я б спокутувала свій гріх... О, боже праведний! Не дай мені прощення такою ціною! Мої бідолашні діти ні в чому не винні перед тобою! Я, тільки я винна: я кохаю того, хто не є моїм мужем.

Траплялись хвилини, коли пані де Реналь ніби заспокоювалась. Вона намагалась опанувати себе, не отруювати життя того, кого так кохала.

Обоє були охоплені шалом пристрасті, насолоди і каяття.

Якогось дня мадемуазель Еліза пішла у Вер’єр — у неї там була якась справа в суді. Вона зустріла пана Вально, дуже сердитого на Жюльєна. Покоївка тепер ненавиділа гувернера і часто базікала про нього з паном Вально.

— Ви мене погубите, якщо я вам скажу всю правду,— сказала вона панові Вально.— Адже пани завжди одні одних захищають коли доходить до чогось важливого... А слугам, коли вони щось скажуть, ніколи не прощають.

Після цього пустопорожнього вступу, який нетерплячий і зацікавлений пан Вально зумів скоротити, він почув речі, дуже образливі для свого самолюбства.

Ця жінка, найблискучіша на цілу округу жінка, якій він протягом шести років виявляв стільки поваги, і — собі на горе — так що всі це бачили й знали, ця гордячка, що часто примушувала його червоніти своїм зневажливим поводженням, взяла собі в коханці отого ремісника, що вдає із себе гувернера. На довершення образи, завданої панові директору притулку, пані де Реналь, виявляється, нестямно кохає цього юнака. "Сказати правду,— додала покоївка, зітхнувши,— пан Жюльєн не

дуже і впадає за нею; до нашої пані він так само байдужий, як і до інших".

Еліза вперше помітила любовний зв’язок пані з гувернером тільки в маєтку, але вона переконана, що ця історія тягнеться вже давно.

— Через неї він, звичайно, й відмовився одружитись зі мною,— додала вона гірко.— А я ж бо дурна, ходила до пані питати поради, просила її побалакати з гувернером.

Того ж вечора пан де Реналь одержав з міста разом з газетою довгого анонімного листа, в якому його найдокладніше сповіщали про те, що відбувається в його домі. Жюльєн побачив, як він зблід, читаючи цього листа, написаного на синюватому папері, і з люттю поглядав на гувернера. Цілий вечір пан мер був чимось збентежений, і Жюльєн марно підлещувався до нього, розпитуючи про родовід найзнатніших родин Бургундії.

XX. АНОНІМНІ ЛИСТИ

Do not give dalliance

Too much the rein;

the strongest oaths are straw

To the fire i’the blood.

Tempest 33

Коли вони опівночі виходили з вітальні, Жюльєн знайшов хвилинку й сказав своїй подрузі:

— Сьогодні нам не слід зустрічатись, ваш чоловік щось підозрює; я готовий заприсягтися що отой довгий лист, над яким він так зітхав, анонімний.

На щастя, Жюльєн зачинився на ключ у своїй кімнаті. В пані де Реналь з'явилась нестямна думка, що побоювання Жюльєна — тільки привід, щоб їм не зустрітись сьогодні. Вона зовсім втратила голову і в звичайну годину пішла до нього в кімнату. Почувши кроки в коридорі, Жюльєн відразу загасив лампу. Хтось намагався відчинити двері. Хто це був? Сама пані де Реналь чи її ревнивий чоловік?

На другий день рано-вранці куховарка, що прихильно ставилась до Жюльєна, принесла йому книгу; на обкладинці її італійською мовою було написано: Guardate alla pagina 130.34

Жюльєн здригнувся від такої необережності; він поспішив розгорнути книгу на сто тридцятій сторінці й знайшов пришпилений лист, написаний поспіхом, змочений слізьми і з безліччю орфографічних помилок. Звичайно пані де Реналь старанно додержувала всіх правил правопису, і ця дрібниця так його розчулила, що він навіть забув про жахливу необережність своєї коханки.

"Ти не схотів мене пустити до себе минулої ночі? Бувають хвилини, коли мені здається, що я ніколи не знала, що робиться в глибині твоєї душі. Твої очі мене лякають. Я боюся тебе. Боже мій! Невже ти мене ніколи не кохав? В такому разі хай мій чоловік дізнається про наші стосунки, хай він замкне мене навіки в неволі, в селі, далеко від моїх дітей. Може, така воля божа. Я скоро помру. Але ти —невже ти будеш таким жорстоким!

Отже, ти не любиш... Тобі набридли мої безумства, мої вічні докори сумління? Безбожник! Ти хочеш мене згубити? Ось найпростіший спосіб. Покажи цей лист усім у Вер’єрі або краще покажи його тільки панові Вально. Скажи йому, що я тебе люблю,— ні, боронь тебе боже від такого

блюзнірства, ти скажи йому, що я тебе обожнюю, що життя почалося для мене тільки з того дня, коли я тебе побачила, що навіть в найбезумніших мріях юності я не уявляла собі такого щастя, яке ти мені дав. Ти знаєш, що я пожертвую для тебе навіть значно більшим.

Та хіба спроможний він уявити, що таке жертва? Скажи, на зло йому скажи про мою зневагу до всіх злорік, про те, що найстрашніше горе, яке могло б мене спіткати, це бачити збайдужіння до мене єдиної людини, котра прив'язує мене ще до життя. Я була б така щаслива покинути його, принести його в жертву й більше не боятися за своїх дітей!

Любий друже, будь певен: якщо це дійсно анонімний лист, його відправила саме та погань, яка шість років переслідувала мене своїм грубим голосом, вихваляннням своєю вправністю у верховій їзді, чванливістю й вічним переліком усіх своїх достоїнств.

Та чи й був той анонімний лист? Недобрий, саме це хотіла я обміркувати разом з тобою, але ні, ти правильно зробив. Стискаючи тебе в своїх обіймах, може востаннє, ніколи б я не змогла зважувати все так тверезо, як на самоті.

Віднині наше щастя вже не буде таким безхмарним і легким. Вас це засмучуватиме? Так, але лише в ті дні, коли ви не одержите від Фуке яких-небудь цікавих книжок.

Жертва принесена; і чи був анонімний лист, чи ні, а завтра я також скажу своєму чоловікові, що я дістала анонімного листа й що слід негайно знайти якийсь пристойний привід і, щедро заплативши, відправити тебе до батьків.

Шкода! Мій любий, нам доведеться розлучитись тижнів на два, а то й на цілий місяць! Але, я знаю, ти страждатимеш так само, як і я. Та, врешті-решт, лиш таким чином можна згладити прикрі наслідки

анонімного листа; мій чоловік одержує їх не вперше, і йшлося в них про мене. Ох! Як я колись із них сміялася!

Моя мета переконати чоловіка, що листа відправив лан Вально; я не сумніваюся, що то його рук справа. Якщо ти покинеш наш дім, обов'язково влаштуйся у Вер'єрі. Я наштовхну свого чоловіка на думку провести там тижнів зо два, аби довести тим недорікам, що ми з ним не сварилися.

У Вер'єрі заприятелюй із усіма, навіть із лібералами. Я знаю, що усі вер’єрські дами шукатимуть нагоди запросити тебе у свій дім. Гляди не посварися з паном Вально і не здумай відрізати йому вуха, як ти колись погрожував: навпаки, будь з ним якнайлюб'язніший.

Основне, щоб у Вер'єрі склалася думка, ніби ти маєш намір влаштуватись гувернером у пана Вально чи в когось іншого. А саме цього мій чоловік ніколи не допустить. А якщо навіть він погодиться, хай буде так! Принаймні ти житимеш у Вер'єрі, і я хоч зрідка зможу тебе бачити. Мої діти тебе так люблять, що обов'язково будуть проситися до тебе. Боже праведний! Я почуваю, що люблю своїх хлоп'ят ще більше за те, що вони люблять тебе. Сумління крає мені душу! Чим це все скінчиться? Я втрачаю розум... Зрештою, ти розумієш, як маєш себе поводити; будь лагідний, увічливий, не будь погордливий у ставленні до всіх тих неотесаних суб'єктів, я тебе благаю на колінах: від них залежить наша доля. Не сумнівайся й миті: мій чоловік вважатиме за необхідне ставитись до тебе саме так, як йому вкаже громадська думка.

Анонімного листа змайструєш мені ти: озбройся для цього терпінням і ножицями. Повирізуй з книги слова, які я тобі напишу, далі, наліпи їх на аркушик голубуватого паперу, посилаю тобі його. Цей папір у мене від пана Вально. Будь готовий до того, що в твоїй кімнаті зроблять трус, і спали повирізувані сторінки книги. Якщо не знайдеш цілих слів, які потрібні, май терпіння скласти їх сам по буквах. Щоб полегшити тобі працю, я написала зовсім коротенького анонімного листа. Ах, якщо ти вже мене не любиш, яким довгим повинен здаватись тобі оцей мій лист!"

Анонімний лист

"Пані!

Всі ваші пригоди відомі, а особи, зацікавлені в тому, щоб покласти їм край, попереджені. Керуючись дружнім почуттями до вас, які ще не зовсім зникли, пропоную вам раз назавжди порвати с отим селюком. Якщо ви будете досить розсудливі, щоб це зробити, ваш чоловік думатиме, що одержане ним попередження облудне, і його так і залишать при цій думці. Знайте, що ваша таємниця в моїх руках. Тремтіть, нещасна жінко; відтепер вам доведеться робити те, що я вам звелю".

"Як тільки ти наліпиш усі слова цього листа (чи ти пізнав манеру висловлюватись пана директора?) виходь у сад,— я тебе зустріну.

Я піду в село й повернусь із збентеженим виглядом; я й справді дуже стурбована. Боже праведний! що я наважуюсь зробити! і все це тільки через те, що тобі здалось, ніби він одержав анонімного листа. Так от я, з засмученим обличчям, віддам чоловікові цей самий лист, вручений мені нібито якимсь незнайомим. А ти йди з дітьми на прогулянку по дорозі до великого лісу й не повертайся до обіду.

З горішніх скель тобі видно буде наш голубник. Якщо все буде гаразд, я почеплю там білу хустину. Якщо ні — там не буде нічого.

Ну, а ти, невдячний, невже твоє серце не підкаже тобі якогось способу сказати мені ще перед прогулянкою, що ти мене любиш? Що б не трапилось, будь, певен, що я не проживу й дня, якщо нам доведеться розлучитись назавжди. Ой! Яка я погана мати! Та нащо я пищу ці пусті слова, любий Жюльєне! Я зовсім не почуваю цього; я ні про кого, крім тебе, не можу думати, і написала я їх тільки для того, щоб ти мене не картав. Навіщо критись у цю хвилину, коли я думаю, що можу втратити тебе? Так, хай краще я здаватимусь тобі жорстокою, ніж буду брехати

коханій людині. Я вже й так надто багато обманювала за своє життя. Що ж, коли ти мене більше не любиш, я прощаю тобі. Мені навіть ніколи перечитати листа. Та хіба це багато — заплатити життям за блаженні дні, які я провела в твоїх обіймах? Ти знаєш, що на мене чекає страшніша розплата".

XXI. ДІАЛОГ З ВЛАДАРЕМ

Alas, our frailty is the cause, not we;

For such as we are made of, such we be.

Twelfth Night 35

Цілу годину Жюльєн підбирав і зліплював листа, втішаючись цим, як дитина. Виходячи з кімнати, він зустрів своїх вихованців з матір’ю; вона так просто й рішуче взяла листа з його рук, що цей спокій злякав його.

— А клей зовсім висох? — спитала вона.

"Невже це та сама жінка, що божеволіла від докорів сумління? — подумав він.— Що вона збирається робити?" Гордість не дозволяла йому запитати її, але, мабуть, ніколи вона йому так не подобалась.

— Якщо все кінчиться погано,— додала вона так само стримано,— в мене відберуть усе. Закопайте цю скриньку десь там, на горі. Можливо, настане день, коли це буде все, що в мене лишиться.

І вона передала йому червоний сап'яновий футляр з кришталевою кришкою, наповнений золотом і брильянтами.

— Тепер ідіть,— сказала вона йому.

Пані де Реналь поцілувала дітей, молодшого сина навіть двічі. Жюльєн стояв нерухомо. Вона пішла швидко, навіть не глянувши на нього.

Життя пана де Реналя з тієї хвилини, як він розгорнув анонімний лист, було справді нестерпне. Ніколи ще він не зазнавав такого потрясіння, за винятком того єдиного дня, коли в тисяча вісімсот шістнадцятому році мав битись на дуелі і, треба віддати йому належне, навіть перспектива дістати кулю в лоб робила його далеко не таким нещасним. Він обмірковував лист в усіх деталях.

"Почерк неначе жіночий,— думав він.— В такому разі, хто з жінок міг його написати? — Він перебрав усіх знайомих жінок у Вер’єрі, але не міг спинитись ні на кому.— А може, чоловік диктував цей лист? Хто ж цей чоловік? — І знову він не знав, що й думати. Заздрісників у нього багато, і більшість знайомих ненавидять його.— Треба порадитися з жінкою!" — сказав він собі за звичкою, підводячись з крісла.

Але тільки-но він підвівся, як ляснув себе по лобі: "Ах, боже мій! Адже саме їй я зараз не можу довіряти; вона тепер мій ворог!" І гіркі сльози зросили йому очі.

Справедливо пожинаючи плоди своєї сердечної черствості, що становить собою всю життєву мудрість у провінції, пан де Реналь тепер найбільше боявся тих двох людей, які досі були його найближчими друзями.

"Крім них, в мене, мабуть, набереться ще з десяток друзів".— І він перебирав їх у пам'яті усі один по одному, намагаючись уявити собі, на яку міру співчуття він міг би розраховувати від кожного.

— Е, всі, всі вони,— скрикнув він несамовито,— радітимуть з ганебної пригоди, що трапилась зі мною!

На щастя, він не безпідставно вважав, що йому всі заздрять. Крім свого розкішного міського будинку, вшанованого навіки тим, що король переночував у ньому,— пан де Реналь прекрасно оздобив і замок у Вержі. Фасад його був заново побілений, вікна прикрашені чудовими зеленими віконницями. На довгу мить згадка про пишність замку втішила його. І справді, його замок було видно на відстані трьох-чотирьох льє, на велику шкоду всім сусіднім заміським будинкам, чи так званим замкам, що так і стояли, посірілі від часу.

Пан де Реналь міг розраховувати на співчуття та вболівання лише одного друга — парафіяльного церковного старости; але церковний староста був тонкосльозий йолоп, і його сльози мало важили. Він був єдиний, на кого міг покластися пан де Реналь.

— Яке нещастя може зрівнятися з моїм? — скрикнув він з люттю.— Така самотність!

"Та невже це можливо,— запитував себе цей жалюгідний чоловік,— невже в мене справді немає жодного друга, до якого я міг би в такому горі звернутися за порадою? Мені здається, що я з глузду з'їду".

— Ах, Фалькос, ах, Дюкро! — скрикнув він гірко. Це були його друзі дитинства, яких він відштовхнув своєю пихатістю в тисяча вісімсот чотирнадцятому році. Вони були не з дворян, пан де Реналь вирішив був покласти край тому тону рівності, який встановився між ними з дитячих років.

Один з них, Фалькос, людина щиросерда й розумна, торговець папером з Вер'єра, купив друкарню в головному місті департаменту і став видавати там газету. Конгрегація вирішила його розорити: газету заборонили, патент за друкарню відібрали. За тих прикрих обставин він вирішив — вперше за десять років — написати панові де Реналю. Вер’єрський мер вважав за обов'язок відповісти в тоні стародавнього римлянина: "Якби міністр зробив мені честь спитати мою думку, я сказав

би йому: безжально руйнуйте всіх провінційних друкарів і запровадьте монополію на друкарську справу так само, як на тютюн". З жахом згадував тепер пан де Реналь цей лист до близького друга, лист, яким захоплювався колись весь Вер'єр. "Хто міг подумати, що з моїм становищем, багатством, із моїми орденами я колись пожалкую про це!"

Так лютуючи то проти самого себе, то проти всього, що оточувало його, провів пан де Реналь цю жахливу ніч. На щастя, йому не спало на думку стежити за дружиною.

"Я звик до Луїзи,— казав він собі,— вона знає всі мої справи. Якби я мав можливість завтра знов одружитись, я не знайшов би жінки, яка могла б замінити її". І він став утішати себе думкою, що дружина його невинна; таке ставлення до справи не вимагало від нього рішучих вчинків і було найзручнішим. Зрештою, хіба мало на світі жінок, що стали жертвою наклепу?

— Та ні, що ж це таке! — раптом скрикнув він і несамовито забігав по кімнаті,— невже я терпітиму, немов якийсь нікчема, жебрак, щоб вона знущалася з мене зі своїм коханцем? Невже я дійду до того, що весь Вер'єр потішатиметься над моєю м'якосердістю! Чого тільки не казали про Шарм'є (це був відомий на весь край рогоносець). Досить назвати його ім'я, як у всіх на устах з’являться посмішка. Він тямущий адвокат, але чи хто-небудь згадував про його ораторські здібності? "А! Шарм’є! — кажуть усі.— Це Бернарів Шарм’є!" — його так і кличуть ім'ям чоловіка, що зганьбив його.

"Хвалити бога,— сказав собі пан де Реналь за кілька хвилин,— в мене немає дочки, і хоч би як я покарав матір, це не пошкодить моїм дітям. Я можу застукати цього селюка з моєю дружиною і вбити їх обох; тоді це вже буде трагедія, і ніхто не сміятиметься з мене".

Ця думка сподобалась йому. Він став обмірковувати її в усіх подробицях. "Карний кодекс за мене, і хоч би що трапилось, наша конгрегація і мої друзі присяжні врятують мене".

Він витяг свій мисливський ніж, оглянув його — ніж був дуже гострий; але думка про кров злякала його.

Я можу побити нахабного гувернера й вигнати геть. Але це ж буде скандал на весь Вер'єр, навіть на весь департамент! Після заборони газети Фалькоса, коли головний редактор вийшов з тюрми, саме я домігся, щоб його позбавили посади, де він заробляв шістсот франків. Кажуть, що той писака тепер знову з’явився в Безансоні, і тепер він, напевно, не мине нагоди знеславити мене і зробить це так спритно, що і до суду його не притягнеш. Притягти його до суду! Чого тільки той нахаба не вигадає на суді, щоб переконати всіх, що сказав правду. Людина шляхетного роду, яка так уміє підтримати свій престиж, як я, викликає ненависть усіх плебеїв. Я побачу своє ім’я у паскудних паризьких газетах; боже, який жах! Бачити старовинне ім’я де Реналів втоптаним у багно насмішниками... Якщо мені треба буде кудись виїхати, доведеться змінити прізвище. Як! Зректися імені, що становить мою гордість і силу? Чи може бути щось гірше?

А якщо я не вб'ю своєї дружини, а просто вижену її з ганьбою,— її безансонська тітка передасть їй із рук у руки все своє майно. Моя дружина переїде в Париж і житиме там з Жюльєном. У Вер'єрі всі про це дізнаються, і я знов-таки пошиюсь у дурні".

Тут нещасний чоловік помітив, що світло лампи тьмяніє: вже розвиднялося. Він вийшов у сад подихати свіжим повітрям. У цю мить він майже вирішив не зчиняти колотнечі, міркуючи, що це тільки потішило б його добрих друзів у Вер'єрі.

Прогулянка по саду трохи заспокоїла його.

— Ні,— скрикнув він,— я не зречуся своєї дружини, вона мені занадто необхідна!

Пан де Реналь з жахом уявив собі, чим був би його дім без неї; з усієї рідні в нього лишилась тільки маркіза де Р..., стара, недоумкувата й злюща жінка.

То було справді розумне вирішення, але щоб його здійснити, потрібна була далеко більша воля, ніж та, яку мав цей бідолаха. "Якщо я не вижену дружину,— думав він,— я ж знаю себе; коли-небудь вона мене роздратує і я не втримаюсь від докорів. Вона гонориста, ми посваримось, і до того ж раніше, ніж вона дістане тітчину спадщину. Як тоді глузуватимуть з мене! Моя дружина любить дітей, і кінець кінцем все залишиться їм, а я стану справжнім посміховиськом у Вер’єрі. "Ось який він,— казатимуть про мене,— не може навіть дати ради власній дружині!" Чи не краще мені лишитися при своїх підозрах і не дошукуватись правди? Але тоді я зв'яжу собі руки і ніколи не зможу нічим їй дорікнути".

Проте через хвилину пан де Реналь, знову піддавшись почуттю враженого самолюбства, старанно пригадував всілякі способи викриття, про які розповідають за більярдом у казино або в Благородному зібранні Вер’єра, коли який-небудь джигун перериває партію, щоб потішити приятелів, кепкуючи з обдуреного чоловіка. Якими жорстокими здавались йому тепер оті жарти!

"Боже! Чому моя дружина не вмерла? Тоді вже ніхто не зміг би з мене сміятись. Чому я не вдівець! Я б поїхав у Париж, провів би там півроку в найкращому товаристві". Але після хвилинного щастя, навіяного мрією про вдівство, уява його знов почала шукати способу дізнатись правди. Чи не посипати йому опівночі, коли всі ляжуть спати, трохи висівок перед дверима Жюльєна; удосвіта можна буде побачити сліди.

— Ні, цей спосіб нічого не вартий! — скрикнув він раптом оскаженіло. — Ця шельма Еліза помітить, і всі в домі знатимуть, що я ревную.

У якійсь історії, яку розповідали в казино, чоловік переконався в своєму нещасті, прикріпивши воском волосинки на зачинених дверях дружини і її коханця.

Після кількох годин вагань і сумнівів пан де Реналь вирішив нарешті, що цей спосіб найкращий, і вже почав обмірковувати, як саме він усе влаштує, коли раптом на повороті алеї зустрів ту саму жінку, яку щойно жадав бачити мертвою.

Вона поверталася з села, відстоявши обідню в церкві Вержі. За переказом, який в очах байдужого філософа не викликав довір'я, але якому вона все-таки вірила, маленька церква, що тепер стала парафіяльною, була колись каплицею в замку сеньйора Вержі. Пані де Реналь чомусь невідступно думала про це під час молитви в церкві. Вона безнастанно уявляла собі, як її чоловік на полюванні убиває Жюльєна, нібито випадково, а ввечері примушує її з'їсти його серце.

"Доля моя,— говорила вона собі,— залежить тепер від того, що він подумає, вислухавши мене. Ці фатальні чверть години вирішать усе, а пізніше я, можливо, не матиму нагоди з ним поговорити. Він не належить до людей розважливих і розумних. Я своїм малим розумом зможу передбачити його слова і вчинки. Від його рішення залежить наша доля, вона в його руках. Але наша доля залежить також і від моєї спритності, від мого вміння скерувати в той чи інший бік думки цього самодура, адже лють засліплює його, він нічого не бачить, не розуміє. Боже мій! Скільки треба винахідливості, скільки холоднокровності, а де їх узяти?"

Але як тільки вона зайшла в сад і побачила здалеку свого чоловіка, вона, немов якимсь чудом, одразу заспокоїлась. З його розпатланого волосся й зім'ятого костюма видно було, що він навіть і не лягав спати.

Вона подала йому лист, розпечатаний, але знову вкладений в конверт. Він, не розгортаючи його, дивився на неї, як божевільний.

— Оцю мерзоту,— сказала пані де Реналь, мені передав, коли я проходила поза садом нотаря, якийсь підозрілий суб'єкт, він сказав, ніби знає вас і навіть вдячний вам за щось. Я вимагаю одного: негайно відішліть Жюльєна до його батька.

Пані де Реналь поквапливо вимовила цю фразу, може, навіть трохи раніше, ніж слід було, аби тільки швидше позбутися жахливої необхідності вимовити її.

Вона вся затремтіла з радості, побачивши, як вплинули її слова на чоловіка. З того, як пильно глянув він на неї, вона зрозуміла, що Жюльєн угадав правду. І, замість того щоб засмутитися цим очевидним нещастям, вона подумала: "Яка проникливість, яке дивовижне чуття! І це в юнака, ще зовсім недосвідченого. Як далеко піде він у майбутньому. На жаль, тоді Жюльєн мене забуде".

Це захоплення коханим допомогло їй цілком оволодіти собою.

Вона похвалила себе за винахідливість. "Я була гідною Жюльєна",— сказала собі пані де Реналь з таємною й солодкою радістю.

Не кажучи ні слова, щоб не зв'язувати себе, пан де Реналь почав розглядати другий анонімний лист, складений, якщо пригадує читач, з друкованих слів, наліплених на синюватий папір. "Кінця немає цим знущанням! — подумав він, зовсім знесилений.— Знов образи, над якими треба сушити собі голову, і все це з ласки моєї жінки!"

Брутальна лайка готова була зірватись у нього з язика, але пан де Реналь згадав про безансонську спадщину і на превелику силу стримався. Не знаючи, на чому зігнати свою лють, він зібгав другий анонімний лист і широкими кроками пішов геть. Йому треба було хоч на мить залишитися на самоті. Через кілька хвилин він повернувся, трохи заспокоєний.

— Треба негайно вирішити й відіслати Жюльєна,— сказала пані де Реналь чоловікові, як тільки він наблизився до неї.— Зрештою, він лише син простого тесляра. Ви дасте йому кілька зайвих екю, він людина освічена і легко знайде собі посаду, хоч би в пана Вально або в супрефекта де Можірона, в яких є діти. Отже, ви його не скривдите...

— Верзете нісенітниці, як справжня дурепа! — несамовито закричав пан де Реналь.— Та хіба можна чекати від жінки здорового глузду? Вам ніколи і на думку не спаде щось серйозне, як ви зможете з розумом у чомусь розібратись. Ви легкодухі й ліниві, здатні тільки ганятися за метеликами. Жалюгідні створіння, від вас усе лихо в сім'ї.

Пані де Реналь не перебивала його, і він говорив довго, виливав свою лють, як кажуть в тутешніх краях.

— Пане,— відповіла вона йому нарешті,— я говорю з вами як жінка, в якої вражено її честь, тобто найдорогоцінніше, що в неї є.

Пані де Реналь зберігала непорушний спокій протягом усієї прикрої розмови, від якої залежала можливість жити під одним дахом з Жюльєном. Вона говорила тільки те, що могло, як їй здавалося, заспокоїти сліпу лють чоловіка, спрямувати її у потрібне русло. Вона залишалась нечутливою до всіх його образливих зауважень, навіть не слухала їх; вона думала в цей час про Жюльєна. "Чи буде він задоволений мною?"

— Цей селянський син, з яким ми так панькались, якому робили стільки подарунків, можливо, й не винен ні в чому,— сказала вона нарешті,— та все ж це через нього мені вперше в житті завдано такої образи... Пане! Коли я прочитала той огидний папірець, я поклялася: або він, або я, але хтось із нас повинен піти з нашого дому.

— Ви що ж, хочете зчинити скандал, знеславити мене та й себе теж? Цим ви зробите велику приємність багатьом у Вер'єрі.

— Це правда, всі заздрять тому добробутові, який ви зуміли створити своїм мудрим управлінням для себе, своєї сім'ї і цілого міста... Ну, тоді я скажу Жюльєну, щоб він попросив у вас відпустку й місяць пожив у свого достойного друга, торговця деревиною.

— Ні в якому разі не робіть цього,— відповів пан де Реналь трохи спокійніше.— Я вимагаю від вас насамперед, щоб ви з ним не розмовляли. Ви розгніваєтесь і посварите мене з ним — ви ж знаєте, який вразливий цей добродій.

— В нього зовсім нема такту,— сказала пані де Реналь,— може, він і освічений, це вам краще знати, але по суті він простий селюк. Я принаймні зовсім розчарувалась у ньому після того, як він відмовився одружитися з Елізою; адже він став би тоді забезпеченою людиною. І тільки тому, що вона іноді потай бігає до пана Вально.

— А-а! — сказав пан де Реналь, високо піднімаючи одну брову. — І Жюльєн вам це сказав?

— Ні, він так прямо цього не казав; він завжди посилався на своє покликання до віри; та, повірте, найбільше покликання таких людців — мати шматок хліба. Але він досить прозоро натякав мені, що знав про потайні прогулянки Елізи.

— А мені, мені нічого невідомо! — вигукнув розлючений знову пан де Реналь, відрубуючи з притиском слова.— Я не знаю, що коїться в моєму домі... Як? Між Елізою і Вально щось є?

— Е! це давня історія, любий друже,— мовила пані де Реналь, сміючись.— А може, між ними нічого й не було. Це почалося тоді, коли ваш добрий друг Вально був не від того, щоб у Вер’єрі думали, ніби між ним і мною існує щось подібне до платонічного роману.

— Я й сам так колись думав! — скрикнув пан де Реналь несамовито, ляснувши себе по лобі. Йому доводилось робити одне відкриття за другим.— І ви мені ні слова не сказали!

— Чи варто було сварити між собою друзів через якусь примху чванливості нашого милого директора? Хіба є хоч одна жінка з нашого товариства, якій би він не писав надзвичайно піднесених і навіть трохи закоханих листів?

— Він писав і вам?

— Він пише багато.

— Покажіть мені ці листи негайно, я вам наказую! І пан де Реналь раптом наче виріс футів на шість.

— Тільки не тепер,— відповіла вона лагідно навіть майже безтурботно.— Я їх вам покажу згодом, коли ви будете спокійніші.

— В цю ж мить, хай йому чорт! — скрикнув пан де Реналь, сп’янілий від люті, і водночас з таким полегшенням, якого він не відчував жодного разу за минулі півдоби.

— Обіцяйте мені,— сказала дуже поважно пані де Реналь,— що ніколи не почнете сварки з директором притулку за його листи?

— Сварка чи не сварка а я можу в нього відібрати підкидьків,— провадив він розлючено.— Але я вимагаю подати мені негайно ці листи. Де вони?

— В шухляді мого письмового стола, але я все одно не дам вам ключа.

— А я зламаю його,— скрикнув він і кинувся в кімнату своєї дружини.

І він справді зламав залізним ломиком привезений з Парижа коштовний письмовий стіл візерунчастого червоного дерева, який він сам часто старанно обтирав полою сюртука, коли помічав на ньому якусь плямку.

Пані де Реналь кинулась на голубник і бігцем збігла сто двадцять східців. Вона прив'язала за краєчок білу хустку до залізних грат на віконці. Вона відчувала себе найщасливішою з жінок. Крізь сльози дивилась вона в лісову гущавину на горі. "Під одним з отих густоверхих буків,— сказала вона собі,— певно, стоїть Жюльєн, чекаючи цього щасливого сигналу". Вона довго прислухалась, проклинаючи монотонне сюрчання коників і пташиний щебет. Якби не той нестерпний шум, вона б, можливо, почула радісний вигук, що пролунав у скелях. Жадібним зором пильно придивлялась вона до величезної, темної і рівної, як луг, зеленої поверхні, яку утворюють вершини дерев. "Як це він не здогадається, казала вона собі зворушено,— придумати якийсь знак, щоб сповістити мене, що він так само щасливий, як і я". Вона зійшла вниз з голубника, тільки коли спохватилась, що чоловік може прийти сюди, шукаючи її.

Пані де Реналь застала його в страшному гніві. Він перебігав очима банальні фрази пана Вально, які навряд чи будь-коли читались з таким хвилюванням.

Вона вибрала хвильку, коли вигуки чоловіка дали їй змогу вставити кілька слів, і сказала:

— Я знов-таки повторюю: краще буде, щоб Жюльєн на якийсь час виїхав. Хоч би які були його таланти в латинській мові, але, зрештою, він мужик, часто буває грубий і безтактний. Щодня, гадаючи, мабуть, що цього вимагає чемність, він звертається до мене з неймовірними

компліментами поганого тону, які, мабуть, вивчає напам'ять з якихось романів.

— Ніколи він не читає романів! — вигукнув пан де Реналь.— Я в цьому переконався. Ви думаєте, що я зовсім сліпий і не знаю, що робиться в моєму домі?

— А якщо він ніде не вичитав ці незграбні компліменти, значить, він сам їх вигадує, а це ще гірше. Мабуть, він у такому самому тоні говорить про мене і в Вер'єрі... Та навіщо ходити далеко? — сказала пані де Реналь з таким виглядом, наче це їй тільки що спало на думку.— Досить того, що він так говорив про мене при Елізі,— це майже те саме, що при панові Вально.

— А-а! — крикнув пан де Реналь і так стукнув кулаком по столі, що все в кімнаті затрусилося.— Таж цей друкований анонімний лист і листи Вально написані на одному папері!

"Нарешті!.." — подумала пані де Реналь. Удаючи, що вона приголомшена цим відкриттям, і почуваючи, що не може більше вимовити й слова, вона пішла в глибину кімнати і сіла на диван.

З цієї хвилини битву можна було вважати виграною. Але їй довелося докласти немало зусиль, щоб не дати панові де Реналю негайно піти до гаданого автора анонімного листа.

— Невже ви не розумієте, що влаштувати зараз сцену панові Вально без достатніх доказів,— це було б надзвичайно безглуздо. Вам заздрять, пане, а хто ж у цьому винен? Ваші таланти, ваше мудре управління, тонкий смак, з яким споруджені ваші будинки, посаг, принесений мною, і особливо — значна спадщина, якої ми можемо сподіватись від моєї милої тітоньки,— про цю спадщину поширюються дуже перебільшені чутки,— все це робить вас першою особою у Вер'єрі.

— Ви забуваєте про моє походження,— сказав пан де Реналь, усміхаючись.

— Ви один з найзнатніших дворян в окрузі,— поквапливо підхопила пані де Реналь.— Якби король мав волю на те, щоб віддавати належне людям благородного походження, ви, безперечно, були б у палаті перів і таке інше. І в такому блискучому становищі ви хочете дати заздрісникам привід для пересудів! Почати розмову з паном Вально про його анонімний лист — значить, оголосити на весь Вер'єр,— та що я кажу,— на весь Безансон, на всю провінцію, що цей міщанин, якого один із Реналів необачно наблизив до себе, зумів його образити. Та якби навіть ці листи, які потрапили вам до рук, доводили, що я відповідала на кохання пана Вально, вам слід було б мене вбити,— я б заслужила цього стократ,— але ні в якому разі не виявляти перед ним свого гніву. Не забудьте, що всі ваші сусіди чекають тільки приводу, щоб помститись за вашу вищість; згадайте, що в тисяча вісімсот шістнадцятому році ви сприяли деяким арештам. Той утікач, що ховався на горищі свого дому...

— Я бачу, що ви не маєте ні поваги, ні приязні до мене! — вигукнув пан де Реналь з гіркотою, яку збудив у ньому цей спогад.— І я не став пером!..

— Мені здається, друже мій,— провадила далі пані де Реналь, усміхаючись,— що я колись буду багатша за вас, що я ваша дружина вже дванадцять років і саме тому я повинна мати голос у домі, особливо в цій сьогоднішній історії. Якщо ви віддаєте перевагу переді мною якомусь Жюльєнові,-додала вона з неприхованою образою,— я готова поїхати на зиму до тітки.

Ця фраза була сказана дуже до речі. В ній відчувалася твердість, ледве прикрита чемністю. Це змусило пана де Реналя зважитись. Але, за звичкою всіх провінціалів, він ще довго не вгавав, знов і знов повторюючи різні аргументи. Жінка не перепиняла його,— в його тоні ще проривалася лють. Кінець кінцем двогодинна пустопорожня балаканина цілком знесилила її чоловіка, що цілу ніч шаленів від люті. Пан де Реналь твердо

визначив лінію поведінки, якої збирався додержуватись щодо пана Вально, Жюльєна і навіть Елізи.

Кілька разів під час тієї гнітючої сцени пані де Реналь мало не пройнялася співчуттям до справді щирого горя цього чоловіка, що протягом дванадцяти років був її другом. Але справжня пристрасть егоїстична. Крім того, вона щохвилини чекала, що він розповість про вчорашній анонімний лист, але він так нічого й не сказав. Пані де Реналь не могла почувати себе в безпеці, бо не знала, які думки навіяв той лист людині, від якої залежала її доля. Адже в провінції чоловіки — владарі громадської думки. Нарікаючи на свою дружину, чоловік накликає на себе глум, але цього дедалі менш бояться у Франції, а дружина, коли чоловік не дає їй грошей, опускається до становища наймички, що заробляє якісь п'ятнадцять су денно; та ще й не всяка порядна людина користатиметься з її послуг.

Як би гаряче одаліска в сералі не кохала свого султана, він всевладний, вона не має надії визволитись з-під його влади, до яких би хитрощів вона не вдавалась. Помста її владаря жахлива, кривава, але войовнича і великодушна: удар кинджала розв’язує все. Але в XIX сторіччі чоловік убиває жінку громадською зневагою, закриваючи перед нею двері всіх віталень.

Повернувшись до себе, пані де Реналь знову відчула всю небезпечність свого становища; її приголомшив розгром, вчинений у кімнаті. Замки всіх її гарненьких скриньок були позламувані, кілька планок паркету було зірвано. "Він був би безжальний до мене,— сказала вона собі.— Як він попсував мозаїчний паркет, яким так дорожив: тільки хтось із дітей ступить, було, на нього вогкими черевиками, він червоніє від люті. А тепер паркет попсований вкрай". Видовище такого шаленства вмить знищило всі докори сумління, які збудила в ній надто швидка перемога.

За кілька хвилин до обіду повернувся Жюльєн з дітьми. За десертом, коли слуги вийшли, пані де Реналь сказала йому дуже сухо:

— Ви висловлювали бажання перебути тижнів зо два у Вер’єрі, пан де Реналь згоден дати вам відпустку. Можете їхати, коли захочете. Проте, щоб діти не втрачали даремно часу, вам щодня посилатимуть їхні письмові роботи, і ви їх виправлятимете.

— Але, звичайно,— додав пан де Реналь дуже уїдливим тоном я відпускаю вас не більше як на тиждень.

Жюльєн помітив неспокій на його обличчі; видно було, що він глибоко стурбований.

— Він, мабуть, іще нічого остаточно не вирішив,— сказав Жюльєн своїй подрузі, коли вони на хвилинку залишились самі у вітальні.

Пані де Реналь похапки розповіла йому про все, що сталося до обіду.

— Подробиці — вночі! — додала вона, сміючись.

"Ось воно, жіноче лукавство,— подумав Жюльєн.— Що за втіха для них обдурювати нас? Який інстинкт штовхає їх на це?"

— Кохання, здається, водночас і просвітлює, і засліплює вас,— сказав він їй стримано.— Ваша сьогоднішня поведінка просто захоплює мене. Але навряд чи було б розсудливо бачитись цієї ночі. Ми тут оточені ворогами. Подумайте лише про пекучу ненависть Елізи до мене.

— Ця ненависть дуже схожа на пекучу байдужість, яку ви, очевидно, почуваєте до мене.

— Навіть коли б я був байдужий, я мушу врятувати вас від небезпеки, яка вам загрожує через мене. Може трапитись, що панові де Реналю спаде на думку поговорити з Елізою. Тоді він з першого слова дізнається про все. А після того чого б йому не сховатись біля моєї кімнати зі зброєю в руках?

— Он як! Навіть сміливості не вистачає! — мовила пані де Реналь з погордою шляхетної дами.

— Я ніколи не принижусь до того, щоб говорити про свою сміливість, — холодно відповів Жюльєн,— це було б не гідно мене. Хай мене судять по вчинках. А ви,— додав він, взявши її за руку,— ви й не уявляєте собі, як я люблю вас і як я дорожу можливістю попрощатись з вами перед нашою жорстокою розлукою.

XXII. ТАК ДІЯЛИ В 1830 РОЦІ

Слово дане людині для того, щоб ховати свої думки.

Преподобний отець Малагріда 36

Як тільки Жюльєн опинився у Вер'єрі, він почав докоряти собі за свою несправедливість до пані де Реналь. "Я зневажав би її як найнікчемнішу жінку, якби вона не витримала до кінця сцени з паном де Реналем. Вона провела її з майстерністю дипломата, а я співчуваю переможеному, хоч він мій ворог. В цьому є щось низьке, міщанське: мій гонор вражений, бо пан де Реналь — мужчина! Славна й велика корпорація, до якої маю честь належати і я! Я просто дурень".

Пан Шелан відмовився від усіх квартир, що їх навперебій пропонували йому найповажніші місцеві ліберали, коли після звільнення він змушений був покинути парафіяльний дім. Дві кімнати, які він тепер наймав, були завалені книжками. Жюльєн, бажаючи показати Вер'єру приклад, гідний священика, пішов до батька, взяв у нього з десяток ялинових дощок і проніс їх на своїй спині крізь усю Велику вулицю. Він позичив потрібні інструменти в колишнього товариша і зробив полиці, на яких розмістив бібліотеку пана Шелана.

— А я вже думав, що тебе зовсім зіпсувала світська марнота,— казав йому старий, вмиваючись радісними слізьми,— ну, ось тепер ти

спокутував оту дитячу вихватку — цей парад у мундирі почесної варти, яким ти набув собі стільки ворогів.

Пан де Реналь наказав Жюльєнові жити в його домі. Ніхто в місті і гадки не мав про те, що сталося. На третій день після приїзду Жюльєн, сидячи в своїй кімнаті, був удостоєний візиту самого пана супрефекта де Можірона. Цілих дві години слухав Жюльєн безглузду балаканину і пишномовні нарікання на людську злобу, на нечесність людей, яким довірено управління громадськими коштами, на небезпеки, що загрожують через це бідній Франції, і т. ін., і т. ін.,— поки нарешті почав догадуватись про мету цього візиту. Вони вже вийшли на площадку сходів, і бідолашний напіврозрахований гувернер з належною пошаною проводив майбутнього префекта якогось щасливого департаменту, коли цей останній зволив виявити інтерес до справ Жюльєна і став вихваляти його скромність у грошових справах тощо. Нарешті пан де Можірон, стискаючи його в обіймах, зі справді батьківською ніжністю запропонував йому покинути дім пана де Реналя і перейти до одного урядовця, що мав дітей, яких треба виховувати; подібно до короля Філіппа, цей урядовець дякує богу не за те, що той дав йому дітей, а за те, що вони народились у сусідстві з паном Жюльєном. Їх вихователь одержуватиме там вісімсот франків, та не щомісячно — бо хіба ж це годиться, говорив пан де Можірон,— а по кварталах і завжди наперед.

Тут настала нарешті черга Жюльєна, який уже півтори години чекав з нетерпінням, коли йому можна буде вставити слово. Відповідь його була бездоганна, а головне, довга, як пастирське послання. В ній було сказано дуже багато, але нічого певного. Була в ній і повага до пана де Реналя, і благоговійна пошана до вер’єрського товариства, і вдячність до славнозвісного супрефекта. Супрефект, вражений тим, що натрапив на більшого єзуїта, ніж він сам, марно добивався від нього чогось певнішого. Жюльєн у захопленні від нагоди повправлятись у красномовстві, продовжував відповідати в тому самому дусі, тільки іншими словами. Ніколи ще жодному міністрові-балакунові, що бажає використати кінець засідання, коли в палаті ось-ось розгоряться пристрасті, не вдавалося наговорити так багато, сказавши при цьому так мало. Як тільки пан де

Можірон вийшов, Жюльєн розреготався мов навіжений. Щоб марно не пропав його єзуїтський запал, він написав панові де Реналю листа на дев'ятьох сторінках, сповіщаючи його про все, що йому запропонували, і смиренно питаючи поради. "Однак цей негідник не назвав імені особи, що робить мені цю пропозицію. Це, мабуть, пан Вально, який розглядає моє заслання у Вер'єр як наслідок свого анонімного листа".

Відіславши своє послання, задоволений як той мисливець, що о шостій годині ранку погожого осіннього дня натрапив на галявину, повну дичини, Жюльєн вийшов із дому з наміром спитати поради в пана Шелана. Проте не встиг він дійти до дому доброго священика, як небо, щедре цього дня на ласку, послало йому назустріч пана Вально. Жюльєн признався йому, що серце його розривається: ось він, бідний хлопець, так палко прагне цілком віддатись покликанню, до якого відчуває себе призначеним, але виявляється, покликання — іще не все на цьому світі. Щоб чесно трудитися у господньому винограднику і не бути недостойним своїх учених собратів, потрібна освіта; треба навчатися два роки в безансонській семінарії, а це дуже дорого коштує; отже, необхідно робити заощадження, а це значно легше, коли одержуєш вісімсот франків, сплачуваних по кварталах, ніж шістсот, які витрачаються кожного місяця. А з другого боку, якщо провидіння подбало влаштувати його до дітей пана де Реналя і, головне, вклало йому в серце ніжну приязнь до них, хіба воно не вказує йому тим самим, що не годиться кидати цих дітей і переходити на інше місце?..

Жюльєн досяг такої досконалості в подібному красномовстві, яке прийшло на зміну рішучим діям часів імперії, що йому кінець кінцем самому стало нудно від своєї балаканини.

Коли він повернувся додому, його вже чекав ліврейний лакей пана Вально, що шукав його по всьому місту, щоб передати йому запрошення на сьогоднішній обід.

Жюльєн ніколи не бував у домі цього пана: всього кілька днів тому він тільки й думав про те, як би його відлупцювати й при цьому не потрапити

до рук виправної поліції. Хоч обід був призначений на першу годину, Жюльєн вважав, що буде шанобливіше з'явитись о пів на першу до кабінету пана директора притулку. Він застав цю значну особу перед купою тек із справами. Густі чорні баки, велика шевелюра, феска набакир на самій маківці, величезна люлька, гаптовані черевики, масивні золоті ланцюжки, що в усіх напрямках перехрещувались на грудях, весь цей арсенал провінційного грошового туза, що має себе за серцеїда, не викликав поваги в Жюльєна, навпаки, ще більше спонукував віддубасити його палицею.

Він попросив зробити йому честь і відрекомендувати пані Вально, але та була заклопотана своїм туалетом і ще не могла його прийняти. Зате Жюльєн мав приємність бути присутнім при туалеті самого пана директора. Після цього вони перейшли до пані Вально, яка з слізьми на очах показала йому своїх діточок. У цієї дами, однієї з найповажніших у Вер’єрі, було грубе мужоподібне обличчя, яке вона з нагоди урочистого випадку густо нарум’янила. Вона не шкодувала слів, вихваляючи своїх дітей.

Жюльєн згадував про пані де Реналь. Його недовіра заважала йому віддаватись спогадам, за винятком тих випадків, коли вони виникали мимоволі, як порівняння. Але тепер вони його розчулили невимовно. Цей настрій ще більше посилило те, що він побачив у директорському будинку, який його повели оглянути. Все тут було розкішне й нове, і йому щоразу називали ціну кожної речі. Але Жюльєн відчував у тих розкошах щось огидне, від чого тхнуло краденими грішми. Здавалося, всі в домі, навіть слуги, намагалися хоч як-небудь уникнути загальної зневаги.

Збирач податків, акцизний інспектор, жандармський офіцер і ще двоє чи троє урядовців приїхали з дружинами. За ними слідом з’явилося кілька багатих ліберáлів. Запросили до столу.

Поганий настрій Жюльєна ще погіршав, коли йому спало на думку, що поруч з їдальнею за стіною сидять нещасні мешканці притулку і що

вся ця позбавлена смаку пишнота, якою його хотіли приголомшити, була, непевно придбана за гроші від махінацій з їхнім м’ясним раціоном.

"Мабуть, вони голодні зараз",— подумав він, і йому стиснуло горло; він не мав сил їсти, ледве міг говорити. Але за чверть години йому стало ще гірше. Здалеку час від часу долинала вулична пісенька — слід сказати, дещо непристойна,— її співав хтось із отих бідняків. Пан Вально глянув на одного з своїх слуг у пишній лівреї,— той зник, і невдовзі спів урвався. Саме цієї хвилини лакей наливав Жюльєнові рейнвейн у зелений келих, і пані Вально не пропустила нагоди докинути, що це вино коштує до дев’ять франків за пляшку, без доставки. Жюльєн, тримаючи в руці зелений келех, сказав панові Вально:

— От і не чути тієї вульгарної пісні.

— Ще б пак, хай йому чорт! — відповів директор з переможним виглядом.— Я наказав, щоб їм заткнули пельку.

Це вже було занадто для Жюльєна: він засвоїв манери, але ще не пройнявся почуттями цього товариства. Незважаючи на все лицемірство, до якого Жюльєн так часто вдавався, він відчув, як у нього по щоці скотилася велика сльоза.

Він намагався сховати її за зеленим келихом, але не в змозі був віддати належне рейнвейну. "Забороняти людям співати,— сказав він сам собі.— Боже праведний! І ти терпиш?"

На щастя, ніхто не помітив його ганебного розчулення. Збирач податків почав роялістську пісню. Коли всі хором підхопили приспів, сумління стало нашіптувати Жюльєну: "Ось він, той брудний добробут, якого й ти можеш досягти й тішитися ним, але тільки на таких умовах і в такому товаристві. Можливо, ти матимеш посаду з платнею в двадцять тисяч франків, але, об’їдаючись м'ясивом, ти не даватимеш співати біднякові. Ти влаштовуватимеш обіди на гроші, які вкрадеш з його

жалюгідного раціону, і під час твого бенкету він буде ще нещаснішим! О Наполеон! Які прекрасні були часи твого владарювання, коли люди завойовували щастя в небезпеках битв; але йти шляхом підлоти, збільшуючи страждання знедолених..."

Признаюся, що через слабкодухість, виявлену Жюльєном у цьому монолозі, я дуже невисокої думки про нього. Він був би гідним побратимом тих змовників у жовтих рукавичках, що хочуть змінити весь життєвий лад великої країни, але не бажають мати на своєму сумлінні найменшої плямочки.

Раптом Жюльєн був змушений знов повернутись до своєї ролі. Адже його запросили пообідати в такому вишуканому товаристві не для того, щоб він мріяв і мовчав.

Колишній власник фабрики вибивних тканин, нині член-кореспондент Безансонської і Юзеської академій, звернувся до нього з другого кінця столу з запитанням, чи правда те, що розказують про його дивовижні успіхи у вивченні Нового завіту.

Враз запанувала мертва тиша; немов якимись чарами в руках ученого члена двох академій опинився Новий завіт латинською мовою. Тільки-но Жюльєн встиг відповісти йому, як той прочитав початок якоїсь латинської фрази. Жюльєн продовжував її напам'ять, пам'ять не зрадила його, і це диво викликало загальне захоплення, що виявилось із тією галасливою запальністю, яка виникає в кінці обіду. Жюльєн глянув на зашарілі лиця дам; деякі з них були непогані з себе. Він звернув увагу на жінку збирача податків, голосистого заспівувача.

— Мені, справді, незручно так довго говорити латинською мовою в присутності дам,— сказав він, дивлячись на жінку збирача.— Якби пан Рюбіньйо,— так звали члена двох академій,— був ласкавий прочитати яку-небудь латинську фразу, я б спробував, замість того щоб продовжувати, відразу перекласти її.

Цей другий іспит довершив його успіх.

Серед гостей було кілька багатих ліберaлів — однак ці щасливі батьки сімейств розраховували на стипендію для своїх дітей і тому раптом перекинулись до роялістів, Але незважаючи на цей тонкий політичний хід, пан де Реналь не приймав їх у себе. Ці добродії, що знали Жюльєна тільки з чуток і бачили його лише один раз, коли він хизувався на коні в день зустрічі короля, тепер виявились його найпалкішими прихильниками. "Коли ж нарешті цим йолопам набридне слухати біблійну мову, в якій вони нічогісінько не розуміють?" — думав він. Але насправді ця мова здавалася їм цікавою через свою незвичність: вони сміялися. Жюльєн нарешті стомився.

Коли пробило шосту годину, він поважно підвівся й сказав, що має вивчити цілий розділ з нової теології Лігуорі,37 який він повинен завтра відповісти панові Шелану.

— Бо моє ремесло,— додав він, приємно усміхнувшись,— полягає в тому, щоб примушувати інших відповідати мені уроки і самому відповідати уроки.

Ці слова дуже сподобались усім і викликали багато сміху: саме такі дотепи пасують для Вер'єра. Жюльєн уже підвівся, за ним, всупереч усім правилам світської пристойності, повставали й усі, така сила справжнього таланту. Пані Вально затримала його ще на чверть години: він неодмінно повинен був послухати, як її діти відповідають напам'ять катехізис. Вони робили дуже смішні помилки, але цього не помітив ніхто, крім нього. "Які неуки! Не знають найперших основ закону божого!" — подумав він. Нарешті Жюльєн відкланявся і вже сподівався, що може йти, але довелося ще вислухати байку Лафонтена.

— Це надзвичайно аморальний автор,— сказав Жюльєн пані Вально. — В одній байці, про мессіра Жана Шуара,38 він дозволяв собі

висміювати все, що є найбільш гідним поваги. Найкращі коментатори його рішуче засуджують.

Перше ніж піти, Жюльєн дістав чотири чи п'ять запрошень на обід.

— Та цей юнак робить честь нашому департаменту! — хором вигукували гості, що були вже добре-таки напідпитку. Договорились навіть до того, щоб виділити для нього стипендію з громадських коштів, аби він міг продовжувати навчання в Парижі.

Поки ця необережна ідея обговорювалась у їдальні, Жюльєн уже встиг вийти за ворота.

— Ну й сволота! ну й сволота! — тихенько повторив він кілька разів, з насолодою вдихаючи свіже повітря.

В цю хвилину він почував себе справжнім аристократом; і це він, хто так довго не міг звикнути до зневажливих посмішок і погордливої зарозумілості, що ховалася за всіма чемними фразами, з якими звертались до нього в домі пані де Реналь. Він не міг не відчути величезної різниці між цими домами. "Забудьмо навіть,— казав він, ідучи додому,— про гроші, вкрадені в нещасних бідняків, яким до того ж не дають співати. Але чи могло б спасти на думку панові де Реналю говорити своїм гостям про ціну кожної пляшки вина, яким він їх частує? А цей пан Вально раз у раз перелічує своє багатство, і коли тут присутня його дружина, він неодмінно вважає своїм обов'язком сказати: "твій дім", "твій маєток".

Ця дама, очевидно, так втішається почуттям власності, що під час обіду не посоромилася влаштувати огидну сцену лакеєві за те, що той розбив келих і "розрізнив одну з її дюжин", а лакей відповідав їй з неймовірною зухвалістю.

"Ну й компанія — думав Жюльєн.— Хай би вони дали мені навіть половину накраденого добра, я все одно не погодився б із ними жити. Рано чи пізно я б не витримав, мимоволі виявив би до них усю свою зневагу".

Проте, виконуючи наказ пані де Реналь, Жюльєн мусив ще кілька разів ходити на такі обіди. Він став модним; йому простили його мундир почесної варти, або, певніше, ця необережність саме й була справжньою причиною його успіху. Незабаром у Вер'єрі тільки й мови було про те, хто ж нарешті переможе й перетягне до себе цього освіченого юнака — пан де Реналь чи директор притулку. Ці панове разом з паном Маслоном утворювали тріумвірат, що вже не один рік тиранив усе місто. Мерові заздрили, ліберали мали підстави нарікати на нього; але, зрештою, він усе-таки був дворянин, народжений, щоб панувати, тим часом як пан Вально дістав від батька не більше шестисот ліврів ренти. І не так-то легко було йому, що колись викликав жаль своїм поганеньким світло-зеленим сюртучком, домогтися, щоб йому заздрили з приводу його нормандських коней, золотих ланцюжків, паризьких фраків і всього його нинішнього добробуту.

Серед гурту нових знайомих Жюльєн знайшов, як йому здалося, одну чесну людину: то був математик, на ім'я Гро,39 якого мали за якобінця. Жюльєн, що поклявся сам собі висловлювати тільки те, що йому самому здавалось неправдивим, повинен був з паном Гро поводитись обережно.

З Вержі йому присилали товсті пакети з дитячими письмовими роботами. Йому радили частіше відвідувати батька, і він корився цій сумній необхідності. Одне слово, він прекрасно виправляв свою репутацію. Та ось одного ранку він прокинувся, відчувши дотик двох рук, що закрили йому очі.

Це була пані де Реналь; вона приїхала до міста, і поки її діти бавились улюбленим кроликом, якого вони привезли з собою, вона щодуху збігла нагору й опинилася в Жюльєновій кімнаті на хвильку раніше, ніж вони. Це була безмежно щаслива, хоч і надто коротка мить: пані де Реналь

зникла, як тільки ввійшли діти з кроликом, якого вони хотіли показати своєму другові. Жюльєн радо зустрів усіх, навіть кролика. Йому здавалося, що він повернувся в рідну сім'ю; він відчув, що любить цих дітей, що йому приємно з ними розмовляти. Його дивувала ніжність їхніх голосів, простота й благородство в усій їхній поведінці; він відчував потребу очистити свою уяву від вульгарних манер, гидких вчинків і думок, серед яких змушений був існувати у Вер'єрі. Там завжди й у всьому відчувався страх схибити, якесь безперервне змагання між розкошами й злиднями. Люди, в домі яких йому доводилося обідати, вдавалися до таких відвертих зізнань з приводу печені, що ставало соромно за господарів і гидко тим, хто їх слухав.

— Ні, ви, дворяни, маєте право пишатися,— казав він пані де Реналь, розповідаючи їй про всі обіди, які йому довелося витерпіти.

— Так ви, значить у моді — і вона сміялась від щирого серця, уявляючи собі пані Вально під густим шаром рум'ян, які вона вважала своїм обов'язком накладати щоразу, коли чекала Жюльєна.— Напевне, вона зазіхає на ваше серце,— додала вона.

За сніданком панував чудовий настрій. Присутність дітей, яка начебто повинна була заважати їм, насправді лише збільшувала загальні веселощі. Бідолашки не знали, як і виявити свою радість, що знову бачать Жюльєна. Слуги встигли, звичайно, розказати їм, що Жюльєнові пропонують на двісті франків більше, аби тільки він погодився виховувати дітей Вально.

Під час сніданку Станіслав-Ксав’є, ще блідий після своєї тяжкої хвороби, раптом спитав у матері, скільки коштує його срібний столовий прибор і кухлик, з якого він пив.

— Навіщо це тобі?

— Я продам його й дам гроші панові Жюльєну, щоб він не пошився в дурні, залишившись у нас.

Жюльєн розцілував його з слізьми на очах. Мати розплакалась, а Жюльєн, взявши Станіслава собі на коліна, почав пояснювати йому, що не годиться так казати — "пошився в дурні", так говорять тільки лакеї. Побачивши, що це розважає пані де Реналь, він почав ілюструвати вираз "пошився в дурні" яскравими прикладами, щоб зацікавити дітей.

— Я розумію,— сказав Станіслав,— це як ворона пошилася в дурні,— вона сир випустила, а лисиця-підлесниця його й схопила.

Пані де Реналь, не тямлячи себе з радощів, кидалась раз у раз цілувати дітей, а для цього їй треба було трошки спиратись на Жюльєна.

Раптом двері розчинились; увійшов пан де Реналь. Його суворе й незадоволене обличчя становило дивний контраст з тією теплою радістю, яка завмерла з його появою. Пані де Реналь зблідла; вона не відчувала зараз в собі сили будь-що заперечувати. Жюльєн заволодів розмовою і дуже голосно почав розповідати панові меру, як Станіслав хотів продати срібний кухлик. Він був певен, що ця історія дуже сподобається панові де Реналю. І справді, мер спочатку насупився лише за звичкою, почувши слово срібло.40 "Згадка про цей метал є завжди передмовою до того, щоб витягти щось із мого гаманця".

Але тут ішлося не тільки про гроші, його підозріння зростали. Радісний і веселий настрій його сім'ї у його відсутності аж ніяк не міг викликати задоволення в людини з таким хворобливим самолюбством. Коли дружина почала розповідати йому, які цікаві й дотепні приклади вигадує Жюльєн, пояснюючи дітям незнайомі поняття, він думав:

"Так, так, я знаю, він відштовхнув від мене моїх дітей, йому дуже легко стати у сто разів милішим для них, ніж я, бо я господар дому. Все

йде в наш час до того, щоб представити законну владу в поганому світлі. Нещасна Франція!"

Пані де Реналь не мала охоти розбиратись у відтінках настрою свого чоловіка. В неї майнула надія — провести з Жюльєном цілий день. Їй треба було багато чого купити в місті, і вона заявила, що неодмінно хоче пообідати в кабаре; як не заперечував, як не сердився чоловік, вона не відступалася від свого наміру. Діти були в захопленні вже від самого слова "кабаре", що його з такою насолодою вимовляють сучасні скромники.

Пан де Реналь покинув свою дружину в першій же галантерейній крамниці, в яку вона зайшла: йому треба було відвідати декого. Повернувся він у ще похмурішому настрої, бо переконався, що все місто цікавиться ним і Жюльєном. Насправді ж йому ніхто навіть не натякнув на образливі для нього подробиці міських пліток. Те, що передавали панові меру, стосувалося тільки одного питання: чи залишиться Жюльєн в його домі за шістсот франків, чи перейде на вісімсот — до пана директора притулку.

А директор, зустрівшись з паном де Реналем, повівся з ним дуже холодно. Це був досить спритний прийом: у провінції так рідко трапляються необачні вчинки, що з ними розправляються жорстоко.

Пан Вально був, як кажуть за сто льє від Парижа, "ферт", себто суб'єкт зухвалий і грубий. Його великі успіхи після тисяча вісімсот п'ятнадцятого року дали йому змогу розвинути свої природні здібності. Він, так би мовити, царював у Вер'єрі під владою пана де Реналя, але був активніший, далеко енергійніший, ніж той, і, нічим не гребуючи, у все втручався, невпинно до когось ходив, комусь писав, з кимсь говорив, не звертав уваги ні на які образи і, ні на що особисто не претендуючи, кінець кінцем похитнув авторитет свого мера в очах церковної влади. Пан Вально діяв так, немов сказав місцевим бакалійникам: виберіть двох найдурніших з вашого середовища; судовикам: вкажіть мені найбільших невігласів; лікарям: подайте двох найгірших дурисвітів. Вибравши таким

чином найбезсоромніших від кожного фаху, він сказав їм: "Будемо царювати разом".

Вчинки цього збіговиська вражали пана де Реналя. Груба натура Вально зносила всі образи, навіть постійні прилюдні викриття з боку абатика Маслона.

Але серед усього цього благоденства панові Вально все ж таки час від часу доводилося обороняти себе дрібними випадами проти тих суворих звинувачень, які — він це добре знав — кожен мав право йому кинути в обличчя. Побоювання, викликані приїздом пана Аппера, ще посилили його активність. Пан Вально тричі їздив у Безансон, відсилав з кожним кур'єром цілу купу листів, посилав інші з якимись невідомими суб'єктами, що з'являлися до нього присмерком. Він, мабуть, схибив, домігшись звільнення старого кюре Шелана, бо ця мстива вихватка призвела до того, що чимало побожних дам із вищої знаті стали вважати його лихою людиною. Крім того, ця послуга, зроблена пану Вально, поставила його в цілковиту залежність від старшого вікарія Фрілера, і той давав йому тепер досить дивні доручення. Ось як ішли справи, коли пан Вально не встояв перед спокусою написати анонімного листа. На довершення всього дружина його заявила, що неодмінно хоче взяти до дітей Жюльєна,— і його гонор звабився цим задумом.

За такого стану справ пан Вально передбачав, що йому не уникнути рішучої розмови з своїм колишнім соратником, паном де Реналем. Звичайно, той наговорить йому всяких прикрих речей. Це його мало турбувало, але пан де Реналь міг написати в Безансон і навіть у Париж. Може трапитися, що у Вер'єр несподівано наскочить якийсь родич міністра і відбере в нього притулок для жебраків. Пан Вально став подумувати про те, щоб зблизитися з ліберадами: ось чому деякі з них були запрошені на обід, на якому був присутній Жюльєн. Вони могли добре підтримати пана Вально проти мера. Але якщо відбудуться вибори, то він уже, очевидно, не зможе зберегти в своїх руках притулок, коли голосуватиме не за того, за кого слід. Пані де Реналь добре розумілась на цій хитрій політиці і розповіла про все це Жюльєнові, поки вони ходили

з ним під руку з крамниці до крамниці. Захопившись розмовою, вони непомітно опинились на Алеї Вірності і пробули там кілька годин, майже таких безтурботних, як у Вержі.

Тим часом пан Вально, щоб якось відтягти вирішальну розмову з колишнім патроном, при зустрічі з ним сам прибрав зухвалого вигляду. Маневр удався, але ще посилив похмурий настрій пана мера.

Неймовірно, щоб марнославство, змагаючись із дріб’язковою скупістю і пожадливістю до грошей, могло призвести людину до того жалюгідного стану, в якому був пан де Реналь, коли він входив у кабаре. І навпаки, діти його ніколи не були такі радісні й веселі. Цей контраст остаточно розлютив його.

— Я, мабуть, зайвий у своїй сім'ї,— сказав він тоном, якому намагався надати значимості.

Замість відповіді, жінка відвела його набік і знов заговорила про те, що треба відіслати Жюльєна. Щасливі години, тільки що проведені з ним, повернули їй впевненість і спокій, потрібні для здійснення плану, який вона обмірковувала вже два тижні. Бідолашного вер'єрського мера бентежила ще одна обставина: він добре знав, що всі в місті прилюдно глузують з його любові до "дзвінкої монети". Пан Вально, щедрий, як усі злодії, поводився блискуче під час п'яти чи шести останніх зборів пожертв на користь братства св. Йосифа,41 на користь конгрегації св. Діви, конгрегації св. Причастя тощо.

А ім'я пана де Реналя у списках дворян Вер'єра та його околиць, спритно складених братами збирачами, за розмірами внесків вже не раз стояло на останньому місці. Даремно він виправдувався тим, що "не має прибутків". Духовенство такими речами не жартує.

XXIII. ПРИКРОЩІ ЧИНОВНИКА

Il piacere di alzar la testa tutto l’anno é ben pagato da certi quarti d’ora che bisogna passar.

Casti 42,43

Але облишмо цього чоловічка та його дріб'язкові побоювання. Навіщо пан мер взяв до себе в дім мужню людину з благородним серцем, коли йому була потрібна лакейська душа? Чому він не вміє вибирати собі слуг? Так уже повелося в XIX столітті, що, коли особа знатна й могутня стикається з мужньою людиною, вона або вбиває її, або засилає, ув’язнює чи принижує так, що нещасна жертва не знаходить нічого розумнішого, як умерти в муках. Лише випадково сталося так, що на цей раз страждання припали не на долю благородної людини. Велике нещастя маленьких міст Франції і виборних урядів, як, наприклад, у Нью-Йорку, полягає в тому, що тут не можна забути, що на світі існують такі особи, як пан де Реналь. У містах з двадцятитисячним населенням саме вони створюють громадську думку, а громадська думка в країні, якій дано хартію,— це страшна річ. Людина щиросерда й великодушна, яка могла б бути вашим другом, але живе за сотні льє від вас, оцінює вас на підставі громадської думки вашого рідного міста, а ця думка створюється дурнями, яким припало щастя народитися знатними, багатими й поміркованими.

Горе тому, хто від них відрізняється!

Одразу після обіду вся сім'я виїхала у Вержі, але через день Жюльєн знов побачив їх усіх у Вер'єрі.

Не минуло й години після їхнього приїзду, як він з великим подивом помітив, що пані де Реналь щось від нього приховує. Вона уривала розмову з чоловіком, як тільки Жюльєн входив у кімнату, і їй неначе хотілося, щоб він швидше вийшов. Жюльєн подбав, щоб це не повторювалось. Він зробився холодним і стриманим. Пані де Реналь бачила це, але не стала шукати причини. "Чи не збирається вона мене

замінити іншим коханцем? — подумав Жюльєн.— Ще позавчора вона була ніжна зі мною! А втім, кажуть, що ці знатні дами саме так і поводяться. Точнісінько, як королі: ніколи вони не бувають такі милостиві до міністра, як у той день, коли він, повернувшись додому, знаходить у себе наказ про відставку".

Жюльєн помітив, що в розмовах подружжя, які раптом уривались при його появі, часто згадувалось про великий будинок, що стояв саме проти церкви, в центрі торговельної частини міста. "Що ж може бути спільного між цим домом і новим коханцем?" — запитував себе Жюльєн. В своєму горі він повторював собі чарівну пісеньку Франціска I, що для нього була новою, бо не минуло ще й місяця, як він почув її від пані де Реналь. Якими клятвами, якими пестощами спростовувався тоді кожен рядок цієї пісеньки:

Жінки мінливі у житті своїм,

Безумний той, хто вірить їм.

Пан де Реналь виїхав поштовими кіньми в Безансон. Поїздка ця була вирішена за якихось дві години; мер здавався дуже стурбованим. Повернувшись, він кинув на стіл якийсь товстий пакунок у сірій паперовій обгортці.

— Ось вона, ця дурна штука,— сказав він своїй дружині.

Через годину Жюльєн побачив, як прийшов розклеювач оголошень і забрав пакунок; він кинувся за ним слідом. "Тепер я розгадаю цю таємницю на першому ж розі!" — подумав він.

Він стояв за спиною розклеювача й нетерпляче чекав, поки той намазував великим квачем зворотний бік оголошення. Як тільки його було наліплено, Жюльєн, палаючи з цікавості, побачив докладне оголошення про здачу в найми з прилюдних торгів того самого великого

старого будинку, про який так часто згадував пан де Реналь у розмовах з жінкою.

Торги були призначені на другу годину наступного дня в залі міської ратуші. Присуд оголошувався дійсним з того моменту, як згасне третя свічка. Жюльєн був дуже розчарований. Але йому здавалося дивним, що оголошення вивішують напередодні торгів: як же встигнуть дізнатися про торги всі ті, хто хоче взяти в них участь? А втім, оголошення, що було датоване числом двотижневої давності, нічого йому не пояснило, хоч Жюльєн прочитав його у трьох різних місцях.

Він пішов глянути на дім, що віддавався в найми. Воротар, не помітивши його, з таємничим виглядом пояснював одному з сусідів:

— Е, чого там, марна праця! Пан Маслон пообіцяв йому, що той матиме дім за триста франків, а коли мер почав упиратися, його викликали негайно в єпископат до старшого вікарія Фрілера.

Поява Жюльєна, очевидно, дуже збентежила двох друзів, і вони більше й слова не вимовили.

Жюльєн пішов на торги. В погано освітленій залі товпилась юрба, але всі якось дивно приглядались одне до одного. Всі погляди були прикуті до стола, де Жюльєн помітив на олов'яному блюді три засвічених недогарки. Судовий пристав вигукнув:

— Триста франків, панове!

— Триста франків! Це вже занадто,— сказав тихенько якийсь чоловік своєму сусідові. Жюльєн стояв між ними.— Ціна йому більше восьмисот. А що, як я додам?

— Це однаково, що плювати в повітря. Що ти виграєш, коли посваришся з паном Маслоном, паном Вально, єпископом, його грізним старшим вікарієм Фрілером і з усією зграєю?

— Триста двадцять! — вигукнув перший.

— От дурень! — вилаявся його сусід.— Та ось тут і шпигун мера,— додав він, кивнувши на Жюльєна.

Жюльєн хутко обернувся, щоб покарати кривдника; але обидва приятелі з Франш-Конте вже не звертали на нього ніякої уваги. Їхня холоднокровність передалась і йому. В цю хвилину останній недогарок згас, і судовий пристав протяжним голосом сповістив, що будинок передається на дев'ять років панові де Сен-Жіро, начальнику канцелярії префектури, за триста тридцять франків.

Як тільки мер вийшов з зали, почалися пересуди.

— От і заробила міська казна тридцять франків через необачність Грожо! — сказав хтось.— А пан де Сен-Жіро помститься цьому Грожо, він ще пригадає йому ці тридцять франків.

— Яка підлота! — вказав якийсь товстун ліворуч від Жюльєна.— Та за такий будинок я дав би вісімсот франків, пристосував би його під фабрику та ще й зиск мав би.

— Е! — відповів йому молодий фабрикант з лібералів.— Хіба пан де Сен-Жіро не член конгрегації? Хіба його четверо дітей не мають стипендії? Бідолаха! Ось і довелося вер’єрський громаді збільшити йому утримання ще на п'ятсот франків, от і все.

— І подумати тільки — сам мер не міг тут нічого вдіяти! — зауважив третій.— Бо хоч він і ультрароялі ст,— бог з ним,— та все-таки не злодій.

— Він не злодій? — підхопив ще один.— А хто ж, сорока — злодійка? Ет, що там казати — в них спільна калитка, а в кінці року вони діляться. Та тут цей Сорелів син, ходімо краще звідси.

Жюльєн повернувся додому в похмурому настрої. Пані де Реналь сиділа дуже засмучена.

— Ви з торгів? — спитала вона.

— Так, пані, і мене нагородили почесним ім'ям шпигуна пана мера.

— Ах, якби він послухав мене і на цей час кудись виїхав!

В цю хвилину ввійшов пан де Реналь, дуже похмурий. За обідом ніхто не вимовив жодного слова. Пан де Реналь наказав Жюльєнові їхати з дітьми у Вержі. Подорож була сумна. Пані де Реналь намагалася втішити чоловіка.

— Час уже вам звикнути до цього, друже мій.

Увечері всі мовчазно сиділи біля каміна; тишу порушувало тільки потріскування палаючого букового дерева. Такі сумні хвилини трапляються в найдружніших сім'ях. Раптом один з хлопчиків радісно скрикнув:

— Дзвонять! Дзвонять!

— Хай йому чорт! Якщо це пан де Сен-Жіро збирається набридати мені виразом своєї вдячності,— скрикнув мер,— то я вже скажу йому все, що думаю про нього. Це справді занадто! По суті, він усім завдячує Вально, а я тільки скомпрометований. А що, як оті прокляті якобінські газети підхоплять цей випадок і зроблять з мене посміховище?

В цю хвилину слуга розчинив двері і слідом за ним у кімнату увійшов дуже гарний пан з шикарними чорними баками.

— Пане мер, я — сеньйор Джеронімо. Кавалер де Бовезі, аташе при неаполітанському посольстві, доручив мені передати вам оцей лист. Він дав його мені, коли я виїздив з Неаполя, лише дев'ять днів тому,— весело мовив сеньйор Джеронімо, поглядаючи на пані де Реналь.— Сеньйор де Бовезі, ваш кузен, а мій щирий друг, пані, казав мені, що ви знаєте італійську мову.

Веселий неаполітанець вніс несподіване пожвавлення в цей сумний вечір. Пані де Реналь захотіла неодмінно почастувати його вечерею. Вона підняла на ноги весь дім, їй за всяку ціну хотілося розважити Жюльєна, примусити його забути, що його двічі мало не в очі назвали сьогодні шпигуном. Сеньйор Джеронімо, славетний співак, був світською і разом з тим дуже веселою людиною. Нині у Франції ці якості несумісні. Після вечері він проспівав з пані де Реналь невеличкий дует. Потім зачарував усіх різними цікавими оповідями. Коли о першій годині ночі Жюльєн наказав дітям іти спати, вони почали благати:

— Ми послухаємо ще цю історію! — вигукнув старший.

— Це історія про мене, сеньйоріно,— сказав сеньйор Джеронімо.— Вісім років тому я був таким, як ви, юним учнем консерваторії в Неаполі, тобто я хочу сказати, я був вашого віку, але не мав честі бути сином уславленого мера чарівного містечка Вер'єра.

Почувши ці слова, пан де Реналь глибоко зітхнув і глянув на дружину.

— Сеньйор Цінгареллі,— провадив далі молодий співак, навмисно утрируючи свій акцент, від якого діти заходились сміхом,— сеньйор Цінгареллі був надзвичайно суворим учителем. Його не любили в консерваторії; але він хотів, щоб до нього всі ставились так, немовби його обожнюють. Я часто ухитрявся тікати нишком: бував у маленькому

театрику Сан-Карліно, слухав там божественну музику. Але, боже мій! як роздобути вісім су на вхідний квиток? Сума величезна! — сказав він, дивлячись на дітей, а діти зайшлися сміхом.— Якось сеньйор Джіованноне, директор театру Сан-Карліно, почув, як я співаю. Мені тоді було шістнадцять років. "Цей хлопчик — просто скарб",— сказав він.

"Хочеш, друже мій, я тебе візьму до себе в театр?" — спитав він мене.

"А скільки ви мені дасте?"

"Сорок дукатів на місяць".

Панове, це ж сто шістдесят франків! Від щастя я був на сьомому небі.

"Але як домогтися,— спитав я в Джіованноне,— щоб суворий сеньйор Цінгареллі відпустив мене?"

"Lascia fare a me".

— Покладіться на мене,— переклав старший хлопчик.

— Саме так, юний мій сеньйоре. Отже, сеньйор Джіованноне каже мені: "Caro!44 перш за все підпиши цей контракт". Я підписую, він мені дає три дукати. Ніколи до того часу я не бачив стільки грошей. Потім він пояснює мені, що я повинен робити.

На другий день я прошу аудієнції у грізного сеньйора Цінгареллі. Його старий камердинер мене впускає.

"Чого тобі треба, шибенику?" — питає Цінгареллі.

"Маестро,— кажу я йому,— я каюсь у своїх помилках; я більше не тікатиму з консерваторії, перелазячи залізну огорожу. Я вчитимусь тепер вдвоє старанніше, ніж досі".

"Якби я не боявся зіпсувати найкращий бас, який я будь-коли чув, я б тебе посадив у карцер, на хліб і на воду, ти б посидів так тижнів зо два, негіднику".

"Маестро,— знов починаю я,— я тепер буду зразковим учнем у всій школі, credete a me.45 Але я прошу вас, будьте такі ласкаві, якщо хто-небудь проситиме, щоб ви мене відпустили співати в місті, відмовте йому. Благаю вас, скажіть, що ви не можете".

"Та якому дурню спаде на думку просити за такого шибеника, як ти? Невже я дозволю тобі покинути консерваторію? Ти що, глузуєш з мене? Ану, забирайся геть,— сказав він, намагаючись дати мені ногою в зад,— геть, а то — начувайся — потрапиш ти в мене у карцер на хліб воду!"

Через годину до директора з'являється сеньйор Джіованноне.

"Я прийшов просити вас, від вас залежить мов щастя,— каже він.— Віддайте мені Джеронімо. Хай він поспіває в моєму театрі, і цієї ж зими я зможу видати заміж дочку".

"Навіщо тобі цей гультяй? — питав його Цінгареллі.— Ні, я не згоден, не віддам його нізащо; та, зрештою, коли б я навіть погодився, він ніколи в світі не захоче кинути консерваторію. Він тільки що заприсягнув мені в цьому".

"Ну, якщо така справа,— поважно каже Джіованноне, витягаючи з кишені мій контракт,— carta canta,46 — ось його підпис".

Тут Цінгареллі, не тямлячи себе від люті, щосили смикає дзвоник:

"Вигнати Джеронімо з консерваторії!" — кричить він несамовито.

Ось так мене й вигнали, а я реготався на все горло. Того самого вечора я співав арію Moltiplico. Полішинель збирається одружитись і перелічує на пальцях речі, потрібні йому, щоб завести господарство, весь час збиваючись з рахунку.

— Ах, пане, зробіть ласку, заспівайте нам цю арію,— сказала пані де Реналь.

Джеронімо заспівав, і всі сміялись до сліз. Сеньйор Джеронімо пішов спати тільки о другій годині, зачарувавши всю сім'ю своїми манерами, чемністю й веселою вдачею.

На другий день пан і пані де Реналь дали йому листи, потрібні для того, щоб бути рекомендованим до французького двору.

"Отже, скрізь панує фальш,— думав Жюльєн.— Тепер сеньйор Джеронімо поїде в Лондон на шістдесятитисячну платню. А без спритності директора Сан-Карліно про його божественний голос дізналися б, мабуть, років через десять... Слово честі, я волів би краще бути цим Джеронімо, ніж паном де Реналем. Правда, співака не так поважають у суспільстві, зате в нього немає таких неприємностей, як оці торги, та й живеться йому веселіше".

Одна річ дуже дивувала Жюльєна: тижні, які він провів на самоті у Вер'єрі, в домі пана де Реналя, були для нього сповнені щастя. Огида й нудьга проймали його тільки під час званих обідів. Зате на дозвіллі він міг без перешкоди читати, писати, міркувати в порожньому домі. Його сліпучі мрії не порушувалися щохвилини жорстокою потребою вгадувати порухи ницої душі, та ще й обманювати її лицемірними вчинками і словами.

"Може, щастя ось тут, зовсім близько?.. Адже на таке життя не треба багато грошей. Я можу або одружитись з мадемуазель Елізою, або стати компаньйоном Фуке... Проте хоч подорожній, піднявшись на круту гору, з насолодою сідає відпочити на її вершині, чи був би він щасливий, коли б його примусили відпочивати вічно?"

Пані де Реналь мучили страшні думки. Всупереч своїм попереднім намірам, вона розповіла Жюльєнові всю історію з торгами. "Здається, я для нього ладна порушити всі свої клятви!" — думала вона.

Не вагаючись, вона пожертвувала б своїм життям, щоб урятувати свого чоловіка, якби життя його було в небезпеці. Це була саме така великодушна і романтична натура, для якої бачити можливість доброго вчинку і не зробити його є джерелом таких тяжких докорів сумління, наче злочин уже вчинений. І все-таки траплялись такі жахливі дні, коли вона не могла позбутись думки про те, яке б це було щастя, якби вона раптом овдовіла й могла одружитися з Жюльєном.

Він любив її синів далеко більше, ніж їхній батько; і вони, незважаючи на всю його суворість, ніжно любили його. Вона добре розуміла, що, якби вона одружилась з Жюльєном, їй довелося б покинути Вержі з його милими для неї тінистими садами. Вона уявляла собі, як жила б у Парижі, продовжуючи виховувати своїх дітей так, що всі захоплювалися б ними. Діти, вона сама, Жюльєн — всі були б такі щасливі!

Дивний наслідок шлюбу, яким його зробило XIX сторіччя! Нудьга подружнього життя знищує кохання, коли воно й було перед весіллям. І разом з тим, як сказав один філософ, шлюб скоро викликає в чоловіків,— досить багатих, щоб не працювати,— глибоку байдужість до мирних сімейних радощів. А серед жінок — тільки дуже сухі серцем не починають мріяти про кохання.

Це філософське міркування примушує мене простити пані де Реналь, але у Вер’єрі не прощали; хоч вона не знала цього, в місті тільки й було

розмов, що про скандальну історію її любовного зв'язку. Завдяки цій видатній події осінній сезон був не таким нудним, як звичайно.

Осінь і частина зими минули дуже швидко. Довелося покинути ліси Вержі. Порядне товариство Вер'єра вже починало обурюватись, що його лихослів'я так мало зачіпало пана де Реналя. Не минуло й тижня, як деякі поважні особи, що, бажаючи винагородити себе за свою звичайну серйозність, з радістю беруть на себе такі місії, подбали збудити в ньому найжахливіші підозріння, хоч і робили це дуже обережно.

Пан Вально, проводячи свою потайну гру, влаштував Елізу в одну благородну й поважну родину, де було п'ять жінок. Еліза, побоюючись, як вона казала, не знайти собі місця взимку, погодилась перейти в цю сім'ю на дві третини платні, яку діставала в пана мера. Потім цій дівчині спало на думку піти на сповідь до колишнього кюре Шелана, а також і до нового; їм обом вона докладно розповіла про любовні пригоди Жюльєна.

На другий день після того, як Жюльєн приїхав у Вер'єр, абат Шелан о шостій годині ранку викликав його до себе.

— Не питаю у вас нічого,— сказав він,— прошу вас, а в разі потреби й наказую вам — нічого не говорити мені; але я вимагаю, щоб через три дні ви вирушили до Безансонської семінарії або до вашого друга Фуке; він готовий, як і раніше, забезпечити ваше майбутнє. Я все передбачив, все влаштував; але вам треба виїхати й не повертатись у Вер'єр принаймні цілий рік.

Жюльєн не відповідав, він обмірковував, чи не повинен вважати, що його честь ображена тим піклуванням, яке взяв на себе пан Шелан,— адже той, зрештою, йому не батько.

— Завтра в цей самий час я матиму честь з'явитись до вас іще раз,— сказав він нарешті священикові.

Пан Шелан, який гадав, що йому вдасться силою свого авторитету переконати цього юнака, говорив довго. Прибравши смиренного й шанобливого вигляду, Жюльєн стояв, не кажучи й слова.

Нарешті його відпустили, і він кинувся попередити пані де Реналь. Він знайшов її в розпачі: чоловік тільки що говорив з нею досить відверто. Його нерішуча вдача і надії на безансонську спадщину примусили його вважати, що дружина не винна. Він щойно зізнався їй, що громадська думка у Вер'єрі якось дивно настроєна. Люди, звичайно, помиляються, їх збили з пантелику заздрісники; але що ж, зрештою, робити?

Пані де Реналь спробувала втішити себе думкою, що Жюльєн міг би пристати на пропозицію пана Вально і залишитись у Вер'єрі. Але тепер це вже була не та простосерда й боязка жінка, якою вона була минулого року; її фатальна пристрасть і муки каяття просвітили її. Слухаючи чоловіка, вона з болем переконувалась, що розлука, хоч би тимчасова, тепер неминуча. "Далеко від мене Жюльєн знов порине в свої честолюбні мрії, і це так природно для людини, яка не має ні гроша. А я! Боже великий! Я така багата — і це багатство нічим не може допомогти моєму щастю! Він забуде мене. Він чарівний, його кохатимуть, полюбить і він. О, я нещасна!.. Та на що ж мені нарікати? Бог справедливий: адже я нічого не зробила, щоб перестати грішити,— і, караючи мене, він відібрав у мене розум. Я могла підкупити Елізу, прихилити її на свій бік. Це було так легко зробити! А я й не подумала про це, я весь час віддавалась своїм безумним любовним фантазіям. А тепер все пропало".

Жюльєна вразило одне: коли він приніс пані де Реналь жахливу звістку про свій від'їзд, він не почув від неї ніяких егоїстичних заперечень, хоч видно було, що вона ледве стримувала сльози.

— Нам потрібна твердість, друже мій.— Вона відрізала для нього на пам'ять пасмо свого волосся.— Не знаю, що я робитиму, але, якщо я помру, обіцяй мені, що ти ніколи не покинеш моїх дітей. Далеко ти будеш від них чи близько, постарайся зробити з них чесних людей. Якщо знову буде революція, всю знать переріжуть, а їхньому батькові доведеться,

мабуть, емігрувати через того селянина, якого тоді вбили на даху. Подбай про моїх дітей... Дай мені твою руку. Прощай, друже мій. Це наші останні хвилини. Коли ця страшна жертва буде принесена, я сподіваюся, що на людях в мене вистачить мужності подбати про своє добре ім'я.

Жюльєн чекав вибуху одчаю. Ці прості прощальні слова глибоко зворушили його.

— Ні, я не хочу так з вами прощатись! Я поїду — вони всі цього хочуть, та й ви самі хочете! Але через три дні я повернуся до вас вночі.

Все раптом змінилося для пані де Реналь. Значить, Жюльєн справді кохає її, коли йому самому спало на думку побачити її ще раз! Всі її жахливі страждання розвіялись, і її охопила така буйна радість, яку вона рідко відчувала в житті. Все тепер стало легким для неї. Певність, що вона ще раз побачить свого коханого, робила ці останні хвилини не такими болісними. З тієї миті обличчя й поводження пані де Реналь сповнились якогось особливого благородства, твердості й надзвичайної гідності.

Скоро повернувся пан де Реналь. Він був у нестямі. І тут він нарешті заговорив з жінкою про анонімний лист, одержаний два місяці тому.

— Я понесу цей лист у казино, покажу всім, хай всі побачать, що його написав цей негідник Вально. Я його витяг із злиднів і зробив одним з найбагатших людей у Вер'єрі. Я присоромлю його прилюдно, а потім битимуся з ним. Ні, це вже занадто.

"І я можу овдовіти, боже великий!" — подумала пані де Реналь. Але в ту саму мить вона сказала собі: "Якщо я не перешкоджу цій дуелі,— а я це, звичайно, можу зробити,— я буду вбивцею свого чоловіка".

Ніколи вона так уміло не лестила його чванливості. Не минуло й двох годин, як вона зуміла переконати його,— за допомогою його ж власних

доказів,— що треба зараз виявляти до Вально особливу приязнь і навіть знов узяти до себе в дім Елізу. Пані де Реналь треба було багато мужності, щоб наважитись знов бачити цю дівчину, причину всіх її нещасть. Але таку думку подав їй Жюльєн.

Нарешті, після того як його кілька разів наводили на правильну путь, пан де Реналь сам прийшов до думки; дуже неприємної з матеріального погляду, що найгірше для нього буде, коли Жюльєн саме тепер, у розпалі зловорожих пліток і пересудів у Вер'єрі залишиться в місті й стане гувернером дітей пана Вально. Цілком очевидно, що в інтересах Жюльєна — прийняти пропозицію директора притулку для жебраків. Навпаки, для торжества пана де Реналя багато важить, щоб Жюльєн покинув Вер'єр і вступив до безансонської або до діжонської семінарії. Але як його умовити виїхати, і потім — на які кошти він там житиме?

Передбачаючи неминучість грошової жертви, пан де Реналь побивався більше, ніж його дружина. Вона після цієї розмови з чоловіком була в такому стані, як мужня людина, що вирішила вкоротити собі віку й прийняла смертельну дозу страмонію: вона ще живе, але, так би мовити, лише по інерції, і ніщо в світі її вже не цікавить. Так Людовік XIV, умираючи, сказав: "Коли я був королем..." Чудові слова!

На другий день рано-вранці пан де Реналь одержав анонімного листа. На цей раз лист був написаний у найобразливіших виразах. У кожному рядку найгрубішими словами говорилося про його становище. То був витвір якогось дрібного заздрісника. Цей лист знову збудив в нього бажання битись із паном Вально. Пан де Реналь так розійшовся, що вирішив негайно здійснити свій намір. Він вийшов з дому сам, зайшов до зброяра, вибрав пістолети й наказав їх зарядити.

"Справді,— казав він сам до себе,— якби навіть повернулось знов суворе управління імператора Наполеона, мені нема чого закинути, я не вчинив найменшого шахрайства. Єдине, що я дозволяв собі,— це закривати очі; але в моєму столі знайдуться солідні документи, які мене виправдають.

Пані де Реналь злякалась, побачивши холодну лють чоловіка, що знову викликала в ній фатальну думку про вдівство, яку їй так важко було відігнати від себе. Вона замкнулася віч-на-віч з чоловіком. Марно умовляла вона його протягом кількох годин — новий анонімний лист зміцнив його рішення. Кінець кінцем вона все-таки добилась того, що його мужній намір — дати ляпаса панові Вально — перейшов у не менш мужнє вирішення — запропонувати Жюльєнові шістсот франків, щоб сплатити за рік навчання в семінарії. Пан де Реналь, тисячу разів проклинаючи той день, коли йому спало на думку взяти гувернера, забув про анонімний лист.

Його трохи втішала думка, яку він приховав від жінки: спритно використовуючи романтичні ідеї юнака, він сподівався умовити його відхилити пропозицію Вально і за меншу суму.

Значно важче було пані де Реналь довести Жюльєнові, що, жертвуючи заради інтересів її чоловіка місцем у вісімсот франків, яке йому прилюдно пропонував директор притулку, він, не соромлячись, може прийняти ці гроші.

— Та я ж ні на хвилину не мав на думці прийняти ту пропозицію,— повторював Жюльєн.— Ви мене привчили до справжнього порядного життя, я не міг би знести грубості тих людей.

Але жорстока необхідність залізною рукою зломила волю Жюльєна. Він втішав свої гордощі тим, що приймає ці гроші від вер'єрського мера тільки в борг і навіть дасть розписку з зобов'язанням сплатити всю суму з процентами протягом п'яти років.

В пані де Реналь і досі було заховано кілька тисяч франків у печері в горах.

Вона запропонувала їх йому, з трепетом чекаючи, що він відмовиться і тільки розгнівається на неї.

— Невже ви хочете,— сказав Жюльєн,— щоб спогади про наше кохання зробились для мене огидними?

Нарешті Жюльєн покинув Вер'єр. Пан де Реналь був безмежно щасливий, бо в ту фатальну хвилину, коли він запропонував гроші Жюльєнові, той не знайшов у собі сили прийняти таку жертву і категорично відмовився. Пан де Реналь кинувся йому на шию з слізьми на очах. Жюльєн попросив у нього рекомендаційного листа, і мер від надміру почуттів не міг знайти досить пишних виразів, щоб звеличити всі його чесноти. В нашого героя було заощаджено п'ять луїдорів, і він збирався позичити стільки ж у Фуке.

Він був глибоко схвильований. Але, відійшовши на льє від Вер'єра, де він залишив стільки кохання, він уже ні про що більше не думав і тільки уявляв собі, яке це щастя побачити таке велике місто, справжню фортецю, як Безансон.

Протягом цієї короткої триденної розлуки пані де Реналь була жертвою одної з найжорстокіших ілюзій кохання. Життя її було майже стерпним, бо між її теперішнім станом і страшним горем, що чекало її попереду, було ще це останнє побачення з Жюльєном. Вона лічила години й хвилини, які ще залишились до цього побачення. Нарешті на третю ніч вона почула здалеку умовний сигнал. Подолавши тисячу небезпек, Жюльєн прийшов до неї.

З цієї хвилини вона могла думати тільки про одне: "Я бачу його востаннє". Вона не відповідала на пестощі свого друга і була мов напівтруп, у якому ледве жевріє життя. Коли вона силувала себе сказати йому, що кохає його, це звучало так вимушено, що можна було подумати протилежне. Ніщо не могло відігнати від неї страшної думки про вічну розлуку. Жюльєн, з його недовірливістю, подумав був, що його вже забули. Але коли він висловив свою образу з цього приводу, вона не відповіла ні слова, тільки по щоках її покотились великі сльози, і рука її конвульсивно стиснула його руку.

— Та, боже мій, як же ви хочете, щоб я вам вірив,— казав Жюльєн у відповідь на скупі запевнення своєї коханої,— ви, мабуть, виявили б у сто разів більше щирої приязні до пані Дервіль чи просто до якоїсь знайомої.

Закам'яніла пані де Реналь не знала, що відповісти.

— Горе моє нестерпне... Одна надія — смерть... Я почуваю, як серце моє холоне...

Такі були найдовші відповіді, яких він міг добитись.

Коли почало розвиднятись і йому час було йти, сльози пані де Реналь зовсім висохли. Вона мовчки дивилась, як він прив’язує до вікна вірьовку з вузлами, і не відповідала на поцілунки Жюльєна. Марно казав він їй:

— Ось ми й дійшли того стану, якого ви бажали. Тепер ви житимете з спокійним сумлінням. Вам уже не ввижатиметься близька смерть дітей при найменшому їхньому захворюванні.

— Дуже шкода, що ви не можете поцілувати Станіслава,— сказала вона холодно.

Кінець кінцем Жюльєн так і пішов, глибоко вражений мертвотними обіймами цього живого трупа, і на протязі кількох льє не міг думати ні про що інше. Серце його краялось, і до перевалу, доки видно було дзвіницю вер'єрської церкви, він часто оглядався на ходу.

XXIV. ВЕЛИКЕ МІСТО

Який галас! Скільки заклопотаних людей! Скільки думок про майбутнє роїться в голові двадцятилітнього юнака! Як все це відвертав від кохання!

Барнав

Нарешті далеко попереду, на горі, він помітив чорні стіни — це була безансонська фортеця. "Яка була б величезна різниця,— сказав він собі, зітхнувши,— якби я з'явився в цю благородну фортецю як підпоручик одного з полків, залишених тут для оборони міста".

Безансон не тільки одне з найкрасивіших міст Франції, в ньому можна зустріти багато благородних і розумних людей. Але Жюльєн був усього-на-всього селянським парубком і не мав ніякої змоги познайомитися з видатними людьми.

Він узяв у Фуке простий костюм і в такому одязі перейшов через підйомні мости. Начитавшись про облогу тисяча шістсот сімдесят четвертого року,47 він захотів, перш ніж поховати себе в семінарії, оглянути кріпосні укріплення. Кілька разів його трохи не арештували вартові; він пробирався в такі місця, куди військова влада нікого не допускає, щоб мати змогу продавати щорічно на дванадцять чи п'ятнадцять тисяч франків сіна.

Високі стіни, глибокі рови, грізні гармати протягом кількох годин захоплювали всю його увагу. Та ось, проходячи бульваром, він побачив перед собою велику кав'ярню і зачудовано спинився: хоч слово "кав'ярня" було написане великими літерами над двома величезними дверима, Жюльєн не міг повірити очам. Подолавши свою боязкість, він наважився зайти й опинився в залі, кроків тридцяти чи сорока завдовжки; стеля в ній здіймалась принаймні футів на двадцять. Все здавалось йому сьогодні незвичайним.

На двох більярдах ішла гра. Маркери вигукували рахунок, гравці бігали навколо більярдів, оточених глядачами. Клуби тютюнового диму обгортали юрбу синюватою хмарою. Високі на зріст чоловіки, з похилими плечима, важкою ходою, неймовірними баками і в довгих сюртуках привертали увагу Жюльєна. Ці благородні нащадки стародавнього

Бізонтія 48 не говорили, а кричали і вдавали з себе грізних воїнів. Жюльєн завмер на місці від захоплення. Він думав про неосяжність і розкіш цього великого міста, яким був Безансон. Він не наважувався замовити чашку кави в одного з отих молодиків із зверхнім поглядом, які викрикували рахунок гри.

Але дівчина, що сиділа за скойкою, помітила вродливого юного провінціала, що стояв за три кроки від пічки э пакунком під пахвою і уважно розглядав бюст короля з чудового білого гіпсу. Та дівчина з Франш-Конте, висока, ставна і чепурно вбрана, як це годиться для такого кафе, вже двічі тихо покликала, щоб почув тільки Жюльєн: "Пане! пане!" Жюльєн, зустрівшись поглядом з великими синіми, напрочуд лагідними очима, зрозумів, що вона звертається саме до нього.

Він швидко попростував до стійки, де стояла красуня, точнісінько так, ніби йшов на ворога. Від його різкого поруху пакунок його випав.

Яким жалюгідним здався б наш провінціал юним паризьким ліцеїстам, що вже в п'ятнадцять років уміють увійти до кав'ярні з такою гідністю! Проте ці хлопці, так добре вимуштрувані в п'ятнадцять років, стають звичайними у вісімнадцять. Непереборна сором'язливість, що зустрічається в провінції, іноді переборює себе, і тоді вона змушує дерзати. Підходячи до молодої, та ще й такої вродливої дівчини, що сама заговорила до нього, Жюльєн подолав ніяковість і, осмілівши, подумав: "Скажу їй щиру правду".

— Пані, я вперше в Безансоні. Мені хотілося б за гроші одержати чашку кави з хлібом.

Дівчина посміхнулась і зашарілася, вона боялась, що гравці в більярд помітять гарного юнака і почнуть з нього глузувати, а він тоді злякається й не прийде більше в кав'ярню.

— Сідайте тут, біля мене,— сказала вона, вказавши на мармуровий столик, який майже зовсім ховався за великою стійкою з чорного дерева, що виступала в зал.

Дівчина перехилилася через прилавок, і це дало їй змогу показати свій гнучкий стан. Жюльєн помітив це, і думки його враз набули іншого напрямку. Красуня поставила перед ним чашку, цукор і хлібець. Їй не хотілося кликати офіціанта, щоб той приніс кави, бо вона розуміла, що, коли той підійде, вона не буде вже на самоті з Жюльєном.

Жюльєн замріявся, порівнюючи в думці красу цієї веселої білявої дівчини з деякими хвилюючими спогадами, які раз у раз виникали перед ним. Згадавши, як палко його кохали, він майже зовсім позбувся своєї ніяковості. Красуні досить було глянути Жюльєнові в очі, щоб зрозуміти все.

— Цей тютюновий дим викликає у вас кашель, приходьте снідати завтра до восьмої години ранку, я тоді майже сама.

— А як вас звуть? — спитав Жюльєн, усміхаючись несміливо і з щирим захопленням.

— Аманда Біне.

— Чи не дозволите ви мені прислати вам через годину один пакуночок, такий завбільшки, як оцей?

Красуня Аманда на мить задумалась.

— За мною стежать; те, про що ви мене просите, може мені пошкодити; а проте я зараз запишу свою адресу на картці, ви її наліпіть на пакунок. Можете послати його мені, не боячись.

— Мене звуть Жюльєн. Сорель,— сказав юнак,— в мене нема ні родичів, ні знайомих у Безансоні.

— А, розумію,— сказала вона, зрадівши,— ви вступаєте до юридичної школи?

— На жаль, ні,— відповів Жюльєн,— мене посилають у семінарію.

Глибоке розчарування промайнуло на обличчі Аманди; вона покликала офіціанта; тепер вона зробила це без вагань. Офіціант, навіть не глянувши на Жюльєна, налив йому кави.

Аманда одержувала за прилавком гроші; Жюльєн був гордий, що наважився поговорити. Біля одного з більярдів голосно сперечалися. Крики й вигуки, які лунали в цій величезній залі, зливались у якийсь суцільний гомін, що вражав Жюльєна. Аманда сиділа, замислившись і опустивши очі.

— Коли хочете, мадемуазель,— сказав він раптом упевнено,— я можу назватись вашим родичем.

Така потішна самовпевненість сподобалась Аманді. "Це не якийсь там пройдисвіт",— подумала вона й поквапливо прошепотіла, не дивлячись на нього, бо весь час стежила, чи не йде хто-небудь до стійки.

— Я з Жанліса, біля Діжона, ви скажіть, що ви теж із Жанліса, родич моєї матері.

— Скажу неодмінно.

— Кожний четвер о п'ятій годині, влітку, пани семінаристи проходять тут повз кав'ярню.

— Якщо ви згадаєте про мене, коли я теж тут проходитиму, вийдіть з букетиком фіалок у руці.

Аманда глянула на нього здивовано. Цей погляд перетворив мужність Жюльєна в одчайдушну відвагу, проте він все ж зашарівся, кажучи їй:

— Я почуваю, що безтямно закохався в вас.

— Говоріть тихіше,— сказала вона злякано.

Жюльєн намагався пригадати кілька фраз з пошарпаного томика "Нової Елоїзи", який потрапив йому до рук у Вержі. Пам'ять його стала йому в пригоді. Протягом десяти хвилин він цитував зачарованій мадемуазель Аманді "Нову Елоїзу" і був щасливий від власної хоробрості. Раптом красуня набрала крижаного вигляду. Один з її коханців з'явився в дверях кав'ярні.

Він підійшов до стійки, насвистуючи й поводячи плечима, і глянув на Жюльєна. В ту саму мить в уяві Жюльєна, що завжди все перебільшував, виникла думка про дуель. Він пополотнів, відсунув свою чашку, набрав рішучого вигляду й уважно втупився очима у свого суперника. Коли той нахилився, безцеремонно наливаючи собі біля прилавка склянку горілки, Аманда поглядом наказала Жюльєнові опустити очі. Він послухався і протягом двох хвилин сидів не ворухнувшись, блідий, рішучий, думаючи тільки про те, що ось-ось мало трапитись; він був справді гарний в цю хвилину. Суперника здивували очі Жюльєна; вихиливши одразу склянку горілки, він щось сказав Аманді, засунув руки в кишені свого широченного сюртука і попростував до одного з більярдів, насвистуючи й поглядаючи на Жюльєна. Жюльєн схопився, не тямлячи себе від люті, але не знав, як почати сварку. Він поклав свій пакунок, і набравши найзухвалішого вигляду, рушив до більярда.

Марно підказувала йому розсудливість: затіяти дуель з першого ж дня в Безансоні — значить, погубити церковну кар'єру.

"Та дарма, принаймні ніхто не скаже, що я злякався нахаби!" — думав він.

Аманда побачила його хоробрість, що так гарно контрастувала з наївною соромливістю. Вона відразу віддала йому перевагу перед отим високим хлопцем у сюртуку. Вона підвелась і, вдаючи, що стежить за кимсь із прихожих на вулиці, поспішно стала між ним і більярдом:

— Боронь вас боже так скоса поглядати на цього пана, це мій зять.

— А яке мені діло? Чого він втупився очима в мене?

— Ви що ж, хочете мене зробити нещасною? Звичайно, він на вас глянув, може, навіть і заговорить до вас. Адже я сказала, що ви родич моєї матері і тільки що приїхали з Жанліса. Він сам з Франш-Конте і в Бургундії ніде не бував по той бік Доля. Отже, сміливо можете говорити все, що вам на думку спаде.

Жюльєн все ще вагався; тоді вона додала поквапливо, бо уява цієї дамочки з-за стойки була щедра на брехню.

— Звичайно, він подивився на вас, але саме тоді, коли питав мене, хто ви такий. Цей хлопець до всіх такий мугир, вас він не хотів образити.

Жюльєн пильно стежив очима за уявним зятем. Він побачив, як той підійшов до дальшого з двох більярдів і купив номерок, щоб взяти участь у грі. Жюльєн почув, як він погрозливо загорлав: "Ось я вам покажу!" Жюльєн поквапливо пройшов за спиною мадемуазель Аманди і ступив крок у напрямку більярда. Аманда схопила його за лікоть.

— Спершу заплатіть мені,— сказала вона.

"Справді,— подумав Жюльєн,— вона боїться, що я втечу, не заплативши. Аманда була така ж схвильована, як і він, щоки її палали,— вона дуже довго відраховувала йому здачу, тихенько повторюючи:

— Негайно йдіть з кав'ярні, інакше я вас не любитиму, а ви мені сподобались.

Нарешті Жюльєн пішов, хоч і дуже поволі. "Чи не слід мені піти подивитись, так само прямо в вічі цьому грубіянові?" Ця нерішучість затримала його на цілу годину на бульварі перед кав'ярнею; він чекав, чи не вийде той молодик; але він не показувався, і Жюльєн пішов.

Він пробув у Безансоні всього кілька годин, а йому вже було за що докоряти собі. Старий полковий лікар, незважаючи на свою подагру, колись дав йому кілька уроків фехтування — оце й уся наука, що була до послуг Жюльєна на випадок сварки. Та він не зважив би на це, коли б тільки знав, яким чином, крім ляпаса, можна почати сварку, а якби справа дійшла до кулаків, той здоровило добре б його побив, та й годі.

"Для такого бідака, як я,— думав Жюльєн,— без покровителів, без грошей, не буде великої різниці між семінарією і в'язницею. Треба мені залишити цивільний одяг десь у готелі й перевдягтись у чорний костюм. Якщо мені колись пощастить вийти з семінарії на кілька годин, я зможу в цій одежі відвідати мадемуазель Аманду.

Задум був непоганий, але, проходячи повз готелі, Жюльєн не наважувався зайти в жоден з них.

Нарешті, коли він уже вдруге проходив повз "Посольський готель", його заклопотаний погляд зустрівся з очима товстої, червонощокої молодиці з жвавим і веселим обличчям. Він підійшов до неї і розповів про свою скруту.

— З охотою, любенький абатику,— сказала хазяйка "Посольського готелю",— я збережу ваш цивільний одяг і навіть накажу його інколи провітрювати. Адже в цю пору року не можна залишати довго лежати суконне вбрання.

Вона взяла ключ і сама провела Жюльєна в кімнату, порадивши йому записати все, що він залишає.

— Боже мій! як вам до лиця оце вбрання, пане абате Сорель,— сказала товстуха, коли він зайшов до неї в кухню.— Зараз скажу, щоб вам подали добрий обід; він коштуватиме вам,— додала вона тихенько,— тільки двадцять су, замість п'ятдесяти, як платять усі; треба ж зглянутися на ваш гаманець.

— В мене є десять луїдорів,— відповів Жюльєн не без гордощів.

— Ой боже мій! — злякано вигукнула добра хазяйка.— Не кажіть про це так голосно; в Безансоні чимало негідників, вони вас вмить обікрадуть. Особливо ніколи не заходьте до кав'ярні, там повно шахраїв.

— Справді? — сказав Жюльєн, якого ці слова примусили замислитись.

— Не ходіть нікуди, тільки до мене, я вас частуватиму кавою. Пам'ятайте, що тут ви знайдете жінку, яка почуває до вас приязнь, і гарний обід за двадцять су; вірте моєму слову, так воно і є. Тепер сідайте до столу, я сама вам подам.

— Я не можу їсти,— сказав Жюльєн,— я занадто хвилююсь, адже прямо звідси я піду до семінарії.

Але добра жінка випустила його тільки тоді, як понабивала йому кишені всякою їжею. Нарешті Жюльєн попростував до страшного закладу, а хазяйка, стоячи на порозі, показувала йому дорогу.

XXV. СЕМІНАРІЯ

Триста тридцять шість обідів по вісімдесят три сантими, триста тридцять шість вечерь по тридцять вісім сантимів, шоколад для тих, кому належить; скільки ж можна заробити на постачанні?

Безансонський Вально

Ще здаля Жюльєн побачив на дверях залізний золочений хрест. Він повільно наблизився, ноги його підломлювались. "Так ось воно, це земне пекло, з якого мені вже не вийти!" Кінець кінцем він наважився подзвонити. Дзвінок розлігся лунко, немов у порожньому приміщенні. Хвилин через десять якийсь блідий, одягнений в чорне чоловік відчинив двері. Жюльєн глянув на нього і миттю опустив очі. Дивне обличчя було в цього воротаря. Зіниці його зелених банькатих очей були круглі, немов у кішки; застиглі контури повік свідчили про те, що від цієї людини годі було чекати співчуття; тонкі губи півколом прикривали зуби, що випиналися вперед. Проте в його обличчі не було нічого злочинного, скоріше, воно було позначене тією цілковитою байдужістю, яка викликає в молодій людині найбільший жах. Єдине почуття, яке Жюльєн міг прочитати з першого погляду на цьому довгастому обличчі святенника, було найглибше презирство до всього, про що б з ним не заговорили, крім нагороди на небесах.

Жюльєн з деяким зусиллям підвів очі; серце його билося так, що голос тремтів, коли він вимовив, що йому треба бачити пана Пірара, ректора семінарії. Не відповівши ні слова, чоловік у чорному зробив йому знак іти за ним. Вони зійшли на другий поверх широкими сходами з дерев'яними поручнями; криві східці похилились у бік, протилежний од стіни, і здавалося, ось-ось заваляться зовсім. Маленькі двері, над якими був прибитий великий надмогильний дерев'яний хрест, пофарбований чорною фарбою, насилу відчинились, і воротар завів його до низької темної кімнати з побіленими вапном стінами, на яких висіли дві великі, почорнілі від часу картини. Тут Жюльєна залишили самого. Він стояв,

страшенно пригнічений, серце його шалено билось, він заплакав би, але не смів. Мертва тиша панувала в домі.

Через чверть години, що здалися йому цілою добою, воротар із зловісним обличчям знову з'явився в дверях у протилежному кінці кімнати і мовчки зробив йому знак іти за ним. Жюльєн увійшов у кімнату, ще більшу, ніж перша, в якій було майже зовсім темно. Стіни були теж побілені, меблів тут майже не було. Тільки в куточку біля дверей Жюльєн, проходячи, побачив ліжко з нефарбованого дерева, два солом'яні стільці і необбите крісло з ялинових дощок. На другому кінці кімнати, біля віконця з пожовклими шибками й кількома квітками в брудних вазонах, він помітив чоловіка в зношеній сутані, що сидів біля столу. Вигляд у нього був розгніваний. Він брав з купи, яка лежала перед ним, маленькі квадратні папірці і, написавши на кожному кілька слів, розкладав їх на столі. Він не помічав присутності Жюльєна. А той стояв нерухомо серед кімнати, там, де його залишив воротар, що пішов, зачинивши за собою двері.

Так минуло хвилин з десять: скромно вдягнений чоловік за столом все писав і писав. Жюльєн був такий схвильований і наляканий, що йому здавалося, він от-от упаде. Який-небудь філософ сказав би, хоч, може, він і помилився б: "Так жахливо діє потворне на душу, створену, щоб любити прекрасне".

Чоловік, що писав за столом, підвів голову; Жюльєн помітив це не відразу і, навіть помітивши, все ще стояв нерухомий, немов на смерть вражений грізним поглядом. Наче крізь серпанок, Жюльєн бачив довгасте обличчя, вкрите червоними плямами, яких не було тільки на мертвотно блідому лобі. Між червоними щоками й білим лобом виблискували маленькі чорні очиці, що могли б злякати й найхоробрішого. Густе, гладеньке й чорне, як смола, волосся облягало величезне чоло.

— То ви підійдете сюди чи ні? — нарешті нетерпляче сказав чоловік.

Жюльєн рушив з місця непевною ходою, мало не падаючи й страшенно пополотнівши, він спинився за три кроки від нефарбованого столика, вкритого квадратними папірцями.

— Ближче,— сказав чоловік в сутані.

Жюльєн вробив ще крок і простяг руку, наче шукаючи підтримки.

— Ваше ім'я?

— Жюльєн Сорель.

— Ви дуже спізнились,— сказав той, знов уп'явшись у нього своїми грізними очима.

Жюльєн не міг витримати цього погляду: простягши руку, немов намагаючись за щось ухопитись, він раптом упав на підлогу.

Чоловік подзвонив. Жюльєн втратив тільки здатність бачити й рухатись; але він чув, як до нього хтось підійшов.

Його підняли й посадовили на дерев'яне крісло. Він почув, як страшний чоловік сказав до воротаря:

— В нього, мабуть, падуча. Тільки ще цього бракувало!

Коли Жюльєн спромігся розплющити очі, чоловік з червоним обличчям знову писав; воротар зник. "Треба бути мужнім,— сказав сам собі наш герой,— і особливо приховати те, що я почуваю (його страшенно нудило). Якщо зі мною щось трапиться, вони бозна-що про мене подумають". Нарешті чоловік перестав писати і, скоса глянувши на Жюльєна, спитав:

— Ви можете відповідати на мої запитання?

— Так, пане,— сказав Жюльєн слабким голосом.

— А! Це добре.

Чорний чоловік підвівся і, висунувши скрипучу шухляду свого ялинового стола, почав нетерпляче шукати в ній якогось листа. Знайшовши його, він неквапливо сів і, знов глянувши на Жюльєна так, наче хотів відібрати в нього рештки життя, сказав:

— Мені рекомендує вас пан Шелан; це був найкращий кюре в єпархії, доброчесна людина, яких мало, і мій друг ось уже тридцять років.

— Отже, я маю честь говорити з паном Піраром,— сказав Жюльєн завмираючим голосом,

— Очевидно,— відказав ректор семінарії, сердито на нього глянувши.

Очиці його заблищали ще дужче, і куточки рота мимоволі сіпнулись. Це було дуже схоже на пащу тигра, що наперед смакує насолоду пожерти свою здобич.

— Лист пана Шелана короткий,— сказав він, ніби розмовляючи сам з собою.— Intelligenti pauca.49 В наші часи чим коротше писати, тим краще!

Він прочитав уголос:

— "Посилаю до вас Жюльєна Сореля з нашої парафії, якого я хрестив майже двадцять років тому. Він син заможного тесляра, але той нічого йому не дає. З Жюльєна вийде чудовий працівник у господньому

винограднику. Пам'ять і кмітливість — все в нього є, є й розуміння. Але чи тривале його покликання? Чи щире воно?"

— Щире? — здивовано повторив абат Пірар, глянувши на Жюльєна; але тепер погляд його вже не був до такої міри позбавлений людяності.— Щире? — повторив він тихіше й заходився читати далі.

"Прошу у Вас для Жюльєна Сореля стипендії; він її заслуговує, бо може скласти всі потрібні іспити. Я його трохи навчив теології, старої доброї теології Боссюе,50 Арно,51 Флері. Якщо хлопець вам не підходить, пошліть його до мене: директор притулку для жебраків, якого ви добре знаєте, бере його на вісімсот франків гувернером до своїх дітей. Душа моя спокійна, дякувати богові: я починаю звикати до жахливого удару, що спіткав мене. Vale et me ama.52

Абат Пірар повільніше прочитав кінець листа і з зітханням вимовив підпис: "Шелан".

— Душа його спокійна,— сказав він,— і справді, його доброчесність заслуговувала на таку нагороду; якби й мені дарував її господь, коли проб'є мій час!

Він підвів очі й перехрестився. Побачивши цей святий знак, Жюльєн відчув, як помалу розвіюється смертельний жах, що охопив його з тої хвилини, коли він увійшов у цей дім.

— В мене тут триста двадцять один учень, що сподіваються здобути духовний сан,— нарешті сказав абат Пірар суворим, але не злим голосом, — з них тільки сім чи вісім були мені рекомендовані такими людьми, як абат Шелан; отже, серед трьохсот двадцяти одного ви будете дев'ятим. Але моє заступництво — це не ласка, не потурання, а лише подвоєна пильність і суворість щодо гріхів. Підіть замкніть оті двері на ключ.

Жюльєн з зусиллям пройшов через усю кімнату, і йому вдалося втриматися й не впасти. Він помітив, що віконце біля вхідних дверей виходило на зелену околицю; він глянув на дерева, і йому стало легше, наче він побачив старих друзів.

— Loquerisme linguam latinam? (Чи розмовляєте ви латинською мовою?) — спитав його абат Пірар, коли він повернувся до столу.

— Ita, pater optima (Так, преподобний отче),— відповів Жюльєн, потроху отямлюючись, хоч справді жодна в світі людина не здавалась йому менш "преподобною", ніж абат Пірар за ці півгодини.

Розмова провадилась далі латинню. Вираз очей абата поступово ставав менш суворим. Жюльєн потроху заспокоювався. "Який же я кволий думав він,— коли на мене так вплинула ця показна доброчесність! Це, мабуть, такий самий шахрай, як і пан Маслон". І Жюльєн з задоволенням похвалив себе в думці за те, що догадався сховати майже всі свої гроші в чоботи.

Абат Пірар проекзаменував Жюльєна з теології і був вражений його знаннями. Ще більше він здивувався, коли почав докладно питати юнака по Святому письму. Проте, коли дійшла черга до учення отців церкви, він виявив, що Жюльєн не знає нічого, навіть не чув імен таких святих, як Ієронім, Августін, Бонавентура, Василій та інших.

"Оце вона й є — подумав абат Пірар,— ота фатальна схильність до протестантства, яку я завжди закидав Шеланові. Поглиблене, надміру поглиблене знання Святого письма!"

(Жюльєн тільки що виклав йому деякі міркування,— хоч про це його не питали,— щодо часу, коли насправді написані були "Книга буття", "П'ятикнижжя" тощо).

"До чого можуть призвести такі нескінченні міркування про святе письмо,— подумав абат Пірар,— як не до його особистого тлумачення, тобто до найжахливішого протестантизму. І поруч з цими небезпечними знаннями — нічого з отців церкви, що могло б урівноважити цей нахил".

Але директор семінарії був приголомшений остаточно, коли запитав Жюльєна про духовну владу папи і почув не положення старої галліканської церкви, а точний переказ мало не всієї книги пана де Местра.

"Дивак цей Шелан, — подумав абат Пірар,— чи не для того він дав йому цю книгу, щоб навчити його не ставитись до неї серйозно?"

Марно ставив він запитання, щоб дізнатись, чи справді Жюльєн вірить в доктрину де Месера. Юнак відповідав точно за книжкою, напам'ять. Тепер Жюльєн зовсім опанував себе. Після дуже довгого іспиту йому здалося, що суворість пана Пірара до нього була вже тільки удавана. І справді, якби не правила надзвичайної суворості, яких абат Пірар дотримувався ось уже п'ятнадцять років щодо своїх учнів, котрих він навчав теології, ректор семінарії розцілував би Жюльєна в ім'я логіки, настільки його відповіді були чіткі, точні й ясні.

"Ось розум сміливий і здоровий,— казав він сам собі,— але corpus debile (тіло кволе)".

— Часто ви так падаєте? — спитав він Жюльєна по-французки, показуючи пальцем на підлогу.

— Це зі мною вперше в житті,— відповів Жюльєн,— мене налякало обличчя воротаря,— додав він, почервонівши, як хлоп'я.

Абат Пірар ледве помітно всміхнувся:

— Ось наслідки суєтної світської пишноти: ви, певне, звикли до усміхнених облич, які є справжнім вертепом брехні та облуди. Істина сувора, пане. Та хіба не суворим є й наш обов'язок тут, на землі? Треба подбати, щоб ваша свідомість не піддавалась цій слабості — надмірній чутливості до суєтних принад зовнішності.

— Якби вас не рекомендували мені,— провадив абат Пірар, знов переходячи з очевидним задоволенням на латинь,— якби вас не рекомендувала мені така людина, як абат Шелан, я розмовляв би з вами суєтною світською мовою, до якої ви, здається, звикли. Повна стипендія, про яку ви просите — річ, скажу я вам, майже неможлива. Але мала була б нагорода абатові Шелану за його п’ятдесятирічні апостольські труди, якби він не міг розраховувати хоч на одну стипендію в семінарії.

Потім абат Пірар порадив Жюльєнові не вступати без його згоди ні до яких таємних товариств чи братств.

— Даю вам слово честі,— сказав Жюльєн з палкістю чесної людини.

Ректор семінарії вперше усміхнувся.

— Це слово зовсім не годиться тут,— сказав він,— воно занадто нагадує про суєтну честь мирян, яка так часто призводить їх до помилок і навіть до злочинів. Ви мусите слухатись мене в силу параграфа сімнадцятого булли Unam ecclesiam святого Пія V. Я ваш духовний начальник. В цьому домі, любий мій сину, слухати — значить коритись. Скільки у вас грошей?

"Все зрозуміло,— подумав Жюльєн,— саме тому я й став "любим сином".

— Тридцять п'ять франків, отче.

— Записуйте докладно, на що витрачатимете ці гроші. Вам доведеться звітувати переді мною.

Ця тяжка розмова тривала три години. Потім Жюльєн покликав воротаря.

— Проведіть Жюльєна Сореля в келію номер сто три,— сказав йому абат Пірар.

На знак особливої ласки він дав Жюльєнові окреме приміщення.

— Віднесіть туди його валізу! — додав він.

Жюльєн опустив очі і побачив прямо перед собою свою валізу: виявляється, він дивився на неї протягом трьох годин, але не пізнавав її.

Вони прийшли в келію №103; це була маленька кімнатка на вісім квадратних футів, на верхньому поверсі будинку; вікно її виходило на кріпосний вал, за яким видно було красиву рівнину по той бік річки.

— Який чарівний краєвид! — вигукнув Жюльєн. Але, звертаючись так сам до себе, він не відчував того, що означають ці слова. Бурхливі переживання, яких він зазнав за своє коротке перебування в Безансоні, остаточно знесилили його. Він сів біля вікна на єдиний стілець, що був у келії, і відразу поринув у глибокий сон. Жюльєн не чув дзвону ні на вечерю, ні на вечірню молитву; про нього забули.

Коли другого ранку перші промені сонця розбудили його, він побачив, що спав на підлозі.

XXVI. РІД ЛЮДСЬКИЙ, АБО ТЕ, ЧОГО БРАКУЄ БАГАТІЮ

Я один на білому світі, нікому нема ніякого діла до мене. Всі ті, хто на моїх очах домагається успіху, люди безсоромні й черстві, я не можу бути таким. Вони мене ненавидять за мою м'якосердість. Ах, я скоро помру чи то з голоду, чи то з горя від того, що люди такі жорстокі.

Юнг 53

Жюльєн похапцем почистив свій одяг і зійшов униз. Він спізнився. Наглядач його суворо вилаяв; не пробуючи виправдатись, Жюльєн схрестив руки на грудях і мовив із засмученим виглядом:

— Pecari, pater optime (Согрішив, преподобний отче).

Такий початок мав великий успіх. Найспритніші з семінаристів переконались, що він не новак у їхній справі. Під час перерви Жюльєн побачив, що викликає загальну цікавість. Але їм не вдалося помітити в ньому нічого, крім стриманості й мовчазності. Дотримуючись укладених для себе правил, він розглядав цих триста двадцять одного товариша, як ворогів. Найнебезпечнішим з усіх був у його очах абат Пірар.

Через кілька днів Жюльєн мусив вибрати собі духівника, йому дали список.

"Е, боже ж мій, за кого вони мене мають,— міркував Жюльєн,— невже вони думають, що я абетки не знаю". І він вибрав абата Пірара.

Він і гадки не мав, що цей вчинок був для нього вирішальним. Один зовсім молоденький семінарист з Вер'єра, який з першого ж дня назвався його другом, сказав йому, що було б, мабуть, обачніше вибрати пана Кастанеда, помічника ректора семінарії.

— Абат Кастанеда — лютий ворог пана Пірара, якого підозрюють у янсенізмі,— додав семінаристик, нахилившись до вуха Жюльєна.

Всі перші кроки нашого героя, переконаного в тому, що він діє дуже обережно, були такі ж необачні, як вибір духівника. Введений в оману самовпевненістю, властивою людям з палкою уявою, він приймав свої наміри за факти, а себе за неперевершеного лицеміра. Його засліплення доходило до того, що він навіть докоряв собі за успіхи в цьому мистецтві, до якого вдаються безсилі люди.

"На жаль, це єдина моя зброя,— казав він собі.— В іншу епоху я заробляв би на хліб ділами, що промовляли б самі за себе перед лицем ворога".

Задоволений власною поведінкою, Жюльєн оглядався навколо себе; все тут, здавалось, свідчило про найвищу чесноту.

Вісім чи десять семінаристів були оточені ореолом святості, в них бували видіння, подібно до святої Терези чи святого Франциска, в якого з'явились стигмати на горі Верніа в Апеннінах. Але це була велика таємниця, їхні друзі приховували її. Бідолашні духовидці майже не виходили з лазарету. Ще була якась сотня учнів, в яких непохитна віра поєднувалась з невтомною старанністю. Вони вчилися стільки, що ледве не падали з утоми, але пуття з цього було небагато. Двоє чи троє були справді талановиті, серед них — один на ім'я Шазель. Але Жюльєн не почував до них приязні так само, як і вони до нього.

Решта з трьохсот двадцяти одного семінариста були просто тупі невігласи, що не дуже тямили зміст тих латинських слів, які вони зубрили з ранку до вечора. Майже всі вони були сільськими хлопцями, яким здавалось, що краще заробляти на хліб проказуванням латинських слів, ніж копирсатись у землі. На підставі всіх цих спостережень, Жюльєн з перших днів пройнявся певністю, що швидко доб’ється успіху.

"В кожній справі потрібні розумні люди,— казав він собі,— бо, зрештою, треба ж комусь діло робити. За Наполеона я був би сержантом, а серед майбутніх кюре я буду старшим вікарієм.

Всі ці бідолахи,— думав він,— тяжко працювали з дитинства і досі жили на кислому молоці й чорному хлібі. Там, у себе, в своїх халупах, вони їли м'ясо не частіше як п’ять шість разів на рік. Так само, як римські солдати вважали, що війна — це час відпочинку, ці грубі селяни зачаровані принадами семінарського життя".

В їхніх похмурих очах Жюльєн ніколи не бачив інших почуттів, крім фізичного задоволення після обіду і смакування наперед фізичної насолоди перед їдою. Такі були люди, серед яких він мав відзначитись. Але Жюльєн не знав одного,— і ніхто йому цього не збирався пояснити,— а саме, що бути першим з різних предметів, як, наприклад, з догматики, з історії церкви та з усього того, що вивчають у семінарії, в їхніх очах тільки гріх гордині. З часів Вольтера, з часів двопалатної системи управління, яка, по суті, є не чим іншим, як недовірою і особистим судженням, і яка прищеплює народові погану звичку не довіряти, французька церква, здається, зрозуміла, що її справжні вороги — це книги. Душевне смиренство вона ставить понад усе. Успіхи в науках, навіть у священних науках, здаються їй підозрілими — і не без підстав. Бо хто зможе перешкодити освіченій людині перейти до ворожого табору, як це зробили Сійєс або Грегуар.54 Церква тремтить і чіпляється за папу, як за єдиний засіб порятунку. Тільки папа може спробувати паралізувати вільну критику і благочестивою пишнотою своїх придворних церемоній вплинути на пересичений і розтлінний розум світських людей.

Коли ці різноманітні істини, які, проте, старанно приховуються в семінарії, почали помалу відкриватися Жюльєнові, він поринув у глибоку меланхолію. Він багато працював, швидко опановуючи знання, дуже корисні для священика, але облудні, на його думку, і зовсім для нього не цікаві. Він вважав, що більше йому нема чого робити.

"Невже мене забули всі на світі?" — думав Жюльєн. Він не знав, що пан Пірар одержав і кинув у вогонь кілька листів з діжонським штемпелем, в яких, незважаючи на найпристойніші форми вислову, прозирала найпалкіша пристрасть. Здавалось, що страшні муки каяття борються із коханням.

"Тим краще,— подумав абат Пірар,— принаймні цей юнак кохав не нечестиву жінку".

Одного разу абат Пірар розпечатав лист, напівзмитий сльозами,— це було прощання навіки з Жюльєном. "Нарешті,— було написано в листі,— небо змилосердилось наді мною і навчило мене ненавидіти не винуватця мого гріха, бо він назавжди зостанеться для мене найдорожчим у світі, але самий гріх мій. Жертва принесена, друже мій, і не без сліз, як ви бачите. Турбота про спасіння тих, кому я зобов'язана віддати своє життя, тих, кого ви так любили,— перемогла. Справедливий, але грізний господар наш тепер не помститься на них за гріхи їхньої матері. Прощайте, Жюльєне, будьте справедливі до людей".

Останні фрази ледве можна було прочитати. В листі була вказана діжонська адреса, хоч тут же висловлювалась надія, що Жюльєн не відповідатиме або якщо напише, то принаймні в таких висловах, які жінка, що повернулась на шлях чесноти, могла б прочитати, не червоніючи.

Меланхолія Жюльєна разом зі злиденним харчуванням, яким семінаристів забезпечував постачальник обідів по вісімдесят три сантими, вже почала шкідливо позначатися на його здоров'ї, коли раптом якось уранці в його келії з'явився Фуке.

— Нарешті я до тебе добився. П'ять разів — не на докір тобі сказати — я приїздив у Безансон, щоб з тобою зустрітися, і завжди бачу цю дерев'яну пику. Я вже поставив декого вартувати біля воріт семінарії. Чому ж ти, хай йому чорт, ніколи не виходиш?

— Це покута, яку я на себе наклав.

— А ти дуже змінився. Нарешті я бачу тебе знов! Дві дзвінкі монетки по п'ять франків тільки що показали мені, яким я був дурнем, що не дав їх першого разу.

Розмовам друзів, здавалось, не буде кінця. І раптом Жюльєн пополотнів. Фуке сказав йому:

— До речі, знаєш? — мати твоїх вихованців упала в найглибше благочестя.

І почав розповідати невимушеним тоном, який так вражає пристрасну душу, коли несвідомо торкаються того, що є для неї найдорожчим.

— Так, друже мій, у найпалкішу побожність. Кажуть, що вона їздить на богомілля. Але на превеликий сором абата Маслона, який так довго шпигував за бідолахою Шеланом, пані де Реналь не схотіла взяти його за духівника. Вона їздить на сповідь Діжон або в Безансон.

— Вона буває в Безансоні? — спитав Жюльєн, і обличчя його спалахнуло.

— Частенько,— відповів Фуке, запитливо глянувши на друга.

— Є в тебе "Конституціоналіст"?

— Що таке? — перепитав Фуке.

— Я питаю, чи є в тебе з собою газета "Конституціоналіст"? — повторив Жюльєн якомога спокійніше.— Тут її продають по тридцять су за номер.

— Як! Навіть і в семінарії ліберали! — скрикнув Фуке. — Бідна Франція — додав він лицемірно, наслідуючи солоденький голос абата Маслона.

Це побачення з другом справило б на нашого героя глибоке враження, якби на другий день одне слівце, сказане йому отим семінаристиком з Вер'єра, що здавався йому дурним хлоп'ям, не навело

його на дуже важливе відкриття: виявилось, що з самого початку свого перебування в семінарії Жюльєн тільки те й робив, що помилявся. Він гірко глузував тепер сам із себе.

Справді, хоч кожний важливий крок його життя був наперед обміркований, він не дбав про деталі, а семінаристські розумники тільки на дрібниці й зважають. Отже, він уже набув репутації вільнодумця. Безліч дрібних помилок викривали Жюльєна.

На думку семінаристів, він завинив у найжахливішому гріху: він мислив, міркував сам, замість того щоб сліпо коритись авторитетові. Абат Пірар йому ні в чому не допоміг. Він жодного разу навіть не поговорив із Жюльєном, крім як у сповідальні, та й там більше слухав, ніж говорив. Було б зовсім інакше, якби Жюльєн обрав собі в духівники абата Кастанеда.

З тієї хвилини, як Жюльєн усвідомив свою нерозсудливість, він перестав нудитись, йому треба було дізнатись, як далеко він дав зайти лиху, і з цією метою вирішив трохи порушити свою погордливу й уперту мовчазність, якою він відштовхував від себе товаришів. Але тепер вони вирішили помститись на ньому. Його спроби зав'язати розмову були зустрінуті з презирством, що межувало із знущанням. Жюльєн дізнався тепер, що від першого дня його вступу до семінарії не було такої години, особливо під час перерв між заняттями, яка б не мала для нього добрих чи прикрих наслідків і яка б не збільшила кількості його ворогів або не викликала до нього приязні якогось щирого й доброчесного семінариста чи просто не такого грубого неука, як усі інші. Зло, що він мав виправити, було величезне, і завдання його дуже важке. Відтепер увага Жюльєна була завжди насторожі. Він повинен був удавати з себе зовсім іншу людину.

Вираз його очей, наприклад, завдавав йому багато клопоту. Не без підстав у подібних місцях усі опускають очі. "Який же я був самовпевнений у Вер'єрі! — міркував Жюльєн.— Я думав, що живу, а це було тільки готування до життя. Але ось тепер, нарешті, я живу серед

людей таких, які мене оточуватимуть до кінця, поки моя роль не буде зіграна. Я оточений ворогами. Яке нестерпне це безнастанне лицемірство,— говорив він собі.— Перед ним бліднуть подвиги Геракла. Геракл наших часів — це Сікст П'ятий,55 що протягом п'ятнадцяти років обманював своїм смиренством сорок кардиналів, які знали його запальним і гордим замолоду.

Виходить, наука тут нічого не важить! — казав він собі з досадою.— Успіхи в догматиці, у священній історії заохочуються тут тільки про людське око. Все, що з цього приводу тут говориться,— просто пастка, в яку потрапляють такі безумці, як я. На жаль, єдина моя заслуга була в швидких успіхах, в моєму вмінні засвоювати всі ці вигадки. Невже вони й самі знають їм справжню ціну? Невже вони ставляться до всього так, як і я? А я, дурень, пишався своїми знаннями! Та саме тим, що я завжди виходжу на перше місце, я й нажив собі запеклих ворогів. Шазель знає більше, ніж я, але він завжди допускається в своїх працях якої-небудь нісенітниці і потрапляє на п'ятдесяте місце; якщо він коли-небудь і виходить на перше, то тільки через неуважність. Ах, одне слово, одне єдине слово пана Пірара могло б мене врятувати!"

З того часу, як Жюльєн усвідомив свої помилки, довгі вправи з аскетичного благочестя, як, приміром, читання молитов по чотках п'ять разів на тиждень, виконання псалмів у церкві серця Ісусового тощо, все те, що раніше здавалось йому страшенно нудним, стало для нього найцікавішим заняттям. Суворо оцінюючи себе самого, і зокрема, намагаючись не перебільшувати своїх можливостей, Жюльєн не прагнув уподібнитись відразу зразковим семінаристам і робити щохвилини якісь значущі вчинки, які свідчили б про те, що він досяг нового ступеня християнської досконалості. Адже в семінарії навіть не круто зварене яйце можна з'їсти так, що це свідчитиме про успіхи на шляху благочестя.

Нехай читач, у якого це, можливо, викличе посмішку, пригадає всі ті похибки, яких допустився абат Деліль,56 споживаючи яйце за сніданком в одної знатної дами при дворі Людовіка XVI.

Жюльєн спочатку намагався дійти non culpa,57 цебто такого стану молодого семінариста, коли його хода, манера рухати руками, вираз очей вже не мають у собі нічого світського, але ще не виявляють в юнакові людини, яка цілком поринула в думки про вічне життя і про марність земного існування.

Жюльєн весь час бачив написані вуглем на стінах у коридорах такі фрази, як: "Що таке шістдесят років випробувань у порівнянні з вічним блаженством чи з вічними муками в киплячому маслі в пеклі?" Тепер ці фрази вже не викликали в нього презирства: він зрозумів, що треба їх завжди мати перед очима. "Що я робитиму все своє життя? — питав він себе.— Я продаватиму віруючим місця на небесах. А як показати їм наочно, що це таке? Тільки відмінністю в зовнішності між мною й мирянином".

Однак через багато місяців повсякчасних зусиль на Жюльєновому обличчі виднілася думка. Його манера зводити очі й рухати губами зовсім не свідчила про сліпу віру, готову все прийняти і стерпіти, навіть мучеництво. З люттю бачив Жюльєн, що навіть найнеотесаніші сільські хлопці випереджають його в цьому. Їм надто легко було ні про що не задумуватись!

Скільки зусиль доклав він, щоб мати вигляд вузьколобого святенника, пройнятого палкою і сліпою вірою, готового все прийняти й усе витримати! Подібні обличчя часто можна побачити в італійських монастирях; прекрасні зразки їх залишив для нас, світських людей, Гверчіно 58 в своїх релігійних картинах.59

У великі свята семінаристам давали сосиски з квашеною капустою. Жюльєнові сусіди по столу помітили, що він байдужий до такого добра; то був один з його перших злочинів. Товариші його побачили в цьому вияв найбезглуздішого лицемірства, саме цим він і набув собі найбільше ворогів. "Гляньте, який багатир, гляньте, який чванько— казали вони,— він удає, ніби йому наплювати на найкращий харч,— на сосиски з квашеною капустою! Ото падлюка! Гордій клятий!"

Йому слід було вдати, що, лишаючи свою порцію недоїденою, він карає себе покутою і промовити перед кимсь із приятелів, показуючи на капусту: "Що людина може принести у жертву всевишньому, як не добровільне страждання?"

"Що вдієш Неуцтво цих сільських хлопців, моїх товаришів, є для них величезною перевагою! — думав Жюльєн у хвилини смутку.— Коли вони вступають до семінарії, учителям не доводиться вибивати з них силу-силенну світських думок, все те, що приніс із собою я і що вони читають на моєму обличчі, хоч би як я намагався приховати це".

Жюльєн придивлявся з увагою, майже з заздрощами, до найгрубіших селюків, які вступали до семінарії. Коли з них скидали ратинову куртку, щоб надягти чорну рясу, вся їхня освіта зводилась до безмежної й незмірної поваги до дзвінкої монети як кажуть у Франш-Конте. Так гордо й пишно називалася в них готівка.

Для цих семінаристів, як для героїв романів Вольтера, щастя полягає насамперед у тому, щоб добре пообідати. Майже в усіх Жюльєн помічав також природжену повагу до будь-кого, хто носить одяг з тонкого сукна. Це почуття показує, як ціниться, чи, точніше, недооцінюється, справедливість щодо розподілу земних благ, яка встановлена нашими законами. "Що можна виграти,— казали вони часто один одному,— тягаючись із тузом" (Так називають у долинах Юри багатіїв). Можна собі уявити, як вони поважали того, хто багатший за всіх,— уряд!

Не усміхнутися шанобливо на саму згадку імені пана префекта — це необачно на думку селян з Франш-Конте, а бідняка негайно карають за необачність, позбавляю я його шматка хліба.

Спочатку Жюльєн мало не задихався від почуття зневаги, але нарешті він відчув жаль: адже батькам більшості його товаришів, мабуть, не раз доводилось, повернувшись увечері взимку до своєї халупи, не знайти там ні хліба, ні каштанів, ані картоплі. "Що ж тут дивного,— казав

собі Жюльєн,— коли в їхній уяві щаслива людина насамперед та, що добре пообідала і має гарний одяг? У моїх товаришів цілком певне покликання, вони переконані, що духовне звання забезпечить їм тривале щастя: добре обідати і мати взимку теплий одяг".

Якось Жюльєн почув, як один молодий семінарист, обдарований палкою уявою, казав своєму товаришеві:

— А чому я не можу стати папою, як Сікст П'ятий, що колись пас свині?

— Папами обирають тільки італійців,— відповів його друг.— Але, напевно, комусь із нас випаде жеребок на місце старшого вікарія, настоятеля, навіть, можливо, єпископа. Пан П., єпископ шалонський,— син бочара, а мій батько також бочар.

Якось під час лекції догматики абат Пірар прислав по Жюльєна. Бідолашний юнак був дуже радий вирватись з тієї фізичної і моральної атмосфери, в якій він задихався.

Ректор прийняв його так само грізно, як і в день його вступу до семінарії.

— Поясніть мені, що написано на оцій гральній карті,— сказав він, дивлячись на Жюльєна так, що той радий був би провалитись крізь землю.

Жюльєн прочитав:

"Аманда Біне, в кав'ярні Жірар, до восьмої години. Сказати, що родом з Жанліса, родич моєї матері".

Жюльєн зрозумів, яка страшна небезпека загрожувала йому: донощики абата Кастанеда викрали в нього цю адресу.

— В той день, коли я сюди вступив,— відповів він, дивлячись на лоб абата Пірара, бо не міг знести його грізного погляду,— я дуже боявся: пан Шелан сказав мені, що тут будуть і наклепи, й усякі каверзи і що тут заохочуються доноси й шпигунство серед товаришів. Така воля господа бога, щоб молоді священики бачили життя таким, яким воно є, і пройнялися огидою до всього мирського та його розкошів.

— І це ви мені розводите такі теревені — скрикнув обурений абат Пірар.— Негіднику!

— У Вер'єрі,— спокійно продовжував Жюльєн,— мої брати били мене, коли була яка-небудь підстава заздрити мені...

— До діла! до діла! — скрикнув пан Пірар, ледве стримуючи себе.

Нітрохи не злякавшись, Жюльєн провадив далі:

— В той день, як я прийшов у Безансон, десь опівдні я схотів їсти й зайшов у кав'ярню. Серце моє було пройняте огидою до такого нечестивого місця, але я думав, що поснідаю тут, мабуть, дешевше, ніж у готелі. Якась жінка, очевидно хазяйка кав'ярні, побачивши, що я новак, пожаліла мене. "В Безансоні повно всяких шахраїв,— сказала вона мені, — я за вас боюся, пане. Якщо з вами щось трапиться, зверніться до мене, пошліть кого-небудь до мене, але не пізніше восьмої години. Якщо семінарські воротарі відмовлятимуться виконати ваше доручення, скажіть, що ви мій кузен, з Жанліса".

— Всю цю балаканину буде перевірено,— вигукнув абат Пірар, йому не сиділось на місці, і він походжав по кімнаті.— Геть у келію!

Абат пішов слідом за ним і замкнув його на ключ. Жюльєн кинувся до своєї валізи, на дні якої була старанно схована фатальна карта. Речі були на місці, але лежали не в тому порядку, в якому він їх поскладав, хоч ключ він завжди тримав при собі. "Яке щастя, подумав Жюльєн,— що,

коли я ще нічого не знав, я ні разу не скористався дозволом піти до міста; тепер я розумію, чому пан Кастанеда так часто і так ласкаво пропонував мені це. Могло трапитись, що я з дурного розуму перевдягся б і пішов до красуні Аманди, і це мене згубило б. Коли вони втратили надію заскочити мене на гарячому, то, щоб марно не пропадав цей документ, зробили донос".

Через дві години Жюльєна знов викликали до ректора.

— Ви не збрехали мені,— сказав він йому вже не так суворо,— але зберігати цю адресу — така необережність, що ви навіть не уявляєте собі її ваги. Бідолашний хлопче! Навіть через десять років це може вам пошкодити.

XXVII. ПЕРШИЙ ЖИТТЄВИЙ ДОСВІД

Наш час, боже праведний! Та це ж справжній старозавітний ковчег. Горе тому, хто його торкнеться.

Дідро

Читач пробачить нам те, що ми подаємо так мало точних і переконливих фактів з Жюльєнового життя в цей період. Це не тому, що їх бракувало, навпаки; але те, що він бачив у семінарії, мабуть, занадто похмуре для того помірного колориту, якого ми намагались надати цим сторінкам. Мої сучасники, котрим доводиться страждати від певних явищ, не можуть згадувати їх без жаху, і це отруює їм будь-яку втіху, навіть втіху від читання казки.

Жюльєнові не щастило в його спробах лицемірити жестами, траплялись хвилини, коли його проймала відраза і навіть справжній одчай. Він не мав успіху, та ще й у такому огидному ремеслі. Найменша допомога зовні його підбадьорила б, адже труднощі, які треба було подолати, були не такі великі; але він був самотній, як загублений

посеред океану човен. "Навіть коли я чогось доб'юся,— казав він собі,— доведеться провести все життя в такій мерзенній компанії. Серед глитаїв, що думають тільки про яєчню з салом, яку жертимуть за обідом, чи отаких от абатів Кастанедів, що не спиняються перед найогиднішим злочином. Владу вони здобудуть, але якою ціною, боже праведний!

Воля людини могутня, я не раз це читав, та чи стане її, щоб подолати таку відразу? Великим людям було легко робити подвиги: хоч би яка грізна була небезпека,— вона здавалась їм прекрасною; а хто, крім мене, зрозуміє всю бридоту того, що мене оточує!"

Це була найтяжча пора його життя. Жюльєнові легко було б вступити до одного з блискучих полків, що стояли гарнізоном у Безансоні. Або він міг би стати вчителем латині; на прожиття йому треба було так небагато! Але тоді прощай кар'єра, прощай майбутнє, яким живе його уява: це однаково, що вмерти. Ось вам подробиці одного з його сумних днів.

"Я був самовпевнений і часто радів, ще не схожий на інших сільських хлопчаків. Що подієш, тепер я вже досить прожив, щоб побачити, що відмінність породжує зненависть",— сказав Жюльєн собі якось уранці. Він дійшов тої істини після однієї з найприкріших невдач. Цілий тиждень він домагався здобути прихильність одного з семінаристів, що ходив з німбом святості. Жюльєн прогулювався з ним по подвір'ї, покірливо слухаючи нестерпно нудні нісенітниці. Раптом небо нахмурилось, загуркотів грім, і святий семінарист, грубо відштовхуючи від себе Жюльєна, скрикнув:

— Слухайте, кожен за себе на цьому світі! Я не хочу, щоб мене громом побило: адже бог може спопелити вас, бо ви нечестивий, як Вольтер.

Стиснувши зуби від люті й звівши очі до неба, покресленого блискавками, Жюльєн скрикнув:

— Так нехай мене злива потопить, якщо я засну під час бурі! Спробуємо завоювати приязнь якогось іншого святенника.

Пролунав дзвінок на урок священної історії, яку викладав абат Кастанед.

Того дня він роз’яснював цим сільським хлопцям, наляканим тяжкою працею й злиднями своїх батьків, що ота грізна в їхніх очах сила — уряд — користується реальною і законною владою тільки тому, що ця влада доручена уряду намісником божим на землі.

— Станьте достойні папської ласки святістю життя, покорою, будьте посохом у правиці його,— додав він,— і ви одержите прекрасну посаду, де будете самі собі голова, незмінну посаду, за яку уряд платитиме вам третину, а дві третини даватиме ваша паства, покірна вашим повчанням.

Закінчивши лекцію, пан Кастанед затримався у дворі.

— Справедливо кажуть про священика: який піп, така й парафія,— говорив він до учнів, що оточили його.— Я бачив на власні очі такі гірські парафії, в яких додаткові прибутки кюре більші, ніж у місті. І грошей чимало, не кажучи вже про вгодованих каплунів, яйця, свіже масло та безліч іншого добра. Священик там, безперечно, найперша особа, йому годять, запрошують на кожен святковий обід.

Як тільки пан Кастанед пішов до себе, учні поділились на групи. Жюльєн не пристав до жодної з них; його обминали, як паршиву вівцю. Він бачив, як у кожній групі учні один по одному підкидали монету, і коли той, що кинув, угадував — орел чи решітка, його товариші казали, що він незабаром дістане одну з таких прибуткових парафій.

Потім почали розповідати про всякі випадки. Якийсь молодий священик лише через рік після висвячення подарував служниці старого кюре прирученого кролика. Кюре запросив його до себе вікарієм, а через

кілька місяців старий священик помер, і той посів його місце в гарній парафії. Другий домігся призначення наступником до старого кюре в багату містечкову парафію, бо завжди, коли старий паралітик сідав їсти, запобігливо розрізав йому смажене курчатко.

Як і всі молодики, де б вони не працювали, семінаристи перебільшують значення таких завбачливих хитрувань, бо в цьому є щось незвичайне, що захоплює юнацьку уяву.

"Треба мені,— думав Жюльєн,— призвичаїтись до таких розмов". Коли не говорили про сосиски та про багаті парафії, то розмова ходила про світський бік церковних доктрин, про сутички між єпископами і префектами, мерами і кюре. Жюльєн бачив, як з'являлась у них ідея другого бога, але набагато могутнішого і страшнішого, ніж перший. Цим другим богом був папа. Вони потихеньку говорили між собою,— та й то лише тоді, коли були певні, що пан Пірар не почує, ніби папа тільки тому не завдає собі клопоту призначати всіх префектів і всіх мерів у Франції, що він поклав цей обов’язок на французького короля, назвавши його старшим сином церкви.

Саме тоді Жюльєн подумав, що може використати книгу де Месера про папу, щоб викликати до себе повагу. Сказати правду, він приголомшив своїх товаришів, але це знов призвело до біди. Їм не сподобалось, що він краще за них викладав їхні власні думки. Пан Шелан був необачний щодо Жюльєна так само, як і щодо себе самого. Він привчив його розсудливо міркувати, не задовольняючись дорожніми словами, але забув сказати йому, що в людини незначної таку звичку мають за злочин, бо всяке розсудливе міркування ображає.

Отже, красномовство Жюльєна виявилось в очах його товаришів новим злочином. Вони пащекували про нього, довго думали й нарешті знайшли прізвисько, яке відбивало в собі той жах, котрий він викликав у них: вони назвали його Мартіном Лютером; оце вже справді,— сказали вони,— пасує йому через оту його диявольську логіку, якою він так пишається.

Серед молодих семінаристів було кілька таких, що мали кращий колір обличчя, і їх можна було вважати за вродливіших, ніж Жюльєн, але в нього були білі руки, і він не міг приховати своєї звички до надмірної охайності. Проте ця похвальна риса не вважалася такою в похмурому закладі, куди його закинула доля. Неохайні сільські хлопці, серед яких він жив, вирішили, що це свідчить про його розбещеність. Ми боїмося стомити читача, розповідаючи про безліч поневірянь нашого героя: наприклад, дужчі за нього товариші заходились лупцювати його, тому він змушений був озброїтись залізним циркулем і показати жестом, що буде ним одбиватись. Адже жести не можуть дати шпигунові такого матеріалу, як слова.

XXVIII. ПРОЦЕСІЯ

Всі серця були схвильовані. Здавалося, сам Бог зійшов з неба у ці вузенькі готичні вулиці, прикрашені й гарно посипані піском завдяки старанням віруючих.

Юнг

Хоч як намагався Жюльєн прикидатись нікчемним і дурним, він не міг нікому догодити, бо занадто відрізнявся від інших.

"Як же так,— думав він,— всі наші наставники — люди тонкого розуму, обрані з тисяч; чому вони не цінять мого смиренства?"

Тільки один, здавалося, був обманутий його готовністю всьому вірити й вдавати з себе дурника. Це був абат Ша-Бернар, розпорядник церемоній в соборі, де йому вже п'ятнадцять років обіцяли місце каноніка. А поки що він викладав у семінарії духовну риторику. Це був один з тих предметів, з яких Жюльєн під час свого засліплення, звичайно, був першим; з цього й почалось прихильне ставлення до нього абата Ша; виходячи з лекції, він часто брав юнака під руку і походжав з ним по садку.

"Що в нього на думці?" — питав себе Жюльєн. Його дуже дивувало, що абат Ша цілими годинами розповідав йому про різні соборні прикраси. Там, мовляв, було сімнадцять риз з галунами, не рахуючи жалобних. Сподівались одержати багато від старої радниці де Рюбампре. В цієї дев'яносторічної старої зберігались уже сімдесят років її весільні вбрання з розкішних ліонських шовків, гаптованих золотом. "Уявіть собі, друже мій,— казав абат Ша, раптом спиняючись і захоплено витріщаючи очі,— ці сукні стійма стоять, стільки на них золота! Всі в Безансоні певні того, що заповіт радниці збагатить скарби собору щонайменше на десять риз, не рахуючи чотирьох чи п’ятьох облачень для урочистих свят. А я сподіваюся навіть на більше,— додав абат Ша тихенько,— я маю підстави гадати, що радниця залишить нам вісім чудових позолочених срібних свічників, які, за переказом, купив в Італії Карл Сміливий, герцог Бургундський; один з її предків був його улюбленим міністром".

"Куди це він хилить з усім отим мотлохом? — думав Жюльєн.— Ця спритна обробка триває вже цілу вічність, а й досі нічого не зрозуміло. Старий мені, мабуть, недовіряє! Він хитріший, ніж інші; в тих уже через два тижні ясно видно їхню таємну мету. А втім, я розумію,— честолюбство його страждає вже п'ятнадцять років!"

Якось увечері, під час уроку фехтування, Жюльєна покликали до абата Пірара. Той сказав йому:

— Завтра свято corpus Domini (Тіла господнього). Абат Ша-Бернар потребує ваших послуг, щоб прикрасити собор, ідіть і слухайте його.

Потім він вернув Жюльєна і з виразом співчуття додав:

— Ви самі маєте вирішити, чи слід вам скористатись з нагоди, щоб відлучитись у місто.

— Incedo per ignes (Маю таємних ворогів),— відповів Жюльєн.

На другий день рано-вранці Жюльєн, опустивши очі долу, попростував у собор. Коли він відчув навколо себе пожвавлення й рух, що починались на вулицях міста, йому стало легше. Скрізь прикрашали фасади будинків, чекаючи хресного ходу. Весь час, прожитий ним у семінарії, здавався йому тепер лише миттю. Думки його линули у Вержі та ще до гарненької Аманди Біне, яку він міг зустріти, бо кав'ярня її була недалеко. Він здаля помітив абата Ша-Бернара, який стояв на паперті дорогого його серцю собору; це був товстун з веселим обличчям і щирим поглядом.

Сьогодні він тріумфував:

— Я чекав на вас дорогий сину мій! — вигукнув він, як тільки помітив Жюльєна.— Прошу, заходьте. Сьогодні доведеться-таки попрацювати, ходімо підживимось першим сніданком; вдруге закусимо о десятій, під час пізньої обідні.

— Я хотів би, пане,— сказав йому з поважним виглядом Жюльєн,— ні на хвилину не лишатися сам. Будьте ласкаві звернути увагу,— додав він, показуючи на баштовий годинник вгорі, над їхніми головами,— що я прийшов о п'ятій годині без однієї хвилини.

— А, ви боїтесь отих негідників семінаристів. Та чи варто думати про них? — сказав абат Ша.— Невже дорога стає не такою гарною від того, що обабіч неї в живоплоті стирчать колючки? Подорожній іде своїм шляхом, а лихі колючки нехай стирчать собі на своєму місці. Та нумо до праці, любий друже, до праці!

Абат Ша недарма говорив, що робота буде нелегка. Напередодні в соборі відбувалась урочиста похоронна церемонія і не можна було робити ніяких приготувань до свята, отже, треба було тепер за один ранок задрапувати всі готичні пілони, що утворюють три притвори, червоним адамашком аж до верху, на тридцять футів заввишки. Пан єпископ виписав з Парижа чотирьох оббивальників, оплативши їм проїзд

у поштовій кареті, але ці пани не могли з усім справитись і, замість того щоб допомогти своїм невправним безансонським товаришам, ще більше бентежили їх своїми насмішками.

Жюльєн побачив, що йому доведеться самому лізти на драбину; його спритність стала йому в пригоді. Він узявся керувати роботою міських оббивальників. Абат Ша зачаровано дивився, як він літає вниз і вгору з однієї драбини на другу. Коли всі колони були задраповані адамашком, постало питання, як укріпити п'ять величезних китиць із пер на великому балдахіні над головним вівтарем. Розкішний вінчик із золоченого дерева підтримувався вісьмома високими витими колонами італійського мармуру. Але щоб дістатись до середини балдахіна над престолом, треба було пройти на висоті сорока футів по старому дерев'яному карнизові, можливо, підточеному шашелем.

Вигляд тієї карколомної доріжки згасив веселий запал паризьких оббивальників; вони поглядали знизу, довго сперечались, але ніхто не ліз нагору. Жюльєн схопив пір'яні китиці і зліз по драбині. Він гарно прилаштував їх на самому вінчику, посеред балдахіна, а коли спустився вниз, абат Ша-Бернар стиснув його в обіймах:

— Optime!60 — скрикнув добрий священик,— я розповім про це монсеньйорові.

Веселі й задоволені, вони поснідали о десятій годині. Абат Ша ніколи не бачив своєї церкви такою гарною.

— Дорогий сину мій,— говорив він Жюльєнові,— моя мати здавала напрокат стільці в цьому величному соборі,— отже, я, так би мовити, годованець цієї великої будівлі. Терор Робесп’єра нас розорив, але я — мені було тоді вісім років — вже прислуговував при домашніх відправах, і в ці дні мене годували. Ніхто не вмів краще за мене згортати ризи — ніколи галуни не зімнуться. З того часу, як Наполеон відновив церковні відправи, я маю щастя порядкувати всім у цій поважній метрополії. П’ять

разів на рік я бачу, як вона прикрашується цими чудовими оздобами. Але ще ніколи вона не була такою пишною, як сьогодні, ніколи адамашок не був так добре задрапований, ніколи він так гарно не обгортав колони.

"Ну, тепер нарешті він викладе мені свою таємницю,— подумав Жюльєн,— раз він почав говорити про себе, значить, почнеться звіряння почуттів". Однак, незважаючи на явно збуджений стан, абат не промовив жодного необережного слова. "А проте він багато попрацював, і як він радіє! — думав Жюльєн,— та й винця добре хильнув! Що за людина! Ось зразок для мене. До відзнаки його!" (Цей вираз Жюльєн перейняв у старого лікаря).

Коли продзвонили Sanctus, Жюльєн хотів був надягти стихар, щоб взяти участь в урочистій процесії, очолюваній єпископом.

— А злодії, друже мій, а злодії! — скрикнув абат Ша.— Ви про них і не думаєте! Процесія вирушить, церква залишиться порожня, нам з вами доведеться стерегти. Добре, коли в нас не вистачить лише кілька ліктів цих чудових галунів, якими обведено колони знизу. Вони теж подаровані пані де Рюбампре. Галуни колись належали графові, її славетному предкові; це чисте золото, мій дорогий,— додав абат захоплено йому на вухо.— Ніякої домішки! Я доручаю вам наглядати за північним крилом; не покидайте його ні на хвилину. Собі я залишаю південне крило і головний притвор. Пильнуйте сповідальні: саме там ховаються шпигунки злодіїв і підглядають звідти, коли ми одвернемось.

Тільки-но він закінчив говорити, як пробило три чверті на дванадцяту, і в ту саму мить загудів великий дзвін. Він дзвонив на повну силу. Ці густі, урочисті звуки схвилювали Жюльєна, його уява полинула далеко від землі.

Пахощі ладану і трояндових пелюсток, що їх розкидали перед святими дарами маленькі діти, одягнуті як Іоанн-хреститель, посилювали захоплення Жюльєна.

Урочисті звуки великого дзвона мали б викликати в нього тільки думку, що це наслідок праці двадцяти чоловік, яким платять по п'ятдесят сантимів і яким допомагають, мабуть, півтора чи два десятки віруючих. Жюльєнові слід було б подумати про те, як зношуються мотузки та дерев'яне риштування, про небезпеку, яку являє самий дзвін, бо він падає через кожні двісті років; йому не завадило б поміркувати про те, чи не можна зменшити платню дзвонарям або платити їм якоюсь індульгенцією чи іншою милістю від щедрот церкви так, щоб не вичерпувалась її казна.

Але, замість того щоб віддаватись таким мудрим міркуванням, Жюльєнів дух, захоплений мужніми й могутніми звуками, ширяв у надхмарних просторах фантазії. Ніколи з нього не буде ні хорошого священика, ні хорошого начальника. Душі, що так проймаються хвилюванням, здатні належати щонайбільше митцям. Ось де найяскравіше виявилась вся самовпевненість Жюльєна. Не менш як півсотні з його товаришів-семінаристів, що навчились уважно ставитись до реального життя через загальну ненависть і страх перед якобінцями (що причаїлись, як їх запевняють, за кожним живоплотом), почувши звуки великого соборного дзвона, не подумали б ні про що, крім того, яку платню дістають дзвонарі. З геніальною точністю Баррема 61 вони б розрахували, чи варте зворушення молільників тих грошей, які доводиться платити дзвонарям. Якби Жюльєн і замислився про матеріальні інтереси собору, його уява знову завела б його надто далеко: він шукав би способів заощадити для церковних фондів сорок франків і пропустив би нагоду уникнути витрати в двадцять п'ять сантимів.

В той час, як у цей чудовий сонячний день процесія повільно просувалась вулицями Безансона, спиняючись перед вуличними вівтарями, спорудженими у великій кількості представниками міської влади, що намагались перевершити один одного, церква залишалася порожня й мовчазна. В ній панували присмерк і приємна свіжість, пройнята пахощами квітів і ладану.

Ця тиша й цілковита самотність, прохолода просторих притворів робили ще солодшими мрії Жюльєна. Він не боявся, що його потурбує абат Ша, зайнятий в другій половині церкви. Душа юнака майже покинула смертну оболонку, яка тим часом повільно походжала по північному притвору, довіреному її пильності. Жюльєн був цілком спокійний, бо пересвідчився, що в сповідальнях немає нікого, крім кількох побожних жінок. Очі його дивились, але нічого не бачили.

А проте він все ж трохи вийшов із свого забуття, помітивши двох гарно вдягнених жінок, що стояли навколішках,— одна в сповідальні, а друга поруч неї, на низенькій молільній лаві. Жюльєн дивився, але не бачив. Та раптом чи то невиразна свідомість своєї відповідальності, чи то захоплення благородною і строгою поставою цих дам змусили його звернути увагу на те, що в сповідальні немає священика.

"Дивна річ,— подумав Жюльєн,— чому ці ошатні жінки, якщо вони такі побожні, не моляться перед яким-небудь вуличним вівтарем, якщо це світські дами, та чому вони не зайняли місць у першому ряду, у всіх перед очима, на одному з балконів. Як гарно її облягає сукня! Яка грація!" — І він уповільнив кроки, щоб краще розглядіти їх.

Почувши серед мертвої тиші кроки Жюльєна, жінка, що стояла на колінах у сповідальні, трохи повернула голову. Раптом вона голосно скрикнула і зомліла.

Непритомна, вона похилилась назад, а її подруга, що була поруч неї, кинулась їй на допомогу. І тої ж миті Жюльєн побачив плечі і шию зомлілої дами. Йому впали в очі добре знайомі разки прекрасного намиста з великих перлин. Що сталося з Жюльєном, коли він впізнав волосся пані де Реналь! Це була вона. А друга дама, що намагалась підтримати їй голову й не дати їй зовсім упасти, була пані Дервіль. Жюльєн, не тямлячи себе, кинувся до них. Падаючи, пані де Реналь могла б потягти за собою і свою подругу, якби Жюльєн вчасно їх не підтримав. Він побачив на своєму плечі голову пані де Реналь, її бліде, як

неживе, обличчя. Він допоміг пані Дервіль притулити цю чарівну голівку до солом'яного стільця і став на коліна.

Пані Дервіль обернулась і лише тепер пізнала його.

— Ідіть, пане, ідіть звідси! — сказала вона гнівно.— Аби тільки вона вас не побачила знову. Ваш вигляд справді мусить жахати її, вона була така щаслива, поки не знала вас! Ваша поведінка мерзенна. Ідіть зараз же, йдіть звідси, якщо у вас є хоч трохи сорому.

Ці слова були сказані так владно, а Жюльєн так розгубився в цю хвилину, що послухався і відійшов.

"Вона завжди ненавиділа мене",— подумав він про пані Дервіль.

Тої ж миті в церкві пролунали гугняві співи перших священиків процесії, яка поверталась. Абат Ша-Бернар кілька разів гукнув Жюльєна, але той не чув; нарешті священик підійшов і, взявши його за руку, вивів з-за колони, куди Жюльєн сховався напівпритомний. Абат хотів відрекомендувати його єпископу.

— Вам погано, сину мій,— сказав абат, побачивши, що Жюльєн пополотнів і ледве стоїть на ногах,— ви сьогодні надмірно працювали.

Абат підтримав його під руку.

— Ходімо, сядьте на оцей ослінчик кріпильника, позад мене, я вас закрию.— Вони були тепер якраз біля головних дверей собору.— Заспокойтесь, у нас є ще хвилин з двадцять, поки з'явиться монсеньйор. Постарайтесь опанувати себе, а коли він проходитиме, я вас підведу — адже я здоровий і дужий, хоч і старий.

Проте, коли єпископ проходив, Жюльєн так тремтів, що абат Ша відмовився від думки рекомендувати його.

— Ви не дуже сумуйте,— сказав він Жюльєнові,— я ще знайду іншу нагоду.

Увечері абат Ша послав у каплицю семінарії десять фунтів свічок, заощаджених, як він казав, стараннями Жюльєна: так швидко він їх гасив. Але це ніяк не схоже було на правду. Бідолашний хлопець сам зовсім згас і ні про що не міг думати з того часу, як побачив пані де Реналь.

XXIX. ПЕРШЕ ПІДВИЩЕННЯ

Він добре вивчив свою добу, добре знав свою округу і тепер збагатів.

"Попередник" 62

Жюльєн ще не зовсім отямився і досі був у стані глибокої задуми, в яку поринув після пригоди в соборі, коли якось уранці його покликав до себе суворий абат Пірар.

— Пан абат Ша-Бернар дуже хвалить вас у своєму листі до мене. Я загалом задоволений з вашої поведінки. Щоправда, ви дуже необачні, навіть нерозважливі, хоч це відразу й непомітно; проте до цього часу серце у вас добре, навіть великодушне, розум видатний. Загалом я бачу у вас іскру, якою не слід нехтувати.

П’ятнадцять років працював я тут, а тепер мені доведеться покинути цей дім; мій злочин полягає в тому, що я полишав семінаристів на їхню добру волю, не сприяючи і не перешкоджаючи тому таємному товариству, про яке ви мені говорили на сповіді. Але, перш ніж піти звідси, я хочу щось для вас зробити; я подбав би про вас два місяці тому, — бо ви цього заслужили,— якби не донос з приводу знайденої у вас адреси Аманди Біне. Я призначаю вас репетитором з Нового і Старого завіту.

Жюльєн, сповнений вдячності, спочатку хотів кинутись на коліна, щоб подякувати богові, але піддався щирішому пориву. Він підійшов до абата Пірара, взяв його руку і підніс її до уст.

— Це що таке? — вигукнув ректор розгнівано, але Жюльєнові очі казали ще більше, ніж його вчинок.

Абат Пірар глянув на нього здивовано, як людина, що вже багато років не бачила проявів ніжних почуттів. Цей уважний погляд зрадив ректора, голос його затремтів.

— Так, сину мій, я полюбив тебе. Господь знає, що це сталося проти моєї волі... Мій обов'язок бути справедливим і не почувати ні до кого ні ненависті, ні любові. Тобі судилася нелегка доля. Я бачу в тобі щось таке, що ображає ниці душі. Тебе скрізь переслідуватимуть заздрощі я наклепи. Куди б не закинуло тебе провидіння, твої товариші завжди ненавидітимуть тебе. А якщо вдаватимуть, ніби люблять тебе, то тільки з метою погубити тебе ще певніше. Тільки одне може тобі допомогти: не покладайся ні на кого, крім бога, він дав тобі на покарання твою самовпевненість, щось таке, що викликає до тебе зненависть. Хай буде твоя поведінка бездоганною; у цьому твій єдиний порятунок. Якщо ти неухильно триматимешся істини, рано чи пізно вороги твої будуть поборені.

Жюльєн так довго не чув дружніх слів, що — пробачимо йому цю слабість — він розридався. Абат Пірар обняв його. Це була солодка хвилина для обох.

Жюльєн не тямив себе з радощів; це було перше підвищення, якого він домігся, а переваги, зв'язані з ним, були величезні. Для того, щоб зрозуміти їх вагу, треба пройти кілька місяців, не маючи й хвилини самотності, в тісному спілкуванні з однокласниками — в кращому випадку набридливими, а переважно нестерпними. Сам тільки їхній галас міг довести до божевілля делікатну натуру. Ці добре нагодовані й чисто

вдягнені селяни відчували повну насолоду, тільки галасуючи на всю силу своїх легенів.

Тепер Жюльєн обідав сам чи майже сам, через годину після інших семінаристів. Він мав ключ від саду і міг гуляти, коли там нікого не було.

На превеликий подив, Жюльєн побачив, що його тепер менше ненавидять; а він чекав, що ненависть до нього подвоїться. Тепер нікому не здавалось виявом смішної зарозумілості його очевидне небажання вступати в розмови, яке створило йому стільки ворогів. В очах грубих істот, що оточували його, тепер це було цілком законне почуття гідності. Ненависть помітно послабшала, зокрема серед молодших семінаристів, віднині його учнів, з якими він поводився дуже чемно. Помалу в нього стали з'являтись і прихильники; тепер вважалося вже непристойним називати його Мартіном Лютером.

Та навіщо перелічувати його друзів і ворогів? Все це огидне і тим огидніше, чим правдивіше наше зображення. А проте народ не має інших учителів моралі, і що з ним буде без них? Чи зможе коли-небудь газета замінити священика?

З того часу, як Жюльєн дістав нове призначення, ректор семінарії явно уникав розмовляти з ним без свідків. Це була з його боку обережність корисна як учневі, так і учителеві; але це було й певне випробування. Суворий янсеніст Пірар дотримувався незмінного правила: коли, на вашу думку, людина чого варта, намагайтесь перешкоджати їй в усіх її бажаннях і прагненнях. Якщо вона має справжні достоїнства, то зуміє подолати чи обминути всі перешкоди.

Настав мисливський сезон. Фуке спало на думку прислати в семінарію від імені батьків Жюльєна оленя й кабана. Туші тварин поклали на проході між кухнею і трапезною. Там, ідучи обідати, і побачили їх усі семінаристи. З якою цікавістю вони розглядали їх! Вепр, навіть убитий,

лякав молодших учнів,— вони обережно мацали його ікла. Цілий тиждень тільки про це й було розмови.

Подарунок Фуке, що ставив сім’ю Жюльєна на почесне місце в суспільстві, завдав смертельного удару заздрощам семінаристів. Жюльєн набув право на вищість, освячену добробутом. Шазель і найбільш встигаючі семінаристи стали догоджати Жюльєну і мало не дорікали йому за те, що він не сказав їм, які заможні його батьки, і змусив їх виявити мимовільну неповагу до грошей.

Саме тоді відбувався рекрутський набір. Жюльєн, як семінарист, не підлягав призову. Це глибоко його схвилювало. "Значить, навіки минула хвилина, яка двадцять років тому дозволила б мені ступити на шлях героїв!"

Одного разу, прогулюючись на самоті в семінарському саду, він почув розмову мулярів, що лагодили зовнішню стіну.

— Ну ось, треба й нам іти в солдати, новий набір оголосили.

— Коли б той був, то чому б не піти: муляр ставав офіцером або й генералом — бачили такі випадки.

— Тепер уже не побачиш! — сама голота йде в солдати. Всякий, в кого є гроші, лишається вдома.

— Хто злидарем народився, той злидарем і лишиться, ось тобі й усе.

— А чи правду кажуть, що той помер? — запитав третій муляр.

— Це, бач, багатії так кажуть; той нагнав на них страху!

— Тепер не те, що було при тому. Тоді справи добре йшли! І подумати тільки, що його зрадили його ж маршали! От кляті зрадники!

Жюльєна трохи втішила ця розмова. Він пішов далі по алейці і, зітхаючи, говорив собі:

"Ось він, єдиний володар, якого народ не забуде!"

Надійшли іспити. Жюльєн відповідав блискуче: він бачив, що навіть Шазель хоче показати всі свої знання.

Першого дня екзаменатори, призначені славетним старшим вікарієм де Фрілером, були дуже невдоволені тим, що їм доводилося скрізь ставити на першому або принаймні на другому місці цього Жюльєна Сореля, про якого їм донесли, що він любимчик абата Пірара. В семінарії закладалися, що Жюльєн буде першим і в загальному екзаменаційному списку, а це дає почесне право обідати в монсеньйора єпископа.

Але якось у кінці іспиту, коли він відповідав про отців церкви, один лукавий екзаменатор, спитавши Жюльєна про святого Ієроніма та його палку прихильність до Ціцерона, заговорив про Горація, Вергілія та інших світських авторів. Потайки від товаришів Жюльєн вивчив напам'ять багато рядків з цих авторів. В захопленні від своїх успіхів він забув, де він знаходиться, і на повторне запитання екзаменатора з запалом став читати напам'ять і переказувати своїми словами оди Горація.

Екзаменатор хвилин з двадцять не заважав йому перебувати в цьому засліпленні, потім прибрав суворого вигляду і почав гірко докоряти йому за те, що він гаяв час на світську науку й набрався таких марних і гріховних думок.

— Я дурень, пане і ви маєте рацію,— сказав Жюльєн скромно, зрозумівши, що став жертвою підступу.

Ця каверза екзаменатора навіть у семінарії всім здалася підлою, але це не перешкодило тому, що абат де Фрілер, ця спритна людина, яка так вміло налагодила цілу мережу Безансонської конгрегації і чиї донесення в Париж наганяли жах на суддів, префекта і навіть на старших офіцерів гарнізону, поставив своєю владною рукою напроти прізвища Жюльєна № 198. Де Фрілер з насолодою робив цю неприємність своєму ворогові, янсеністу Пірару.

Вже десять років він докладав усіх зусиль для того, щоб усунути його з посади ректора семінарії. Абат Пірар сам додержувався тих правил поведінки, яких він навчав Жюльєна: був щирий, благочестивий, не займався інтригами, ретельно виконував свої обов’язки. Але Господь бог у гніві своєму дав йому жовчний темперамент, дуже чутливий до образ і зненависті. Жодна образа не проходила безслідно для його палкої душі. Він сто разів подав би у відставку, але вважав, що повинен залишитись на посаді, призначеній йому провидінням. "Я перешкоджаю розвиткові єзуїтизму та ідолопоклонства",— казав він собі.

Перед тим як почались іспити, він, мабуть, місяців зо два не розмовляв з Жюльєном, а проте захворів на цілий тиждень, коли в офіційному повідомленні про наслідки іспитів побачив № 198 напроти прізвища учня, якого вважав гордістю семінарії. Єдина втіха для цієї суворої людини була в тому, щоб якнайпильніше стежити за Жюльєном. Він з великою радістю побачив, що той не виявляє ні гніву, ні бажання помститися, ні зневіри.

Через кілька тижнів Жюльєн одержав листа і весь затрепетав: на конверті був штемпель Парижа. "Нарешті,— подумав він,— пані де Реналь згадала свою обіцянку". Якийсь пан, що підписався Поль Сорель і назвався його родичем, посилав йому чек на п'ятсот франків. У листі було написано, що, коли Жюльєн буде й далі так успішно вивчати добрих латинських авторів, він щороку діставатиме таку саму суму.

"Це вона, це її добрість! — зворушено подумав Жюльєн.— Вона хоче втішити мене; але чому немає жодного дружнього слова?"

Він помилявся щодо цього листа. Пані де Реналь, піддавшись впливові своєї подруги, пані Дервіль, цілком поринула в глибоке каяття. Мимоволі вона часто думала про дивного юнака, зустріч з яким збурила все її життя, але нізащо не наважилась би написати Жюльєнові.

Якби ми висловлювались семінарською мовою, то, напевне, назвали б чудом одержання п'ятисот франків і сказали б, що небо обрало саме пана де Фрілера для того, щоб зробити Жюльєнові цей дарунок.

Двадцять років тому пан абат де Фрілер, прибув до Безансона з єдиною убогою валізкою, в якій, кажуть люди, і містилося все його майно. Тепер він був одним із найбагатших власників округи. За час свого поступового збагачення абат де Фрілер купив половину одного маєтку, другу половину якого дістав у спадщину пан де Ла-Моль. На цьому грунті між двома високими особами виник великий судовий процес.

Незважаючи на своє блискуче становище в Парижі й свої придворні посади, маркіз де Ла-Моль, пересвідчившись, що боротись у Безансоні проти старшого вікарія, про якого казали, що він призначає і звільняє префектів, небезпечно. Але, замість того, щоб виклопотати собі субсидію на п'ятдесят тисяч франків під якоюсь пристойною назвою, передбаченою бюджетом, і поступитися абатові де Фрілеру в цьому дрібному позові заради п'ятдесяти тисяч,— маркіз затявся. Він вважав, що на його боці право. Непохитний доказ — право!

Але дозволимо собі спитати — чи є на світі такий суддя, в якого нема сина чи хоч принаймні якогось родича, якого треба вивести в люди?

Щоб справа стала ясною навіть сліпому, скажемо, що через тиждень після першого судового вироку пан абат де Фрілер з'явився у колясці монсеньйора єпископа до свого адвоката, щоб власноручно передати йому орден Почесного легіону. Пан де Ла-Моль, трохи розгубившись від таких рішучих дій ворожої сторони і почуваючи, що його адвокати ось-ось

здадуться, звернувся по пораду до абата Шелана, а той зв'язав його з паном Піраром.

На той час, про який іде мова, їхній зв'язок тривав уже кілька років. Абат Пірар взявся до діла з властивим йому запалом. Він постійно зустрічався з адвокатами маркіза, вивчив його справу, переконався, що справедливість на боці маркіза, а тому став одвертим прибічником Ла-Моля проти всемогутнього старшого вікарія. Останній був страшенно обурений такою зухвалістю, та ще й з боку якогось жалюгідного янсеніста

— Гляньте лишень на цю придворну аристократію, що так заноситься! — казав своїм близьким друзям абат де Фрілер.— Пан де Ла-Моль навіть не послав ніякого хрестика своєму агентові в Безансоні, і не подумає втрутитись, коли його усунуть з посади. А проте, як мені пишуть, цей благородний пер щотижня пишається своєю блакитною стрічкою в салоні міністра юстиції, хто б той не був.

Незважаючи на всі старання абата Пірара, панові де Ла-Молю, хоч він був завжди в прекрасних стосунках з міністром юстиції і особливо з його канцелярією, вдалось домогтися після шестирічного клопотання тільки того, що його процес не був програний остаточно.

Постійно листуючись з абатом Піраром з приводу цієї справи, до якої вони обоє ставились ревно, маркіз оцінив своєрідний розум абата. Поступово, незважаючи на величезну різницю в суспільному становищі, їхнє листування набрало дружнього тону. Абат Пірар писав маркізові, що шляхом різних переслідувань його хочуть примусити подати у відставку. Обурений підлою махінацією, вчиненою, як він гадав, навмисно проти Жюльєна, він розповів усю цю історію маркізові.

Цей вельможа був дуже багатий, а проте не скупий. Він ніяк не міг умовити абата Пірара, щоб той щось прийняв від нього хоча б на поштові

витрати, зв'язані з процесом. І тут йому спало на думку послати п'ятсот франків улюбленому учневі абата.

Пан де Ла-Моль завдав собі клопоту власноручно написати листа Жюльєнові. Це примусило його подумати і про абата.

Незабаром абат Пірар одержав записку, в якій його просили негайно прийти у невідкладній справі у готель на околиці Безансона. Там він знайшов управителя пана де Ла-Моля.

— Пан маркіз доручив мені віддати у ваше розпорядження його екіпаж,— сказав йому управитель.— Він сподівається, що, прочитавши цього листа, ви не відмовитесь вирушити через чотири-п’ять днів у Париж. А за той час, який ви зволите мені призначити, я огляну землі пана маркіза в Франш-Конте. Після цього, коли ви побажаєте, ми виїдемо до Парижа.

Лист був короткий:

"Розв'яжіться, любий абате, з усіма провінційними чварами і приїздіть подихати нашим спокійним паризьким повітрям. Посилаю вам свою карету; я наказав чекати вашого рішення чотири дні. Я сам ждатиму вас у Парижі до вівторка. Від вас, пане, чекають тільки одного слова згоди, щоб залишити за вами одну з найкращих парафій в околицях Парижа. Найбагатший з ваших майбутніх парафіян ніколи вас не бачив, але відданий вам більше, ніж ви можете собі уявити; це не хто інший, як

маркіз де Ла-Моль."

Суворий абат Пірар, сам того не підозрюючи, любив свою семінарію, де було повно його ворогів, семінарію, якій були присвячені всі його думки протягом п'ятнадцяти років. Лист пана де Ла-Моля був для нього немов поява хірурга, що має зробити болісну, але конче потрібну

операцію. Відставка абата Пірара була неминуча. Він призначив управителеві побачення через три дні.

Протягом сорока восьми годин абата мучили напади нерішучості. Нарешті він написав панові де Ла-Молю і склав для монсеньйора єпископа послання — справжній шедевр еклезіастичного стилю,— але трохи задовге. Важко було б підшукати бездоганніші вирази, сповнені такої найглибшої поваги. А проте в цьому листі, що мав на меті примусити пана де Фрілера пережити прикру годину віч-на-віч з його патроном, були детально викладені всі підстави серйозних скарг, все аж до дрібних мерзенних причіпок, які абат Пірар терпляче зносив протягом шести років, але які нарешті змушують його покинути єпархію.

В нього викрадали дрова з сараю, отруїли його собаку і т. ін., і т. ін.

Закінчивши свій лист, він послав збудити Жюльєна, що о восьмій годині вже спав, як і всі семінаристи.

— Ви знаєте, де знаходиться єпископське подвір'я? — сказав він Жюльєнові добірною латинською мовою,— віднесіть цей лист до монсеньйора. Не буду приховувати від вас — я посилаю вас у вовче лігво. Будьте насторожі. Не допускайте ніякої брехні у відповідях ваших, але знайте, що той, хто вас запитуватиме, можливо, страшенно радітиме, якщо зуміє пошкодити вам чим-небудь. Я радий, сину мій, що можу дати вам можливість пройти через це випробування перед тим, як вас покину, бо — не буду критися — в цьому листі, який ви понесете,— моя відставка.

Жюльєн наче закам'янів на місці. Він любив абата Пірара. Обережність підказувала йому:

"Після від'їзду цієї чесної людини партія Серця Ісусова буде всіляко переслідувати мене і, можливо, вижене".

Жюльєн не міг думати про себе. Йому хотілося щось сказати, але він стояв збентежений, бо не знав, як делікатніше висловити свою думку, і нічого не міг придумати.

— Ну що ж, друже мій? Чому ви не йдете?

— Річ у тому, пане,— несміливо сказав Жюльєн,— я чув, що ви нічого не заощадили протягом свого довгочасного управління. В мене є шістсот франків...

Сльози не дали йому договорити.

— І це буде теж взято до уваги,— холодно відповів колишній ректор семінарії.— Ідіть до єпископа, вже пізно.

Випадково того вечора черговим у єпископській приймальні був абат де Фрілер. Монсеньйор був на обіді у префектурі. Таким чином, Жюльєн передав листа самому панові де Фрілеру, але він не знав його в обличчя.

Жюльєн з подивом побачив, що абат безцеремонно розпечатав листа, адресованого єпископові. На вродливому обличчі старшого вікарія спочатку відбилося здивування, змішане з жвавого радістю, але потім воно стало дуже заклопотаним. Поки він читав, Жюльєн, вражений вродливою зовнішністю абата де Фрілера, встиг добре придивитися до нього. В цьому обличчі було б більше гідності, якби в його рисах не проступала надзвичайна хитрість, що навіть могла б свідчити про криводушність, якби власник гарного обличчя хоч на хвилину перестав стежити за собою. Великий ніс, різко виступаючи вперед, утворював правильну пряму лінію, але, на жаль, надавав дуже витонченому профілю непоправної схожості з мордою лисиці. А втім, цей абат, якого, очевидно, так цікавила відставка пана Пірара, був одягнений з великою елегантністю, що дуже сподобалась Жюльєнові; він досі не бачив нічого подібного в інших священиків.

Згодом Жюльєн дізнався, в чому полягав особливий талант абата де Фрілера. Він умів розважати єпископа, люб'язного старого, що звик до паризького життя і дивився на Безансон як на заслання. В єпископа був дуже слабкий зір, але він надзвичайно любив рибні страви. Абат де Фрілер вибирав кісточки з риби, яку подавали монсеньйорові.

Жюльєн мовчки дивився на абата, що перечитував лист пана Пірара, коли раптом двері з шумом відчинились. Поквапливо увійшов лакей в розкішній лівреї. Тільки-но Жюльєн устиг обернутись до дверей, як помітив маленького старичка з наперсним хрестом; Жюльєн упав навколішки і розпростерся ниць; єпископ ласкаво усміхнувся йому і рушив далі. Вродливий абат пішов за ним, а Жюльєн залишився сам у вітальні; він міг на дозвіллі милуватися її благочестивими розкошами.

Єпископ безансонський, людина з розумом випробуваним, але не згаслим від довгих поневірянь у вигнанні, мав понад сімдесят п'ять років і дуже мало турбувався про те, що буде через десять років.

— Що це за семінарист з таким кмітливим поглядом, якого я щойно бачив? — спитав єпископ.— Хіба вони не мусять, за моїм статутом, спати в такий час?

— Ну, цей не засне, запевняю вас, монсеньйоре; він приніс велику новину — прохання про відставку єдиного янсеніста, що лишався у вашому єпископстві. Нарешті цей жахливий абат Пірар зрозумів, чого від нього хочуть.

— Ну що ж,— сказав єпископ, сміючись,— закладаюсь, що ви не знайдете йому гідної заміни. А щоб ви знали ціну таким людям, я запрошую його обідати на завтра.

Старший вікарій хотів докинути слівце з приводу вибору наступника, але прелат був не схильний в цю хвилину займатися справами і сказав йому:

— Перш ніж дати увійти другому, подивимось, як відходить цей. Покличте сюди семінариста: адже істина глаголить дитячими устами.

Жюльєна покликали. "Зараз мене допитуватимуть два інквізитори",— подумав він. Ніколи ще не почував він у собі такої відваги.

В ту хвилину, коли Жюльєн увійшов, два камер-лакеї, одягнуті краще, ніж сам пан Вально, роздягали монсеньйора. Перш ніж заговорити про абата Пірара, прелат схотів розпитати Жюльєна про його навчання. Він поставив Жюльєнові кілька запитань з догматики і був вражений. Потім прелат перейшов до класиків — до Вергілія, Горація, Ціцерона. "За ці імена,— подумав Жюльєн,— я дістав свій сто дев'яносто восьмий номер. Тепер мені нічого втрачати, спробуймо блиснути". Йому пощастило; прелат, сам чудовий знавець класиків, був у захопленні.

На обіді в префектурі одна дівчина, що користалася заслуженою славою, читала поему про Магдалину. Єпископу захотілося поговорити про літературу, і він скоро забув і про абата Пірара, і про всі справи, обговорюючи з семінаристом питання про те, багатим чи бідним був Горацій. Прелат цитував деякі оди, але іноді його зраджувала пам'ять, і Жюльєн негайно проказував з скромним виглядом всю оду. Єпископа особливо вразило те, що Жюльєн не виходив з тону звичайної розмови і читав два чи три десятки латинських віршів так вільно, ніби розповідав про події в семінарії. Вони довго розмовляли про Вергілія і Ціцерона. Нарешті прелат не міг відмовити собі в приємності похвалити молодого семінариста:

— Ви засвоїли знання якнайкраще.

— Ваше преосвященство,— сказав Жюльєн,— ваша семінарія може похвалитись сто дев'яносто сімома учнями, які значно більше гідні вашої високої похвали.

— Як це?— спитав прелат, здивований такою великою цифрою.

— Я можу підтвердити офіційними даними те, що мав честь сказати вашому преосвященству. На річних іспитах в семінарії я дістав сто дев'яносто восьмий номер саме за такі відповіді, якими зараз заслужив похвали монсеньйора.

— А-а, так це улюбленець абата Пірара! — вигукнув єпископ, сміючись і поглядаючи на пана де Фрілера.— Цього слід було чекати, але це чесна війна. Правда, друже мій,— додав він, звертаючись до Жюльєна, — вас збудили, щоб послати сюди?

— Так, ваше преосвященство. Я жодного разу не виходив з семінарії сам, за винятком того випадку, коли допомагав панові абату Ша-Бернару прикрашати собор в день свята Тіла господнього.

— Optime! — вимовив єпископ. — Так це ви, значить, виявили таку відвагу, укріпивши китиці з пір'я над балдахіном. Я щороку тремчу від думки, що через них може загинути людина. Друже мій, ви підете далеко; але я не хочу переривати вашої блискучої майбутньої кар'єри і заморити вас голодом.

І єпископ звелів принести бісквітів та малаги; Жюльєн віддав їм належне, а ще більше абат де Фрілер, бо він знав, що єпископ любить, коли при ньому їдять весело і з апетитом.

Прелат, надзвичайно задоволений таким вдалим закінченням вечора, спробував заговорити з Жюльєном про історію церкви, але помітив, що Жюльєн його не розуміє. Єпископ перейшов до морального стану Римської імперії епохи Костянтина. Кінець язичества відзначався таким саме духом неспокою й сумнівів, який в XIX сторіччі гнітить сумні й розчаровані душі. Але монсеньйор помітив, що Жюльєн нічого не знає про ту епоху, навіть не чув імені Таціта.

Коли прелат висловив своє здивування з цього приводу, Жюльєн щиросердо відповів, що такого автора не має в семінарській бібліотеці.

Я дуже радий це почути,— весело сказав єпископ.— Ви мене виводите з скрути, я вже десять хвилин шукаю способу віддячити вам за приємний вечір, який я так несподівано провів з вами. Я ніяк не думав, що зустріну вченого в одному з учнів моєї семінарії. Хоч це й не дуже канонічний подарунок, я все ж хочу подарувати вам Таціта.

Прелат звелів принести йому вісім томів у чудових палітурках і зволив власноручно написати на титульній сторінці першого тома кілька слів Жюльєнові Сорелю латинською мовою. Єпископ пишався гарним знанням латині.

Потім він сказав Жюльєну дуже серйозним тоном, зовсім відмінним від тону всієї попередньої розмови:

— Юначе, якщо ви будете розважливі, ви дістанете колись найкращу парафію в моєму єпископстві, і не за сто льє від мого єпископського палацу. Але треба бути розважливим.

Була північ, коли Жюльєн, глибоко здивований, вийшов з дому єпископа, навантажений томами Таціта.

Монсеньйор ані слова не сказав йому про абата Пірара. Жюльєна особливо здивувала надзвичайна ввічливість єпископа. Він не уявляв собі, що чемність може поєднуватися з такою природною гідністю. Його мимоволі вразив контраст, коли він побачив похмурого абата Пірара, що нетерпляче чекав його.

— Quid tibi dixerunt? (Що тобі сказали?) — гукнув він до Жюльєна голосно, помітивши його ще здаля.

Жюльєн почав, трохи плутаючись, передавати дслова єпископа латинського мовою.

— Говоріть по-французьки і повторіть слово в слово, що казав його преосвященство, нічого не додаючи і нічого не пропускаючи,— сказав колишній ректор семінарії своїм звичайним грубуватим тоном, без усякої чемності.

— Який дивний подарунок від єпископа молодому семінаристові! — промовив він, перегортаючи сторінки розкішного видання Таціта; золотий обріз його, здавалось, викликав у нього жах.

Пробила друга година ночі, коли, вислухавши дуже докладний звіт, він нарешті дозволив своєму улюбленому учневі повернутись до своєї кімнати.

— Залиште мені перший том вашого Таціта, з написом його преосвященства,— сказав він йому.— Цей латинський рядок буде після мого від'їзду вашим громовідводом у цьому домі. Erit tibi, fili mi, successor mens tanquam leo quaerens quem devoret. (Бо для тебе, сину мій, наступник мій буде як лютий лев, що шукає кого пожерти).

Другого ранку Жюльєн помітив щось незвичайне в манері, з якою до нього звертались товариші. Він ще більше замкнувся в собі. "Ось,— подумав він,— наслідок відставки пана Пірара; всі вже дізналися про неї, а мене вважають його улюбленцем. В їхній поведінці, певне, криється якесь єхидство". Але йому ніяк не вдавалося зрозуміти в чому, власне, воно виявляється. Навпаки, в очах усіх, кого він зустрічав у дортуарах, не було ніякої зненависті. "Що б це могло означати? Мабуть, якась пастка, будьмо насторожі". Нарешті маленький семінарист з Вер'єра сказав йому, сміючись:

— Cornelii Taciti opera omnia. (Повна збірка творів Корнелія Таціта).

Почувши це, всі навперебій почали вітати Жюльєна не тільки з розкішним подарунком монсеньйора, але й з двогодинною розмовою, якої він був удостоєний. Їм було відоме все, аж до найменших дрібниць.

Відтоді вже ніхто не заздрив йому; всі відверто підлещувались до нього. Абат Кастанед, який ще напередодні поводився з ним вкрай нахабно, взяв його під руку і запросив до сніданку.

Але доля наділила Жюльєна такою злощасною вдачею, що нахабство цих неотес його болісно ранило, а їхня ниця підлесливість замість вдоволення викликала в ньому лише огиду.

Десь опівдні абат Пірар покинув своїх учнів, звернувшись перед тим до них із суворим повчанням:

— Чи мрієте ви про мирські почесті,— казав він їм,— про переваги в суспільстві, чи вабить вас насолода панувати, зневажати закони й безкарно ображати кожного? Чи, навпаки, ви прагнете вічного спасіння? Досить навіть найменш встигаючому з вас розплющити очі, щоб ясно розрізнити ці два шляхи.

Як тільки абат пішов, благочестиві з конгрегації Святого серця Ісусова пішли в каплицю й заспівали "Te Deum". Ніхто в семінарії не поставився серйозно до промови колишнього ректора. "Він розлючений, що його усунули",— казали всі.

Серед семінаристів не знайшлося жодного простака, який повірив би, що людина добровільно може відмовитись від посади, яка давала їй змогу мати справи з крупними постачальниками.

Абат Пірар оселився в найкращому готелі в Безансоні і під приводом справ, яких у нього насправді не було, вирішив перебути там два дні.

Єпископ запросив його на обід і, бажаючи подражнити свого старшого вікарія де Фрілера, пильнував, щоб дати абату Пірару можливість відзначитися. Вони сиділи за десертом, коли з Парижа надійшла разюча звістка про призначення абата Пірара до розкішної Н-ської парафії за чотири льє до столиці. Добрий єпископ привітав його від

щирого серця. В усій цій історії він вбачав тонку гру; це його розвеселило, і він лишився найвищої думки про таланти абата, якому дав чудову атестацію латинською мовою і попросив замовкнути абата Фрілера, коли той дозволив собі висловити незадоволення.

Увечері єпископ пішов поділитись своїм захопленням з маркізою де Рюбампре. Вище безансонське товариство було вражене цією новиною. Не знали що й думати про причини такої незвичайної ласки. Абата Пірара вже бачили єпископом. Найхитріші гадали, що пан де Ла-Моль став міністром, і дозволили собі трохи посміятись з переможного вигляду, з яким абат де Фрілер з'являвся в салонах.

На другий день за абатом Піраром мало не ходили по вулицях; крамарі ставали на дверях своїх крамничок, коли він проходив, прямуючи у справах маркіза в суд. Там його вперше прийняли ввічливо.

Суворий янсеніст, обурений всім, що він виявив, допізна просидів, працюючи з адвокатами, яких він обрав для маркіза де Ла-Моля; потім він виїхав до Парижа. Він мав слабість сказати двом чи трьом своїм шкільним товаришам, які провели його до екіпажа і не могли намилуватись його гербами, що після п'ятнадцятилітнього управління семінарією він покидає Безансон з п’ятьмастами двадцятьма франками заощаджень. Друзі попрощалися з ним, обіймаючи його з сльозами на очах, але потім сказали один одному: "Добрий абат міг би обійтись без цієї зайвої брехні, це вже просто смішно!"

Ниці душі, засліплені любов'ю до грошей, нездатні були зрозуміти, що тільки в своїй високій щиросердості абат Пірар і черпав сили, потрібні для самотньої шестирічної боротьби з Марією Алакок,63 "Святим серцем Ісусовим", єзуїтами і своїм єпископом.

XXX. ЧЕСТОЛЮБЕЦЬ

Єдиний благородний титул — це титул герцога; маркіз — в цьому є щось смішне, та досить тільки вимовити герцог, всі мимоволі обертаються.

"Едінбурзький огляд"

Абата вразила благородна зовнішність і мало не жартівливий тон маркіза. А втім, майбутній міністр прийняв Пірара без усіх церемонних чемностей великого вельможі, на перший погляд, таких поштивих, а насправді образливих для того, хто їх розуміє. Це було б даремним гайнуванням часу, а маркіз грав надто важливу роль у серйозних справах, щоб витрачати час марно.

Вже півроку він вів інтригу, щоб добитися від короля і водночас від народу утвердження кабінету в новому складі, сподіваючись одержати в подяку за це герцогський титул.

Маркіз уже довгі роки марно вимагав від свого адвоката в Безансоні ясного й точного звіту про справи в Франш-Конте. Та як міг цей знаменитий адвокат пояснити маркізові те, чого він сам не розумів?

Чвертка паперу, яку йому подав абат, все роз'яснила.

— Дорогий абате,— сказав йому маркіз, покінчивши менш ніж за п'ять хвилин з усіма формулами ввічливості і запитаннями приватного характеру,— дорогий абате, незважаючи на весь мій видимий добробут, мені бракує часу, щоб серйозно звернути увагу на дві, здавалося б, дрібні, однак дуже важливі речі — сім'ю і справи. Я дбаю про становище моєї родини і маю щодо цього великі можливості. Я дбаю й про свої втіхи, і це мусить стояти на першому місці, принаймні на мою думку,— додав він, помітивши здивування в очах абата Пірара. Абат, хоч і був людиною розсудливою, остовпів, почувши, як одверто цей старий говорить про свої втіхи.

— Безперечно, і в Парижі є трудівники,— провадив далі вельможа,— але вони гніздяться десь на п'ятому поверсі, а коли я наближаю до себе одного з них, він наймає квартиру на другому поверсі, а дружина його призначає дні прийомів. Отже, праці кінець, і всі його зусилля спрямовані тільки на те, щоб стати світською людиною або удавати таку; це в них єдиний клопіт з тої хвилини, коли їм забезпечено шматок хліба.

Для всіх моїх процесів, точніше кажучи, для кожного з них окремо, я маю спеціальних адвокатів, які просто надриваються на роботі; ще вчора один з них помер від сухот. Але для моїх справ взагалі,— чи повірите ви, пане,— от уже три роки, як я втратив надію знайти людину, що, взявшись вести моє листування, була б ласкава приділяти хоч трохи уваги до того, що вона робить. А втім, все це тільки передмова.

Я вас поважаю і насмілюсь додати, хоч і бачу вас вперше,— люблю. Хочете бути моїм секретарем і одержувати за це вісім тисяч франків або вдвоє більше? Присягаюся вам, що я на цьому ще виграю, і я беру на себе залишити за вами вашу прекрасну парафію до того дня, коли нам з вами захочеться розійтись.

Абат відмовився; але наприкінці розмови, коли він побачив, у якому скрутному становищі перебуває маркіз, йому спала на думку одна пропозиція.

— Я залишив у семінарії одного бідолашного юнака, якого, коли не помиляюсь, будуть там жорстоко переслідувати. Якби він був простим послушником, його давно б засадили in pace.64 До цього часу юнак вивчав тільки латинь і святе письмо; та може статись, що колись він виявить великі таланти проповідника або пастиря душ. Не знаю, що з нього буде, але в ньому є божа іскра, він може піти далеко. Я мав на думці передати його нашому єпископові, якби в нас був такий, що ставився б до людей і до справ так, як ви.

— А якого походження цей ваш юнак? — спитав маркіз.

— Кажуть, що він син тесляра з наших гір, але я думаю, що це скоріше незаконний син якогось багатія. Якось я бачив, він дістав анонімного чи підписаного вигаданим ім'ям листа з чеком на п'ятсот франків.

— А! Це Жюльєн Сорель,— сказав маркіз.

— Звідки ви знаєте його ім'я? — спитав здивований абат і почервонів від свого запитання.

— Ну, цього я вам не скажу,— відповів маркіз.

— Так ось,— продовжував абат,— ви могли б спробувати зробити собі з нього секретаря; він енергійний, розумний, одне слово — варто спробувати.

— Чому ж ні? — сказав маркіз.— Але, можливо, це така людина, що поласиться на хабара від префекта поліції або ще когось і шпигуватиме за мною? Таке моє єдине заперечення.

Після того, як абат Пірар заспокоїв його прихильним відзивом про Жюльєна, маркіз витяг тисячофранковий банкнот:

— Пошліть Жюльєнові Сорелю цю подорожню; хай він приїде.

— Видно, пане що лише завдяки життю в Парижі у вас збереглися такі приємні ілюзії,— мовив абат Пірар.— Ви стоїте настільки високо, що не знаєте, яка тиранія тяжить над нами, бідними провінціалами, а особливо над священиками, котрі не дружать з єзуїтами. Жюльєна Сореля не схочуть відпустити, знайдуть для цього найхитріші відмовки, скажуть, що він хворий, що листи загубились на пошті і таке інше.

— Я візьму цими днями від міністра листа єпископові,— сказав маркіз.

— Я забув зробити одне застереження,— сказав абат,— цей юнак хоч і дуже низького походження, але гордий, і з нього не буде ніякої користі, якщо ви зачепите його самолюбство; ви зробите його тупицею.

— Це мені подобається,— сказав маркіз,— я зроблю його товаришем мого сина; цього досить?

Невдовзі Жюльєн дістав листа, написаного незнайомою рукою, із штемпелем міста Шалон; в листі був чек на ім'я одного безансонського торговця і наказ Жюльєнові негайно вирушати до Парижа. Лист був підписаний вигаданим ім'ям, але, розгорнувши його, Жюльєн затремтів: зелений листочок упав йому до ніг. Це був знак, про який вони умовились з абатом Піраром.

Менше ніж через годину Жюльєна покликали до єпископа, де він був прийнятий з справді батьківською ласкавістю. Весь час цитуючи Горація, монсеньйор у вишуканих висловах привітав Жюльєна з прекрасним майбутнім, яке відкривалось перед ним у Парижі, чекаючи, очевидно, почути в подяку деякі роз’яснення з цього приводу. Але Жюльєн нічого не міг йому сказати хоч би тому, що й сам нічого не знав, і його преосвященство пройнявся до нього великою повагою. Один з священиків при єпископстві написав до мера, і той поспішив власноручно принести підписану подорожню, в якій було залишене чисте місце для імені подорожнього.

Близько дванадцятої години ночі Жюльєн з'явився до Фуке. Цей розважливий хлопець був більше здивований, ніж зачарований тими перспективами, що, здавалося б, відкривались перед його другом.

— Все це кінчиться тим,— мовив цей прихильник лібералів,— що ти посядеш якесь урядове місце, і це змусить тебе вчинити щось таке, за що тебе паплюжитимуть газети. Я тут почую про тебе тільки тоді, коли ти там осоромишся. Пам'ятай, що навіть з фінансової точки зору краще заробляти сто луїдорів на чесній торгівлі деревом і бути самому собі

господарем, ніж діставати чотири тисячі франків від уряду, хоч би його очолював сам цар Соломон.

Але Жюльєн побачив у міркуваннях Фуке тільки доказ обмеженості сільського обивателя. Адже нарешті для Жюльєна настав час виступити на арені великих подій. Його не вабила надійна забезпеченість, він прагнув широких перспектив. В Жюльєновій душі не було ані найменшого страху перед голодом. Щастя їхати в Париж, населений, як йому здавалось, людьми дотепними, дуже лицемірними, спритними інтриганами, але такими ж чемними, як безансонський і агдський єпископи,— це щастя затьмарювало все в його очах. Він сказав своєму другові, що не має змоги сам вирішувати, а мусить коритись абатові Пірару.

На другий день, десь опівдні, він прибув у Вер'єр, відчуваючи себе найщасливішою людиною в світі: він сподівався побачитись із пані де Реналь. Але перш за все він пішов до свого покровителя, доброго абата Шелана. Той зустрів його суворо.

— Чи ви вважаєте себе у якійсь мірі зобов'язаним мені? — сказав йому пан Шелан, навіть не відповівши на привітання.— Ви зараз поснідаєте зі мною, а тим часом вам наймуть іншого коня і ви виїдете з Вер'єра, не побачившись ні а ким.

— Слухати — значить коритись,— відповів Жюльєн з міною семінариста. І далі в їхній розмові не згадувалося вже ні про що, крім теології і латинського письменства.

Він скочив на коня, проїхав льє і опинився на узліссі. Обдивившись навколо і переконавшись, що нікого нема, він заглибився в ліс. Коли зайшло сонце, він відіслав коня назад, потім зайшов до якогось селянина: той згодився продати йому драбину і донести її до гаю над Алеєю Вірності у Вер'єрі.

— Я нещасний рекрут втікач...— сказав він, прощаючись.

— Або контрабандист,— сказав селянин,— та дарма! Яке мені діло! За драбину мені добре заплачено, та й сам я бував у бувальцях!

Ніч була темна. О першій годині Жюльєн із своєю драбиною на плечах увійшов у Вер'єр. Він опустився якомога швидше у русло струмка, що протікав через розкішні сади пана де Реналя між двома мурами футів по десять заввишки. Жюльєн легко виліз на мур по драбині. "Як мене зустрінуть сторожові собаки? — подумав він.— Від цього залежить усе". Собаки загавкали і кинулись на нього. Але Жюльєн тихенько свиснув, і вони почали до нього лащитись.

Сходячи вгору з тераси на терасу, хоч усі хвіртки були замкнуті, він легко дістався до місця під вікном спальні пані де Реналь, яке виходило в сад на висоті якихось восьми або десяти футів над землею.

У віконницях був невеличкий отвір у вигляді серця, добре знайомий Жюльєнові. На превеликий його смуток, у цьому отворі не видно було світла нічника.

"Боже праведний! — подумав він.— Пані де Реналь, не ночує в цій кімнаті. Де ж вона спить? Сім'я у Вер'єрі, бо собаки тут; але в цій кімнаті без нічника я можу натрапити на самого пана де Реналя або на когось чужого,— ото буде скандал!"

Найобачніше було б відступити, але Жюльєн не міг і подумати про це. "Якщо там хтось інший, я щодуху втечу, а драбину покину. Але якщо це вона, як вона прийме мене? Адже вона вдалася до покути, до найглибшої побожності, в цьому немає сумніву; але все-таки вона згадує мене, бо недавно писала мені". Це останнє міркування примусило Жюльєна зважитись.

З трепетом у серці, але з твердим рішенням загинути або побачитися з нею він став кидати у віконницю дрібні камінчики; ніякої відповіді. Він приставив драбину поруч з вікном і сам постукав у віконницю, спочатку тихенько, потім дужче. "Хоч як зараз темно, але мене дуже легко можуть підстрелити з рушниці",— подумав Жюльєн. Ця думка перетворила його шалену витівку в справу доблесті.

"Або в цій кімнаті сьогодні нікого немає,— вирішив Жюльєн,— або, якщо там хтось є, він уже прокинувся. Отже, нема чого церемонитись. Треба тільки, щоб не почули ті, що сплять в інших кімнатах".

Він спустився вниз, притулив драбину під самою віконницею, знову виліз на неї і, просунувши руку в отвір в формі серця, скоро намацав дріт, прив'язаний до гачка, що замикав віконниці. Він потяг за дріт; з невимовною радістю відчув, що ніщо не держить віконниць і вони піддаються його зусиллям. "Треба відчиняти помалу і подати голос, щоб вона пізнала мене". Він відчинив віконницю настільки, щоб просунути голову і тихенько повторив кілька разів: "Це друг".

Прислухавшись, Жюльєн переконався, що ніщо не порушує глибокої тиші цієї кімнати. Справді, ніякого нічника, хоч би напівзгаслого, не було на каміні. Це була дуже погана ознака.

"Коли б хто не вистрілив!" Він трохи подумав, потім наважився стукнути пальцем в шибку: ніякої відповіді; він постукав дужче. "Хоч би довелося розбити шибку, треба довести діло до кінця". Він стукав уже дуже сильно, і тут йому здалося, що серед непроглядної темряви в кімнаті рухається якась біла тінь. Нарешті сумніву вже більше не лишалось: Жюльєн бачив тінь, що надзвичайно повільно наближалась до вікна. І раптом він побачив щоку, яка притулилась до шибки перед його оком.

Жюльєн здригнувся і трохи відсунувся. Але ніч була така темна, що навіть на такій відстані він не міг розібрати, чи це була пані де Реналь. Він

боявся, щоб вона не скрикнула з переляку. Було чути, як собаки блукають і приглушено гарчать під його драбиною.

— Це я,— повторив він досить голосно,— ваш друг.

Ніякої відповіді; біла примара зникла.

— Мені треба поговорити з вами, згляньтесь, відчиніть мені, я такий нещасний! — І він застукотів так, що мало не розбив шибки.

Почувся тихий короткий звук: клацнувши, повернувся віконний шпінгалет. Жюльєн штовхнув вікно і легко скочив у кімнату.

Біла примара відходила, він схопив її за плечі,— це була жінка. Всі його сміливі наміри вмить зникли. "Якщо це вона,— що вона скаже?" Що з ним зробилося, коли з легкого її крику він зрозумів, що це справді пані де Реналь!

Він стиснув її в обіймах; вона вся тремтіла, і в неї ледве вистачило сил відштовхнути його:

— Нещасний, що ви робите!

Голос її уривався, вона ледве могла вимовити ці слова; Жюльєн відчув у них найщиріше обурення.

— Я прийшов до вас після чотирнадцяти місяців жахливої розлуки.

— Ідіть геть, облиште мене цієї ж миті. Ах, пане Шелан, чому ви не дозволили мені написати йому? Я б не допустила цього лиха! — Пані де Реналь відштовхнула його з неймовірною для неї силою.— Я каюсь у своєму злочині; господь змилосердився й просвітив мене,— повторювала вона тремтячим голосом.— Ідіть! Тікайте!

— Після чотирнадцяти місяців суцільних страждань я, звичайно, не піду звідси, не поговоривши з вами. Я хочу знати, як ви жили цей час. Ах! Я так любив вас! Невже я навіть не заслужив вашої довіри... я хочу знати все.

Як не опиралася пані де Реналь, цей владний голос підкорив її серце. Жюльєн, що весь час пристрасно стискав її в обіймах, не даючи їй визволитись, тепер відпустив її. Це трохи заспокоїло пані де Реналь.

— Я втягну драбину,— сказав Жюльєн,— щоб вона не викрила нас, якщо хто-небудь із слуг прокинувся від шуму й обходить дім.

— Ні, ні, йдіть, ідіть, зовсім,— казала вона йому з щирим гнівом.— Мені однаково, що скажуть люди. Господь бог бачить цю жахливу сцену, яку я мушу терпіти, і покарає мене за це. Ви підло користуєтесь почуттям, яке в мене колись було до вас, але якого вже немає. Чуєте, пане Жюльєн?

Він втягав драбину дуже повільно, щоб не наробити шуму.

— А чоловік твій — у місті? — спитав він не для того, щоб її подражнити, а просто піддаючись давній звичці.

— Не говоріть зі мною так, благаю вас, а то я покличу чоловіка. Я вже й так тяжко завинила, що не вигнала вас, незважаючи ні на що. Мені просто шкода вас,— сказала вона, сподіваючись вразити цим його гордість, дуже чутливу, як вона знала.

Небажання пані де Реналь звертатись до нього на "ти", її жорстока рішимість остаточно порвати зв'язок, який єднав їх раніше і в який ще вірив Жюльєн, довела до нестями любовну жагу, що палала в його серці.

— Як? Невже це можливо, що ви мене більше не любите — мовив він щирим голосом, що наче йшов з глибини серця; важко було лишатись до нього байдужою.

Вона не відповіла, і Жюльєн раптом гірко заплакав. Справді, в нього не було сил говорити.

— Значить, мене навіки забула єдина істота, що любила мене за все моє життя! Навіщо ж тоді жити?

Вся його мужність покинула його тепер, коли він переконався, що йому не загрожує небезпека зустрітися з чоловіком; все зникло з його серця, крім кохання.

Жюльєн довго плакав у тиші. Потім узяв її руку, вона хотіла її вирвати, але після кількох майже конвульсивних рухів перестала пручатись. В кімнаті було зовсім темно; вони сиділи поруч на ліжку пані де Реналь.

"Як це не схоже на те, що було чотирнадцять місяців тому,— подумав Жюльєн; і сльози його полилися з подвоєною силою.— Виходить, розлука й справді вбиває у льодини всі почуття!"

— Скажіть, благаю вас, що з вами сталося? — спитав нарешті Жюльєн, відчуваючи ніяковість від мовчання, голос його тремтів від сліз.

— Певна річ,— відповіла пані де Реналь сухо, і в голосі її Жюльєнові почулось щось жорстоке й докірливе,— про моє падіння стало відомо всім у місті, коли ви поїхали. Ви поводились так необачно на кожному кроці! Через деякий час, — я тоді була у розпачі, шановний пан Шелан прийшов до мене. Він дуже довго й марно домагався, щоб я призналась йому. Нарешті він надумався повезти мене в ту саму церкву в Діжоні, де я дістала перше причастя. Там він наважився першим заговорити зі мною...— Сльози перервали мову пані де Реналь.— Яка це була ганьба! Я призналась у всьому. Цей добрий священик був милосердний, він не

накинувся на мене з обуренням, він журився разом зі мною. В той час я писала вам щодня, але не наважувалась посилати вам ці листи; я їх старанно ховала і, коли мені ставало надто тяжко, я зачинялась у себе в кімнаті і перечитувала їх. Кінець кінцем пан Шелан настояв на тому, щоб я їх віддала йому. Кілька листів, написаних трошки обачніше, було надіслано вам. Ви не відповіли мені.

— Ніколи, клянусь тобі, я не одержував від тебе в семінарії жодного листа.

— Боже праведний! Хто ж їх перехопив?

— Уяви собі, який я був нещасний! Поки я не побачив тебе в соборі, я не знав, чи ти ще жива.

— Господь зглянувся наді мною, дав мені зрозуміти, який гріх я вчинила перед ним, перед моїми дітьми, перед чоловіком,— продовжувала пані де Реналь.— Чоловік мій ніколи не любив мене так, як ви мене любили, думалося мені тоді...

Жюльєн кинувся їй на груди, просто від надміру почуттів, не тямлячи себе. Але пані де Реналь відштовхнула його і продовжувала твердо:

— Мій шановний друг, пан Шелан, пояснив мені, що, одружившись з паном де Реналем, я зобов'язалась віддати йому всі свої почуття, навіть ті, яких я ще тоді не знала і яких ніколи не переживала до тієї фатальної зустрічі... Після того, як я пожертвувала листами, такими дорогими для мене, життя моє минало хоч не щасливо, але принаймні досить спокійно. Не порушуйте ж мого спокою; будьте мені другом... кращим моїм другом.

Жюльєн вкривав її руки поцілунками; вона чула, що він все ще плаче.

— Не плачте, ви завдаєте мені болю... Розкажіть тепер, що ви робили. — Жюльєн не міг говорити.— Я хочу знати, як ви жили в семінарії,— повторила вона,— а потім ви підете.

Не думаючи про те, що говорить, Жюльєн розповідав про нескінченні інтриги і заздрощі, на які спочатку натрапив, потім про своє спокійніше життя після того, як його призначили репетитором.

— Саме тоді,— додав він,— після вашої довгої мовчанки, якою ви, звичайно, хотіли показати мені те, що я тепер надто добре бачу: що ви мене не любите, що вам байдуже до мене... (пані де Реналь стиснула його руки) — саме тоді ви переслали мені п'ятсот франків.

— Ніколи не пересилала! — сказала пані де Реналь.

— Це був лист із паризьким штемпелем, підписаний "Поль Сорель", щоб відхилити всяку підозру.

Вони почали робити різні припущення про те, хто б міг послати того листа. Атмосфера дещо змінилася. Пані де Реналь і Жюльєн непомітно перейшли від піднесеного тону до дружньої, сердечної розмови. В темряві вони не бачили одне одного, але звук голосу пояснював усе. Жюльєн тихенько обняв стан своєї подруги; це був ризикований жест. Вона спробувала відштовхнути Жюльєнову руку, але в цю хвилину він досить спритно відвернув її увагу якоюсь цікавою подробицею своєї розповіді. Про руку ніби забули, і вона залишилась там, де була.

Після безлічі всіляких припущень про лист з п'ятьмастами франків Жюльєн знов став розповідати. Він потроху опанував себе, змальовуючи своє минуле життя, яке так мало цікавило його в порівнянні з тим, що він переживав зараз. Він думав тільки про те, як закінчиться це побачення. "Ви повинні йти",— час від часу уривчасто повторювали йому.

"Яка ганьба, якщо мене виженуть! Спогад про це отруїть все моє життя,— казав він собі.— Ніколи вона вже мені не напише. Бог знає, чи повернусь я коли-небудь сюди".

З цієї хвилини почуття солодкого раювання від близькості коханої зникло з Жюльєнового серця. Сидячи поруч з жінкою, яку він обожнював, майже стискаючи її в обіймах в тій самій кімнаті, де колись зазнав найбільшого щастя, угадуючи в пітьмі, що пані де Реналь плаче, відчуваючи з поруху її грудей, що вона насилу стримує ридання, Жюльєн, на своє лихо, перетворився на політика, майже такого холодного і обачного, яким він був у семінарському дворі, коли бачив, як хтось із сильніших товаришів готує йому якусь каверзу. Жюльєн навмисне розтягав своє оповідання, описував їй безрадісне життя, яке він провадив після того, як покинув Вер'єр. "Значить,— думала пані де Реналь,— після цілого року розлуки і навіть не маючи змоги знати, чи пам'ятають його, в той час, як я намагалась забути його, він тільки й думав про щасливі дні у Вержі".

Її душили ридання. Жюльєн помітив, що розповідь його досягає мети. Він вирішив вдатись до останнього заходу і швидко перейшов до листа, одержаного з Парижа.

— І я розпрощався з його преосвященством.

— Як! Ви не повернетесь у Безансон? Ви покидаєте нас назавжди?

— Так,— відповів Жюльєн рішуче,— так, я покидаю цей край, де мене забула та, котру я кохав понад усе в житті. І я більше ніколи не повернуся сюди. Я їду в Париж.

— Ти їдеш у Париж! — голосно скрикнула пані де Реналь.

Вона мало не захлиналась від сліз, і в її голосі бриніло нестримне хвилювання. Жюльєн тільки й чекав такого заохочення: тепер він міг

спробувати останній засіб, яким до цього часу боявся зіпсувати все. До цього вигуку він, не бачачи її обличчя в темряві, зовсім не знав, яке враження йому вдалося справити. Тепер Жюльєн не вагався: страх перед докорами сумління допоміг йому цілком опанувати себе; він підвівся й холодно промовив:

— Так, пані, я покидаю вас назавжди, будьте щасливі, прощайте.

Він зробив кілька кроків до вікна, він уже відчиняв його. Пані де Реналь кинулась до Жюльєна і впала йому на груди.

Так після тригодинної розмови Жюльєн домігся того, чого так палко бажав протягом перших двох годин. Якби ця пристрасна ніжність, що заглушила каяття пані де Реналь, пробудилася була трохи раніше, Жюльєн був би на сьомому небі від щастя, але після боротьби й хитрування він відчував лише задоволення від перемоги. Жюльєн захотів неодмінно, незважаючи на всі протести коханої, засвітити нічник.

— Невже ти хочеш,— казав він їй,— щоб у мене не лишилося згадки про тебе? А кохання, що сяє в твоїх чарівних очах,— невже воно навіки втрачене для мене? Невже я не побачу твоїх прекрасних білих рук? Подумай, що я покидаю тебе, може, надовго.

Згадавши про розлуку, пані де Реналь знову вмилася слізьми і вже ні в чому не могла відмовити Жюльєнові. Але ранкова зоря вже чітко окреслювала контури ялин на горах на схід від Вер'єра. Замість того, щоб тікати, Жюльєн, сп'янівши від пристрасті, став просити пані де Реналь дозволу перебути цілий день в її кімнаті і піти тільки наступної ночі.

— А чом би й ні? — відповіла пані де Реналь.— Після того, як я вдруге й безповоротно впала, в мене не лишилося ніякої поваги до себе. Видно, це моє горе на все життя,— і вона захоплено пригорнула коханого до свого серця.— Чоловік мій тепер не такий, як раніше, в нього сильна підозра, він думає, що я його перехитрила в усій цій історії, і дуже лютий

на мене. Якщо він почує найменший шум, я пропала, він вижене мене як останню негідницю, та я така й є.

— Ах! Ось вони, повчання пана Шелана,— мовив Жюльєн,— ти б не стала зі мною так говорити до мого злощасного від'їзду в семінарію. Тоді ти любила мене!

Жюльєн був одразу ж нагороджений за холоднокровність, з якою вимовив ці слова: він побачив, як його подруга миттю забула про небезпеку, яка їй загрожувала від чоловіка, бо її лякала далеко більша небезпека — сумніви Жюльєна щодо її кохання. День розгорявся швидко і заливав кімнату яскравим світлом. Жюльєн упивався втіхами задоволеної гордості, бачачи в своїх обіймах, мало не біля своїх ніг, цю чарівну жінку, єдину, яку він кохав і яка за кілька годин до того була пройнята тільки страхом перед грізним богом і всім своїм єством віддана своєму обов'язку. Вся її рішучість, підкріплена стійкістю, що не зраджувала її на протязі цілого року не могла встояти проти його мужності.

Скоро в домі почався рух, і пані де Реналь стривожила одна обставина, про яку вона раніше не подумала.

— Ця злюка Еліза зайде до мене. Що робити з цією довжелезною драбиною? — сказала вона своєму коханому,— Де сховати її? Я віднесу її на горище,— скрикнула вона раптом з якимсь завзяттям.

— Ось тепер я пізнаю тебе, такою ти була раніше,— захоплено сказав Жюльєн.— Але для цього треба пройти через кімнату лакея.

— Я залишу драбину в коридорі, покличу лакея й дам йому яке-небудь доручення.

— Придумай, що йому сказати, якщо він, проходячи коридором, помітить драбину.

— Добре, ангеле мій,— сказала пані де Реналь, цілуючи його.— А ти швиденько сховайся під ліжко, якщо без мене сюди зайде Еліза.

Жюльєна здивували ці несподівані веселощі. "Значить,— подумав він,— близькість реальної небезпеки не лише не лякає, а, навпаки, звеселяє її, бо вона забуває про своє каяття. Яка висока душа в цієї жінки! Є чим пишатись, пануючи над таким серцем!" Жюльєн був у захваті.

Пані де Реналь підняла драбину, що була явно заважка для неї. Жюльєн хотів допомогти їй; він милувався її гнучким станом, що аж ніяк не свідчив про велику силу,— коли раптом, без будь-якої допомоги, вона схопила драбину і винесла її так легко, наче це був стілець. Вона швидко піднялася з нею в коридор четвертого поверху і поклала вздовж стіни, потім покликала слугу і, щоб дати йому час одягтися, пішла на голубник. Коли вона хвилин через п'ять повернулась у коридор, драбини там уже не було. Куди ж вона поділася? Якби Жюльєна вже не було в домі, це зовсім не стурбувало б її. Але зараз, якщо її чоловік побачить цю драбину! Страшно подумати, до чого це призведе. Пані де Реналь кинулась шукати її скрізь. Нарешті вона знайшла драбину під дахом, куди приніс її і навіть, очевидно, сховав лакей. Це було щось дивне, й іншим часом вона дуже стривожилася б.

"Чи не однаково мені,— подумала вона,— що може трапитись через добу, коли Жюльєна вже тут не буде? Все тоді стане для мене безперервним жахом і каяттям".

В пані де Реналь майнула неясна думка, що для неї це буде смерть,— та що з того! Після такої розлуки,— вона думала, що назавжди! — доля повернула їй Жюльєна, вона знову з ним, а те, що він зробив, щоб добратись до неї, доводить, як він кохає її.

Вона розповіла Жюльєнові про пригоду з драбиною.

— Що я відповім чоловікові, якщо слуга скаже йому про драбину? — Вона на хвилину замислилась.— Їм потрібно буде не менше доби, щоб знайти селянина, який продав її тобі.— І, кинувшись в обійми Жюльєна, судорожно стискаючи його, пані де Реналь скрикнула: — Ах, умерти, вмерти б отак! — І вона палко обціловувала його.— Та все ж я не хочу, щоб ти помер з голоду,— додала вона, сміючись.— Ходімо, я сховаю тебе в кімнаті пані Дервіль, вона завжди замкнена на ключ.— Пані де Реналь постояла на варті в кінці коридору, поки Жюльєн перебіг у кімнату пані Дервіль.

— Ні в якому разі не відчиняй, якщо постукають,— сказала вона, замикаючи його на ключ,— зрештою, стукати можуть хіба що діти, пустуючи в коридорі.

— Приведи їх у сад проти вікна,— попрохав Жюльєн,— дай мені радість побачити, почути їх.

— Добре, добре,— крикнула пані де Реналь, виходячи.

Незабаром вона повернулась з апельсинами, бісквітами, пляшкою малаги; поцупити хліба їй не вдалося.

— Що робить твій чоловік? — спитав Жюльєн.

— Пише якісь угоди з селянами.

Вже вибило восьму годину, в домі почалася звичайна ранкова метушня. Якби пані де Реналь не з'явилась, її почали б скрізь шукати, отже, їй довелося покинути Жюльєна. Але скоро вона повернулась і, забувши всяку обережність, принесла йому чашку кави,— вона боялася, щоб Жюльєн не помер з голоду. Після сніданку вона зуміла привести дітей під вікна кімнати пані Дервіль. Жюльєнові здалося, що вони дуже виросли, але стали якісь звичайні, схожі на інших; а втім, можливо, він змінився сам. Пані де Реналь заговорила з дітьми про Жюльєна; старший

дуже приязно згадував свого колишнього вчителя й жалкував, що його немає, але менші хлопчики, виявилось, майже зовсім забули його.

Пан де Реналь того ранку не виходив з дому; він безперервно ходив сходами вгору і вниз, сновигав по всьому будинку, заклопотаний угодами з селянами, яким продавав картоплю. Аж до обіду пані де Реналь не могла знайти ні хвилини, щоб відвідати свого в'язня. Коли обід був поданий, їй спало на думку крадькома принести йому тарілку гарячого супу. І саме тоді, коли пані де Реналь тихенько підходила до дверей його кімнати, обережно несучи тарілку з супом, вона зіткнулась віч-на-віч з тим самим лакеєм, що вранці сховав драбину. Він теж тихенько скрадався коридором, здавалося, до чогось прислухаючись. Мабуть, Жюльєн необережно походжав по кімнаті. Лакей пішов, трохи зніяковівши. Пані де Реналь сміливо ввійшла до Жюльєна. Ця зустріч з лакеєм дуже сполошила його.

— Ти боїшся! — мовила вона йому.— А я готова зараз зустріти яку завгодно небезпеку — і оком не змигну. Я боюся тільки одного — тієї хвилини, коли залишуся сама після того, як ти підеш,— і вона вибігла з кімнати.

"Ах! — вигукнув Жюльєн у захваті.— Докори сумління — ось єдина небезпека, яка лякає цю високу душу!"

Нарешті настав вечір. Пан де Реналь пішов у казино. Його дружина сказала, що в неї жахлива мігрень, пішла до себе в кімнату, поспішила вислати Елізу й швиденько підвелась, щоб випустити Жюльєна.

Виявилось, що він і справді вмирає з голоду. Пані де Реналь пішла в буфетну по хліб. Раптом Жюльєн почув голосний зойк: пані де Реналь повернулась і розповіла йому, що зайшла в темряві в буфетну і, тільки простягла руку до буфета, в якому ховали хліб, як торкнулась плеча якоїсь жінки. Це була Еліза, і її зойк почув Жюльєн.

— Що вона там робила?

— Цукерки, мабуть, крала або шпигувала за нами,— відповіла лані де Реналь з цілковитою байдужістю.— Але, на щастя, я знайшла паштет і велику хлібину,

— А тут у тебе що? — спитав Жюльєн, показуючи на кишені її фартуха.

Пані де Реналь зовсім забула, що з самого обіду вони напхані хлібом.

Жюльєн стиснув її в палких обіймах; ніколи не здавалась вона йому такою вродливою. "Навіть у Парижі,— невиразно промайнуло в його голові,— я ніколи не зможу зустріти благороднішої натури". В ній відчувалась несміліcть жінки, не звиклої до подібних хитрощів, і разом з тим справжня мужність людини, яку може злякати тільки зовсім інша, далеко грізніша небезпека.

Жюльєн з великим апетитом вечеряв, а подруга його жартувала з приводу цих простих страв, бо їй було страшно перейти до серйозної розмови. Раптом хтось щосили заторгав двері. Це був пан де Реналь.

— Чого ти там замкнулась? — кричав він.

Жюльєн ледве встиг сховатися під диван.

— Що це таке? Ви одягнені,— сказав пан де Реналь, увіходячи,— ви вечеряєте, а двері замкнули на ключ!

В звичайних умовах таке запитання чоловіка, зроблене надзвичайно різко, збентежило б пані де Реналь, але тепер вона знала, що її чоловікові досить лише нахилитись, щоб побачити Жюльєна, бо пан де Реналь сів на той самий стілець, на якому тільки що сидів Жюльєн, прямо напроти дивана.

Пані де Реналь послалася на свою мігрень. Він почав докладно розповідати їй, яким чином йому вдалося виграти у казино партію на більярді ("Партію в дев'ятнадцять франків, уяви собі тільки!" — казав чоловік),— і раптом вона помітила на стільці, за три кроки від них, Жюльєнів капелюх. Її самовладання стало ще більшим, вона почала роздягатися, вибрала хвилину і, швидко пройшовши за спиною чоловіка, кинула свою сукню на стілець з капелюхом.

Нарешті пан де Реналь пішов. Пані де Реналь попросила Жюльєна ще раз розповісти їй про своє життя в семінарії.

— Вчора я тебе не слухала; поки ти говорив, я думала тільки про те, як би мені зібратися з силами й прогнати тебе.

Пані де Реналь поводилася вкрай необачно. Вони розмовляли голосно; була, мабуть, вже друга година ночі, коли їх перервав несамовитий стук у двері. Це знов був пан де Реналь.

— Мерщій відчиніть, в домі злодії,— кричав він.— Сен-Жан знайшов цього ранку їхню драбину.

— Ось і кінець усьому! — скрикнула пані де Реналь, кидаючись в обійми Жюльєна.— Він уб'є нас обох, він не вірить, що це злодії! Я умру в твоїх обіймах, така щаслива в смерті, якою ніколи не була в житті!

Вона нічого не відповідала чоловікові, що лютував за дверима, і палко цілувала Жюльєна.

— Врятуй матір Станіслава,— сказав він їй з владним поглядом.— Я стрибну у двір з вікна твоєї туалетної і сховаюсь у саду, собаки мене впізнали. Згорни в клунок мій одяг і кинь його в сад, як тільки можна буде. Поки що хай виламують двері. Не признавайся ні в чому,— я тобі забороняю; краще хай він підозрює, ніж дізнається про все.

— Ти розіб'єшся на смерть! — Така була її єдина відповідь і єдина турбота.

Вона підійшла разом з ним до вікна туалетної; потім старанно сховала його одяг. І тільки після цього відчинила своєму чоловікові, що кипів від люті. Він оглянув спальню і туалетну і, не сказавши ні слова, пішов. Жюльєнів одяг був кинутий з вікна, він схопив його й щодуху побіг через сад униз до річки.

Раптом над вухом його просвистіла куля і зараз же пролунав рушничний постріл.

"Це не пан де Реналь,— подумав він,— той стріляє не так влучно". Собаки мовчки бігли поряд з ним; друга куля, певно, влучила в лапу одного з них, бо він жалібно заскавчав. Жюльєн перескочив через мур однієї з терас, зробив кроків з півсотні під її захистом і знов кинувся бігти в іншому напрямку. Він почув голоси, що перегукувались, і виразно розглядів свого ворога, лакея, що цілився з рушниці; якийсь селянин по той бік саду теж заходився стріляти, але Жюльєн уже стояв на березі Ду й одягався.

Через годину він був уже на відстані льє від Вер’єра, на женевській дорозі. "Якщо в них справді є підозра,— подумав Жюльєн, — вони кинуться ловити мене на шляху в Париж".

ЧАСТИНА ДРУГА

Вона негарна, не нарум’янена.

Сент-Бев

І. ВТІХИ СІЛЬСЬКОГО ЖИТТЯ

O rus, quando ego te adspiciam!

— Ви, пане, певне, чекаєте поштових на Париж? — сказав Жюльєнові власник готелю, де він спинився поснідати.

— Сьогодні не вдасться — поїду завтра, мені байдуже,— відповів Жюльєн.

Він удавав цілковиту байдужість. В цей час прибула поштова карета, в якій було два вільні місця.

— Як! Невже це ти, сердега Фалькоз! — вигукнув подорожній, що їхав з Женеви, до другого, що сідав у карету разом з Жюльєном.

— А я думав, що ти влаштувався десь біля Ліона,— сказав Фалькоз,— у якій-небудь чарівній долині на берегах Рони.

— Влаштувався! Тікаю звідти!

— Що ти кажеш! Ти, Сен-Жіро, з твою статечною зовнішністю — і раптом умудрився стати злочинцем? — сказав Фалькоз, сміючись.

— Слово честі,— майже так і є! Я тікаю від цього осоружного провінційного життя. Я, ти знаєш, люблю лісову свіжість і спокій ланів. Ти мені часто докоряв за романтизм. Ніколи в житті я й слухати не хотів про політику, але саме вона мене й вигнала звідти.

— А до якої ж партії ти належиш?

— Ні до якої, і саме це мене погубило. Ось тобі вся моя політика: я люблю музику, живопис; гарна книга — це для мене ціла подія. Мені незабаром мине сорок чотири роки. Скільки мені залишилося жити? П'ятнадцять, двадцять, щонайбільше тридцять років? Ну, то я певен, що

через тридцять років міністри будуть трохи спритніші, але такі самі чесні люди, як і тепер. Історія Англії є для мене дзеркалом нашого майбутнього. Завжди знайдеться який-небудь король, що схоче збільшити свої прерогативи, завжди честолюбне бажання стати депутатом, слава і сотні тисяч франків, які заробляв Мірабо, не даватимуть спати провінційним багатіям. І це називається в них — бути лібералом і любити народ. Завжди ультрароялісти будуть пройняті бажанням стати перами чи камерюнкерами. Всякий прагнутиме стати біля керма на державному кораблі, бо за це добре платять. Невже там ніколи не знайдеться скромного містечка для звичайного подорожнього?

— Та кажи ж нарешті, що з тобою трапилось? Напевне, щось дуже потішне, якщо взяти до уваги твою спокійну вдачу. Чи не останні вибори вигнали тебе з провінції?

— Мої поневіряння почалися раніше. Чотири роки тому мені було сорок років, і я мав п'ятсот тисяч франків. Тепер мені на чотири роки більше, а грошей, мабуть, на п'ятдесят тисяч франків менше, бо я їх втрачаю на продажу свого замку Монфлері на Роні — прекрасна місцевість! В Парижі мені набридла вічна комедія, до якої зобов’язує те, що ви називаєте цивілізацією дев'ятнадцятого сторіччя. Я прагнув простоти і щирості. І ось я купую маєток в горах біля Рони; не можна собі уявити нічого чарівнішого.

Сільський вікарій і сусідні дрібні поміщики цілих півроку догоджають мені; я запрошую їх на обіди; кажу їм: "Я покинув Париж, щоб ніколи в житті не чути про політику; як ви бачите, я не передплачую жодної газети, і, чим менше листів приносить мені листоноша, тим мені приємніше".

Але у вікарія, виявляється, свої розрахунки. Незабаром мене почали допікати тисячею настирливих вимог, каверз і т. ін. Я збирався приділити двісті триста франків на рік бідним,— від мене вимагають, щоб я дав ці гроші на якісь благочестиві товариства: святого Йосифа, діви Марії тощо. Я відмовляюсь; тоді на мене сиплються сотні образ. А я, дурень, беру це

близько до серця, Я вже не маю змоги вийти з дому, щоб вранці погуляти й помилуватися красою гір,— неодмінно натраплю на яку-небудь халепу, що порушує мої мрії й прикро нагадує про людей та їхню злобу. Ось, наприклад, іде полями процесія з молебством — я люблю ці співи (це, мабуть, ще грецька мелодія),— то моїх полів не благословляють, бо, як каже наш вікарій, лани ці належать нечестивцю. У старої святенниці селянки здохла корова. То вона каже, це тому, що корова паслась біля ставка, який належить мені, нечестивому філософові з Парижа, і через тиждень уся моя риба плаває голічерева, отруєна вапном. Яких тільки каверз не роблять мені! Мировий суддя — чесна людина, але він все ж боїться за свою посаду, і тому завжди ухвалює вирок проти мене. Так сумирні поля стають для мене пеклом. Як тільки люди побачили, що вікарій, голова сільських єзуїтів, мене зрікся, а капітан у відставці, голова тамтешніх лібералів, мене не підтримує,— всі напали на мене, всі, аж до муляра, якого я утримував цілий рік, аж до стельмаха, що спробував, лагодячи мої плуги, безкарно обдурити мене. Нарешті, щоб мати хоч яку-небудь підтримку і виграти кілька своїх процесів, я стаю лібералом, але, як ти згадав, наспіли ці прокляті вибори, від мене вимагають, щоб я голосував.

— За невідомого тобі кандидата?

— Зовсім ні, за людину, яку я занадто добре знаю. Я відмовляюсь — страшенна необачність! Ну, тут на мене нападають і ліберали; моє становище став нестерпним. Я гадаю, що, якби вікарієві спало на думку обвинуватити мене в убивстві моєї служниці, знайшлося б двадцять свідків з тої і другої кліки, які заприсяглися б, що бачили це на власні очі.

— А ти хотів жити в селі і не догоджати примхам сусідів, навіть не слухати їхніх теревень! Яка наївність!

— Ну, тепер я порозумнішав. Монфлері продається, хай я втрачу на цьому, якщо буде треба, п'ятдесят тисяч франків, але я щасливий, бо покидаю це пекло лицемірства і капостей. Тепер я вирішив пошукати самотності та сільської тиші в єдиному місці, де вони існують у Франції,—

на п'ятому поверсі, вікнами на Єлисейські Поля. Та й тут я не певен, чи не доведеться мені розпочати політичну кар'єру в кварталі Руль, роздаючи свячений хліб парафіянам.

— Цього не трапилося б з тобою за Бонапарта,— мовив Фалькоз, і очі його блиснули гнівом і жалем.

— Хай так, але чому ж він не всидів на місці, твій Бонапарт, адже все те, що я тепер зазнаю,— діло його рук.

Жюльєн став прислухатися ще уважніше. Він з перших слів догадався, що бонапартист Фалькоз — колишній друг дитинства пана де Реналя, якого той зрікся в тисяча вісімсот шістнадцятому році, а філософ Сен-Жіро, мабуть, брат того начальника канцелярії в ... префектурі, що вмів так дешево скуповувати громадські будинки на торгах.

— Все це наробив твій Бонапарт,— провадив далі Сен-Жіро,— чесна сорокалітня людина, маючи п'ятсот тисяч франків, яка б вона не була мирна, не може спокійно влаштуватись у провінції; попи й дворяни Бонапарта виженуть її звідти.

— Ет, не кажи про нього погано,— скрикнув Фалькоз,— ніколи Франція не стояла так високо в очах народів, як протягом тих тринадцяти років, коли він правив! Усе, що тоді робилось, було сповнене величі.

— Твій імператор, хай йому чорт,— провадив сорокачотирирічний пан, — був великим тільки на полі бою та ще тоді, коли упорядкував фінанси в тисяча вісімсот другому році. Але що означає вся його пізніша поведінка? Всі його камергери, пишнота і прийоми в Тюїльрі — це лише нове видання того самого монархічного безглуздя. Це видання було виправлено, воно могло витримати ще одне чи два століття. Дворяни і попи захотіли повернутись до старого, але їм бракує залізної руки, щоб піднести його народу.

— Пізнаю мову колишнього газетяра!

— А хто ж мене вигнав з моєї землі? — провадив розлючений газетяр. — Попи, яких Наполеон повернув своїм конкордатом, замість того щоб тримати їх так, як у державі тримають лікарів, адвокатів, астрономів, тобто вважати їх просто громадянами, не піклуючись про те ремесло, яким вони заробляють собі на хліб. Хіба існували б тепер ці зухвалі дворяни, якби твій Бонапарт не наробив баронів і графів? Ні, мода на них давно минула. А після попів найбільше допекли мені дрібні провінційні панки: через них я став лібералом.

Розмові не було кінця краю,— ця тема хвилюватиме Францію ще півстоліття. Сен-Жіро все повторював, що в провінції неможливо жити; Жюльєн несміливо вказав йому на приклад пана де Реналя.

— Отаке сказали, молодий чоловіче! — скрикнув Фалько.— Де Реналь став молотом, щоб не бути ковадлом, та ще й яким страшним молотом! А втім, я передбачаю, що Вально скоро візьме гору над ним. Ви знаєте цього пройдисвіта? Ото шахрай! Що скаже ваш пан де Реналь, коли найближчими днями його усунуть, а на його місце сяде Вально?

— Він залишиться віч-на-віч зі своїми злочинами,— мовив Сен-Жіро.— А ви, видно, знаєте Вер'єр, молодий чоловіче? Ну, так ось, Бонапарт — хай йому біс з його монархічним охвістям! — він саме й зробив можливим панування Реналей і Шеланів, а це потягло за собою панування Вально і Маслонів.

Ця похмура розмова про таємниці політики вражала Жюльєна й не давала йому поринати в солодкі мрії.

Він не відчув особливого хвилювання, коли вдалині показався Париж, надхмарні замки майбутнього відступали в його уяві перед живими спогадами про останню добу у Вер'єрі. Жюльєн присягав сам собі, що ніколи не залишить дітей своєї подруги і кине все, щоб врятувати їх,

якщо зухвалість попів знов призведе до республіки і до переслідувань дворян.

А що було б з ним тепер, якби в ту ніч, коли він приставив драбину до вікна спальні пані де Реналь, він натрапив би на когось чужого або на самого пана де Реналя?

Але яке це було раювання — дві перші години, коли його кохана так хотіла його прогнати, а він умовляв її, сидячи біля неї в темряві. В такій душі, як Жюльєнова, подібні спогади закарбовуються на все життя. А кінець побачення вже зливався в його уяві з першими днями їхнього кохання, чотирнадцять місяців тому.

Жюльєн прокинувся від своїх мрій лише тоді, коли карета спинилась. Вони в'їхали на подвір'я поштової станції на вулиці Жан-Жака Руссо.

— Я хочу поїхати в Мальмезон,66 — сказав він кучерові кабріолета, що саме під'їхав.

— Так пізно, пане? Навіщо?

— А вам яке діло! Їдьте.

Всяка справжня пристрасть думає тільки про себе; саме тому, я гадаю, пристрасті здаються такими смішними в Парижі; тут кожен ваш сусід вважає, що ним дуже цікавляться. Я утримаюсь від опису захоплення Жюльєна в Мальмезоні. Він плакав. Як? Плакав? Незважаючи на огидні білі стіни, споруджені цього року, які порізали парк на шматки? — Так, пане. Для Жюльєна, як і для нащадків, не існувало нічого між Аркольським мостом, островом Святої Єлени і Мальмезоном.

Увечері Жюльєн довго вагався, перш ніж наважився увійти в театр; у нього були досить дивні уявлення щодо цього гріховного місця.

Глибока недовіра заважала Жюльєнові милуватись живим Парижем, його зворушували тільки пам'ятники, залишені його героєм.

"Отже, я тепер в самому центрі інтриг і лицемірства! Саме тут панують покровителі абата де Фрілера".

Через три дні, надвечір, цікавість переважила в ньому намір оглянути все, перш ніж з'явитись до абата Пірара. Абат холодно пояснив Жюльєну, якого роду життя чекає його в пана де Ла-Моля.

— Якщо через кілька місяців виявиться, що ви не підходите, ви повернетесь до семінарії, але вже почесним шляхом. Ви житимете в маркіза, одного з найбільших вельмож Франції. Ви носитимете чорний костюм, але не такий, який носять духовні особи, а такий, який носить людина в жалобі. Я вимагаю, щоб тричі на тиждень ви слухали лекції з теології в семінарії, куди я вас рекомендую. Щодня опівдні ви з'являтиметесь у бібліотеку маркіза: він має намір доручити вам листування по своїх позовах та інших справах. Маркіз пише на берегах кожного одержаного листа в кількох словах, що саме треба відповісти. Я висловив надію, що через три місяці ви зможете писати відповіді так, що з дванадцяти листів, поданих вами на підпис маркізові, він підписуватиме вісім або дев'ять. Увечері, о восьмій годині, ви впорядковуватимете його письмовий стіл, о десятій будете вільні.

Може трапитись,— продовжував абат Пірар,— що яка-небудь стара дама або якийсь пан з вкрадливою мовою натякнуть вам на можливість величезних вигод або простісінько запропонують вам золото за те, щоб побачити листи, адресовані маркізові...

— О пане! — скрикнув Жюльєн, спалахнувши.

— Дивна річ,— сказав абат з гіркою посмішкою,— що при вашій бідності та ще й після річного перебування в семінарії ви здатні на такі пориви благородного обурення. Мабуть, ви були зовсім сліпцем!

Невже це сила крові? — промовив абат напівголосно, немов сам до себе.— А що є найдивнішим,— додав він, дивлячись на Жюльєна,— це те, що маркіз вас знає... Я не розумію — звідки. Для початку він дає вам сто луїдорів платні. Це людина, яка керується тільки своїми примхами,— в цьому його вада. Щодо химерності він може посперечатися з вами. Якщо він буде задоволений, ваша платня може збільшитись згодом до восьми тисяч франків.

Але ви, звичайно, розумієте,— провадив абат ущипливим тоном,— що він не дає вам такі гроші задарма. Треба зуміти стати корисним. На вашому місці, я б розмовляв дуже мало і ніколи не говорив би про те, чого не знаю.

До речі,— додав абат,— я для вас зібрав деякі відомості. Я й забув розповісти вам про сім'ю пана де Ла-Моля. В нього двоє дітей, дочка і син дев'ятнадцяти років. Син справжній денді, вітрогон, який опівдні не знає, що робитиме о другій годині. Він дотепний, хоробрий, воював в Іспанії. Маркіз сподівається,— не знаю чому,— що ви з молодим графом Норбером станете друзями. Я казав йому про вашу обізнаність в латині; можливо, він розраховує, що ви навчите його сина кільком ходячим фразам про Ціцерона й Вергілія.

На вашому місці, я б не дозволяв ніколи цьому вродливому юнакові глузувати з себе; і, перш ніж піддатись на його дуже чемні, але не позбавлені прихованої іронії компліменти, я б примусив його не раз їх повторити. Не приховуватиму від вас, що молодий граф де Ла-Моль спочатку зневажатиме вас, бо ви тільки міщанин, а його предок був придворним і мав честь бути страченим на Гревській площі двадцять шостого квітня тисяча п'ятсот сімдесят четвертого року за якусь політичну інтригу.

А ви — син вер’єрського тесляра, та ще й на службі в його батька. Зважте добре на цю різницю та почитайте історію цього роду в Морері.67 Всі підлесники, що обідають в палаці де Ла-Моля, ніколи не пропускають нагоди зробити, делікатний натяк на цей історичний твір.

Поміркуйте, перш ніж відповісти на жарти графа Норбера де Ла-Моля, командира гусарського ескадрону і майбутнього пера Франції, щоб потім вам не доводилося нарікати мені на нього.

— Мені здається,— сказав Жюльєн, червоніючи,— що я просто не повинен відповідати людині, яка мене зневажає.

— Ви собі не уявляєте, яка це зневага; вона виявлятиметься тільки в перебільшених компліментах. Якби ви були дурнем, ви попалися б на гачок, а якби ви хотіли зробити кар’єру, ви повинні були б дати себе обманути.

— А якщо коли-небудь я побачу, що все це мене не влаштовує,— спитав Жюльєн,— чи не вважатимуть мене невдячним, якщо я повернусь у свою келію номер сто три.

— Певна річ,— відповів абат,— всі підлабузники цього дому намагатимуться "оббрехати вас", але тут виступлю я. Adsum qui feci.68 Я скажу, що це вирішення йде від мене.

Жюльєна прикро вражав жовчний мало не злий тон пана Пірара. Цей тон звів нанівець останні слова абата.

Насправді абат докоряв собі за свою любов до Жюльєна; він відчував якийсь релігійний жах, втручаючись так прямолінійно в долю іншої людини.

— Ви ще побачите там,— провадив абат так само непривітно, немов виконував неприємний обов'язок,— ви побачите там пані маркізу де Ла-Моль. Це висока білява жінка, дуже побожна, погордлива, надзвичайно ввічлива і зовсім нікчемна. Вона— дочка старого герцога де Шона, що уславився своїми аристократичними забобонами. Ця вельможна дама являє собою, так би мовити, у стислому вигляді рельєфний зразок усього того, що становить саму суть вдачі всіх жінок її стану. Вона навіть не

вважає за потрібне приховувати, що єдина заслуга, гідна поваги в її очах, — це мати в своєму роду предків, які ходили в хрестові походи. Гроші для неї — річ другорядна. Це вас дивує? Друже мій, ми з вами вже не в провінції!

В її салоні ви побачите кількох вельмож, що дозволяють собі розмовляти про осіб королівського дому в дуже легковажному тоні. Що ж до самої пані де Ла-Моль, то вона, вимовляючи ім'я якого-небудь принца, особливо принцеси, вважає за свій обов'язок шанобливо притишити голос. Я не радив би вам казати в її присутності, що Філіп II чи Генріх VIII були страховищами. Вони були королями, і це дає їм незаперечне право користатися повагою з боку всіх людей, а особливо таких безрідних, як ми з вами. Крім того, ми з вами — священики,— таким принаймні вона вважатиме вас,— а це звання робить нас в її очах слугами, необхідними для спасіння її душі.

— Пане,— мовив Жюльєн,— мені здається, що я не довго пробуду в Парижі.

— В добрий час, але не забувайте, що людина нашого звання може добитись успіху лише завдяки покровительству вельмож. А в вашій вдачі є якісь незбагненні — принаймні для мене — риси, що прирікають вас на переслідування, якщо ви не зробите кар'єри. Середини для вас нема. Не обманюйте себе. Люди бачать, що вам неприємно, коли вони звертаються до вас, і в такому суспільстві, як наше, вам судилося бути нещасним, якщо ви не доможетеся поваги.

Що сталося б з вами в Безансоні, якби не ця примха маркіза де Ла-Моля? Колись ви зрозумієте всю незвичайність того, що він робить для вас, і, якщо ви не бездушна потвора, ви плекатимете до нього й до його сім'ї вічну вдячність. Скільки бідних священиків, освіченіших, ніж ви, роками жили в Парижі, одержуючи по п'ятнадцять су за месу і по десять су за диспут у Сорбонні!.. Пригадайте, що я вам розповідав минулої зими про перші роки життя отого негідника кардинала Дюбуа. Чи, може, ви в своїй гордині вважаєте себе талановитішим, ніж він?

Ось, наприклад, я — людина спокійна й пересічна, я сподівався прожити до смерті в своїй семінарії і з дитячою нерозумністю полюбив її. Ну, і що ж? Мене вже збирались усунути, коли я подав у відставку. А чи знаєте ви, які тоді були мої засоби до існування? Капітал мій дорівнював п'ятистам двадцяти франкам, не більше і не менше, жодного друга, хіба що двоє чи троє знайомих. Пан де Ла-Моль, якого я ніколи не бачив, врятував мене зі скрути. Досить було йому сказати слово, і мені дали парафію. Парафіяни мої люди заможні, стоять вище грубих пороків, а прибуток такий великий, і він настільки перевищує мою працю, що мені соромно. Я розмовляю з вами так довго тільки для того, щоб вкласти трохи здорового глузду у вашу легковажну голову.

Ще кілька слів: я, на своє нещастя, людина гнівлива. Може статися, що ми з вами колись перестанемо розмовляти.

Якщо погордливість маркізи чи образливі жарти її сина зроблять для вас перебування в цьому домі нестерпним, раджу вам закінчити ваше навчання в якійсь семінарії за тридцять льє від Парижа, і краще на північ, ніж на південь. На півночі більше культури і менше несправедливості; і мушу признатися,— додав він, притишуючи голос,— що сусідство паризьких газет трохи лякає дрібних тиранів.

А якщо нам і далі буде приємно бачитись і виявиться, що дім маркіза вам не підходить, я пропоную вам зайняти посаду мого вікарія і нарівно ділитимусь з вами прибутками від парафії. Це мій борг, я винен вам іще більше,— додав він, уриваючи Жюльєнові слова подяки,— за ту незвичайну пропозицію, яку ви мені зробили в Безансоні. Якби тоді в мене не було п'ятисот двадцяти франків, ви б урятували мене.

Голос абата втратив свою сухість. Жюльєн, на превеликий сором, відчув, що очі його зросились слізьми. Йому так хотілося кинутись в обійми друга; він не стримався і сказав абатові, намагаючись надати своєму голосу якомога більше мужності:

— Батько ненавидів мене з самої колиски; це було моє велике нещастя, але я не нарікатиму на долю, в вас я знайшов батька, пане.

— Гаразд, гаразд,— мовив абат, збентежений. Потім додав, зрадівши нагоді зробити зауваження, достойне директора семінарії: — Не треба ніколи казати доля, сину мій,— кажіть завжди провидіння.

Візник спинився; кучер підняв бронзовий молоток на величезних воротях; це був палац де Ла-Моль, а щоб у перехожих не виникло сумнівів, слова ці були вирізьблені на чорній мармуровій дошці над ворітьми.

Ця бундючність не сподобалась Жюльєнові. "Вони так бояться якобінців! Їм ввижається за кожним парканом Робесп’єр і його візок. Можна померти зо сміху, бачачи їхній страх, а вони виставляють напоказ свої особняки, немов навмисне, щоб чернь під час повстання могла їх відрізнити й сплюндрувати. Жюльєн поділився своїми думками з абатом Піраром.

— Ах, бідний сину мій, вам незабаром доведеться бути моїм вікарієм! Які жахи спадають вам на думку!

— Як на мене, нема нічого простішого,— відповів Жюльєн.

Поважний вигляд воротаря і надзвичайна охайність подвір'я викликали його захоплення. Стояв теплий, сонячний день.

— Яка чудова архітектура! — сказав Жюльєн своєму другові.

Насправді ж це був один з отих незграбних палаців Сен-Жерменського передмістя, збудованих незадовго до смерті Вольтера. Ніколи мода і краса не були такі далекі одна від одної.

II. ВСТУП У СВІТ

Смішний, зворушливий спогад: перша вітальня, в яку вступає сам, без підтримки, вісімнадцятилітній юнак. Досить було єдиного погляду жінки, щоб збентежити мене. Що більше хотів я сподобатись, то незграбнішим ставав: все мені уявлялося в якомусь перекрученому світлі: то я без усяких підстав довірявся комусь, то бачив у людині ворога тільки тому, що вона суворо на мене глянула. Але все-таки серед усіх тих жахливих страждань, породжених моєю несміливістю,— яким прекрасним був тоді ясний день!

Кант

Жюльєн, остовпівши від подиву, спинився серед двору.

— Тримайтесь же як слід,— сказав абат Пірар,— вам спадають на думку жахливі речі, а поводитесь ви, як справжня дитина. Хіба ви забули Гораційове "nil mirari" (нічому не дивуватись)? Подумайте лишень, коли ви тут оселитесь, усі ці лакеї візьмуть вас на глум. Вони вбачатимуть у вас рівню, несправедливо поставленого вище їх. Під виглядом добродушних порад і бажання допомогти вам, вони подбають, щоб зробити вас посміховиськом.

— Хай лише спробують! — промовив Жюльєн, прикусивши губу. До нього знову повернулась уся його недовіра.

Зали бельетажу, якими вони проходили, прямуючи до кабінету маркіза, здалися б вам, мій читачу, такими ж сумними, як і розкішними. Якби вам запропонували жити в них, ви напевне відмовилися б. Це оселя позіхань і найнуднішого резонерства. Але Жюльєн ще більше пройнявся захопленням. "Невже можна бути нещасним, живучи в таких розкішних палатах!" — думав він.

Нарешті вони увійшли в найбридкішу з усіх кімнат цього пишного особняка. Світло ледве проходило в неї. Там сидів сухенький чоловічок з жвавими очима, в білявій перуці. Абат повернувся до Жюльєна і

відрекомендував його. Це був маркіз. Жюльєн ледве впізнав його, таким він зараз здавався чемним. Перед Жюльєном був зовсім не той пихатий вельможа, якого він бачив в абатстві Брело. Жюльєнові здалося, що перука його була занадто пишна, і це спостереження допомогло йому оговтатись. Цей нащадок друга Генріха III на перший погляд здався йому досить мізерним, він був худий і надто рухливий. Але Жюльєн помітив незабаром, що ввічливість маркіза була ще приємніша для співрозмовника, ніж манера самого безансонського єпископа. Аудієнція тривала якихось три хвилини. Коли вони вийшли, абат сказав Жюльєнові:

— Ви дивились на маркіза, як дивляться на картину. Я не великий дока в тому, що тут зветься ввічливістю,— ви щодо цього скоро заткнете мене за пояс,— та все ж сміливість вашого погляду мені здається не дуже чемною.

Вони знову сіли в фіакр, кучер спинився біля бульвару. Абат провів Жюльєна анфіладою просторих покоїв. Жюльєн помітив, що там не було ніяких меблів. Він став розглядати розкішний позолочений годинник на стіні, на якому. зображене було щось, на його думку, вельми непристойне. Але тут до нього підійшов якийсь дуже елегантний і привітний пан. Жюльєн злегка вклонився.

Пан усміхнувся і поклав йому руку на плече. Жюльєн стрепенувся і відскочив назад, почервонівши від люті. Хоч який суворий був абат Пірар, але він розсміявся до сліз: то був кравець.

— Даю вам повну волю на два дні,— сказав йому абат, коли вони вийшли.— Тільки тоді вас можна буде відрекомендувати пані де Ла-Моль. Інший на моєму місці охороняв би вас, немов дівчину, в цьому новому Вавилоні. Та якщо вам судилося загинути, гиньте відразу, принаймні це звільнить мене від моєї слабості — невпинно піклуватися про вас. Післязавтра вранці кравець пришле вам два костюми; ви дасте п'ять франків хлопцеві, що примірятиме їх вам. Влаштуйте так, щоб ці парижани якомога менше чули ваш голос. Досить вам сказати слово, і вони знайдуть привід, щоб з вас поглузувати. Це вони вміють.

Післязавтра опівдні будьте в мене... Тепер ідіть... Ах, я забув: підіть, замовте собі взуття, сорочки, капелюх, ось вам адреси.

Жюльєн глянув на почерк, яким були написані адреси.

— Це рука маркіза,— сказав абат.— Він діяльна людина, яка все передбачає і воліє робити сама, ніж наказувати. Він бере вас для того, щоб ви позбавили його від такого клопоту. Чи вистачить у вас догадливості, щоб добре виконувати все, що ця нетерпляча людина даватиме вам зрозуміти натяками? Ну, це вже покаже майбутнє: начувайтесь!

Жюльєн, не вимовивши ані слова, відвідав усіх майстрів, зазначених у списку. Він помітив, що до нього ставились з повагою, а швець, записуючи його ім'я в свою книгу, вивів: "Пан Жюльєн де Сорель".

На кладовищі Пер-Лашез якийсь надзвичайно люб’язний і ліберальний у своїх висловах пан запропонував свої послуги, щоб показати Жюльєнові могилу маршала Нея, позбавлену почесної епітафії з якихось мудрих політичних міркувань. Але, розлучившись з лібералом, що з слізьми на очах мало не задушив його в своїх обіймах, Жюльєн побачив, що в нього зник годинник. Збагачений цим досвідом, він з'явився через два дні опівдні до абата Пірара. Той уважно його оглянув.

— Ви ще, чого доброго, зробитесь фатом,— сказав йому абат суворо. Жюльєн виглядав дуже молодо і справляв враження юнака в глибокій жалобі; він справді був дуже милий. Але добрий абат, сам провінціал, не помітив, що Жюльєн не позбувся звички крутити на ходу плечима, що в провінції вважається і елегантним, і поважним.

Маркіз оцінив елегантність Жюльєна зовсім інакше, ніж добрий абат.

— Ви не заперечуватимете проти того, щоб пан Сорель брав уроки танців? — спитав він абата.

Пан Пірар остовпів.

— Ні,— відповів він нарешті,— адже Жюльєн не священик.

Маркіз, переступаючи через двоє східців по вузеньких потайних сходах, сам провів нашого героя в гарненьку мансарду, що виходила вікнами у величезний сад при особняку. Він спитав Жюльєна, скільки сорочок той узяв у швачки.

— Дві,— відповів Жюльєн, ніяковіючи від того, що цей знатний вельможа зволить цікавитись такими дрібницями.

— Прекрасно,— з серйозним виглядом промовив маркіз владним, уривчастим тоном, що змусив задуматись Жюльєна,— прекрасно! Візьміть іще двадцять дві. Ось ваша платня за першу чверть року.

Спускаючись з мансарди, маркіз покликав якогось літнього слугу:

— Арсен,— сказав він йому,— ви служитимете панові Сорелю.

Через кілька хвилин Жюльєн опинився сам у розкішній бібліотеці. Яке це було щастя! Щоб ніхто не застав його таким схвильованим, він забрався в темний куточок і звідти захоплено розглядав блискучі корінці книжок: "І все це я зможу прочитати! — сказав він собі.— Ну, як мені тут могло б не сподобатись? Пан де Реналь вважав би себе навіки збезчещеним, якби зробив для мене соту частку того, що зробив маркіз де Ла-Моль. А тепер подивимось, що тут треба переписати".

Покінчивши з роботою, Жюльєн насмілився підійти до книжок. Він мало не збожеволів од радощів, побачивши видання творів Вольтера. Він побіг і відчинив двері бібліотеки, щоб його не захопили зненацька. Потім з насолодою розгорнув кожен з вісімдесяти томів. Вони були розкішно оправлені — справжній шедевр найкращого лондонського палітурника. Цього було більш ніж досить, щоб захопленню Жюльєна не було меж.

Через годину ввійшов маркіз, переглянув копії і з великим подивом помітив, що Жюльєн пише слово cela 69 через два l — cella. "Невже все, що абат наговорив мені про його вченість, просто байка?" Дуже розчарований, маркіз лагідно зауважив Жюльєну:

— Ви, мабуть, не зовсім тверді в правописі?

— Це правда,— відповів Жюльєн, не підозрюючи, як він шкодить собі такою відповіддю. Він був зворушений добротою маркіза: вона мимоволі змушувала його згадати зухвалий тон пана де Реналя.

"Марно прогаяний час — уся ця витівка з цим абатиком із Франш-Конте,— подумав маркіз.— Але мені так потрібна вірна людина!"

— Cela пишеться через одне l,— сказав йому маркіз.— Переписавши листи, перевіряйте за словником слова, в правописі яких ви не певні.

О шостій годині маркіз послав по Жюльєна і з видимою досадою глянув на його чоботи.

— Це мій недогляд,— сказав він йому,— я не попередив вас, що треба щодня о пів на шосту переодягатися.

Жюльєн дивився на маркіза, не розуміючи.

— Я хочу сказати — надівати панчохи. Арсен вам нагадуватиме про це, а сьогодні я попрошу за вас вибачення.

Кажучи це, пан де Ла-Моль розчинив перед Жюльєном двері в вітальню, що вся виблискувала позолотою, пропускаючи його вперед. В подібних випадках пан де Реналь завжди прискорював кроки, щоб неодмінно увійти у двері першим. Дрібна чванливість колишнього патрона була причиною того, що Жюльєн, наступив маркізові на ногу і зробив йому дуже боляче, бо в того була подагра. "Е, та він ще й вайло",

— подумав маркіз. Він відрекомендував Жюльєна високій і величній дамі. Це була маркіза. Жюльєнові вона здалася чванливою і трохи схожою на пані де Можірон, дружину супрефекта Вер'єрської округи, коли та бувала на урочистих обідах. Трохи приголомшений надзвичайною пишністю вітальні, Жюльєн не почув того, що сказав пан де Ла-Моль. Маркіза ледве глянула на нього. У вітальні було кілька чоловіків, серед яких Жюльєн з невимовною радістю упізнав молодого агдського єпископа, що зволив так ласкаво розмовляти з ним кілька місяців тому під час урочистої церемонії в Бре-ле-О. Молодий прелат, мабуть, злякався ніжних поглядів, що їх кидав на нього Жюльєн з боязкою надією, і прикинувся, що не пізнає цього провінціала.

Жюльєнові здалося, що люди, які зібрались у вітальні, дещо сумні й тримаються вимушено; в Парижі розмовляють тихо і не дозволяють собі хвилюватися через дрібниці.

О пів на сьому до кімнати ввійшов гарний юнак з вусиками, дуже блідий і стрункий; в нього була маленька голівка.

— Завжди ви примушуєте себе чекати,— сказала маркіза, коли він цілував їй руку.

Жюльєн зрозумів, що це граф де Ла-Моль. Він здався йому чарівним.

"Невже можливо, щоб цей юнак своїми образливими жартами змусив мене покинути цей дім?"

Розглядаючи графа Норбера, він помітив, що той був у чоботах зі шпорами. "А я мушу бути в черевиках, очевидно, як нижчий",— подумав він. Сіли за стіл. Жюльєн почув, що маркіза комусь зробила суворе зауваження, трохи підвищивши голос. Майже в ту саму мить він побачив молоду, стрункую й надзвичайно світлу блондинку. Вона підійшла до столу і сіла напроти нього. Вона зовсім не сподобалась йому; проте, уважно придивившись до неї, Жюльєн подумав, що ніколи ще не бачив таких

гарних очей, які, однак, відбивали велику душевну холодність. Потім Жюльєн помітив у них вираз нудьги, як у людини, що спостерігає все і разом з тим пам'ятає, що їй належить бути величною.

"У пані де Реналь прекрасні очі, їй часто про це говорили, але в них немає нічого спільного з очима блондинки". У Жюльєна було ще надто мало досвіду, щоб зрозуміти, що вогники, які інколи загорялися в очах мадемуазель Матильди,— він чув, що її так називали,— були спалахами глузливості. А коли загорялись очі пані де Реналь, то це був вогонь пристрасті або благородного гніву, коли вона чула про який-небудь обурливий вчинок. В кінці обіду Жюльєн знайшов слово, яке добре визначало своєрідну красу очей мадемуазель де Ла-Моль. "Вони іскрометні",— подумав він. А загалом вона була страшенно схожа на свою матір, яка Жюльєнові дедалі більше не подобалась, і він перестав на неї дивитись. Зате граф Норбер здавався йому чарівним в усьому. Жюльєн був такий зачарований, що йому б і на думку не спало заздрити графові або ненавидіти його за те, що той був багатший і знатніший, ніж він сам.

Маркіз, на думку Жюльєна, мав нудьгуючий вигляд.

Коли подавали другу страву, він сказав синові:

— Норбер, прошу тебе любити і поважати пана Жюльєна Сореля, якого я тільки що взяв до свого головного штабу; я з нього хочу зробити людину, якщо cella вдасться...

— Це мій секретар,— сказав маркіз своєму сусідові,— між іншим, він пише cella через два ll.

Всі глянули на Жюльєна, який злегка, хоч трохи підкреслено, вклонився в бік Норбера, але взагалі його вигляд справив добре враження.

Маркіз, мабуть, уже розповів про освіту, яку дістав Жюльєн, бо один з гостей почав з ним розмову про Горація. "Саме розмовою про Горація я сподобався безансонському єпископові,— подумав Жюльєн.— Мабуть, вони тільки цього поета і знають". З цієї хвилини він цілком опанував себе. Це було для нього не важко, бо він щойно вирішив, що мадемуазель де Ла-Моль ніколи не може бути жінкою в його очах. А до чоловіків він після семінарії втратив будь-яку повагу, і вони його не бентежили. Жюльєн почував би себе зовсім спокійно, якби їдальня не вражала його своїми розкошами. Його ще й досі трохи бентежили два великі дзеркала восьми футів заввишки, на які він часом поглядав і бачив у них свого співбесідника, з яким розмовляв про Горація. Як на провінціала фрази його були не надто довгі. В нього були гарні очі, які спалахували ще яскравіше від несміливості чи від радості, коли йому щастило вдало відповісти. Він сподобався. Цей своєрідний іспит вніс деяке пожвавлення у занадто серйозний настрій за обідом. Маркіз непомітно зробив знак співбесідникові Жюльєна, спонукаючи того натиснути дужче. "Невже він і справді щось знає?" — подумав маркіз.

Відповідаючи, Жюльєн висловлював свої власні міркування і настільки подолав свою несміливість, що виявив хоч не дотепність — річ недосяжна для того, хто не обізнаний з уживаною в Парижі мовою,— але, в усякому разі, своєрідні думки, висловлені, щоправда, не завжди вишукано і доречно. Крім того, всі переконались, що латинь він знає досконало.

Опонентом Жюльєна був член Академії Написів, який випадково знав латинь. Пересвідчившись, що Жюльєн прекрасно знає літературу, він уже не боявся змусити його червоніти і спробував справді загнати його на слизьке. В запалі цього поєдинку Жюльєн нарешті забув про розкішне оздоблення їдальні і почав висловлювати про латинських поетів такі думки, яких його співрозмовник ніде не читав. Як чесна людина, академік віддав належне молодому секретареві. На щастя, розмова зайшла про те, чи був Горацій багатою людиною чи бідною, був він просто зальотником, влюбливим і безтурботним, що писав вірші для власної розваги, як Шапель, друг Мольєра і Лафонтена, чи навпаки — бідаком, придворним поетом, що жив з ласки двору і складав оди на

день народження короля, як Соуті,70 обвинувач лорда Байрона. Порівнювали стан суспільства при Августі і при Георгу IV: і в ту, і в ту епоху аристократія була всевладна, але в Римі в неї вирвав владу Меценат, по суті, простий вершник, а в Англії влада аристократії призвела Георга IV майже до стану дожа у Венеції. Ця дискусія, здавалось, розвіяла нудьгу й заціпеніння, в якому перебував маркіз на початку обіду.

Жюльєн нічого не розумів, вперше в житті чуючи такі імена сучасників, як Соуті, лорд Байрон, Георг IV. Але всі помітили, що, коли йшлося про події з історії Риму, про які можна було скласти собі уяву на підставі творів Горація, Марціала, Таціта та інших, він мав безперечну перевагу. Жюльєн безцеремонно привласнив собі кілька думок, почутих від безансонського єпископа під час їхньої знаменної розмови, і вони викликали чималий інтерес.

Коли всім набридло розмовляти про поетів, маркіза, яка вважала за свій обов'язок захоплюватись усім, що розважало її чоловіка, зласкавилась глянути на Жюльєна.

— За незграбними манерами цього молодого абата ховається, можливо, освічена людина,— сказав, звертаючись до маркізи, академік, що сидів поруч із нею. До Жюльєна долинуло кілька слів із цього зауваження.

Хазяйка дому звикла користатись готовими фразами; фразу, сказану академіком про Жюльєна, вона засвоїла і похвалила себе за те, що запросила академіка на обід. "Він розважає пана де Ла-Моля",— подумала вона.

III. ПЕРШІ КРОКИ

Ця неозора рівнина, залита блискучими вогнями, і тисячні юрби народу засліплюють мій зір. Ніхто мене не знає, всі дивляться на мене звисока. Я зовсім розгубився.

Поеми Реїни 71

На другий день з раннього ранку Жюльєн переписував листи в бібліотеці, коли раптом туди зайшла через потайні дверцята, добре замасковані корінцями книжок, мадемуазель Матильда. Тимчасом як Жюльєн захоплено розглядав пристрій, мадемуазель Матильда, здавалось, була прикро здивована й збентежена тим, що зустріла його тут. Вона була в папільйотках, і Жюльєнові її обличчя здалося суворим, погордливим і схожим на чоловіче. Мадемуазель де Ла-Моль нишком непомітно брала з батьківської бібліотеки книжки. Через присутність Жюльєна вона марно з'явилась сьогодні в бібліотеку; це було тим більш прикро, що вона мала взяти другий том "Вавілонської принцеси" Вольтера — гідне доповнення її монархічно релігійного виховання, справжнього шедевра монастиря Сакре-Кер. Сердешній дівчині вже в дев'ятнадцять років потрібно було щось дотепно пікантне, щоб роман її зацікавив.

О третій годині в бібліотеці з'явився граф Норбер; він зайшов переглянути газету, щоб мати змогу поговорити про політику сьогодні ввечері, і був дуже радий, зустрівши тут Жюльєна, про існування якого вже забув. Він був з ним надзвичайно люб'язний і запропонував проїхатись верхи.

— Батько відпускає нас до обіду.

Жюльєн зрозумів, що означало це "нас", і був зачарований.

— Ах, боже мій, пане граф,— сказав Жюльєн,— якби йшлося про те, щоб зрубати дерево футів вісімдесяти заввишки, обтесати його та

розпиляти на дошки, я, смію сказати, зробив би це непогано, але їздити верхи мені доводилося хіба що шість разів у житті, не більше.

— Чудово, це буде сьомий,— мовив Норбер. Жюльєн, пригадуючи день зустрічі короля в Вер’єрі, вважав у глибині душі, що він прекрасно їздить верхи. Але, повертаючись з Булонського лісу, посередині вулиці Бак, він, намагаючись звернути вбік перед зустрічним кабріолетом, впав прямо в багно. Щастя, що в нього був другий костюм. За обідом маркіз, бажаючи поговорити з ним, спитав Жюльєна про його прогулянку. Норбер поспішив сказати у відповідь якусь загальну фразу.

— Пан граф занадто добрий до мене,— сказав Жюльєн.— Я дуже вдячний йому і високо ціню його доброту. Він розпорядився дати мені найкращого і найсмирнішого коня; та, зрештою, він же не міг мене прив'язати до нього, а тому, що цього заходу обачності не було вжито, я впав прямо серед тієї довгої вулиці, біля мосту.

Мадемуазель Матильда марно стримувала сміх; нарешті вона без церемоній почала розпитувати про подробиці. Жюльєн розповів про подію надзвичайно просто, і це вийшло в нього дуже мило, хоч він того і не підозрівав.

— З цього абатика будуть люди,— мовив маркіз, звертаючись до академіка.— Провінціал, що розповідає просто про такий прикрий випадок, та ще й при дамах,-це щось небачене.

Жюльєн так привабив до себе слухачів розповіддю про свою пригоду, що в кінці обіду, коли загальна розмова набула вже іншого напрямку, мадемуазель Матильда все ще розпитувала брата про подробиці нещасного випадку. Слухаючи її запитання й кілька разів зустрівшись з нею очима, Жюльєн насмілився відповісти безпосередньо їй, хоч вона зверталася не до нього, і всі троє почали сміятися так щиро, як сміється молодь у якомусь глухому селі, в лісовій гущавині.

Наступного дня Жюльєн прослухав дві лекції з теології і повернувся в бібліотеку, щоб переписати десятків зо два листів. Тут він застав якогось молодого чоловіка, що розташувався працювати поруч з його столом. Юнак був дуже старанно вдягнений, але на вигляд миршавий, з заздрісним виразом.

Увійшов маркіз.

— Що ви тут робите, пане Тамбо? — суворо запитав він захожого.

— Я думав...— відповів юнак, підлесливо посміхаючись.

— Ні, пане, ви нічого не думали. Ваша спроба не вдалася.

Юний Тамбо скочив, розлючений, і зник. Це був племінник академіка, приятеля пані де Ла-Моль, що готувався до літературної кар'єри. Академік попросив маркіза взяти його секретарем, Тамбо працював в окремій кімнаті, але, почувши, що Жюльєнові дозволено працювати в бібліотеці, захотів і собі скористатись з цього привілею і зранку переніс туди своє письмове приладдя.

О четвертій годині Жюльєн, після деякого вагання, наважився з'явитись до графа Норбера. Той саме збирався їхати верхи і, як людина надзвичайно ввічлива, опинився в скрутному становищі.

— Я гадаю,— сказав він Жюльєнові, — що ви скоро ходитимете в манеж, і тоді через кілька тижнів я з великою радістю їздитиму з вами верхи.

— Я хотів мати честь висловити вам свою щиру вдячність за вашу ласку до мене, повірте, пане,— додав Жюльєн надзвичайно серйозно,— я почуваю, наскільки зобов'язаний вам. Якщо ваш кінь не постраждав через мою вчорашню незграбність і якщо він вільний, я б хотів покататись на ньому сьогодні.

— Ну, що ж, любий Сорель,— на ваш страх і риск. Вважайте, що я зробив усі застереження, яких вимагає обережність. Але вже четверта година, ми мусимо поспішати.

— А що, власне, треба робити, щоб не падати? — спитав Жюльєн у молодого графа, коли вони вже сиділи в сідлі.

— Багато чого,— відповів Норбер, сміючись від щирого серця,— насамперед відхиляти корпус назад.

Жюльєн пустив коня риссю. Вони виїхали на площу Людовіка XVI.

— Ах ви, відважний юначе,— сказав Норбер,— тут занадто багато карет, та й правлять ними необережні їздці. Якщо ви впадете, їхні тільбюрі враз переїдуть вас, бо хто схоче рвати губи коня вудилами, спиняючи його на всьому скаку!

Разів двадцять Норбер бачив, що Жюльєн ось-ось упаде, але врешті прогулянка закінчилась щасливо. Повернувшись, молодий граф сказав своїй сестрі:

— Рекомендую вам відчайдушного шибайголову. За обідом, перемовляючись з батьком через стіл, Норбер голосно вихваляв сміливість Жюльєна; тільки за це й можна було похвалити його їзду. Молодий граф чув уранці, як слуги, що чистили коней у дворі, пащекували з приводу падіння Жюльєна й образливо глузували з нього.

Незважаючи на всю цю доброзичливість, Жюльєн скоро став почувати себе самотнім у сім'ї маркіза. Всі тутешні звичаї здавались йому дивними, він завжди щось робив не так. З його промахів раділи лакеї.

Абат Пірар виїхав до своєї парафії. "Якщо Жюльєн — ламка очеретинка, хай гине; якщо він людина мужня, хай пробивається сам",— так міркував абат.

IV. ПАЛАЦ ДЕ ЛА-МОЛЬ

Що він тут робить? Чи подобається йому тут? Чи гадає він, що сподобається іншим?

Ронсар

Якщо в аристократичній вітальні палацу де Ла-Моль все здавалося Жюльєнові незвичним, то й сам цей блідий юнак у чорному костюмі справляв дивне враження на тих, хто зволив помічати його. Пані де Ла-Моль пропонувала своєму чоловікові посилати його з яким-небудь дорученням в ті дні, коли на обід мали бути запрошені особливо знатні персони.

— Мені хочеться довести іспит до кінця,— відповів маркіз.— Абат Пірар запевняє, що ми даремно ранимо самолюбство людей, яких наближаємо до себе. Спиратись можна тільки на те, що чинить опір, і таке інше. Цей юнак здається не на місці тільки тому, що його тут ніхто не знає, і, зрештою, він — глухонімий.

"Для того, щоб розібратись в оточенні,— сказав сам собі Жюльєн,— мені треба записувати імена й коротенькі характеристики всіх осіб, які відвідують салон".

Насамперед він записав імена п'яти чи шести друзів, які, гадаючи, що маркіз протегує Жюльєнові з примхи, про всяк випадок виявляли до нього увагу. Вони були з тих більш або менш догідливих зубожілих дворян, яких можна часто зустріти в салонах аристократів, однак, треба віддати їм належне, догоджали вони не всім однаково. Деякі з них, готові терпіти від маркіза яке завгодно поводження, зчиняли бунт з приводу єдиного різкого слова пані де Ла-Моль.

Господарі дому були так перейняті гордощами і нудьгою, так звикли ображати людей заради розваги, що не могли розраховувати на щиру

дружбу. Але, за винятком дощових днів і нападів нестерпної нудьги, які траплялись не часто, вони завжди були бездоганно чемні.

Якби оті п'ять чи шість підлесників, що виявляли батьківську приязнь до Жюльєна, покинули палац де Ла-Моль, маркіза була б приречена на довгі години самотності, а в очах жінок її стану самотність — жахлива річ, це символ "неласки".

Маркіз ставився до дружини бездоганно; він дбав про те, щоб в її салоні було численне товариство, але уникав приймати перів, бо ці його нові колеги здавались йому не досить знатними, щоб відвідувати його як друзі, і не досить цікавими, щоб бути допущеними як нижчі.

А втім, усі ці таємниці розкрились перед Жюльєном значно пізніше. Вища політика, яка є звичайною темою розмов у буржуазних домах, в тому колі, до якого належав маркіз, стає предметом обговорення тільки в критичні хвилини.

Потреба розваг навіть у наш нудьгуючий вік така велика, що й у дні званих обідів всі розбігалися як тільки маркіз покидав салон.

Аби тільки не глузували з бога, духовенства, короля, сановників, артистів, які користались ласкою двору, та з усього, що вважалося раз назавжди встановленим, аби тільки не відгукувалися з симпатією про опозиційні газети, про Беранже, Вольтера, Руссо і про всіх, хто хоч трохи дозволяє собі говорити щиро, а особливо — аби ніколи не говорили про політику,— про все інше тут можна було розмовляти цілком вільно.

Порушити цю салонну хартію не давала права ні рента в сто тисяч екю, ні блакитна стрічка. Всяка свіжа думка здавалась тут грубістю. Незважаючи на хороший тон, на бездоганну чемність, на бажання бути приємними, на всіх обличчях відбивалась нудьга. Юнаки, що приходили з обов'язковим візитом, боялись говорити про щось таке, що могло дати привід запідозрити в них якісь думки чи виявити знайомство з

забороненими книжками, а тому після кількох вишуканих фраз про Россіні і про погоду вони замовкали.

Жюльєн помітив, що розмову звичайно підтримували два віконти і п'ять баронів, яких пан де Ла-Моль знав іще в еміграції. Ці пани мали по шість чи по вісім тисяч ліврів ренти; з них четверо передплачували "Щоденник", троє — "Французьку газету". Один з них завжди мав про запас який-небудь свіжий анекдот з придворного життя, де щедро вживалося слівце "пречудово". Жюльєн помітив, що в цього пана було п'ять орденів, тоді як інші мали не більше як по три.

Зате в передпокої видно було десять ліврейних лакеїв, і протягом усього вечора кожні чверть години подавали чай або морозиво, а після півночі — легку вечерю з шампанським.

Ради цього Жюльєн іноді залишався у вітальні до кінця вечора. А взагалі він не розумів, як можна серйозно слухати розмови, що звичайно точилися в оздобленому золотом розкішному салоні. Іноді він вдивлявся у співрозмовників, не будучи певен, чи не знущаються вони самі з того, про що говорять. "Мій пан де Местр, якого я знаю напам'ять, говорив у сто разів краще, і все ж він досить таки нудний",— думав він.

Не тільки Жюльєн помічав цю моральну задуху. Дехто втішався тим, що безнастанно поглинав морозиво, інші — тим, що потім матимуть змогу похвалятись: "Я тільки що з палацу де Ла-Моль, де я чув, що Росія..." і таке інше.

Від одного з підлесників Жюльєн почув, що півроку тому пані де Ла-Моль, в нагороду за понад двадцятилітню вірність її салонові, зробила префектом бідного барона Ле-Бургіньйона, який перебував у званні супрефекта від початку Реставрації.

Ця велика подія ще підстьобнула догідливість усіх зубожілих завсідників дому. Якщо й раніше їх мало чим можна було образити, то

тепер вони вже не ображались ні на що. Явну зневагу до них виявляли рідко, але Жюльєн кілька разів почув за столом коротенькі діалоги між маркізом і його дружиною, дуже жорстокі щодо людей, що сиділи з ними поруч. Ці вельможні персони не ховали свого відвертого презирства до всіх, чиї предки не їздили в королівській кареті. Жюльєн помітив також, що тільки згадка про хрестові походи викликала на їхніх обличчях вираз глибокої серйозності, поєднаної з повагою. А звичайна повага в них мала певний відтінок поблажливості.

Серед цих розкошів і нудьги Жюльєн цікавився тільки паном де Ла-Молем. Жюльєнові було приємно почути одного разу, як маркіз запевняв когось, що не брав ніякої участі в підвищенні бідолахи Ле-Бургіньйона. Це була люб'язність по відношенню до маркіза: Жюльєн знав правду від абата Пірара.

Якось уранці, коли абат працював в Жюльєном у бібліотеці маркіза над нескінченним процесом з абатом Фрілером, Жюльєн раптом спитав його:

— Скажіть, пане, обідати щодня за столом маркізи — це один з моїх обов'язків чи особлива ласка до мене?

— Це надзвичайна честь! — відповів обурений абат.— Пан Н., академік, який вже п'ятнадцять років всіляко підлещується до господарів дому, не міг домогтися такого права для свого племінника, пана Тамбо.

— А для мене, пане, це найтяжча частина моїх обов'язків. Навіть у семінарії я не так нудьгував. Я бачив кілька разів, що навіть мадемуазель де Ла-Моль позіхає, хоч вона, мабуть, уже звикла до гречностей друзів дому. Я боюся заснути. Благаю вас, попросіть для мене дозволу ходити обідати в якусь харчівню за сорок су.

Абат, як людина, що походила з низів, був дуже чутливий до честі обідати з вельможею. Він намагався розтлумачити це Жюльєнові, коли раптом легке шарудіння примусило їх обернутись. Жюльєн побачив мадемуазель де Ла-Моль, яка стояла і слухала їхню розмову. Він почервонів. Мадемуазель де Ла-Моль прийшла по книгу і все чула,— це викликало в неї деяку повагу до Жюльєна. "Цей не народився, щоб стояти на колінах, як отой старий абат. Господи, який він потворний!"

За обідом Жюльєн не наважувався звести очей на мадемуазель де Ла-Моль, але вона зволила сама звернутися до нього. Того дня чекали багато гостей, і вона запросила його залишитись. Юні парижанки недолюбляють літніх чоловіків, особливо коли ті не дбають про свою зовнішність. Жюльєнові не треба було особливої спостережливості, щоб помітити, коли вони залишались у вітальні, як висміювала мадемуазель де Ла-Моль колег пана Ле-Бургіньйона. Того дня, навмисно чи ні, вона була особливо жорстока до цих нудних гостей, мадемуазель де Ла-Моль була центром маленького гуртка, що збирався майже щовечора за величезним кріслом маркізи. Тут були маркіз де Круазнуа, граф де Калюс, віконт де Люз і ще кілька молодих офіцерів, друзів Норбера та його сестри. Всі вони посідали на великому блакитному дивані. Біля дивана, якраз напроти прекрасної Матильди, на низенькому солом’яному стільці мовчазно сидів Жюльєн. Цьому скромному місцю заздрили всі поклонники Матильди. Норбер люб'язно утримував на ньому молодого секретаря свого батька, звертаючись до Жюльєна з кількома словами чи згадуючи його ім'я два-три рази за вечір. Цього вечора мадемуазель де Ла-Моль спитала Жюльєна, якої висоти гора, що на ній стоїть Безансонська фортеця. Жюльєн так і не міг визначити, вища вона чи нижча, ніж Монмартр. Він часто щиро сміявся з того, що казали в цьому невеличкому гуртку, але почував себе абсолютно нездатним вигадати щось подібне. Йому здавалося, що це якась інша мова, яку він розуміє, але сам не може нею розмовляти.

Сьогодні Матильдині друзі були настроєні надзвичайно вороже до всіх, хто заходив у цю простору вітальню. В першу чергу перепало друзям дому: їх краще знали. Можна собі уявити, з якою цікавістю слухав

Жюльєн. Його цікавило все — і прихований зміст їхніх жартів, і сама манера жартувати.

— А-а, ось і пан Декулі,— сказала Матильда,— він сьогодні без перуки. Певно, хоче домогтись префектури своєю геніальністю. Виставив напоказ свою лису голову, наповнену, як він каже, "високими ідеями".

— Цей чоловік знайомий з усіма на світі,— підхопив маркіз де Круазнуа,— він буває і в мого дядька кардинала. Він здатний роками повторювати яку-небудь брехню з приводу кожного з своїх друзів, а їх у нього дві чи три сотні. Він уміє підтримувати дружбу — в нього на це талант. Ви можете його бачити з сьомої години ранку, забризканим грязюкою взимку, біля дверей одного з своїх друзів. Час від часу він свариться з кимсь і з приводу цього пише сім або вісім сварливих листів. Потім він мириться й посилає ще стільки ж листів з висловами палкої приязні. Але в чому він досягає найбільшого блиску — це в щирих і одвертих виявах почуттів чесної людини, в якої серце на долоні. До цього маневру він вдається тоді, коли йому треба домогтись якоїсь послуги. Один з старших вікаріїв мого дядька чудово розповідає про життя пана Декулі після реставрації. Я приведу його коли-небудь до вас.

— Ет! Я не йму віри тим балачкам, це професійні заздрощі дрібних людців,— сказав граф де Калюс.

— Ім'я пана Декулі залишиться в історії,— заперечив маркіз,— він творив реставрацію разом з абатом де Прадом 72 та панами Талейраном і Поццо ді Борго.73

— Цей чоловік колись орудував мільйонами,— мовив Норбер,— і я не розумію, як він може приходити сюди й зносити глузування мого батька, часто нестерпні. Одного разу батько крикнув через весь стіл: "Скільки разів ви зраджували своїх друзів, дорогий Декулі?"

— Хіба він справді зраджував? — сказала мадемуазель де Ла-Моль.— А хто не зраджував?

— Як! — звернувся граф де Келюс до Норбера,— у вашому домі буває пан Сенклер, цей славнозвісний ліберал? Якого чорта йому тут треба? Піду поговорю з ним, викличу його на розмову: кажуть, він дуже розумний.

— Але як же твоя мати його приймає? — запитав пан де Круазнуа. — В нього такі незвичайні, такі сміливі, незалежні думки.

— Гляньте,— сказала мадемуазель де Ла-Моль,— гляньте на цю незалежну людину, що до землі вклоняється панові Декулі і хапає його руку. Я вже подумала була, що він піднесе її до вуст.

— Мабуть, Декулі в кращих стосунках з властями, ніж ми думали,— зауважив пан де Круазнуа.

— Сенклер приходить сюди, щоб пройти в Академію,— зауважив Норбер,— гляньте, Круазнуа, як він вклоняється баронові Л...

— Краще вже було б стати навколішки,— підхопив де Люз.

— Дорогий Сорель,— звернувся Норбер до Жюльєна,— ви розумні, але ще так недавно покинули рідні гори, отже, дозвольте дати вам пораду — ніколи не вклоняйтеся так, як цей великий поет,— нікому, хоча б це був сам бог-отець.

— А ось і наш найперший розумник, пан барон Батон,— промовила мадемуазель де Ла-Моль, трохи наслідуючи голос лакея, який щойно доповів про нього.

— Здається, навіть ваші лакеї сміються з нього. Ну й ім'я — барон Батон! — сказав пан де Келюс.

— "Що таке ім'я?" — сказав він нам якось,— підхопила Матильда.— "Уявіть собі, що вам вперше доповідають "герцог Бульйонський"; справа тільки в тому, що люди ще не звикли до мого імені".

Жюльєн покинув своє місце біля дивана. Він ще був не досить чутливим до чарівної витонченості легкої насмішки і гадав, що можна сміятись із жартів, тільки коли вони цілком обгрунтовані. В глузливих дотепах цих молодих людей він бачив тільки бажання огудити все і всіх, і це його неприємно вражало. Провінційна, мало не англійська надмірна серйозність Жюльєна змушувала його вбачати в цьому заздрощі; звичайно, він помилявся.

"Граф Норбер,— казав він собі,— при мені тричі переписував лист на двадцять рядків до свого полкового командира і був би, мабуть, дуже щасливий, якби написав за своє життя хоч одну сторінку так, як пише пан Сенклер".

Не привертаючи до себе уваги, завдяки своєму незначному становищу, Жюльєн переходив від одної групи до другої. Він здалека стежив за бароном Батоном, і йому хотілось послухати, що той каже. Цей уславлений дотепник мав вельми заклопотаний вигляд і, як помітив Жюльєн, заспокоївся трохи тільки після того, як йому вдалось знайти кілька пікантних фраз. Жюльєнові здалося, що розум такого роду потребує певного простору.

Барон не вмів виголошувати короткі дотепи; щоб показати себе, йому треба було принаймні чотири фрази, по шість рядків кожна.

— Ця людина не розмовляє, а просторікує,— сказав хтось за спиною Жюльєна. Жюльєн обернувся й спалахнув від задоволення, почувши ім'я графа Шальве. Це був найгостріший розум свого часу. Жюльєн часто зустрічав його ім'я в "Меморіалі Святої Єлени" і в історичних записках, продиктованих Наполеоном. Граф Шальве висловлювався стисло, його дотепи були, мов блискавки, точні, яскраві, глибокі. Про що б він не

заговорив, розмова враз починала посуватися вперед. Він наводив факти, і слухати його було приємно. Що ж до політики, то він був безсоромним циніком.

— Я людина незалежна,— казав граф Шальве, звертаючись до якогось пана з трьома зірками, що з нього він явно кепкував.— Чому від мене вимагають, щоб я сьогодні дотримувався того самого погляду, що й півтора місяця тому? В такому разі мій погляд зробився б моїм тираном.

Четверо серйозних юнаків, що оточували його, поморщились, їм не подобався жартівливий тон. Граф побачив, що перебрав міру. На щастя, він помітив найчеснішого пана Баллана, справжнього Тартюфа доброчесності. Граф заговорив з ним; їх оточили, зрозумівши, що бідолаха Баллан буде принесений в жертву. Завдяки своїй моральності та моралізму й, незважаючи на страшну потворність, пан Баллан, після перших кроків у вищому світі, які важко піддаються опису, одружився з дуже багатою жінкою, що скоро померла. Він одружився з іншою, теж багатою, яку ніколи не бачили у вищому світі. Він скромненько користується шістдесятитисячною рентою і тримає при собі власних підлесників. Граф Шальве заговорив з ним про все це безжально. Незабаром навколо них утворилась група із трьох десятків гостей, всі посміхались, навіть оті серйозні юнаки, надія нашого віку.

"Навіщо цей Баллан приходить сюди, до пана де Ла-Моля, де з нього відверто глузують?" — подумав Жюльєн. І він підійшов до абата Пірара, щоб спитати його про це.

Пан Баллан зник.

— Прекрасно! — сказав Норбер.— Один із шпигунів, що стежить за моїм батьком, пішов; залишається тільки цей кульгавенький Нап’є.

"Чи не в цьому розгадка? — подумав Жюльєн.— Але, в такому разі, чому маркіз приймає пана Баллана?"

Суворий абат Пірар хмурився в куточку вітальні, чуючи, як лакеї називають імена гостей.

"Тут справжній вертеп,— казав собі абат подібно до Базіліо,— сюди приходять тільки заплямовані люди".

Річ у тому, що суворий абат просто не знав, що являє собою вищий світ, але він мав точні відомості про цих людей, які протовплюються в салони, або тонко прислуговуючи всім партіям, або завдяки своєму багатству, набутому сумнівним шляхом. Цього вечора абат від надміру почуттів кілька хвилин підряд відповідав на наполегливі запитання Жюльєна, а потім несподівано замовк; пригнічений тим, що доводиться казати про всіх тільки погане і мало не каючись у своєму гріху. Цей жовчний янсеніст, що вірив у обов'язок християнського милосердя, повинен був, живучи у вищому світі, невпинно боротися з самим собою.

— Ну й обличчя в цього абата Пірара! — вимовила мадемуазель де Ла-Моль, коли Жюльєн наблизився до дивана.

Жюльєн відчув роздратування, хоч її слова й були справедливі. Пан Пірар був, безперечно, найчеснішою людиною у вітальні, але його вкрите червоними плямами обличчя, на якому зараз позначились болісні докори сумління, було справді бридке. "От і вір фізіономістиці! — подумав Жюльєн.— В ту хвилину, коли абат Пірар, з властивої йому душевної витонченості, докоряє собі за якийсь дрібний гріх, він має найжахливіший вигляд. А от обличчя Нап'є, всім відомого шпигуна Нап'є, сяє чистою безтурботною радістю. А проте абат Пірар пішов на великі поступки своїм однодумцям: він узяв слугу і став прекрасно одягатись".

Жюльєн помітив, що у вітальні відбувається щось незвичайне: всі обернулись до дверей, запанувала тиша. Лакей назвав ім'я барона де Толлі, що привернув до себе загальну увагу під час останніх виборів. Жюльєн підійшов ближче, і йому вдалося добре його розгледіти. Барон був головою однієї з виборчих колегій, і в нього з'явилась блискуча думка

— приховати маленькі чвертки паперу, подані за одну з партій. А щоб кількість бюлетенів залишилась та сама, він щоразу заміняв їх другими записочками, на яких було приємніше для нього ім'я. Ця махінація була помічена кількома виборцями, які негайно висловили своє захоплення баронові де Толлі. Сердега барон іще не отямився після тієї авантюри, він був трохи блідий. Лихослови подейкували про галери. Пан де Ла-Моль прийняв його дуже холодно. Нещасний барон одразу зник.

— Він, мабуть, поспішає до пана Конта 74 — тому він так швидко зник,— сказав граф Шальве, і всі засміялись.

Серед мовчазних вельмож і дотепних, хоч і з сумнівною репутацією, інтриганів, що того вечора один по одному вступали в салон пана де Ла-Моля (якого ладили в міністри), діставав своє бойове хрещення юний Тамбо. Якщо йому не вистачало витонченості суджень, то він надолужував, як побачимо зараз, надзвичайною енергійністю своїх висловів.

— Чому не засудити цю людину на десять років ув’язнення? — казав він тої хвилини, коли Жюльєн наблизився до його групи.— Гадів треба держати в найглибшому підземеллі, хай собі здихають у темряві, інакше отрута, яку вони виділяють, може стати ще небезпечнішою. Навіщо засуджувати його до штрафу в тисячу екю? Він бідний? Хай так, тим краще; але його партія заплатить за нього. Треба було взяти п'ятсот франків штрафу і кинути на десять років у темницю.

"Боже праведний! Про яке страховище тут іде мова?" — подумав Жюльєн, вражений запальною й судорожною жестикуляцією свого колеги. Худорляве довгасте личко академікового племінника було в цю мить справді огидне. Незабаром Жюльєн зрозумів, що йшлося про найбільшого поета сучасності.75

"Ах, гадина!" — мало не скрикнув Жюльєн, і сльози благородного обурення зросили йому очі. "Ах, жалюгідна тварюка! — думав він,— стривай, я тобі пригадаю ці слова.

Ось вони, непутящі чада тієї партії, яку очолює, серед інших, і сам маркіз. А ця велика людина, яку вони так ганьблять,— скільки б їй надавали орденів, скільки синекур, якби вона продалася — не кажу вже бездарному міністерству пана де Нерваля, а хоча б одному з його більш-менш чесних попередників".

Абат Пірар здаля зробив Жюльєнові знак підійти,— з ним щойно говорив про щось пан де Ла-Моль. Але Жюльєн у цю хвилину слухав, потупивши очі, ремствування якогось єпископа, і коли той нарешті відпустив його і він міг підійти до свого друга, абата вже перехопив огидний пролаза молодший Тамбо. Цей виродок ненавидів абата, вважаючи його винуватцем тих милостей, які припали на долю Жюльєна, і саме тому він так перед ним запобігав.

"Коли нарешті смерть звільнить нас від отого старого падла?" — в таких виразах, з суто біблійним запалом, говорив цей нікчемний писарчук про поважного лорда Голланда.76 Слід віддати йому належне: він добре знав біографії всіх сучасних діячів і саме закінчував побіжний огляд усіх, хто міг розраховувати на впливове становище при новому англійському королі.

Абат Пірар пройшов у суміжну вітальню. Жюльєн пішов слідом за ним.

— Маркіз не любить письмаків, попереджаю вас,— це єдина його антипатія. Можете знати латинь, грецьку мову, якщо ви на це здатні, історію Єгипту, Персії тощо, він поважатиме вас і сприятиме вам як ученому. Але борони вас боже написати хоч би одну сторінку французькою мовою, особливо на серйозні теми, що не відповідають вашому становищу в суспільстві: він назве вас письмаком, і ви потрапите в немилість. Як можна, живучи в палаці вельможі, не знати слів герцога

де Кастрі 77 про д'Аламбера і Руссо: "Хочуть про все міркувати, а в самих і тисячі екю ренти немає!"

"Отже, тут все відомо,— подумав Жюльєн,— зовсім, як у семінарії". Він недавно написав з десяток сторінок у піднесеному стилі,— щось на зразок похвального слова старому штаб-лікареві, що зробив з нього, як він казав, людину. "Але ж цей зошит у мене завжди під замком!" — подумки скрикнув Жюльєн. Він пішов до себе, спалив рукопис і повернувся до вітальні. Блискучі шалапути вже пішли, залишались тільки особи, прикрашені орденами.

Навколо столу, що його лакеї внесли вже сервірованим, сиділо семеро чи восьмеро дам від тридцяти до тридцяти п'яти років — всі вельми побожні, дуже знатні й манірні. Перепрошуючи за спізнення, увійшла дружина маршала де Фервак. Було вже після півночі; вона сіла поруч з маркізою. Жюльєн був глибоко схвильований: її очі й погляд нагадували пані де Реналь.

Гурток мадемуазель де Ла-Моль іще не розійшовся. Вона і її приятелі висміювали нещасного графа де Тале. Він був єдиним сином знаменитого єврея, що уславився своїм багатством, яке він нажив, позичаючи гроші королям на ведення воєн з народами. Єврей нещодавно помер, залишивши синові ренту в сто тисяч екю на місяць та ім'я, на жаль, надто відоме.

В такому винятковому становищі потрібно було мати або справжнє простосердя, або дуже сильну волю. Граф, на своє лихо, був простодушним хлопцем, але з безліччю всяких претензій, підказаних йому підлесниками.

Пан де Кейлюс запевняв, що за чиєюсь порадою він хоче просити руки мадемуазель де Ла-Моль, до якої залицявся маркіз де Круазнуа, що мав дістати титул герцога і сто тисяч ліврів ренти.

— Ах, не треба закидати йому те, що в нього з'явилось бажання — жалісливо казав Норбер.

Здатність чогось хотіти — якраз та риса, якої найбільше бракувало горопашному графові де Тале. Ця властивість його вдачі робила його гідним королівського трону. Він завжди радився з усіма на світі, але не наважувався послухатись будь-якої поради до кінця.

"Мені варто глянути на його обличчя, щоб сміятися до знесилля",— казала мадемуазель де Ла-Моль. В його виразі обличчя були дивно поєднані неспокій і розчарування, крізь які час від часу проривались вибухи бундючності і тої владної зарозумілості, що пасує найбагатшій людині Франції, особливо коли вона непогана на вроду і їй немає ще тридцяти шести років. "Несміливий нахаба",— казав про нього пан де Круазнуа. Граф де Келюс, Норбер і ще двоє-троє юнаків з вусиками висміяли де Тале непомітно для нього і під кінець, коли пробила перша година, випровадити його.

— Невже в таку погоду вас чекають біля під'їзду ваші знамениті арабські скакуни? — спитав Норбер.

– Ні, це інший виїзд, значно дешевший,— відповів пан де Тале.— Лівий кінь коштував мені п'ять тисяч франків, а правий тільки сто луїдорів; але, запевняю вас, що його запрягають тільки увечері; справа в тому, що його рись точнісінько така, як і в другого коня.

Зауваження Норбера навело графа на думку, що людині його стану личить мати пристрасть до коней і не слід залишати їх під дощем. Він пішов,— а через хвилину пішли й юнаки, продовжуючи кепкувати з нього.

"Отже,— думав Жюльєн, чуючи їхній сміх на сходах,— мені довелось бачити людину, своїм становищем цілком протилежну мені. В мене немає й двадцяти луїдорів ренти на рік, а ось тут, поруч мене, людина, яка

одержує двадцять луїдорів щогодини, і всі глузують з неї... Таке видовище здатне вилікувати від заздрощів".

V. ЧУТЛИВІСТЬ І ВЕЛИКОСВІТСЬКА СВЯТЕННИЦЯ

Тут настільки звикли до банальностей, що будь-яка свіжа думка здається зухвальством. Горе тому, хто сяйне своєрідністю у розмові.

"Фоблаз" 78

Минув не один місяць випробування, і ось в якому стані були справи Жюльєна на той день, коли управитель передав йому платню за третій квартал. Пан де Ла-Моль доручив йому нагляд за управлінням його маєтками в Бретані і в Нормандії. Жюльєн часто туди виїздив. На нього було покладено ведення всього листування з приводу горезвісного позову абата де Фрілера; абат Пірар ознайомив його зі справою.

Керуючись коротенькими замітками, які маркіз робив на берегах адресованих йому листів, Жюльєн складав відповіді, і пан де Ла-Моль підписував майже всі.

У богословській школі викладачі, хоч і нарікали на недостатню старанність Жюльєна, але вважали його одним з кращих учнів. Різноманітні заняття, яким він віддавався з усім запалом враженого честолюбства, швидко зігнали з Жюльєнового лиця свіжі барви, які воно мало в провінції. А втім, його блідість була заслугою в очах паризьких семінаристів. На думку Жюльєна, вони були далеко не такі лихі, не так молилися на копійку, як учні безансонської семінарії; а ті, в свою чергу, вважали його сухотним.

Маркіз подарував йому коня. Побоюючись, що товариші можуть його зустріти під час прогулянок верхи, Жюльєн сказав їм, що лікар приписав йому верхову їзду.

Абат Пірар ввів його в різні янсеністські кола. Жюльєн був приголомшений. В його уяві релігія була невід'ємно зв'язана з лицемірством і жадобою наживи. Він був зачарований цими побожними й суворими людьми, байдужими до прибутків. Деякі з янсеністів відчули до нього приязнь і давали йому поради. Новий світ відкрився перед Жюльєном. У янсеністів він познайомився з графом Альтамірою, людиною гігантського зросту, лібералом, засудженим до смертної кари у своїй країні, а проте віруючим. Цей дивний контраст — побожність і волелюбність — вразив його.

Стосунки Жюльєна з молодим графом де Ла-Молем були прохолодні. Норбер вважав, що Жюльєн відповідає занадто різко на жарти деяких його друзів. Порушивши кілька разів правила ввічливості, Жюльєн дав собі слово більш ніколи не заговорювати з мадемуазель Матильдою. З ним тепер поводились дуже чемно в палаці де Ла-Моль, але він почував, що чимось принизив себе в їхніх очах. Його провінційний здоровий глузд знаходив пояснення цьому в народному прислів'ї: добра обнова, поки нова.

Можливо, Жюльєн став трохи проникливіший, ніж на початку, а може, його вже не так чарувала паризька ввічливість, що спершу його так захопила.

Як тільки він переставав працювати, його охоплювала безмежна нудьга. Така вже висушуюча дія чарівної гречності, точно виміряної і зваженої відповідно до суспільного стану кожного,— гречності вищого світу. Людина з чутливим серцем одразу помічає цю штучність.

Звичайно, можна закинути провінції грубуватий і не дуже ввічливий тон. Але там, відповідаючи вам, хоч трохи запалюються. В палаці де Ла-Моль ніхто не ображав самолюбство Жюльєна, а проте часто надвечір він був готовий розплакатись. В провінції, якщо з вами що-небудь трапиться при вході в кав'ярню, офіціант виявить до вас співчуття. Але якщо в цій пригоді є щось прикре для вашого самолюбства, він, співчуваючи вам,

десять разів повторить неприємне для вас слово. В Парижі з делікатності сміються тільки за вашою спиною, але ви завжди для всіх чужий.

Обійдемо мовчанням безліч дрібних пригод, що могли б зробити Жюльєна смішним, якби він не був, так би мовити, нижче смішного. Надмірна чутливість штовхала його на тисячі всіляких промахів. Всі його розваги були, по суті, заходами самозахисту: він щодня вправлявся на стрільбищі, був ретельним учнем одного з найвидатніших учителів фехтування. Кожної вільної хвилини Жюльєн, замість того, щоб, як колись, сідати за книжку, біг у манеж і брав найноровистіших коней. Під час їзди з берейтером він майже щоразу падав з коня.

Маркізові подобалась його вперта працьовитість, його мовчазність, розум, і потроху він передав Жюльєнові всі складні й заплутані справи. В ті хвилини, коли високі честолюбні задуми, яким віддавався маркіз, дозволяли йому трохи перепочити, він дуже розумно порядкував своїми справами. Знаючи всі найсвіжіші новини, він успішно грав на біржі. Маркіз купував будинки, маєтки, ліси, але був дратівливий і гнівався через дрібниці. Він шпурляв сотнями луїдорів і судився за сотню франків. Багата людина з широкою натурою шукає в справах розваги, а не користі. Маркізові був справді потрібний, так би мовити, начальник штабу, який привів би в стрункий і зручний для огляду лад всі його грошові справи.

Пані де Ла-Моль, незважаючи на свою дуже стриману вдачу, іноді глузувала з Жюльєна. Все мимовільне, що породжується чутливістю, навіює жах знатним дамам,— це антипод добропристойності. Кілька разів маркіз заступився за Жюльєна. "Якщо він смішний у вашій вітальні, то за робочим столом він незрівнянний",— казав маркіз. З свого боку Жюльєну здалося, що він вгадав таємницю маркізи. Вона ставала поблажливою і виявляла до всього цікавість, як тільки лакей оповіщав ім'я барона де Ла-Жумат. Це була холодна істота з незворушним обличчям. Дрібний, худорлявий, бридкий, бездоганно одягнений, барон проводив цілі дні при дворі і звичайно ні про що не висловлювався. Такий уже був напрямок

його думок. Пані де Ла-Моль була б безмежно щаслива вперше в житті, якби він став чоловіком її дочки.

VI. ВІДТІНКИ ВИМОВИ

Їхня висока місія — спокійно обмірковувати дрібні події в повсякденнім житті народів і відвертати своєю мудрістю спалахи великого гніву з нікчемного приводу або з приводу певних подій, спотворених чутками до невпізнання.

Грацій

Для новака, що з гордощів не дозволяє собі ставити запитання, Жюльєн не наробив надто великих дурниць. Якось трапилося, що раптова злива загнала його в кав'ярню на вулиці Сент-Оноре. Тут якийсь чолов'яга в касторовому сюртуці, здивований похмурим поглядом Жюльєна, в свою чергу пильно глянув на нього, зовсім як колись у Безансоні коханець мадемуазель Аманди.

Жюльєн надто часто дорікав собі за те, що тоді простив цю першу образу, щоб тепер стерпіти цей погляд. Він зажадав пояснень. Чолов'яга в сюртуці негайно відповів йому найгрубішою лайкою. Всі, хто був у кав'ярні, оточили їх, перехожі стовпились біля дверей. З провінційної завбачливості, Жюльєн завжди мав при собі маленькі пістолети, і тепер його рука судомно стискала їх у кишені. Проте він не втратив самовладання і обмежився тим що повторював щохвилини:

— Пане, ваша адреса? Я вас зневажаю.

Впертість, з якою він проказував ці шість слів, нарешті вплинула на присутніх:

— Чорт його бери, хай той, котрий так розкричався, дасть йому свою адресу.

Чоловік у сюртуці, почувши цей вирок, повторений кілька разів, жбурнув в обличчя Жюльєну півдесятка візитних карток. На щастя, жодна з них не торкнулась обличчя Жюльєна: він дав собі слово скористатися з пістолетів тільки в тому разі, коли його зачеплять. Чолов'яга пішов, але кілька разів обертався, погрожуючи Жюльєнові кулаком і обсипаючи лайкою.

Жюльєн весь обливався потом. "Значить, найостанніша нікчема може отак схвилювати мене! — казав він собі з люттю.— Як же вбити в собі цю ганебну чутливість?"

Якби він лише міг, то зараз же викликав би його на дуель. Його спиняло лише одне: як знайти секунданта в цьому безмежному Парижі? В нього не було жодного друга. Жюльєн був зав'язав кілька знайомств, але всі його знайомі один по одному через кілька тижнів віддалялись від нього. "Я не товариська людина,— подумав він,— і за це тепер жорстоко покараний". Нарешті йому спало на думку відшукати відставного лейтенанта 96-го полку Льєвена, сіромаху, з яким він часто фехтував. Жюльєн щиро йому розповів про все.

— Я охоче буду вашим секундантом,— сказав Льєвен,— але з одною умовою: якщо ви не пораните свого супротивника, ви тут же негайно будете битися зі мною.

— Згода,— відповів Жюльєн, захоплено потискаючи йому руку. І вони вирушили шукати пана Ш. де Бовуазі в Сен-Жерменському передмісті, за адресою, надрукованою на візитних картках.

Була сьома година ранку. Тільки тоді, коли вони увійшли в будинок і Жюльєн наказав доповісти про себе, йому спало на думку, що це ж, можливо, той самий юнак, родич пані де Реналь, що служив колись при посольстві чи то в Римі, чи то в Неаполі і що дав рекомендаційного листа співакові Джеронімо.

Жюльєн передав поважному лакеєві, разом з своєю карткою, одну з тих, що були кинуті йому вчора.

Їх змусили чекати — його і секунданта — не менш як три чверті години. Нарешті їх привели в розкішні покої, вишукано обставлені. Їх зустрів високий юнак, причепурений, як лялька. Риси його обличчя являли всю довершеність і всю незначність грецької вроди. Його надзвичайно вузька голова увінчувалась пірамідою прекрасного білявого волосся, завитого надзвичайно старанно, волосинка до волосинки. "Клятий фертик примусив нас чекати, щоб отак завитись",— подумав лейтенант 96-го полку. Барвистий халат, ранкові панталони, все, аж до гаптованих черевиків, було бездоганне і свідчило про пильну увагу господаря до свого туалету. Його шляхетне й пусте обличчя відбивало думки пристойні, але які з'являються не часто: ідеал дипломата на зразок Меттерніха. Наполеон теж неполюбляв мислячих офіцерів у своєму оточенні.

Жюльєн, якому лейтенант 96-го полку встиг пояснити, що це нова образа — примусити їх так довго чекати після того, як вчора так грубо кинуто йому в обличчя візитні картки, з рішучим виглядом увійшов у кімнату пана де Бовуазі. Він мав намір триматися визивно, але разом з тим не хотів порушувати правил хорошого тону.

Проте він був настільки вражений лагідними манерами пана де Бовуазі, його стриманим, поважним і самовдоволеним виглядом, витонченими розкошами обстановки, що в нього враз пропало бажання бути зухвалим. Це була зовсім не та людина, з якою він мав сутичку напередодні. Він так остовпів, побачивши перед собою цього елегантного юнака замість грубого чолов'яги, якого шукав, що не міг вимовити й слова. Він простяг одну з тих карток, які йому кинули вчора.

— Це справді моє ім'я,— сказав молодий дипломат, в якого чорний костюм Жюльєна — о сьомій годині ранку! — не викликав особливої поваги до відвідувача.— Але, слово честі, я не розумію...

Якийсь особливий відтінок, з яким він вимовив ці останні слова, знову розлютив Жюльєна.

— Я прийшов, щоб битися з вами, пане.— І Жюльєн коротко виклав йому всю справу.

Пан Шарль де Бовуазі після уважного огляду залишився загалом задоволений кроєм Жюльєнового чорного костюма. "Це від Штауба, цілком ясно,— думав він, поки той говорив.— Жилет пошито з великим смаком і чоботи непогані, але з другого боку — чорний костюм зранку!.. Це, певне, для того, щоб не бути мішенню для кулі",— вирішив нарешті де Бовуазі.

Тільки-но він знайшов це пояснення, як став надзвичайно чемним і поводився з Жюльєном майже як рівня. Розмова тривала довго, справа була делікатна, але зрештою Жюльєн не міг заперечувати проти очевидності. Цей юнак з бездоганними манерами, що був перед ним, не мав нічого спільного з тим грубим суб'єктом, який образив його вчора.

Жюльєнові дуже не хотілось піти ні з чим: він затягав розмову. Він спостерігав самовдоволене обличчя кавалера де Бовуазі,— цим титулом той назвав себе сам образившись, що Жюльєн звертався до нього просто "добродію".

Жюльєн милувався його серйозністю з легким відтінком чванливості, яка, однак, не покидала його й на хвилину. Жюльєна дивувала його чудна звичка повертати язиком, вимовляючи слова... Та, зрештою, в усьому цьому не було й найменшої підстави для сварки.

Молодий дипломат з надзвичайною чемністю висловив готовність битись, але відставний лейтенант 96-го полку, що вже годину сидів, розставивши ноги, впершись руками в боки й відставивши лікті, заявив, що його друг, пан Сорель, зовсім не схильний сваритися з людиною на німецький лад тільки тому, що хтось викрав її візитні картки.

Жюльєн вийшов з дому кавалера де Бовуазі в дуже поганому настрої. Перед ганком стояла карета. Жюльєн випадково глянув на кучера і впізнав у ньому свого вчорашнього кривдника.

В одну мить він схопив його за полу довгого каптана, скинув з козел і осипав ударами батога. Два лакеї кинулись рятувати свого товариша; на Жюльєна посипались удари кулаків; але він вихопив один із своїх пістолетів і став стріляти в них; вони втекли. Все це сталося за якусь хвилину.

Шевальє де Бовуазі, спускаючись сходами вниз з забавною поважністю, повторював тоном вельможі: "Що таке? Що таке?" Йому, видно, кортіло довідатись, що трапилось, але його престиж дипломата не дозволяв цього виявити. Коли він дізнався, в чім справа, урочиста поважність на його обличчі змінилась виразом насмішкуватої байдужості, що ніколи не повинна покидати дипломата.

Лейтенант 96-го полку зрозумів, що панові де Бовуазі самому захотілося битись але він вирішив теж удатись до дипломатії, щоб залишити за своїм приятелем ініціативу.

— Ну, тепер,— скрикнув він,— є підстава для дуелі!

— Цілком достатня, я гадаю,— відповів дипломат.— Вигнати геть цього негідника,— сказав він своїм лакеям,— хай на його місце сяде хтось інший.

Відчинили дверцята: кавалер неодмінно хотів вшанувати Жюльєна і його секунданта, провізши їх у своїй кареті. Заїхали за одним з приятелів пана де Бовуазі, який знав зручне для дуелі місце. Дорогою вони дуже мило розмовляли. Тільки дипломат мав досить дивний вигляд у своєму халаті.

"Хоч це й вельми знатні пани,— думав Жюльєн, — але вони зовсім не такі дурні, як особи, що обідають у пана де Ла-Моля. Я розумію чому,— додав він подумки через хвилину,— вони дозволяють собі відступати від благопристойності". Розмовляли про танцюристок, які мали успіх у вчорашньому балеті. Дипломат і його приятель робили натяки на пікантні історії, зовсім не відомі ні Жюльєнові, ні лейтенантові 96-го полку. Жюльєн був не такий дурень, щоб удавати, ніби їх знає, і щиросердо признався у своєму невідані. Ця щирість сподобалась приятелеві шевальє, і він розповів йому ці історії якнайдокладніше й дуже потішно.

Одна річ надзвичайно здивувала Жюльєна. Карета на хвилину спинилась через те, що на вулиці будували тимчасовий вівтар для процесії на честь свята Тіла господнього. Дипломат і його приятель дозволили собі з цього приводу не один жарт: тутешній кюре, мовляв, був сином архієпископа. Ніколи в домі маркіза де Ла-Моля, що претендував на титул герцога, ніхто не наважився б вимовити щось подібне.

З дуеллю було покінчено за одну хвилину: Жюльєн дістав кулю в руку; йому зробили перев'язку з носових хустинок, змочених горілкою, і шевальє де Бовуазі дуже чемно попросив у Жюльєна дозволу відвезти його додому в тій самій кареті, яка їх привезла сюди. Коли Жюльєн назвав особняк де Ла-Моль, молодий дипломат перезирнувся з своїм приятелем. Фіакр Жюльєна стояв тут же, але розмова з цими панами була для нього значно цікавіша, ніж товариство хвацького лейтенанта 96-го полку.

"Боже мій! Так оце й є дуель? Оце й усе? — думав Жюльєн.— Яке щастя, що я все-таки спіймав цього кучера! Як би я мучився, коли б мені довелося стерпіти ще й цю образу в кав’ярні!"

Дорогою цікава розмова майже не уривалась. Тут Жюльєн зрозумів, що дипломатичне прикидання може теж стати в пригоді.

"Виходить, нудьга не є невід'ємною властивістю розмови знатних осіб. Адже мої недавні супротивники глузують з хресного ходу, не соромляться розповідати масні анекдоти, та ще й з такими мальовничими подробицями. Їм бракує тільки розмірковувань на теми високої політики, але це повністю компенсується вишуканістю, легкістю мови й бездоганною точністю висловів". Жюльєн почував щиру приязнь до цих молодих людей. "Який би я був щасливим, якби міг часто зустрічатись з ними!" — думав він.

Як тільки вони розстались, шевальє де Бовуазі навів довідку про Жюльєна: відомості виявились не блискучі.

Йому дуже цікаво було з'ясувати, хто такий його супротивник, чи буде пристойно зробити йому візит? Але те, що вія почув, було далеко не втішне.

— Все це просто жахливо,— сказав він своєму секундантові! — Не можу ж я признатись, що стрілявся з якимось секретарем пана де Ла-Моля, і тільки тому, що кучер викрав мої візитні картки!

— Безперечно це може поставити вас у смішне становище.

Того ж таки вечора шевальє де Бовуазі і його приятель розголосили скрізь, що цей пан Сорель — до речі сказати, дуже милий молодий чоловік — є позашлюбним сином близького друга маркіза де Ла-Моля. Всі охоче повірили їхнім словам. А коли факт був встановлений, молодий дипломат і його приятель дозволили собі кілька разів відвідати Жюльєна протягом двох тижнів, поки він не виходив з кімнати. Жюльєн признався їм, що був в опері тільки раз у житті.

— Це жахливо,— сказали вони йому,— адже тільки туди й варто ходити. Треба, щоб ваш перший вихід був на "Графа Орі".79

В опері шевальє де Бовуазі познайомив його з уславленим співаком Джеронімо, що на той час користався величезним успіхом.

Жюльєн майже закохався в свого нового знайомого; його зачаровувала самоповага і таємнича значимість де Бовуазі, поєднані з юнацьким фатівством. Наприклад, шевальє трохи заїкався тільки тому, що мав честь часто бачитись з вельможею, в якого була така вада. Ніколи ще Жюльєн не зустрічав в одній істоті стількох дивацтв, які вживалися з бездоганністю манер, що могла правити ва зразок для бідного провінціала.

Жюльєна бачили в опері в товаристві шевальє де Бовуазі і почали про нього говорити.

— Отже, — сказав йому якось пан де Ла-Моль, — ви — позашлюбний син багатого дворянина з Франш-Конте, мого близького друга?

Маркіз урвав Жюльєна, коли той хотів запевнити, що ніякої участі в поширенні таких чуток не брав.

— Пан де Бовуазі не захотів, щоб про нього говорили, що він бився з сином тесляра.

— Знаю, знаю сказав пан де Ла-Моль.— Тепер уже моя справа підтвердити цю версію,— вона для мене дуже зручна... Але я хочу просити вас зробити мені одну послугу — це відбиратиме не більше півгодини вашого часу: після кожної оперної вистави дивитись на роз'їзд великосвітського товариства. Я помічаю у вас іноді провінційні манери, треба позбутись їх; крім того, вам не завадить знати, принаймні в обличчя, тих значних осіб, що до них мені, можливо, доведеться послати вас з яким-небудь дорученням. Пройдіть в касу театру, щоб вас там знали. Вам замовлена постійна перепустка.

VII. ПРИСТУП ПОДАГРИ

І я дістав підвищення не за свої заслуги, а тому, що в мого начальника загострилась подагра.

Бертолотті

Читача, можливо, дивує цей невимушений і майже дружній тон; ми забули сказати, що маркіз уже шість тижнів не виходив з дому через приступ подагри.

Мадемуазель де Ла-Моль з матір'ю були на Гієрах у матері маркізи. Граф Норбер заходив до батька лише на хвилину: вони були в прекрасних стосунках, але не мали про що говорити. Пан де Ла-Моль, змушений задовольнятись товариством Жюльєна, дуже здивувався, переконавшись, що в того є якісь власні думки. Він примушував Жюльєна читати йому вголос газети. Незабаром молодий секретар вже міг сам вибирати цікаві місця. Маркіз ненавидів одну нову газету і поклався її не читати, а проте щодня говорив про неї. Жюльєна смішила й захоплювала сутичка влади з ідеєю.

Дрібні пристрасті маркіза повертали Жюльєнові впевненість в собі, яку він ризикував втратити, проводячи вечори сам на сам зі знатним вельможею.

Обурений сучасністю, маркіз просив читати йому Тіта Лівія; імпровізований переклад з латині його розважав.

Якось маркіз звернувся до Жюльєна з тією вишуканою чемністю, яка часто дратувала його секретаря:

— Дозвольте мені, любий Сорелю, подарувати вам свій костюм. Коли ви схочете вдягати його й приходити до мене, ви будете для мене молодшим братом графа де Реца, тобто сином мого друга, старого герцога.

Жюльєн не зовсім розумів, що це має означати, але того самого вечора з'явився до маркіза в синьому костюмі. Маркіз тримався з ним, як з рівнею. Жюльєн мав душу, здатну оцінити справжню чемність, але він досі не уявляв собі її відтінків. До того, як маркізові спала на думку ця вигадка, Жюльєн заприсягнувся б, що пан де Ла-Моль не міг би бути люб'язнішим. "Який дивний талант",— мимоволі подумав Жюльєн, коли він підвівся, щоб іти, і маркіз попросив пробачення, що не може, через свою подагру, провести його.

Дивна примха маркіза примусила Жюльєна замислитись: "Чи не глузує він з мене?" Він пішов порадитись з абатом Піраром: але той, не будучи таким чемним, як маркіз, у відповідь тільки засвистів і заговорив про щось інше. Наступного ранку Жюльєн з'явився до маркіза в чорному костюмі, з портфелем і листами, які треба було підписати. Маркіз прийняв його, як і раніше. Ввечері, коли він знову прийшов у синьому костюмі, тон був зовсім інший і такий самий ввічливий, як і напередодні.

— Якщо ви не надто нудьгуєте, відвідуючи по доброті своїй бідолашного хворого старика,— сказав йому маркіз,— було б добре, якби ви розповідали йому різні дрібні пригоди зі свого життя, але відверто, думаючи лише про те, щоб розповідь була ясна й цікава. Бо треба вміти розважатись,— провадив далі маркіз,— тільки це й реальне в житті. Адже ж не може хтось щодня врятовувати мені життя на війні або дарувати мільйон. Але якби Ріваролъ 80 був тут, біля мого крісла, я щодня на годинку позбувався б нудьги й страждань. Я часто бачився з ним у Гамбурзі, під час еміграції.

І маркіз став розповідати Жюльєнові анекдоти про Ріваролъя й жителів Гамбурга, які збирались учотирьох, щоб разом розгадати який-небудь його дотеп.

Змушений задовольнятись товариством юного абатика, пан де Ла-Моль вирішив розворушити його. Йому вдалося зачепити самолюбство Жюльєна. Побачивши, що від нього домагаються правди, той вирішив говорити все, крім двох речей: своєї фанатичної прихильності до героя,

ім'я якого дратувало маркіза, і свого абсолютного безвірництва, яке не дуже пасувало майбутньому кюре. Його маленька сутичка з шевальє де Бовуазі трапилась дуже до речі. Маркіз до сліз сміявся зі сцени з кучером, що осипав Жюльєна найбрутальнішою лайкою в кав'ярні на вулиці Сент-Оноре. Це були хвилини цілковитої щирості між патроном і його підлеглим.

Пана де Ла-Моля зацікавила ця своєрідна натура. Спочатку він заохочував дивацтва Жюльєна, щоб повтішатися. Але незабаром йому здалося цікавішим помалу виправляти хибні уявлення цього юнака. "Інші, приїхавши з провінції в Париж, захоплюються всім,— думав маркіз,— а цей усе зневажає. В тих — надмірне замилування, а в Жюльєна його надто мало, тому дурні мають його за дурня".

Приступ подагри затягнувся через холодну погоду і тривав кілька місяців.

"Адже буває, що люди прив'язуються до гарненької собачки,— думав маркіз,— чому ж мені соромитись своєї приязні до мого юного абата? Мій секретар — своєрідна натура, я поводжуся з ним, як із сином, то що ж тут такого непристойного? Ця примха, якщо вона триватиме, обійдеться мені в брильянт в п'ятсот луїдорів у моєму заповіті".

Тепер, коли маркіз пізнав тверду вдачу свого улюбленця, він щодня доручав йому якусь нову справу.

Жюльєн з жахом помітив, що вельможний пан де Ла-Моль дає йому часом протилежні розпорядження у тій самій справі.

Жюльєн міг опинитися у прикрому становищі. Тому він завів спеціальну книгу, до якої записував усі розпорядження, і маркіз скріпляв їх своїм підписом. Жюльєн найняв писаря, що переписував в окрему книгу всі розпорядження, стосовні певних справ; сюди ж заносили і копії всіх листів.

Спершу таке нововведення здалося маркізові надзвичайно безглуздим і нудним. Але не минуло й двох місяців, як він відчув усі його переваги. Тоді Жюльєн запропонував йому взяти ще рахівника з банку, щоб вести подвійну бухгалтерію всіх прибутків і витрат по маєтках, які були під наглядом Жюльєна.

Ці заходи настільки прояснили маркізові стан його власних справ, що він міг тепер дозволити собі приємність пускати свої гроші в обіг, не вдаючись до підставних осіб, які його обкрадали.

— Візьміть собі три тисячі франків,— сказав він одного дня своєму молодому управителеві.

— Пане, це може дати привід до наклепу.

— Чого ж ви хочете? — роздратовано спитав маркіз,

— Щоб ви були ласкаві власноручно вписати ваше розпорядження в книгу; за цим розпорядженням я одержу три тисячі франків. Зрештою, це абат Пірар подав думку про таку систему обліку.

Маркіз записав своє розпорядження з таким виразом нудьги на обличчі, який, мабуть, був у маркіза де Монкада,81 коли той слухав звіти свого інтенданта пана Пуассона.

Увечері, коли Жюльєн з'являвся у синьому костюмі, про справи не розмовляли. Ласка маркіза була така приємна для хворобливого самолюбства нашого героя, що незабаром він мимоволі відчув приязнь до цього люб’язного старого. Це не значить, що Жюльєн був чутливим в тому розумінні, як це слово вживають в Парижі; та все-таки він не був бовдуром, а з того часу, як помер старий полковий лікар, ніхто не розмовляв з ним так ласкаво. Він дивувався, що маркіз щадив його самолюбство з такою обачністю, якої він ніколи не бачив у старого хірурга. Крім того, Жюльєн помітив, що лікар далеко більше пишався

своїм орденом, ніж маркіз своєю синьою стрічкою. Батько маркіза був великим вельможею.

Одного разу в кінці ранкової ділової аудієнції Жюльєн, що був, як завжди, в чорному костюмі, зумів чимось розважити маркіза; той затримав його на цілих дві години і неодмінно хотів подарувати йому кілька банкнотів, тільки що принесених з біржі його агентом.

— Смію надіятись, пане маркіз, що я не порушу глибокої поваги до вас, коли попрошу дозволу сказати з цього приводу кілька слів.

— Кажіть, мій друже.

— Ласкаво прошу пана маркіза дозволити мені відмовитись від цього подарунка. Він призначається не людині в чорному і зовсім зіпсував би невимушену поведінку, яку так великодушно дозволяє пан маркіз людині в синьому.

Він уклонився дуже шанобливо й вийшов, не підводячи очей.

Жюльєнова вихватка здалася маркізові потішною. Увечері він розповів про неї абатові Пірару.

— Я мушу нарешті вам признатись, любий абате, що мені відоме походження Жюльєна, і я дозволяю вам не таїти те, що я вам довірив.

"Його сьогоднішня поведінка була справді благородна,— подумав маркіз.— І от я дам йому благородне походження".

Через деякий час маркіз нарешті став виходити.

— Їдьте, поживіть місяців зо два в Лондоні,— сказав він Жюльєнові.— Посланці та кур’єри привозитимуть вам мою кореспонденцію, з моїми

помітками. Ви складатимете відповіді і, вклавши кожну у відповідний лист, надсилатимете мені. Я підрахував, що затримка буде не більш як п'ять днів.

Сидячи в поштовій кареті по дорозі в Кале, Жюльєн дивувався незначності тих справ, заради яких його посилали в це нібито ділове відрядження.

Не говоритимемо про те, з яким почуттям зненависті, майже жаху Жюльєн ступив на англійську землю. Ми вже казали про його захоплення Наполеоном. В кожному офіцерові він бачив сера Гудзона Лоу,82 у кожному вельможі — лорда Бетхерста,83 який творив оті мерзоти на острові Святої Єлени і в нагороду за них одержав міністерський портфель на десять років.

В Лондоні він нарешті дізнався, що таке справді світське фатівство. Він познайомився з молодими російськими вельможами, які посвятили його в ці таємниці.

— Ви обранець долі, дорогий Сорель,— казали вони йому,— сама природа вас нагородила таким холодним обличчям, наче ви за тисячу миль від того, що ви насправді зараз почуваєте, тобто те, що ми лиш намагаємось вдавати.

— Ви не розумієте нашого віку,— казав йому князь Коразов,— робіть завжди протилежне тому, чого від вас чекають. Слово честі, це єдиний закон нашого часу. Не будьте ні шаленим, ні неприродним, бо тоді від вас чекатимуть шаленства й неприродності і ви не зможете додержувати цього закону.

Жюльєн вкрив себе славою в салоні герцога Фіц-Фольке, що запросив його на обід разом з князем Коразовим. Обіду чекали майже цілу годину; ще й досі молоді секретарі лондонського посольства згадують, як

тримався Жюльєн серед двадцяти інших запрошених. Вираз його обличчя був просто неповторний.

Незважаючи на заперечення своїх друзів, лондонських денді, Жюльєн вирішив відвідати уславленого Філіппа Вена, єдиного філософа, якого мала Англія після Локка.84 Він уже сім років сидів у в'язниці. "Аристократія не жартує в цій країні"— подумав Жюльєн.— Мало того, що Вена ув'язнили, його ще збезчещено, втоплено в багно і т. ін.".

Жюльєн застав його в прекрасному настрої: лють аристократів його розважала. "Ось єдина весела людина, яку я бачив в Англії",— подумав Жюльєн, виходячи з в’язниці. "Немає для тиранів кориснішої ідеї, ніж ідея бога",— сказав йому Вен.

Ми обминаємо інші положення його філософської системи, надто цинічної.

Коли Жюльєн повернувся з Лондона, пан де Ла-Моль спитав його:

— Які цікаві враження привезли ви з Англії?

Жюльєн мовчав.

— В такому разі, які враження ви привезли взагалі — цікаві чи нецікаві? — нетерпляче повторив маркіз.

— Primo,85 — сказав Жюльєн,— найрозважливіший англієць стає щодня на годину божевільним; до нього з’являється демон самогубства, що є богом цієї країни.

— Secundo,— коли людина ступає на грунт Англії, її дотепність і розум втрачають двадцять п'ять відсотків

своєї вартості.

— Tertio,— немає нічого красивішого, зворушливішого, милішого на світі, ніж англійські краєвиди.

— А тепер моя черга,— сказав маркіз.— Прімо: навіщо було казати на балу в російського посла, що у Франції є триста тисяч двадцятип'ятирічних юнаків, які палко бажають війни? Невже ви думаєте, що це приємно монархам?

— Ніяк не вгадаєш, як розмовляти з нашими великими дипломатами, — сказав Жюльєн.— У них просто якась манія починати серйозні розмови. Якщо будеш триматись газетних істин і загальних місць, тебе вважатимуть дурнем. Якщо ж дозволиш собі сказати щось правдиве й нове, вони дивуються, не знають, що відповісти, а на другий день о сьомій годині доводять до вашого відома через першого секретаря посольства, що ви поводились непристойно.

— Це непогано сказано,— зауважив маркіз, сміючись.— Зрештою: б'юсь об заклад, пане глибокодумна людино, що ви не здогадались, за яким ділом ви їздили в Англію.

— Пробачте,— заперечив Жюльєн,— я жив там для того, щоб обідати раз на тиждень в посла його величності, найчемнішої людини в світі.

— Ви їздили ось за цим орденом,— сказав маркіз.— Я не хочу, щоб ви розлучались з своїм чорним костюмом, але я звик до вільнішого тону розмов, що я веду з людиною у синьому вбранні. Запам'ятайте, що коли я бачитиму на вас цей орден, ви будете для мене молодшим сином мого друга герцога де Реца, юнаком, який, сам того не відаючи, уже півроку посідає дипломатичну посаду. Але зауважте собі,— додав маркіз дуже серйозно, перебиваючи слова подяки Жюльєна,— що я ні в якому разі не хочу змінювати ваше звання. Це завжди буває помилкою і нещастям для покровителя і для того, хто користується покровительством. Коли вам

набриднуть мої позови або коли я не потребуватиму більше ваших послуг, я дістану для вас гарну парафію, таку, як у нашого друга абата Пірара, і більш нічого,— додав маркіз дуже сухо.

Цей орден заспокоїв гордощі Жюльєна; відтепер він розмовляв значно більше, не так часто ображався і не приймав на свій рахунок деякі слівця, може, й справді не досить ввічливі, але які можуть вихопитись у кожного в жвавій розмові.

Завдяки тому ж таки орденові Жюльєн був ушанований дуже дивним візитом: до нього з'явився барон де Вально, що приїхав у Париж висловити вдячність міністрові за свій титул і домовитися з ним іще про дещо. Його мали призначити мером Вер'єра замість пана де Реналя.

Жюльєн в душі мало не реготав, коли пан де Вально дав йому зрозуміти, що, мовляв, пан де Реналь був, як виявилось, якобінцем. А справа була в тому, що на майбутніх перевиборах новоспечений барон висувався кандидатом від міністерства, а на загальнодепартаментських зборах, справді ультрароялістських, пана де Реналя висунули ліберали.

Марно намагався Жюльєн дізнатися що-небудь про пані де Реналь. Барон, видно, не забув їхнього колишнього суперництва і не обмовився жодним словом. Нарешті він попросив у Жюльєна голос його батька на майбутніх виборах. Жюльєн обіцяв написати.

— Ви повинні були б, пане шевальє, рекомендувати мене панові маркізу де Ла-Молю.

"Справді я повинен був би — подумав Жюльєн.— Але такого шахрая!.."

— Правду кажучи,— відповів він,— я дуже незначна особа в палаці де Ла-Моль, щоб брати на себе сміливість рекомендувати будь-кого.

Жюльєн все розповідав маркізові, отже, ввечері він сказав йому й про бажання Вально та про всі його діяння й подвиги, починаючи з тисяча вісімсот чотирнадцятого року.

— Ви не тільки відрекомендуєте мені завтра ж нового барона,— сказав пан де Ла-Моль дуже серйозно,— але й запросите його обідати на післязавтра. Це буде один з наших нових префектів.

— В такому разі,— холодно зауважив Жюльєн,— я прошу надати моєму батькові місце директора притулку для жебраків.

— В добрий час,— сказав маркіз і повеселів,— згода! Признатись, я чекав моралізування. Ви робите успіхи.

Пан де Вально повідомив Жюльєна, що особа, яка тримала у Вер'єрі лотерейну контору, нещодавно вмерла. Жюльєнові здалося потішним дати це місце панові Шолену, отому старому дурню, що його прохання він колись знайшов у кімнаті пана де Ла-Моля. Маркіз сміявся від щирого серця з цього прохання, яке Жюльєн проказав йому на пам'ять, подаючи на підпис лист з приводу цієї посади до міністерства фінансів.

Як тільки пан де Шолен був призначений, Жюльєн дізнався, що депутація від департаменту вже зняла клопотання про призначення на те місце пана Гро, славетного математика; ця великодушна людина жила на тисячу чотириста франків ренти і щороку давала по шістсот франків сім’ї покійного управителя лотерейної контори, щоб трохи допомогти дітям небіжчика.

Жюльєн сам був приголомшений тим, що накоїв. А родина покійного? За що ж вони тепер житимуть? Серце його стикнулося від цієї думки. "Дарма,— подумав він,— коли вже я вирішив пробитись у вищий світ, доведеться чинити й не такі кривди, а ще й прикривати їх красивими зворушливими фразами. Бідолаха пан Гро! Це він заслужив орден, а

одержав його я, і тепер я мушу діяти в дусі того уряду, який мене нагородив".

VIII. ЯКА ВІДЗНАКА РОБИТЬ ЛЮДИНУ ВИЩОЮ

— Твоя вода не освіжає мене,— сказав спраглий дух.

А проте це найпрохолодніше джерело в усьому Діар-Бекір.

Пелліко 86

Одного разу Жюльєн повернувся з поїздки в чарівний маєток Віллек'є на берегах Сени, якому пан де Ла-Моль приділяв деяку увагу. Це було єдине з його володінь, яке свого часу належало славнозвісному Боніфацію де Ла-Моль.

Він застав дома маркізу й дочку, що недавно приїхали з Гієрських островів.

Жюльєн був тепер справжнім денді і цілком опанував мистецтво жити в Парижі. Він тримався з мадемуазель де Ла-Моль з вишуканою холодністю. Здавалося, в нього не збереглось ніяких спогадів про ті далекі часи, коли вона сміялася, розпитуючи його про те, як він упав з коня.

Мадемуазель де Ла-Моль здалося, що Жюльєн виріс і зблід. В його постаті й манерах вже не було нічого провінційного; але цього ще не можна було сказати про його мову; вона й досі була надто серйозною й поважною. Проте, завдяки властивій йому гордості, його мова, хоч і надмірно розважлива, не мала в собі нічого догідливого: помітно було тільки, що Жюльєн надає великого значення надто багатьом речам. Але відразу можна було сказати, що ця людина не відступиться від своїх слів.

— Йому бракує не розуму, а легкості,— сказала мадемуазель де Ла-Моль своєму батькові, жартуючи з ним з приводу ордена, що він дістав для Жюльєна.— Мій брат просив його у вас півтора року, а це ж один з де Ла-Молів!..

— Так, але Жюльєн здатний виявити несподівану винахідливість, чого ніколи не траплялося з де Ла-Молем, про якого ви мені кажете.

Доповіли про герцога де Ретца.

На Матильду раптом напало непоборне позіхання. Ось вона знов бачить ту саму старовинну позолоту, тих самих незмінних відвідувачів батьківського салону. Вона собі ясно уявила, яке безмежно тоскне життя чекає на неї в Парижі, а проте в Гієрах вона нудьгувала за Парижем.

"А мені ж тільки дев’ятнадцять років! — думала вона,— це найкращі літа, як кажуть усі ті дурні в книгах з золотим обрізом". Вона дивилась на купку з восьми чи десяти книжок нових поезій, що зібралися на поличці у вітальні за час її подорожі в Прованс. На своє лихо, вона була набагато розумніша, ніж усі ці пани де Круазнуа, де Кейлюс, де Люз та інші її приятелі. Вона наперед уявляла собі все, що вони казатимуть їй про чудове небо Прованса, поезію, про Південь і таке інше.

Її прекрасні очі, в яких застигла глибока нудьга, і навіть гірше — зневіра знайти будь-яку втіху,— спинились на Жюльєнові. Він принаймні відрізняється від усіх інших.

— Пане Сорель,— сказала вона тим різким, уривчастим тоном, позбавленим всякої жіночності, яким говорять молоді жінки вищого світу, — пане Сорель, ви будете сьогодні на балу в пана де Ретца?

— Мадемуазель, я не мав честі бути рекомендованим панові герцогу. — (Можна було подумати, що ці слова і цей титул роздирали уста гордовитому провінціалові).

— Він доручив моєму братові привезти вас до нього; так ось, якщо ви там будете, ви мені докладно розкажете про його маєток у Віллек'є. Ми збираємось поїхати туди навесні. Я хотіла б знати, чи можна там жити в замку і чи справді місцевість така гарна, як кажуть. Адже слава часто буває незаслуженою!

Жюльєн не відповів.

— Приїздіть на бал разом з братом,— додала вона дуже сухо.

Жюльєн шанобливо вклонився.

"Отже, навіть на балу я зобов'язаний звітувати перед членами сім'ї,— подумав він,— та хіба мені не платять за те, що я веду їхні справи? — З досади він додав подумки: — Бог знає, може, те, що я розповім дочці, не збігатиметься з інтересами батька, матері, брата! Це справжній двір самодержавного володаря. Тут треба бути довершеною нікчемою і разом з тим не давати нікому приводу для нарікань.

Як мені не подобається ця довготелеса дівиця! — думав Жюльєн, проводжаючи поглядом мадемуазель де Ла-Моль, яку покликала мати, щоб представити її кільком своїм приятелькам.— Вона намагається перевершити всі моди; сукня її зовсім падає з плечей... Вона ще блідіша, ніж була до своєї подорожі... Яке безбарвне волосся, біляве, наче світиться наскрізь... Скільки пихи в її манері вітатись, у погляді! Які величні жести!"

Мадемуазель де Ла-Моль покликала свого брата в ту хвилину, коли він виходив з вітальні.

Граф Норбер підійшов до Жюльєна.

— Дорогий Сорель,— сказав він йому,— куди ви накажете мені, зайти за вами опівночі, щоб поїхати на бал до пана де Ретца? Він доручив мені неодмінно привезти вас.

— Я чудово розумію, кому завдячую такою ласкою,— відповів Жюльєн, вклоняючись мало не до землі.

Чемний і навіть прихильний тон Норбера не давав ніякого приводу для причіпок поганому настрою Жюльєна і тому він причепився до власної відповіді на це люб'язне запрошення: йому здалося, що в ній було щось низьке.

Коли він приїхав на бал, його вразила пишнота палацу герцога де Ретца. Подвір'я перед палацом було вкрите наметом з червоного тику з золотими зірками: не можна уявити собі нічого розкішнішого. Під цим наметом двір був перетворений на ліс квітучих апельсинових і олеандрових дерев. Кадоби були глибоко вкопані, і тому здавалось, що дерева ростуть прямо з землі. Дорога, якою під'їздили карети, була посипана піском.

Все це здалося нашому провінціалові чимось справді незвичайним. Він і не уявляв собі, що можуть існувати такі розкоші. В одну мить його схвильована уява полинула за тридев'ять земель від похмурих настроїв. В кареті, по дорозі на бал, Норбер був веселий, а Жюльєн бачив усе в чорному світлі; як тільки молоді люди в'їхали у двір, вони ніби помінялися ролями.

Норбер помічав тільки дрібні недогляди, яких не вдалося уникнути серед усієї цієї пишноти. Він підраховував витрати на кожну річ і в міру зростання суми проймався, як бачив Жюльєн, поганим настроєм і мало не заздрощами.

А той, зачарований, захоплений і мало не приголомшений бурхливими почуттями, увійшов у перший зал, де вже танцювали. Всі тиснулись до

дверей другого залу, і там утворився такий натовп, що не було ніякої змоги пробитись. Другий зал був оздоблений в стилі гренадської Альгамбри.

— Безумовно, вона королева балу,— казав юнак з вусиками, що його плече втиснулось у Жюльєнові груди.

— Мадемуазель Фурмон, що була в нас цілу зиму першою красунею, — зауважив сусід,— бачить сама, що відсунута на друге місце: поглянь, який у неї дивний вигляд.

— Справді, всіх зусиль докладає, щоб сподобатись. Глянь лише, як чарівно вона посміхається ось зараз, виступаючи соло в контрадансі. Слово честі, незрівнянно!

— А мадемуазель де Ла-Моль вміє приховати, як її тішить успіх,— вона його прекрасно усвідомлює. Можна подумати, що вона боїться сподобатись тому, з ким вона розмовляє.

— Прекрасно! Ось справжнє мистецтво чарувати!

Жюльєн робив марні зусилля, щоб побачити чарівну жінку, про яку йшла мова: її заступали від нього семеро чи восьмеро чоловіків, вищих за нього.

— В її шляхетній стриманості теж немало кокетства,— промовив юнак з вусиками.

— А які великі блакитні очі, як повільно вони опускаються саме в ту хвилину, коли, здається, ось-ось зрадять себе,— підхопив сусід.— Присягаюсь, майстерна гра!

— Глянь, якою звичайною здається поруч з нею красуня Фурмон,— сказав третій.

— Її стриманість означає: скільки ласки я виявила б до вас, якби ви були гідні мене.

— А хто може бути гідним божественної Матильди? — спитав перший. — Хіба що який-небудь принц королівської крові, красунь, дотепний, ставний, прославлений на війні герой і до того ж не старший двадцяти років.

— Побічний син російського імператора, якому задля цього шлюбу дали б якесь королівство. А може... просто граф де Тале, хоч він і схожий на причепуреного селюка...

Прохід звільнився, і Жюльєн міг увійти.

"Коли на думку цих манекенів вона така незвичайна, варто до неї добре придивитись,— подумав він.— Принаймні я зрозумію, що саме вони мають за ідеал".

Він став шукати Матильду очима, і в цю мить вона глянула на нього. "Мій обов'язок кличе мене",— сказав собі Жюльєн, але вже не відчував гіркоти, що виявилась у цих словах.

Він наблизився до Матильди з цікавістю і ще приємнішим почуттям,— хоч це було не дуже втішно для його самолюбства,— коли він помітив дуже оголені її плечі.

"Її краса — це краса юності",— подумав він. П’ятеро чи шестеро молодих людей, серед яких Жюльєн впізнав і тих, що розмовляли біля дверей, відділяли її від нього.

— Ви тут були цілу зиму, пане,— звернулась вона до нього,— цей бал найкращий за весь сезон, чи не так?

Жюльєн нічого не відповів.

— Кадриль Кулона, на мою думку, чарівна, і наші дами танцюють її бездоганно.

Молоді люди обернулись, щоб подивитись на щасливця, від якого так наполегливо домагались відповіді. Та його відповідь зовсім не заохочувала до дальшої розмови.

— З мене поганий суддя, мадемуазель, я проводжу життя за письмовим столом, на такому розкішному балі я присутній уперше.

Юнаки з вусиками були явно скандалізовані.

— Ви мудрець, пане Сорель,— відповіли йому з більш підкресленим інтересом,— ви дивитесь на бали й свята як філософ, як Жан-Жак Руссо. Всі ці безумства вас дивують, але не чарують.

Одне слово в почутій фразі раптом загасило уяву Жюльєна і вмить вигнало з його серця будь-яку самооману. Уста його склались у зневажливу посмішку,— можливо, надто підкреслену.

— Жан-Жак Руссо,— відповів він,— на мій погляд, не більше ніж дурень, коли він береться судити про вищий світ. Він не розумів його, лишаючись у душі вискочнем-лакеєм.

— Але він написав "Громадський договір",— сказала Матильда з благоговінням.

— Проповідуючи республіку й повалення монархії, цей вискочень не тямив себе від щастя, коли який-небудь герцог змінював напрямок своєї пообідньої прогулянки, щоб пройтись з кимсь із його друзів.

— Ах, так: це герцог Люксембурзький в Монморансі пішов з паном Куанде по дорозі в Париж... — підхопила мадемуазель де Ла-Моль, з захопленням і насолодою віддаючись першим утіхам учености. Вона була

в такому самому сп'янінні від своїх знань, як той академік, що відкрив існування короля Феретрія.87 Погляд Жюльєна лишався таким самим пронизливим і суворим. Матильда щойно пройнялася захопленням. Холодність її співрозмовника зовсім її приголомшила. Вона була тим більш вражена, що досі звикла сама справляти на інших такий вплив.

В цю хвилину маркіз де Круазнуа поквапливо протискався крізь натовп до мадемуазель де Ла-Моль. Він був уже за три кроки від неї, але ніяк не міг підійти ближче. Він дивився на Матильду, усміхаючись тому, що попав у такий затор. Поруч із ним стояла юна маркіза де Рувре, кузина мадемуазель де Ла-Моль, спираючись на руку свого чоловіка, з яким одружилась лише три тижні тому. Маркіз де Рувре, теж дуже юний, був безтямно закоханий, як це може трапитись з тим, хто несподівано знаходить чарівну дружину в шлюбі, влаштованому нотарями виключно з міркувань розрахунку. Пан де Рувре мав дістати герцогський титул після смерті свого дядька, людини дуже похилого віку.

Тим часом як маркіз де Круазнуа, неспроможний протиснутись крізь юрбу, усміхаючись дивився на Матильду, вона оглядала своїми великими небесно-блакитними очима його та його сусідів. "Що може бути більш нікчемне, ніж оця група — думала вона.— Ось Круазнуа, що хоче зі мною одружитись. Він лагідний, чемний, манери в нього бездоганні, як і в пана де Рувре. Вони були б дуже приємні, якби не навіювали такої нудьги. І він теж їздитиме зі мною на бали з таким самим обмеженим і самовдоволеним виглядом. Через рік після одруження мій екіпаж, мої коні, вбрання, мій замок за двадцять льє від Парижа — все буде таким бездоганним, як тільки можна собі уявити, а якась вискочка, на зразок графині де Руавіль, вмиратиме з заздрощів. Ну, а далі?.."

Матильда нудилася вже від самої думки про майбутнє. Маркізові де Круазнуа нарешті вдалося пробратись до неї. Він заговорив з нею, але вона не слухала, поринувши в думки. Звук його слів зливався для неї з гомоном балу. Вона машинально стежила очима за Жюльєном, що відійшов від неї з шанобливим, але гордим і незадоволеним виглядом. Вона помітила у віддаленому кутку зали, осторонь від рухливої юрби,

графа Альтаміру, засудженого на батьківщині до смертної кари, якого читач уже знає. За Людовіка XIV одна з його родичок одружилась з принцем де Конті;88 це в якійсь мірі захищало його від таємної поліції єзуїтів.

"Видно, тільки смертний вирок і робить людину вищою,— подумала Матильда,— це єдина річ, яку не купиш.

Ось удалий дотеп! Шкода, що він не спав мені на думку тоді, коли я могла б ним блиснути!"

У Матильди було досить смаку для того, щоб ніколи не повторювати в розмові наперед заготовлених дотепів; але вона була надто чванлива, щоб не захопитись сама собою. Радість, що засяяла на її обличчі, прогнала з нього вираз нудьги. Маркіз де Круазнуа подумав, що його розмова починає цікавити Матильду, і подвоїв своє красномовство.

"Що міг би заперечити проти мого афоризму якийсь причепа? — сказала собі Матильда.— Я б відповіла моєму критикові: титул барона, віконта — купується; ордени даються просто так; мій брат щойно одержав орден, а чим він заслужив його? До чину можна дослужитись. Досить прослужити десять років у гарнізоні або бути родичем військового міністра, як Норбер, і будеш командиром ескадрону. Багатство?.. Так, це найтрудніше, а значить і найпочесніше. Ось як дивно виходить — прямо протилежне тому, що пишуть у книжках! Ну, що ж, щоб здобути багатство, можна одружитись з дочкою пана Ротшильда. Ні, таки справді мій афоризм має глибокий зміст. Все-таки смертний вирок — єдина річ, якої нікому не спадало на думку домагатись..."

— Ви знайомі з графом Альтамірою? — спитала вона пана де Круазнуа.

Вона неначе щойно опам'яталась від глибоких мрій, і це запитання так мало стосувалось до всього, що їй розповідав протягом п'яти хвилин

бідолашний маркіз, що він, при всій своїй чемності, трохи розгубився. А проте він був дуже дотепний чоловік, що уславився своєю винахідливістю.

"Матильда трохи химерна,— подумав Круазнуа,— це не зовсім зручно, але зате яке прекрасне становище у вищому світі вона забезпечить своєму чоловікові! Не можу зрозуміти, як маркіз де Ла-Моль домагається цього, але він має зв'язки з найвидатнішими людьми всіх партій. Ця людина ніколи не зазнає поразки. Та, зрештою, примхи Матильди можуть зійти за ознаки високого розуму. А коли людина знатна й багата, оригінальність не може бути смішною, і тоді — яка це буде видатна жінка! Зрештою, досить їй захотіти, і поєднання її розуму, сили вдачі й дотепності надасть їй незрівнянної чарівності..." Робити дві речі водночас дуже важко, а тому маркіз, поринувши в думки, відповів Матильді неуважно, намов проказуючи урок:

— Хто не знає цього сердеги Альтаміри?

І вій став розповідати їй історію невдалої, смішної, безглуздої змови, в якій брав участь Альтаміра.

— Безглуздої! — повторила Матильда, немов розмовляючи сама з собою,— та все-таки він діяв! Мені хочеться побачити справжнього чоловіка. Приведіть його сюди,— сказала вона маркізові, якого її слова прикро вразили.

Граф Альтаміра був одним із найодвертіщих прихильників погордливої і майже зухвалої краси мадемуазель де Ла-Моль. Він вважав її чи не найпершою красунею Парижа.

— Яка б вона була чудова на троні! — сказав він панові де Круазнуа і охоче пішов за ним.

Чимало людей із вищого світу схиляються до думки, що змова в XIX столітті — річ надзвичайно поганого тону, від неї тхне якобінством. А чи є щось у світі бридкіше якобінця-невдахи?

В очах Матильди, що перезиралася з паном де Круазнуа, відбивалась насмішка над лібералізмом Альтаміри, але вона слухала його з задоволенням.

"Змовник на балу,— прекрасний контраст",— думала вона. Альтаміра із своїми чорними вусами нагадував їй відпочиваючого лева; але скоро вона помітила, що в нього на думці тільки одне: користь, преклоніння перед корисним.

Молодий граф не знаходив на світі нічого вартого своєї уваги за винятком того, що могла дати його батьківщині двопалатна система урядування. Він охоче покинув Матильду, першу красуню балу, коли побачив, що в залу ввійшов перуанський генерал...

Не сподіваючись більше нічого від Європи, після того як Меттерніх завів у ній свої порядки, бідолашний Альтаміра змушений був тішитись мріями про майбутнє, коли держави Південної Америки стануть сильними й могутніми й повернуть Європі свободу, послану їм Мірабо.89

Матильду оточила ціла юрба юнаків з вусиками. Вона прекрасно бачила, що їй не вдалося зачарувати Альтаміру, і їй було прикро, що він її покинув; вона бачила, як його чорні очі заблищали, коли він заговорив з перуанським генералом. Мадемуазель де Ла-Моль розглядала молодих французів з тією глибокою серйозністю, якої не могла досягти жодна з її суперниць. "Хто з них,— думала вона,— був би здатний, навіть за найсприятливіших обставин, зробити щось таке, щоб йому загрожував смертний вирок?"

Її дивний погляд тішив людей недалеких, але багатьох непокоїв. Вони боялись, що в неї ось-ось вирветься якесь слівце, на яке не знатимеш, що й відповісти.

"Знатне походження наділяє людину безліччю таких рис, відсутність яких неприємно вражає: я це бачу на прикладі Жюльєна,— думала Матильда,— але воно вбиває ті душевні якості, які можуть призвести до смертного вироку".

Саме в цю мить хтось вимовив біля неї:

— Граф Альтаміра — другий син князя Сан-Назаро-Пімантеля. Один з Пімантелів намагався врятувати Конрадіна, покараного на смерть в тисяча двісті шістдесят восьмому році. Це одна з найзнатніших родин Неаполя...

"Ось і доказ моєї теорії,— подумала Матильда,— знатне походження відбирає силу вдачі, потрібну для того, щоб піти на смерть! Ні, здається, мені судилося сьогодні говорити самі дурниці. Ну, що ж, коли я лиш звичайнісінька жінка,— доведеться танцювати". І вона глянулась на вмовляння маркіза де Круазнуа, що вже цілу годину запрошував її на галоп. Щоб забути свої невдалі філософствування, Матильда вирішила бути справді чарівною, і пан де Круазнуа був на сьомому небі.

Але ні танці, ні бажання зачарувати одного з найвродливіших чоловіків при дворі не могли розважити Матильду. Успіх її був неймовірний. Вона була королевою балу, відчувала це, але залишалась байдужою.

"Яке безбарвне життя чекає мене з такою істотою, як Круазнуа,— казала вона собі, коли через годину він вів її до крісла.— А в чому ж для мене радість, коли навіть після півріччної відсутності мені невесело на цьому балі, про який із заздрістю мріють усі жінки в Парижі? А я ж користуюсь успіхом серед такого добірного товариства, що кращого не

можна й уявити. З буржуа тут знайдеться хіба що кілька перів та один чи двоє таких, як Жюльєн. І все ж,— думала вона з дедалі глибшим сумом,— доля наділила мене всіма благами, знатністю, всім, крім щастя! Найсумнівніші з моїх достоїнств — це ті, про які мені твердять сьогодні цілий вечір. Розум —так, він у мене є, бо вони всі, очевидно, його бояться. Досить їм торкнутися якогось серйозного питання, як через п'ять хвилин вони вже знемагають і, неначе роблячи велике відкриття, повторюють те, що я тверджу їм цілу годину. Я вродлива, в мене є й ця перевага, заради якої мадам де Сталь пожертвувала б усім, а проте я вмираю з нудьги. Чи є якась підстава гадати, що я менше нудьгуватиму, коли зміню своє ім'я на ім'я маркізи де Круазнуа?

Та боже ж мій! — думала вона, мало не плачучи.— Хіба він не бездоганна людина? Адже він неперевершений взірець сучасного виховання. Досить лише глянути на нього, і він завжди знайде щось приємне і навіть дотепне сказати вам. Він сміливий... Але який дивак цей Сорель,— сказала вона собі, і вираз нудьги в її погляді змінився виразом гніву,— адже я попередила його, що хочу з ним поговорити, а він навіть не зволив підійти!"

IX. БАЛ

Розкішне вбрання, блиск свічок, аромат; скільки гарних рук і чарівних плечей! А квіти! А хвилюючі арії Россіні! А картини Сісері!90 Ах, просто дух захоплює!

"Подорож Узері"

— Ви в поганому настрої,— сказала Матильді маркіза де Ла-Моль.— Повинна вам зауважити, що показувати це на балі непристойно.

— В мене просто голова болить,— відповіла Матильда зневажливим тоном,— тут нічим дихати.

В цю хвилину, ніби на підтвердження слів мадемуазель де Ла-Моль, старий барон де Толлі знепритомнів і упав: довелося його винести на руках. Заговорили про апоплексичний удар; подія була дуже неприємна.

Матильда не виявила до неї ніякого інтересу. Вона взяла собі за правило ніколи не дивитись на старих і взагалі на всіх тих, хто говорить про щось сумне.

Вона знов пішла танцювати, щоб не чути розмов про удар, якого, до речі, й не було, бо через день барон знову з’явився в товаристві.

"А пан Сорель все не йде",— подумала вона знов, кінчивши танець. Вона вже почала шукати Жюльєна очима, коли побачила його в другому залі. Дивна річ — він, здавалось, втратив свій звичайний вираз непорушної байдужості; зараз він зовсім не був схожий на англійця.

"Він розмовляє з графом Альтамірою, з моїм засудженим до страти — подумала Матильда.— Очі його палають якимсь похмурим вогнем; він подібний до перевдягненого принца; а скільки погорди в його погляді!"

Жюльєн, продовжуючи свою розмову з графом Альтамірою, наближався до того місця, де була Матильда. Вона пильно придивлялася до нього, шукаючи в його рисах ті високі якості, якими людина може заслужити честь смертного вироку.

Коли вони проходили повз неї, Жюльєн говорив графові Альтаміру:

— О! Дантон — це була людина!

"Боже праведний,— невже він як Дантон? — сказала сама собі Матильда.— Але в нього таке благородне обличчя, а Дантон був страшенно бридкий, здається, справжній різник".

Жюльєн був ще досить близько від неї; вона, не задумуючись, покликала його і з властивою їй самовпевненістю запитала, сама усвідомлюючи незвичайність цього питання в устах дівчини:

— Хіба Дантон не був різником?

— Так, в очах деяких осіб,— відповів Жюльєн з неприхованим презирством; очі його ще палали від розмови з Альтамірою.— Але, на нещастя для людей знатних, він був адвокат в Мері-на-Сені! Інакше кажучи, мадемуазель,— додав Жюльєн злим тоном,— він почав свою кар'єру, як і багато з тих перів, яких я тут бачу. Безперечно, з погляду краси, Дантон мав величезну ваду: він був дуже бридкий.

Останні слова він вимовив поквапливо, якимось незвичайним і неввічливим тоном.

Жюльєн почекав хвилинку, злегка нахиливши корпус вперед, з виглядом погордливого смиренства. Здавалося, він казав: "Мені платять за те, щоб я вам відповідав, і я живу на цю платню". Він навіть не зволив звести очей на Матильду, а вона дивилась на нього своїми широко розкритими прекрасними очима, немов його рабиня. Мовчання продовжувалось, і він нарешті глянув на неї так, як слуга, що чекає наказів пана. І хоч очі його зустрілися в пильним і якимось дивним поглядом Матильди, він відійшов від неї з підкресленою поквапливістю.

"Він же справжній красень,— подумала Матильда, немов прокинувшись нарешті від своїх мрій.— Чому ж він так вихваляє потворність? Ніколи він не думає про себе. Ні, він зовсім не такий, як Кейлюс чи Круазнуа. У цього Сореля є щось схоже на мого батька, коли він так чудово розігрує роль Наполеона на балу! — Вона вже зовсім забула про Дантона.— Ні, сьогодні мені справді нудно". Підхопивши під руку брата, вона, хоч як було йому неприємно, змусила його пройтись з нею по залах. Їй заманулось послухати далі розмову Жюльєна з засудженим до страти.

Юрба була величезна. Все-таки Матильді вдалося наблизитись до них у ту хвилину, коли Альтаміра за два кроки поперед неї підходив до підносу з морозивом. Напівобернувшись до Жюльєна, він продовжував з ним розмову. Раптом він побачив чиюсь руку в гаптованому золотом рукаві, яка простяглася теж за морозивом. Шитво, очевидно, привернуло увагу графа. Він обернувся, щоб подивитись на людину, якій належала ця рука. В ту саму мить у його очах, таких благородних і щирих, з'явився вираз ледве помітної зневаги.

— Ви бачите цю людину,— сказав він тихенько Жюльєнові,— це князь Арачелі, посол ***. Сьогодні вранці він вимагав у вашого міністра закордонних справ, пана де Нерваля, щоб мене видали як злочинця. Гляньте, ось він сів грати в віст. Пан де Нерваль схиляється до того, щоб видати мене, бо в тисяча вісімсот шістнадцятому році ми вам передали двох чи трьох змовників. Якщо мене видадуть нашому королю, я буду повішений через двадцять чотири години. І заарештує мене один з отих красенів з вусами.

— Падлюки! — скрикнув Жюльєн майже голосно.

Матильда не пропустила жодного слова з цієї розмови.

Вся її нудьга зникла.

— Не такі вже й падлюки,— заперечив граф Альтаміра.— Я заговорив про себе просто, щоб дати вам яскравий приклад. Гляньте на князя Арачелі: що п'ять хвилин він поглядає на свій орден Золотого руна,91 бо не може отямитись від радості, що на грудях у нього таке брязкальце. По суті, цей сердега є просто якимось анахронізмом. Сто років тому орден Золотого руна був справді надзвичайно почесним, але тоді князеві не дозволили б про нього й мріяти. А тепер серед людей благородного походження тільки якийсь Арачелі може отак радіти йому. Він би ладен був повісити ціле місто, аби лиш заслужити цей орден.

— Невже він дістав його такою ціною? — спитав Жюльєн з гіркотою.

— Та ні, не зовсім так,— холодно відповів Альтаміра,— здається, він наказав кинути в річку в себе на батьківщині десятків зо три багатих землевласників, яких вважали лібералами.

— Яке страхіття! — знову скрикнув Жюльєн.

Мадемуазель де Ла-Моль, схиливши голову і зацікавлено прислухаючись, стояла так близько від Жюльєна, що її чудове волосся мало не торкалось його плеча.

— Ви ще дуже юні! — відповів Альтаміра.— Я казав вам, що в мене в Провансі є заміжня сестра, вона й тепер ще гарна, добра, мила, прекрасна мати, віддана своєму обов'язку, побожна, але не святенниця.

"До чого він хилить?" — подумала мадемуазель де Ла-Моль.

— Вона живе щасливо,— продовжував граф Альтаміра,— і жила так само й у тисяча вісімсот п'ятнадцятому році. Я тоді переховувався в неї, в її маєтку біля Антіб. Ну, так ось, коли вона почула про страту маршала Нея, вона затанцювала з радощів.

— Чи ж це можливо? — вигукнув вражений Жюльєн.

— Це дух партії,— продовжував Альтаміра.— В XIX сторіччі немає вже справжніх пристрастей: тому й панує у Франції така нудьга. Люди роблять найбільші жорстокості без всякої жорстокості.

— Тим гірше,— сказав Жюльєн,— коли робиш злочин, треба принаймні робити їх з насолодою; адже в злочинах тільки це й добре, і якщо їх можна до певної міри виправдати, то тільки цим.

Мадемуазель де Ла-Моль, зовсім не думаючи, наскільки це не пасує їй, просунулась вперед і стала майже між Альтамірою й Жюльєном. Її брат, якого вона тримала під руку, звик коритися їй і, щоб додержати пристойності, дивився вбік, удаючи, ніби їх затримує юрба.

— Ви маєте рацію,— сказав Альтаміра,— у нас все робиться без насолоди й відразу ж забувається — навіть злочин. Я можу вам показати на цьому балі, мабуть, з десяток людей, що будуть на тому світі прокляті, як убивці. Вони забули про це, забув і вищий світ.92 Багато хто з них розчулюється до сліз, коли їхня собачка пошкодить собі лапу. На кладовищі Пер-Лашез, коли їхню могилу засипають квітами, як ви мило висловлюєтесь в Парижі, нас запевняють, що вони поєднують у собі всі чесноти відважних рицарів, і згадують подвиги їхніх прапрадідів, які жили за Генріха IV. Якщо, незважаючи на всі старання князя Арачелі, мене не повісять і я матиму змогу жити в Парижі, користуючись своїм майном, я запрошу вас на обід в товаристві восьми чи десяти убивць, людей дуже поважних, що не знають докорів сумління. Тільки ми з вами будемо на цьому обіді незаплямовані кров'ю, але мене будуть зневажати й майже ненавидіти, як люте страхіття, кровожерливого якобінця, а вас просто зневажатимуть як простолюдина, що втерся в порядне товариство.

— Цілком справедливо,— сказала мадемуазель де Ла-Моль.

Альтаміра глянув на неї з подивом, Жюльєн навіть не удостоїв її поглядом.

— Візьміть до уваги,— провадив граф Альтаміра,— що революція, яку я очолював, не вдалася тільки через те, що я не згодився відтяти голови трьом людям і роздати нашим прибічникам сім чи вісім мільйонів з каси, ключ від якої був у моїх руках. Мій король, якому тепер так кортить мене повісити і з яким до повстання ми були на "ти", нагородив би мене своїм королівським орденом першого ступеня, якби я стяв ті три голови і роздав гроші з каси, бо тоді я б досягнув хоч половинного успіху і моя батьківщина дістала б хоч яку-небудь конституцію... Так уже повелося в світі. Це гра в шахи.

— Але тоді,— сказав Жюльєн з палаючими очима,— ви не знали правил гри, а тепер...

— Я б відтяв ці голови, хочете ви сказати, і не був би жірондистом, як ви мені якось натякнули?.. Я відповім на це тільки тоді,— сказав зі смутком Альтаміра,— коли ви вб'єте людину на дуелі, а це ж далеко не так гидко, як віддати її до рук ката.

— Ну, знаєте,— сказав Жюльєн,— мета виправдує засоби; якби я був не такою незначною пилинкою, а мав хоч яку-небудь владу, я б наказав повісити трьох, щоб врятувати життя чотирьом.

В очах його спалахнув вогонь рішучості і зневаги до нікчемного людського суду. Він зустрівся поглядом з очима мадемуазель де Ла-Моль, яка стояла зовсім близько коло нього, але ця зневага, замість того щоб поступитися місцем люб'язності й чемності, здавалося, стала ще більшою.

Матильда була глибоко ображена, але вже не могла забути Жюльєна; з гіркотою вона відійшла, потягши за собою брата.

"Мені треба випити пуншу і танцювати до знемоги,— сказала вона сама собі.— Виберу зараз найблискучішого кавалера і за всяку ціну приверну загальну увагу. А, ось, до речі, цей знаменитий зухвалець граф де Фервак". Вона прийняла його запрошення, і вони пішли танцювати.

"Подивимось,— думала вона,— хто з нас двох зухваліший, але, щоб досхочу поглузувати з нього, треба його викликати на розмову". Скоро всі інші пари танцювали кадриль тільки для годиться — нікому не хотілось пропустити жодної з дотепних і дошкульних реплік Матильди. Пан де Фервак був у замішанні: за браком думок він вдавався до красивих фраз і корчив незадоволені міни. Матильда, що була роздратована, жорстоко з нього глузувала і набула в його особі ворога. Вона танцювала до ранку і нарешті покинула бал, вкрай знесилена. Але і

в кареті вона в останніх сил віддавалась болісним міркуванням: Жюльєн виявив до неї зневагу, а вона не могла його зневажати.

Жюльєн був щасливий; сам того не усвідомлюючи, він був захоплений музикою, квітами, вродливими жінками, витонченою розкішшю, яка його оточувала, і — найбільше — своєю власною уявою: він мріяв про славу для себе і про свободу для всіх.

— Який чудовий бал — сказав він графові.— Чого тільки тут немає.

— Думки,— відповів Альтаміра.

І на його обличчі відбилася зневага, ще дошкульніша через те, що з чемності він вважав за свій обов'язок її приховувати.

— Але тут є ви, пане граф; хіба це не втілена думка — думка, що виплекала змову?

— Я тут тільки завдяки моєму імені. Але у ваших салонах ненавидять думку. Вона не повинна підноситись вище дотепів водевільного куплета — ось тоді вона дістає нагороди. Але якщо людина мислить, якщо її думки не позбавлені сили і новизни, ви називаєте її циніком. Хіба не так назвав один з ваших суддів Кур'є?93 Ви кинули його у в'язницю, так само як і Беранже. Всякого, хто чогось вартий своїм розумом, конгрегація віддає в руки виправної поліції, а так звані порядні люди аплодують цьому. Ваш трухлявий світ насамперед цінить пристойність... Ви ніколи не піднесетесь вище військової відваги; у вас будуть Мюрати, але ніколи не буде Вашінгтонів. Я не бачу у Франції нічого, крім чванливості. Людина, яка в розмові виявляє допитливу думку, може легко вимовити якесь необережне слівце, і ось уже господар дому вважає себе збезчещеним.

По цих словах карета графа, який відвозив Жюльєна, спинилася перед палацом де Ла-Моль. Жюльєн був у захопленні від свого змовника.

Альтаміра сказав йому комплімент, який, очевидно, ішов від щирого серця:

— Ви позбавлені суто французької легковажності, ви розумієте принцип корисного.

А якраз за два дні до того Жюльєн бачив "Маріно Фальєро", трагедію Казимира Делявіня.94

"Хіба в Ізраєля Бертуччо, простого тесляра, не більше сили волі, ніж в отих знатних венеціанців? — казав собі наш протестуючий плебей.— А проте вони були знатні люди, їхній родовід можна простежити аж до семисотого року, за століття до Карла Великого, тим часом як уся аристократія, що була сьогодні на балу в герцога де Ретца, пустила коріння хіба що в тринадцятому сторіччі. Ну і що ж? Серед усіх венеціанців знатного походження збереглося тільки одне ім'я Ізраєля Бертуччо.

Змова знищує всі титули, створені примхою соціального ладу. Тут людина відразу стає на місце, яке визначається її умінням дивитись в обличчя смерті. Навіть розум і той втрачає тут свою силу.

Ким був би Дантон тепер, у вік Вально і Реналів? Яким-небудь помічником прокурора щонайбільше.

Та що я кажу? Він би продався конгрегації, став би міністром, бо ж, зрештою, і великий Дантон крав. Мірабо теж продався. Наполеон награбував мільйони в Італії, а без них бідність стала б на перешкоді його успіхам, як це сталося з Пішегрю.95 Тільки один Лафайєт ніколи не крав. Чи треба красти? Чи треба продаватись?" — думав Жюльєн. На цьому питанні він спіткнувся. Решту ночі він читав історію революції.

На другий день, займаючись діловим листуванням в бібліотеці, він раз у раз повертався думкою до своєї розмови з графом Альтамірою.

"Справді,— казав він собі після довгих міркувань,— якби іспанські ліберали втягли народ у злочин, їх би тоді не викинули так легко. Але вони були зарозумілі й балакливі молодики... як і я! — скрикнув Жюльєн, немов раптом прокинувшись.— Що я зробив важного, що давало б мені право судити цих сердег? Вони, зрештою, хоч раз в житті наважились діяти. Я схожий на того, хто, поївши, хвалиться: завтра я не обідатиму, але буду таким самим сильним і бадьорим, як і сьогодні. Хто знає, що почуває людина на півдорозі до подвигу? Адже "зрештою" це не те, що вистрілити з пістолета!"

Його високі думки урвала несподівана поява в бібліотеці мадемуазель де Ла-Моль. Жюльєн так захопився, міркуючи про достоїнства Дантона, Мірабо, Карно,96 які зуміли лишитись непереможеними, що, хоч очі його дивилися на мадемуазель де Ла-Моль, він майже не бачив її — і не привітався з нею. Коли нарешті його великі, широко розплющені очі помітили її, погляд його згас. Мадемуазель де Ла-Моль з гіркотою помітила це.

Даремно придумала вона попросити дістати їй том "Історії Франції" Веллі,97 який стояв на верхній полиці, що примусило Жюльєна піти по довгу бібліотечну драбину; він приніс драбину, знайшов книжку, подав її Матильді, але все ще не міг думати про неї. Виносячи драбину, він зробив різкий порух і ударом ліктя вибив шибку книжкової шафи. Осколки, брязнувши об паркет, нарешті немов збудили його. Він поспіхом перепросив мадемуазель де Ла-Моль, намагаючись бути чемним,— і справді був чемним — не більше. Матильда добре бачила, що вона потурбувала Жюльєна і що він волів побути на самоті з власними думками, а не розмовляти з нею. Пильно на нього подивившись, Матильда поволі пішла з бібліотеки. Жюльєн глянув на неї, і його приємно вразив контраст її простої сукні з учорашнім вишуканим і розкішним вбранням. Вираз її обличчя був зовсім інший, ніж напередодні. Ця дівчина, така погордлива на балі в герцога де Ретца, тепер дивилася на нього майже благальними очима. "Справді,— подумав Жюльєн,— чорна сукня Матильди ще більше підкреслює її прекрасну постать. Вона ставна, як королева. Але чому вона в жалобі?

Якщо я запитаю в кого-небудь про причину її жалоби, то, мабуть, знову зроблю безтактність".

Жюльєн тепер уже зовсім опам'ятався від своїх захоплених мрій. "Треба перечитати листи, написані сьогодні; бог знає, яких я наробив там помилок і дурниць". Намагаючись зосередитись, він взявся за перший зі своїх листів, коли раптом почув зовсім близько від себе шарудіння шовкової сукні; він швидко обернувся й побачив мадемуазель де Ла-Моль, що стояла за два кроки від його столу й сміялася. Жюльєн відчув роздратування: йому перешкодили вдруге.

Що ж до Матильди, то вона тільки що зрозуміла, як мало важить вона для цього юнака. Сміялася вона, щоб приховати своє збентеження, і це їй удалось.

— Ви, мабуть, міркуєте про щось захоплююче, пане Сорель. Може, це якийсь цікавий епізод того повстання, що привело в Париж графа Альтаміру? Я була б дуже рада дізнатися, про що ви думаєте, я нікому не скажу, присягаюсь вам.— Матильда сама дивувалась, як вона могла вимовити ці слова. Як? Вона благала підлеглого? Її збентеження стало ще більшим, і вона грайливо додала:

— Що могло перетворити вас, звичайно таку стриману людину, в натхненну істоту, в якогось мікеланджелівського пророка?

Це запитання, зроблене так різко й безцеремонно, глибоко образило Жюльєна, і він знов наче знавіснів.

— Чи правильно робив Дантон, що крав,— заговорив він раптом, і тон його ставав дедалі суворішім,— чи повинні були революціонери П’ємонту й Іспанії заплямувати народ злочинами! Роздавати нагороди і командні місця в армії людям без будь-яких заслуг? Чи люди, нагороджені орденами, не побоялися б тоді повернення короля? Чи слід було віддати на розграбування туринську касу? Одне слово, мадемуазель,— сказав

він, наступаючи на неї з грізним обличчям,— чи повинна людина, що хоче знищити невігластво й злочини на землі, пронестись по землі, як буря, змітаючи наосліп все на своєму шляху?

Матильді стало страшно, вона не могла витримати його погляду і відступила на два кроки. Вона мовчки дивилась на нього одну мить, потім, засоромившись свого страху, легкою ходою вийшла з бібліотеки.

X. КОРОЛЕВА МАРГАРИТА

Кохання! В яких безумствах навчаєш ти нас знаходити насолоду!

Листи португальської черниці 98

Жюльєн перечитав свої листи. Почувши дзвінок на обід, він подумав: "Яким смішним я, мабуть, здаюся цій паризькій ляльці! Яке божевілля — щиро висловлювати перед нею свою думку! А втім, може, це вже не так і безглуздо; в даному разі викласти правду було гідним мене. Нащо їй треба знати мої найпотаємніші думки? Вона безцеремонна. Так робити непристойно. Мої міркування про Дантона зовсім не входять до тих службових обов'язків, за які мені платить її батько".

Коли Жюльєн зайшов до їдальні й побачив мадемуазель де Ла-Моль в глибокому траурі, він забув про своє незадоволення. Це здалося йому тим більш дивним, що ніхто з членів сім'ї, крім неї, не був у чорному.

Після обіду він цілком отямився від того несамовитого збудження, в якому перебував цілий день. На його щастя, на обіді був той самий академік, який знав латинь. "Ось хто, мабуть, не буде з мене глузувати, подумав Жюльєн,— коли, як мені здається, моє запитання про траур мадемуазель де Ла-Моль виявиться безтактністю".

Матильда дивилась на нього з якимось особливим виразом. "Ось воно, кокетство паризьких жінок точнісінько таке, як його мені

змальовувала пані де Реналь,— подумав Жюльєн.— Сьогодні вранці я був з нею не дуже люб'язний, не виконав її примхи й не став з нею розмовляти. І від цього я піднявся в її очах. Звичайно, чорт ще себе покаже. Згодом її гордовита зневага знайде причину помститись на мені. Я тільки розпалюю її пиху. Яка різниця, коли порівняти з тим, що я втратив! Яка чарівна природність! Яка щирість! Я знав усі її думки перш, ніж вона їх висловлювала, я бачив їх зародження; в її серці у мене був тільки один супротивник — її страх за життя дітей; але це почуття розумне й природне, воно було мені навіть приємне, хоч я від цього й страждав. Ото дурний був! Мрії про Париж, якими я тоді тільки й жив, заважали мені оцінити по-справжньому цю божественну жінку.

Яка різниця, боже праведний! І що ж я бачу тут? Суху, зневажливу пиху, всі відтінки самолюбства, та й більш нічого".

Всі вже встали з-за столу. "Треба не прогавити мого академіка",— вирішив Жюльєн. Коли всі виходили в сад, Жюльєн підійшов до нього і лагідно, смиренно сказав, що цілком поділяє його обурення з приводу успіху "Ернані".

— Ах, якби ми жили в епоху таємних королівських наказів про арешти...— сказав він.

— Тоді б він не наважився! — скрикнув академік з жестом у стилі Тальма.99

З приводу якоїсь квітки Жюльєн процитував кілька рядків з "Георгік" Вергілія і заявив, що ніщо не може зрівнятися з поезіями абата Даліля. Коротше кажучи, він намагався догодити академікові всілякими способами і нарешті сказав зовсім байдужим тоном:

— Треба гадати, мадемуазель де Ла-Моль дістала спадщину від якогось родича і тому в траурі?

— Як! Ви — своя людина в домі,— сказав академік, спиняючись, наче прикипів до місця,— і не знаєте про цю її манію? Справді диво, що мати дозволяє їй таке; але, між нами кажучи, ніхто в цій сім'ї не може похвалитись твердою вдачею. У мадемуазель Матильди характеру вистачить на всіх, і вона командує тут усіма. Сьогодні ж тридцяте квітня, — і академік замовк, хитро дивлячись на Жюльєна. Жюльєн усміхнувся так багатозначно, як тільки міг.

"Що спільного поміж владною вдачею, трауром і тридцятим квітня? — думав Жюльєн.— Я, мабуть, осоромився ще більше, ніж гадав".

— Признаюся...— сказав він академікові, запитливо дивлячись на нього.

— Пройдімось по саду,— сказав академік, радіючи нагоді пуститись у довге й барвисте оповідання.— Як! хіба ви не знаєте, що трапилось тридцятого квітня тисяча п'ятсот сімдесят четвертого року?

— Де? — здивовано спитав Жюльєн.

— На Гревській площі.

Жюльєн був такий вражений, що навіть ця назва нічого йому не пояснила. Природжена допитливість і нагода почути щось трагічне, що його так захоплювало, викликали в його очах той особливий блиск, який оповідачеві так приємно бачити в слухача. Академік, радий з того, що знайшов такі нашорошені вуха, докладно розповів Жюльєнові, як тридцятого квітня тисяча п'ятсот сімдесят четвертого року найвродливішому юнакові свого часу Боніфацію де Ла-Молю і його другові Аннібалу де Коконассо, п'ємонтському дворянинові, відтяли голови на Гревській площі.

— Ла-Моль був коханцем королеви Маргарити Наваррської, і зверніть увагу,— додав академік,— що мадемуазель де Ла-Моль зветься

Матильдою-Маргаритою. В той же час Ла-Моль був фаворитом герцога д'Алансона і близьким другом короля Наваррського — згодом Генріха IV, чоловіка його коханої. В останній день масниці тисяча п'ятсот сімдесят четвертого року двір перебував у Сен-Жермені разом з бідолашним королем Карлом IX, що був уже при смерті. Ла-Моль задумав визволити своїх друзів принців, що їх королева Катерина Медичі тримала при дворі як бранців. Він під'їхав до стін Сен-Жермена з двома сотнями вершників. Герцог д'Алансон злякався, і Ла-Моль віддали в руки ката.

Але найбільше зворушує мадемуазель Матильду в усій цій історії те, про що вона сама мені розповіла сім чи вісім років тому, коли їй було всього дванадцять років,— бо це така голова, така голова! — І академік звів очі догори.— Та найбільше вразило її в цій політичній трагедії те, що королева Маргарита Наваррська, сховавшись в одному з будинків на Гревській площі, наважилась послати до ката по голову свого коханця. І коли настала північ, вона взяла цю голову, повезла її в кареті в каплицю біля підніжжя Монмартрського горба і там сама поховала її.

— Та невже це правда? — зворушено вигукнув Жюльєн.

— Мадемуазель де Ла-Моль зневажає свого брата за те, що він, як ви бачите, зовсім не зважає на цю давню історію і не надягає трауру тридцятого квітня. Після цієї події, на спогад про близьку приязнь між де Ла-Молем і італійцем Коконассо, якого звали Аннібалом,— всі чоловіки в сім'ї Ла-Моль носять це ім'я.— І, кажуть,— додав академік тихіше,— що цей Коконассо був, за словами самого Карла IX, одним з найжорстокіших убивць двадцять четвертого серпня тисяча п'ятсот сімдесят другого року. Та як це могло трапитись, любий Сорель, щоб ви, своя людина в домі, не знали цієї історії?

— Ось чому мадемуазель де Ла-Моль двічі за обідом назвала свого брата Аннібалом. Я думав, що це мені почулося.

— Це був докір. Дивно, що маркіз дозволяє всі ці примхи... Майбутній чоловік цієї красуні таки матиме з нею клопіт.

Ці слова супроводились двома трьома глузливими фразами. Жюльєна неприємно вразило злорадство, що спалахнуло в очах академіка. "Ми схожі на двох слуг, що обмінюються плітками про своїх господарів,— подумав він.— Та від цього пана академіка можна всього чекати".

Якось Жюльєн застав його на колінах перед маркізою де Ла-Моль: він випрошував у неї посаду податного інспектора по тютюнових виробах для свого племінника з провінції.

Увечері молоденька покоївка мадемуазель де Ла-Моль, що кокетувала з Жюльєном, як колись Еліза, розповіла йому дещо про свою хазяйку, і він зрозумів, що Матильда одягала траурне для того, щоб привертати до себе загальну увагу, ця примха була, очевидно, глибоко пов'язана з її вдачею. Вона справді любила того Ла-Моля, обожуваного коханця королеви, найдотепнішої жінки свого часу, юнака, який загинув через те, що спробував визволити своїх друзів. Та й яких друзів! — першого принца крові і Генріха IV.

Звикнувши до чарівної природності поводження пані де Реналь, Жюльєн бачив у всіх паризьких жінках саму лише манірність і, коли він був у сумному настрої, просто не знав, про що з ними розмовляти. Мадемуазель де Ла-Моль становила відтепер виняток.

Він уже не вважав душевною сухістю цю своєрідну красу, що поєднується з благородством манер. Він подовгу розмовляв з мадемуазель де Ла-Моль, прогулюючись з нею в саду під відчиненими вікнами вітальні. Вона якось сказала йому, що читає історію д’Обіньє 100 і Брантома.101 "Дивне захоплення,— подумав Жюльєн,— а маркіза не дозволяє їй читати навіть романи Вальтера Скотта!"

Одного разу з тим радісним блиском в очах, що доводить щире захоплення, вона розповіла йому про вчинок одної молодої жінки часів Генріха III, про який вона тільки що прочитала в "Мемуарах" Етуаля:102 довідавшись про зраду чоловіка, вона заколола його кинджалом.

Самолюбство Жюльєна тішилося. Особа, оточена таким поклонінням і яка, за висловом академіка, командувала всіма у домі, майже дружньо розмовляла з ним.

"Я помилився,— тут же подумав Жюльєн,— це не приязнь, а просто потреба висловитись, і я граю роль повірника з трагедії. В цьому домі мене вважають за вченого. Треба й мені почитати Брантома, д'Обіньє, Етуаля. Тоді я зможу посперечатись з приводу деяких історій, про які згадує мадемуазель де Ла-Моль. Я більш не хочу грати роль пасивного повірника".

Помалу його розмови з цією дівчиною, що трималася з такою гідністю і водночас так невимушено, ставали дедалі цікавішими. Він забув свою сумну роль повсталого плебея. Матильда здавалась йому освіченою і навіть розумною. Думки, які вона висловлювала в саду, дуже відрізнялися від тих, що вона вимовляла в салоні. Іноді в розмовах з ним вона виявляла щирий ентузіазм, що становив разючий контраст з її звичайною погордливою і холодною манерою.

— Війни Ліги — ось героїчні часи історії Франції,— сказала вона йому одного разу, і її очі блиснули натхненням і захопленням.— Тоді кожен бився, щоб досягти певної мети, якої він прагнув заради перемоги своєї партії, а не заради ницого бажання заслужити орден, як при вашому імператорі. Погодьтесь, що егоїзму і дріб'язковості тоді було менше. Мені подобається та епоха.

— А Боніфацій де Ла-Моль — її герой,— сказав він.

— Принаймні його любили так, як, мабуть, приємно бути люблениим. Яка з сучасних жінок наважилася б торкнутись відтятої голови свого коханця.

Пані де Ла-Моль покликала дочку.

Лицемірство, щоб бути корисним, повинно критись, а Жюльєн, як ми бачили, наполовину признався мадемуазель де Ла-Моль у своїй прихильності до Наполеона.

"Ось у чому полягає їхня величезна перевага над нами,— сказав собі Жюльєн, залишившись сам у саду.— Історія їхніх предків підносить їх високо над ницими почуттями, і їм не треба постійно думати про засоби до існування. А я, нікчема,— гірко додав він,— я навіть не гідний міркувати про ці високі матерії. Моє життя — це суцільне лицемірство,— і все це тільки тому, що в мене нема й тисячі франків ренти на прожиття".

— Про що це ви замріялись, пане? — спитала Матильда, бігцем повертаючись у сад.

Жюльєн стомився зневажати самого себе.З гордощів він щиро признався їй, про що думав. Він дуже почервонів, бо говорив про свою бідність такій багатій особі. Він постарався дати зрозуміти їй своїм гордовитим тоном, що нічого не просить. Ніколи ще він не здавався Матильді таким гарним, вона помітила у виразі його обличчя чутливість і щирість, якої йому часто бракувало.

Минуло близько місяця. Одного разу Жюльєн задумливо походжав по саду палацу де Ла-Моль; але тепер на його обличчі вже не було того виразу суворості й філософської непримиренності, якого йому надавало постійне почуття власної приниженості. Він тільки що провів до дверей вітальні мадемуазель де Ла-Моль, яка скаржилася, що забила ногу, бігаючи з братом.

"Вона якось дивно спиралась на мою руку,— казав собі подумки Жюльєн.— Або я фат, або й справді їй подобаюсь. Вона слухає мене з таким лагідним виразом, навіть коли я кажу їй про свої вражені гордощі. І це вона, така зарозуміла до всіх! Там, у вітальні, дуже здивувалися б, якби побачили її з таким виразом. Не може бути сумніву, такою доброю й лагідною вона не буває ні з ким".

Жюльєн намагався не перебільшувати цієї дивної дружби. Він сам порівнював її зі збройним перемир'ям. Щодня при зустрічі з нею, перше ніж заговорити, як напередодні, по-приятельському, вони немов запитували себе: будемо ми сьогодні друзями чи ворогами? У перших фразах, якими вони обмінювались, суть розмови не мала ніякого значення. Увага обох зосереджувалась лише на формі звертання. Жюльєн розумів, що коли він хоч раз мовчки стерпить образу від цієї зарозумілої дівчини, він згубить все. "Якщо доведеться сваритися з нею, то чи не краще вже зразу, захищаючи своє законне право на гордощі, ніж потім оборонятись від виявів зневаги, які неодмінно посиплються на мене, якщо я хоч трохи поступлюся своєю гідністю?"

В ті дні, коли Матильда бувала в поганому настрої, вона пробувала поводиться з ним, як світська дама,— і яку майстерність вкладала вона в ці спроби! — але Жюльєн їх суворо припиняв.

Одного разу він різко її урвав: "Якщо мадемуазель де Ла-Моль бажає щось наказати секретареві її батька,— сказав він їй,— його обов'язок — з повагою слухати й виконувати її накази, бо, зрештою, він не повинен їй нічого заперечувати. Йому не платять за те, щоб він ділився з нею своїми думками".

Ці взаємини і деякі дивні підозріння, що виникли в Жюльєна, розвіяли нудьгу, яку він до цього часу почував у цьому розкішному салоні, де боялись усього і де вважалось непристойним жартувати з будь-кого приводу.

"От чудово було б, якби вона закохалася в мене! — думав він.— Та кохає вона мене чи ні, а в мене встановилися щирі дружні відносини з розумною дівчиною, перед якою тремтять усі, і найбільше маркіз де Круазнуа,— такий лагідний, такий чемний, такий сміливий юнак,— а в нього ж є всі переваги: і походження, і багатство! Коли б я мав хоч одну з цих переваг, я був би щасливий. Він безтямно закоханий в неї і має з нею одружитися. Скільки листів примусив мене написати пан де Ла-Моль обом нотарям, які влаштовують шлюбний контракт! І ось я, простий підлеглий, що дві години тому з пером у руці виконував таку невдячну роль,— тут, у саду, торжествую над цим чарівним юнаком; бо, зрештою, перемога неприхована, очевидна. Можливо й те, що вона ненавидить в ньому саме майбутнього чоловіка. Їй вистачить на це гордовитості. А тоді, значить, до мене вона ставиться ласкаво, як до повірника-слуги.

Та ні, або я збожеволів, або вона упадає коло мене; що холодніше й шанобливіше я з нею поводжусь, то більше вона домагається моєї дружби. Можна було б припустити, що це гра, прикидання, але ж ні,— я бачу, як її очі загоряються, коли я несподівано з'являюсь. Невже ці парижанки уміють так прикидатись? Та що мені до того! Видимість — на мою користь, ну, то й будемо втішатись видимістю. Боже, яка ж вона гарна! Як мені подобаються її великі блакитні очі, коли бачиш їх зовсім близько і вони дивляться просто на тебе, так, як тепер вони часто дивляться. Яка різниця між цією й минулою весною, коли я почував себе таким нещасним і тримався тільки силою волі серед трьохсот злих і підлих лицемірів. І сам я був майже такий злющий, як і вони".

В дні, коли Жюльєна опановувала недовіра, він казав собі: "Ця дівчина глузує з мене. Вона, мабуть, змовилася з братом, і вони дурять мене. Та ні, вона зневажає брата за слабохарактерність! "Він хоробрий, тільки й усього",— говорила вона мені. Та й хоробрість його полягає лише в тім, що він не боїться іспанської шпаги, а в Парижі він боїться усього, кроку не ступить, завжди тремтить, щоб не потрапити в смішне становище. В нього немає жодної думки, яка б хоч трохи різнилася від загальноприйнятого. Мені навіть завжди доводиться заступатись за

нього. Дівчині дев'ятнадцять років! Невже у ці роки можна так прикидатися, ні на мить не зрадити себе?

Але, з другого боку, коли мадемуазель де Ла-Моль спиняє на мені погляд своїх великих блакитних очей з якимсь дивним виразом, граф Норбер завжди залишає нас. В цьому є щось підозріле: хіба він не повинен обурюватись, що його сестра так відзначає слугу? Адже я сам чув, як герцог де Шон так мене назвав".

При цьому спогаді гнів заглушав усі інші почуття. "Може, це тільки прихильність до старовинної моди в цього титулованого маніяка?

Ну що ж, вона красуня! — і далі думав Жюльєн, блискаючи очима, як тигр,— я оволодію нею і потім покину цей дім, і горе тому, хто стане мені на дорозі!"

Ця думка цілком захопила Жюльєна, він не міг більше ні про що думати, як тільки про це. Дні тепер минали для нього, як години.

Він намагався зайнятись серйозними справами, але думки його линули далеко, він поринав у мрії і через чверть години немов прокидався з туманом у голові, з трепетом у серці, запитуючи себе: "Чи любить вона мене?"

XI. ВЛАДА ЮНОЇ ДІВЧИНИ

Я милуюсь її красою, але боюся її розуму.

Меріме

Якби Жюльєн, замість того щоб віддаватись надмірному захопленню вродою Матильди чи обурюватись фамільною гордовитістю, про яку вона деколи забувала задля нього, уважніше придивлявся до того, що відбувалося у вітальні, він зрозумів би, в чому полягала її влада над усім

оточенням. Якщо хто-небудь не подобався мадемуазель де Ла-Моль, вона вміла покарати його такою влучною, такою дотепною, такою пристойною на вигляд насмішкою, що при згадці про неї рана дедалі сильніше роз'ятрювалась і ставала просто нестерпною для враженого самолюбства. Тому що Матильда не надавала ваги багатьом з тих речей, які були предметом серйозних прагнень для інших членів її сім'ї, вона завжди здавалась надзвичайно байдужою. Аристократичні салони приємні тим, що, відвідавши їх, множна потім, при нагоді, згадати про них у розмові — оце й усе. Цілковита відсутність думки, настільки заяложені фрази, що перевершують будь-яке святенництво,— все це кінець кінцем виводить з рівноваги своєю нудотною солодкуватістю. Сама по собі ввічливість щось важить тільки при першому знайомстві. Жюльєн відчував це: після першого захоплення — перше здивування. "Ввічливість,— казав він собі,— тільки вміння стримувати роздратування, яке викликають погані манери". Матильда часто нудьгувала, вона, мабуть, нудьгувала б так само і в будь-кому іншому місці. І ось тут придумати якесь дошкульне слівце — було для неї справжньою розвагою і насолодою.

Можливо, що тільки для того, щоб мати жертви, трохи цікавіші, ніж її батьки й родичі, ніж академік і п’ять шість підлесників, які до неї підлабузнювались, вона подавала надії маркізу де Круазнуа, графу де Кейлюсу і ще кільком знатним молодикам. Вони були для неї новими об’єктами її жартів.

Ми з сумом повинні признатися,— бо ми любимо Матильду,— що вона одержувала листи від багатьох із них й іноді відповідала сама. Поспішаємо додати, що ця дійова особа нашого роману становить виняток серед своїх сучасниць. Взагалі, якщо можна за що-небудь докоряти вихованкам благородного монастиря Сакре-Кер, то, в усякому разі, не за необачність.

Одного разу маркіз де Круазнуа повернув Матильді досить компрометуючий її лист, якого вона йому написала напередодні. Він гадав, що цей вияв надзвичайної обережності дуже посприяє його справі.

Але Матильді подобалась у цьому листуванні саме його безрозсудність. Їй подобалося ризикувати собою. Півтора місяця після цього вона з ним не розмовляла.

Листи цих юнаків її розважали, але вона запевняла, що всі вони однакові. Це завжди були вияви тієї самої пристрасті — найглибшої, найсоковитішої,

— Всі вони — на один лад, рицарі без страху і докору, ладні хоч зараз вирушити в Палестину,— казала вона своїй кузині.— Чи є щось нудніше на світі? І такі листи я одержуватиму все своє життя! Адже стиль таких листів, мабуть, змінюється не частіше, ніж раз на двадцять років, відповідно до роду занять, на які мода теж міняється. В часи Імперії вони, певне, були не такі безбарвні. Тоді всі ці великосвітські молодики або спостерігали, або самі вершили такі діла, в яких було щось справді велике. Мій дядько, герцог N був у бою під Ваграмом.

— А чи багато розуму потрібно, щоб рубонути шаблею? Ну, а коли вже комусь із них довелося битись, вони тільки про це й говорять,— відказала мадемуазель де Сент-Ередіте, кузина Матильди.

— Ну що ж, ці розповіді мене цікавлять. Брати участь у справжньому бою, в наполеонівській битві, коли бували десятки тисяч убитих,— це доказ хоробрості. Ризикувати своїм життям — це підносить дух і врятовує від нудьги, в яку, здається, поринули всі мої бідолашні поклонники. А нудьга — заразлива. Кому з них спаде на думку зробити щось незвичайне? Вони добиваються моєї руки — і що з того! Адже я багата, а мій батько забезпечить видатне становище своєму зятю. Ах, якби він знайшов мені когось хоч трохи цікавішого.

Як бачимо, різка, жвава, образна уява Матильди шкодила її мові. Часто її дотепні слівця здавались недоречними її лагідним приятелям. Якби Матильда не користалась таким успіхом, вони, мабуть, визнали б,

що в мові її трапляються надто барвисті вирази, не сумісні з жіночою делікатністю.

З свого боку, вона була несправедлива до гарних кавалерів, що катаються верхи в Булонському лісі. На майбутнє вона дивилась без страху — це було б надто сильне почуття,— а з огидою: явище, дуже рідке в її віці.

Чого вона могла бажати? Все в неї було: багатство, шляхетне походження, розум, краса,— як запевняли її всі навколо, і вона цьому вірила,— всім щедро наділила її воля випадку.

Такі були думки найзнатнішої нареченої Сен-Жерменського передмістя, коли вона почала знаходити втіху в прогулянках з Жюльєном. Її вражала його гордість, вона захоплювалася тонким розумом цього міщанина. "Він зуміє добитись єпископського сану, як абат Морі",103 — казала вона собі.

Незабаром ця щира і зовсім не вдавана упертість, з якою наш герой заперечував деякі її думки, зацікавила її. Вона думала про це, розповідала своїй подрузі найменші деталі їхніх розмов, але бачила, що їй ніколи не вдасться передати всю їхню своєрідність.

Раптом її осяяла думка: "Мені випало щастя покохати,— сказала вона собі з невимовною радістю.— Я кохаю, так, це ясно! В чому може знайти справжнє щастя гарна, молода, дотепна дівчина як не в коханні? Хоч би як я старалася, я ніколи не зможу покохати цього Круазнуа, Кейлюса і tutti quanti".104 Вони бездоганні, мабуть, занадто бездоганні; зрештою, мені з ними нудно".

Вона почала пригадувати всі описи кохання, які читала в "Манон Леско", "Новій Елоїзі", "Листах португальської черниці" тощо. Її цікавила, звичайно, тільки сильна пристрасть, легке любовне захоплення було не гідне такої юної і благородної дівчини. Вона називала коханням тільки те

героїчне почуття, яке зустрічалось у Франції за часів Генріха III і Бассомп'єра.105 Таке кохання зовсім не лякалося перешкод, але навпаки, воно надихало на великі звершення.

"Яке це нещастя, що тепер нема справжнього королівського двору, як за часів Катерини Медічі або Людовіка XIII. Я відчуваю, що здатна на все найсміливіше, на найбільш високе. Чого б я не зробила, аби тільки такий доблесний король, як Людовік XIII був біля моїх ніг! Я б повела його у Вандею, як любить говорити старий барон де Толлі, і він відвоював би своє королівство; і тоді — геть хартію... І Жюльєн допомагав би нам. Чого йому бракує? Тільки імені й багатства. Він створив би собі ім'я, здобув би багатство. У маркіза Круазнуа є все, але він все своє життя буде напів-роялістом, напів-лібералом, завжди буде нерішучим, далеким від крайностей, а тому завжди буде на другому місці.

Чи може бути якесь велике діяння, що не було б крайністю в ту хвилину, коли його вершать? Тільки тоді, коли воно вже зроблене, звичайні люди починають вважати його можливим. Так, де любов запанувала в моєму серці, любов з усіма її чудесами; я вже чую її животворний вогонь. Небо повинно було подарувати мені цю ласку, адже не марно воно поєднало в одній істоті всі переваги. Щастя моє буде гідне мене. Тепер кожен день мого життя не буде тільки бездушним повторенням вчорашнього дня. Є щось велике і сміливе в тому, щоб наважитись кохати людину, таку далеку від мене своїм становищем у суспільстві. Подивимось, чи він і далі буде гідний мене. Як тільки я побачу в ньому якусь слабість, я одразу ж покину його. Дівчина мого роду і з таким рицарським характером, який приписують мені (це був вислів її батька) не повинна поводитись по-дурному.

А саме на цю роль я була б приречена, якби покохала маркіза де Круазнуа. Це було б друге видання сімейного щастя моїх кузин, саме те, що я так глибоко зневажаю. Я наперед знаю все, що казатиме мені цей бідолаха маркіз, і все, що я повинна буду йому відповідати. Що це за кохання, від якого хочеться позіхати? Краще вже стати святенницею. Мій шлюбний контракт був би підписаний так само, як у моєї молодшої

кузини; мої родичі розчулились би до сліз, якщо їх не засмутить якась нова умова, введена напередодні в договір нотарем супротивної сторони".

XII. НЕВЖЕ ВІН ДАНТОН?

Жадоба тривожних почуттів — така була вдача прекрасної Маргарити де Валуа, моєї тітки, яка незабаром одружилась з королем Наваррським, що тепер царює у Франції під іменем Генріха IV.

Потреба вести ризиковану гру — ось у чому полягає секрет вдачі цієї чарівної принцеси; звідси її сварки й примирення з братами, починаючи з шістнадцяти років. Але чим може ризикувати молода дівчина? Тим, що вона має найдорогоціннішого: своєю репутацією, доброю славою на все життя.

Мемуари герцога Ангулемського, позашлюбного сина Карла IX

"Між Жюльєном і мною не буде шлюбного контракту, не буде нотаря; тут усе героїчне, все — справа випадку. Якщо не зважати на те, що він не благородного роду, моє кохання — це кохання Маргарити де Валуа до молодого Ла-Моля, найчарівнішого юнака свого часу. Хіба моя провина, що придворні юнаки схиляються перед пристойністю і бліднуть на саму думку про найменшу незвичайну пригоду? Маленька подорож до Греції або Африки —це для них межа дерзання, та й вирушають вони туди не інакше, як гуртом. Як тільки вони залишаються на самоті, їх проймає страх — не перед списом бедуїна, а перед тим, щоб не опинитись у смішному становищі, і вони просто божеволіють від цього страху.

А мій любий Жюльєн, навпаки, любить діяти тільки сам. Ніколи цій незвичайній істоті не спаде на думку шукати чиєїсь підтримки чи допомоги. Він зневажає усіх інших; через це я не зневажаю його.

Якби хоч і бідний, а був Жюльєн дворянином, моє кохання було б просто найпошлішою дурістю, банальним мезальянсом; такого кохання мені не треба; в ньому не було б того, що властиве справжнім глибоким пристрастям: непереможних труднощів, темної непевності майбутнього".

Мадемуазель де Ла-Моль так пройнялася цими прекрасними міркуваннями, що непомітно для себе почала вихваляти Жюльєна в розмові з маркізом де Круазнуа і з своїм братом. Красномовство її зайшло так далеко, що образило їх обох.

— Стережіться цього юнака з його енергійною вдачею! — вигукнув її брат.— Якщо знову почнеться революція, він усіх нас пошле на гільйотину.

Вона утрималась від відповіді і стала висміювати брата і маркіза де Круазнуа, глузуючи з їхнього страху перед рішучістю інших. Це ж, по суті, просто страх зіткнутись з несподіваним, розгубитись перед ним.

— Завжди, завжди, панове, у вас та сама боязнь смішного, цього страхіття, яке, на горе, зникло ще тисяча вісімсот шістнадцятого року.

— Смішного вже не може бути в цій країні, де є дві партії,— казав пан де Ла-Моль.

Його дочка зрозуміла цю думку.

— Отже, панове,— казала вона ворогам Жюльєна,— ви будете боятись усе своє життя, а потім вам скажуть:

Це зовсім був не вовк, а лише тінь його.

Матильда скоро покинула їх. Слова брата її дуже налякали, вона довго не могла заспокоїтись; але на другий день вона вже бачила в них найкращу похвалу.

"В наш час, коли ніде нема рішучості, його рішучість лякає їх. Я перекажу йому слова мого брата і подивлюсь, що він на це відповість. Але для цього треба вибрати хвилину, коли його очі загоряться. Тоді він не вміє брехати".

— А що, як це Дантон! — вимовила вона, опам'ятавшись після довгого роздуму.— Ну що ж! Припустімо, що революція повторилася б. Яку роль відіграли б тоді Круазнуа з моїм братом? Це можна вгадати наперед: велична покора долі! Це будуть героїчні барани, що дадуть перерізати собі горло без найменшого опору. Вмираючи, вони все ще боятимуться погрішити проти доброго тону. А мій Жюльєн пустить кулю в лоб кожному якобінцю, що з'явиться його заарештувати, якщо тільки в нього буде найменша надія на порятунок. Він не побоїться поганого тону, ні!

Останні слова примусили її замислитись; вони викликали прикрі спогади, і все її завзяття відразу згасло. Вона згадала жарти панів де Кейлюса, де Круазнуа, де Люза та її брата — вони одностайно закидали Жюльєну що у нього вигляд святенника: смиренний і лицемірний.

— Але ж,— вигукнула вона раптом, і очі її радісно спалахнули, — ці постійні гіркі жарти саме й доводять, всупереч її бажанням, що він і є найцікавішою людиною, яку ми бачили за цей сезон!

"Яке значення мають його хиби, смішні риси? В ньому є щось величне, і це їх неприємно вражає, незважаючи на їхню доброту й великодушність. Зрозуміла річ — він бідний і вчився, щоб стати священиком. А вони — командують ескадронами, їм не треба вчитись. Це куди зручніше.

І все ж, незважаючи на його вічний чорний костюм і святенницьку міну, яку довелось прибрати цьому бідному юнакові, щоб не вмерти з голоду,— його перевага лякає їх, це цілком ясно. А ця попівська міна зникає, як тільки ми залишаємось з ним наодинці. І коли ці пани кажуть щось, на їх думку, дотепне й несподіване, вони завжди поглядають

насамперед на Жюльєна, це я прекрасно помітила. А проте вони добре знають, що сам він з ними ніколи не заговорить, поки його не спитають. Він звертається тільки до мене. Він вірить, що в мене висока душа. На їхні заперечення він відповідає тільки з чемності і одразу ж знов шанобливо замовкає. Зі мною він сперечається цілими годинами і тільки тоді стає певним у своїх переконаннях, коли в мене не лишається й найменшого заперечення проти них. Зрештою, протягом цієї зими між нами не було серйозної сварки, ми лише часто говорили одне одному різкості, щоб привернути увагу. Та що там казати, навіть мій батько, людина видатна, що уславить наш рід, і той поважає Жюльєна. Всі інші його ненавидять, але ніхто не ставиться до нього зневажливо, хіба що оті святенниці, приятельки матері".

Граф де Кейлюс старався набути слави палкого аматора коней; він проводив життя в стайні і часто навіть снідав там. Ця палка пристрасть в поєднанні зі звичкою ніколи не сміятись завоювала йому велику повагу його друзів — він був справжнім орлом у цьому маленькому гуртку.

Наступного дня, коли всі сиділи навколо крісла пані де Ла-Моль,— Жюльєна на цей раз не було,— пан де Кейлюс, підтриманий Круазнуа і Норбером, почав ревно оспорювати добру думку Матильди про Жюльєна, причому без будь-кого приводу і відразу, як тільки побачив мадемуазель де Ла-Моль. Вона негайно зрозуміла цей маневр.

"Ось вони всі, як один, повстали проти одної обдарованої людини, у якої нема й десяти луїдорів ренти і яка не може їм нічого відповісти, поки до неї не звернуться. Жюльєн викликав в них страх навіть у своєму чорному костюмі. Що ж було б, якби він носив еполети?"

Ніколи ще вона так блискуче не говорила. З перших же слів вона закидала їдкими дотепами де Кейлюса і його союзників. Коли вогонь жартів цих блискучих офіцерів був припинений, вона сказала панові де Кейлюсу:

— Хай завтра який-небудь дворянин з гір Франш-Конте визнає, що Жюльєн його незаконний син і дасть йому ім'я та кілька тисяч франків,— він через шість тижнів носитиме такі самі вуса, як і ви, панове. Через півроку він буде гусарським офіцером, як і ви, панове. І тоді велич його вдачі вже не буде смішна. Я бачу, що вам, пане майбутній герцог, лишається тільки це давнє заперечення: нібито придворна аристократія має перевагу над провінціальною. Але що ви зможете заперечити, коли я припру вас до стіни й дам у батьки Жюльєнові іспанського герцога, що був у полоні в Безансоні під час наполеонівських воєн? Уявіть собі, що сумління примусило його визнати Жюльєна своїм сином на смертному одрі.

Всі ці розмови про незаконне народження здалися панам де Кейлюсу і де Круазнуа виявом дуже поганого тону,— нічого іншого вони не побачили в міркуваннях Матильди.

Хоч як звик Норбер коритися сестрі, але ці слова її були надто вже ясні, і тому він прибрав поважного виразу, що, треба визнати, зовсім не личив його усміхненому добродушному обличчю, і насмілився зробити їй з цього приводу зауваження.

— Ви часом не хворі, мій любий? — відповіла Матильда з удаваною серйозністю.— Ви, певно, дуже погано себе почуваєте, коли у відповідь на жарти читаєте мораль. Ви — і мораль! Чи не збираєтесь ви стати префектом?

Матильда скоро забула і ображений тон графа де Кейлюса, і невдоволення Норбера, і мовчазний розпач пана де Круазнуа. Їй треба було розв'язати один фатальний сумнів, який щойно закрався в її душу.

"Жюльєн дуже щирий зі мною,— думала вона.— Такому бідному юнаку, нещасному через надмірне честолюбство, напевне, дуже бракує друга. Можливо, що я для нього — цей друг, але, здається, він не кохає

мене. Він такий сміливий, що, певне, не побоявся б сказати мені про свою любов".

Ця непевність, ці суперечки з самою собою, що відтепер сповнювали кожну хвилину життя Матильди, бо досить їй було поговорити з Жюльєном, як у неї з'являлись все нові й нові аргументи "за" і "проти",— зовсім розвіяли нудьгу, яка так часто мучила її до цього часу.

Як дочка видатного чоловіка, що міг стати міністром і повернути церкві її угіддя, мадемуазель де Ла-Моль буде завжди оточена в монастирі Сакре-Кер надмірними лестощами. Це лихо завжди лишається непоправним. Її переконували, що через переваги свого багатства, знатності тощо вона повинна бути щасливішою, ніж будь-хто. Саме це й становить джерело нудьги всіх королів світу і їхніх нескінченних дивацтв.

Матильда не уникла прикрого впливу цих повчань. Хоч яка була б розумна десятирічна дівчинка, вона не могла встояти перед лестощами цілого монастиря, до того, видно, добре обгрунтованими.

З тієї хвилини, як вона вирішила, що кохає Жюльєна, вона перестала нудьгувати. Кожен день вона раділа, що зважилась на таку палку пристрасть. "Це дуже небезпечна розвага,— думала вона,— тим краще! Тисячу разів — тим краще! Без цього кохання я нудьгувала протягом найкращих років життя — з шістнадцяти до двадцяти. Я й так уже пропустила свої найкращі роки, я не мала інших розваг, як слухати безглузді міркування приятельок моєї матері, хоч кажуть, що в тисяча сімсот вісімдесят другому році у Кобленці вони не відзначались такою суворістю, як теперішні їхні проповіді".

В ці хвилини великих сумнівів, що охоплювали Матильду, Жюльєн часто помічав на собі її довгі погляди і не розумів їх значення. Він почував, що граф Норбер став до його ще холоднішим, а пани де Кейлюс, де Люз і де Круазнуа ще гордливішими. Та він до цього звик. Таке лихо іноді траплялося з ним і раніше після якого-небудь вечора, коли він

відзначався більше, ніж годиться в його становищі. Якби не та особлива увага, яку виявляла до нього Матильда, і не його власна цікавість, яка спонукала його дізнатись, що тут криється, він би рішуче ухилявся від післяобідніх прогулянок в саду в компанії між блискучих юнаків з вусиками, що оточували мадемуазель де Ла-Моль.

"Так не можна далі заперечувати цього,— казав собі Жюльєн — мадемуазель де Ла-Моль поглядає на мене якось дивно. Але навіть коли вона дивиться на мене своїми прекрасними блакитними очима наче в самозабутті, я й тоді читаю в їх глибині холодну цікавість і злість. Невже це і є кохання? Які не схожі вони на очі пані де Реналь!"

Якось після обіду Жюльєн, провівши пана де Ла-Моля у його кабінет, поспішно вернувся в сад. Коли він підходів до компанії, що оточувала Матильду, він почув кілька голосно промовлених слів. Матильда дражнила брата. Жюльєн виразно почув своє ім'я, назване двічі. Як тільки він підійшов, враз запанувала глибока мовчанка і вони марно намагались її якось порушити. Мадемуазель де Ла-Моль і її брат були надто схвильовані, щоб говорити про щось інше. Пани де Кейлюс, де Круазнуа, де Люз і ще один їхній друг зустріли Жюльєна з крижаною холодністю. Він пішов геть.

XIII. ЗМОВА

Уривки розмов, випадкові зустрічі перетворюються в найочевидніші докази в очах людини, обдарованої уявою, якщо в серці її є хоч іскра вогню.

Шіллер

Наступного дня він знову почув, що Норбер говорив про нього з сестрою, і при його появі знову запанувала мовчанка, як і напередодні. Тепер його підозріння не мали меж. "Очевидно, ця чарівна молодь змовилася знущатися з мене. Треба визнати, що це далеко ймовірніше,

далеко природніше, ніж гадана пристрасть мадемуазель де Ла-Моль до бідолахи секретаря. Та й чи здатні ці люди до пристрасних почуттів. Робити каверзи — це вони вміють! Вони заздрять мені за мої скромні переваги в розмові. Заздрість — це одне з їхніх дошкульних місць. Тепер усе ясно. Мадемуазель де Ла-Моль хоче мене переконати, що не байдужа до мене, тільки для того, щоб зробити з мене посміховисько в очах свого нареченого".

Це жахливе підозріння змінило моральний стан Жюльєна і легко знищило в його серці зародок кохання. Адже це кохання було породжене тільки винятковою вродою Матильди, або, вірніше, її шляхетною поставою й чарівними туалетами. Жюльєн все ж таки був щодо цього вискочнем. Недарма кажуть, що великосвітська красуня найбільш вражає простолюдина, який пробився своїм розумом до вершин суспільства. Адже ж не про душевні переваги Матильди мріяв Жюльєн всі ці дні. У нього вистачало здорового глузду, і він розумів, що зовсім не знав її душі. Все те, що він бачив, могло виявитись облудою.

Наприклад, Матильда ні за що в світі не згодилася б пропустити обідню в неділю і супроводила свою матір до церкви майже щодня. Коли траплялось, що в вітальні палацу де Ла-Моль якийсь необачний гість забувався й дозволяв собі хоч найменший натяк на жарт, що зачіпав справжні чи гадані інтереси трону або церкви, Матильда тієї ж миті прибирала холодної серйозності. Її грайливий погляд раптом набував безстрасної гордовитості старовинного фамільного портрета.

Проте Жюльєн добре знав, що в її кімнаті завжди лежать один-два томи найбільш філософічних творів Вольтера. Він і сам подеколи крадькома брав для себе по кілька томів цього прекрасного видання в розкішній оправі. Щоб приховати їх відсутність на полиці, він трохи розсував ті, що залишались. Але незабаром він помітив, що не тільки він читає Вольтера. Він удався до семінарських хитрощів і зв'язав волосинками ті томи, що, на його думку, могли цікавити мадемуазель де Ла-Моль. І справді, вони зникали на цілі тижні.

Пан де Ла-Моль, якого вивів з терпіння книгар, що надсилав йому тільки фальшиві мемуари, доручив Жюльєнові купувати всі більш-менш цікаві новинки. Але щоб отрута не поширювалась на домашніх, секретар одержав розпорядження ставити ці книги в окрему шафу в спальні маркізи. Незабаром Жюльєн переконався, що, як тільки серед цих новинок з'являлись книги, хоч трохи ворожі інтересам трону й церкви, вони негайно зникали. Зрозуміла річ, їх читав не Норбер.

Жюльєн перебільшував значення цього відкриття і приписував мадемуазель де Ла-Моль ледве не макіавеллівську двоєдушність. Це гадане лукавство в його очах було чарівним і становило мало не єдину моральну її перевагу — так набридли йому лицемірство і доброчесні розмови.

Він більше розпалював свою уяву, ніж віддавався чарам кохання.

Коли він, поринаючи в мрії, уявляв собі чарівну постать мадемуазель де Ла-Моль, її вишукані вбрання, білосніжну ручку, незрівнянну красу плечей і невимушеність усіх її рухів — лише тоді він почував себе закоханим у неї. І для довершення чарів він уявляв її собі Катериною Медічі. Він приписував її вдачі неймовірну глибину й підступність. Це був ідеал Малонів, де Фрілерів і Кастанедів, якими він захоплювався в юнацтві,— одне слово, для нього це був ідеал Парижа.

Та чи є щось дивніше в світі, ніж припустити глибину й підступність вдачі парижанки?

"Невже це тріо знущається з мене?" — думав Жюльєн. Хто хоч трохи знає вдачу Жюльєна, може собі уявити, яким холодним і похмурим ставав його зір, зустрічаючись із поглядом Матильди. З гіркою іронією відхиляв він вислови приязні, з якими вражена мадемуазель де Ла-Моль наважувалася звернутись до нього двічі чи тричі.

Ображене цією несподіваною зміною серце молодої дівчини, що звичайно було холодне, байдуже, чутливе тільки до розуму, пройнялося пристрасним почуттям, на яке тільки було здатне. Але у вдачі Матильди було разом з тим надто багато гордощів, і тому зародження почуття, яке ставило її щастя в залежність від іншого, завдало їй глибокого смутку.

Жюльєн вже дечого навчився з того часу, як приїхав у Париж, і добре бачив, що це не була одноманітна байдужа нудьга. Замість того, щоб жадібно шукати всіляких розваг, роз'їжджати по театрах і вечорах, як це було раніше, Матильда тепер уникала всього цього.

Матильда терпіти не могла французького співу, він нагонив на неї страшенну нудоту, а проте Жюльєн, який вважав своїм обов’язком бути присутнім на роз'їзді в опері, помітив, що вона стала часто бувати там. Йому здавалося, що вона втратила частину того бездоганного самовладання, яким так блискуче відзначалася її поведінка. Інколи вона відповідала своїм приятелям образливими, занадто дошкульними жартами. Особливо переслідувала вона маркіза де Круазнуа. "Мабуть, він занадто любить гроші, коли не кидає цієї дівчини, разом з її багатством", — думав Жюльєн. Обурений тим, що вона так ображає чоловічу гідність, він поводився з нею ще холодніше, іноді дозволяючи собі навіть не зовсім чемно відповідати їй.

Та хоч як твердо він вирішив не зважати на знаки уваги, які робила йому Матильда, однак вони часом були такі очевидні і здивованого Жюльєна так чарувала краса Матильди, що іноді його охоплювало неабияке збентеження.

"Спритність і впертість цієї великосвітської молоді кінець кінцем переможуть мою недосвідченість,— казав він сам собі подумки.— Треба мені виїхати і покласти край усьому цьому". Маркіз тільки що доручив йому управління кількома невеликими маєтками й будинками в Нижньому Лангедоку. Треба було туди поїхати; пан де Ла-Моль неохоче дав свою згоду на це: Жюльєн зробився для нього другим "я" в усіх справах, за винятком тих, що стосувалися його високих політичних мрій.

"Зрештою, їм не вдалося мене перехитрити,— казав собі Жюльєн, готуючись до від'їзду.— Чи справді глузувала мадемуазель де Ла-Моль з цих юнаків, чи ці жарти призначались тільки для того, щоб викликати мою довіру,— однак вони мене розважили.

Якщо в них не було змови проти сина тесляра, то поведінка мадемуазель де Ла-Моль просто незбагненна; і в такій же мірі щодо мене, як і щодо маркіза де Круазнуа. Вчора, наприклад, вона щиро розсердилась, і я мав приємність чути, як через мене, бідного плебея, добре перепало цьому знатному і багатому юнакові. Оце справжня моя перемога! Як приємно буде згадувати про це в поштовій кареті серед рівнин Лангедока!"

Він нікому не говорив про свій від'їзд, але Матильда краще за нього знала, що він покидає Париж завтра, і покидає надовго. Вона послалась на великий головний біль, що нібито ставав ще дужчий від духоти у вітальні, і довго прогулювалась по саду; вона до того допекла своїми насмішками Норберу, маркізу де Круазнуа, де Кейлюсу, де Люзу і ще кільком юнакам, які в цей день обідали в палаці де Ла-Моль, що вони змушені були піти. Матильда якось дивно поглядала на Жюльєна.

"Ці погляди, можливо, одна комедія,— подумав Жюльєн,— але її уривчасте дихання, її схвильованість! Е! — сказав він собі.— Де вже мені судити про такі речі! Це ж те, що є найвищого й найвитонченішого серед жінок цілого Парижа. Може, вона навчалась цьому уривчастому диханню, яке мене трохи не зворушило, у своєї улюбленої Леонтіни Фай".106

Вони залишились удвох; розмова не клеїлася. "Ні! Жюльєн нічого не почуває до мене",— з гіркотою казала собі Матильда.

Коли він прощався з нею, вона сильно стиснула йому руку біля ліктя:

— Сьогодні ввечері ви одержите від мене листа,— сказала вона, і голос її так змінився, що його не можна було впізнати.

Жюльєн одразу розчулився, помітивши це.

— Батько надзвичайно цінить ті послуги, які ви йому робите,— промовила вона. — Не треба завтра їхати, знайдіть який-небудь привід.— І вона втекла.

Постать її була чарівна, неможливо й уявити красивішу ніжку, і бігла вона з такою грацією, що Жюльєн був зовсім зачарований, але чи вгадає читач, про що він подумав, як тільки вона зникла? Його обурив владний тон, яким вона промовила не треба. Кажуть, що Людовік XV, вмираючи, теж дуже образився, коли його лейб-медик необережно вжив слово не треба; а проте Людовік XV не був вискочнем.

Через годину лакей передав Жюльєну лист: це було справжнє освідчення в коханні.

"Стиль не дуже афектований",— сказав собі Жюльєн, намагаючись цим літературним зауваженням стримати радість, яка зводила його щоки, змушуючи мимоволі широко посміхатись.

— Нарешті! — скрикнув він раптом, неспроможний стримати захопленого хвилювання.— Нарешті я, бідний селянський хлопець, дочекався любовного признання від знатної дами! Треба визнати, що я тримався непогано,— додав він, роблячи зусилля, щоб стримати свою буйну радість.— Я зумів зберегти гідність, ніколи не говорив їй, що люблю її.

І він почав розглядати кожну літеру, кожне слово. В мадемуазель де Ла-Моль був красивий, дрібний англійський почерк. Йому треба було чимось зайняти свою увагу, щоб хоч трохи вгамувати радість, від якої у нього паморочилося в голові.

"Ваш від'їзд змушує мене висловитись... Не бачити вас довго — це понад мої сили..."

Раптом одна думка вразила Жюльєна, як відкриття; пройнявшись ще більшою радістю, він перестав розглядати лист.

— Отже, я переміг маркіза де Круазнуа,— скрикнув він,— і це я, що говорю лише про серйозні речі! А він же такий красень, в нього вусики й розкішний мундир, він завжди вміє сказати влучне й дотепне слово.

Жюльєн пережив хвилину невимовного раювання; він блукав по саду, не тямлячи себе від радості.

Трохи згодом він піднявся у свій службовий кабінет і попросив доповісти про себе маркізові де Ла-Молю, який, на його щастя, був дома. Показавши йому кілька ділових листів з Нормандії, Жюльєн без будь-яких зусиль переконав маркіза, що клопоти, пов'язані з нормандськими процесами, змушують його відкласти свою поїздку в Лангедок.

— Я дуже радий, що ви не їдете,— сказав маркіз, коли вони закінчили справи,— мені приємно вас бачити.

Жюльєн вийшов. Ці слова збентежили його.

"А я хочу звабити його дочку, розладнати, можливо, її шлюб з маркізом де Круазнуа, на який він покладає такі надії: коли сам він не буде герцогом, то принаймні дочка його дістане табурет".107

В Жюльєна майнула думка виїхати в Лангедок, незважаючи на лист Матильди і на розмову з маркізом. Але цей проблиск доброчесності мигнув і негайно зник.

"Чи не надто я добрий,— казав він собі,— чого це мені, плебеєві, жаліти таку знатну сім’ю! Адже герцог де Шон кличе мене слугою! А якими способами збільшує маркіз своє величезне багатство? Тим, що продає ренту на біржі, коли дізнається при дворі, що завтра розіграється щось подібне до державної кризи. Невже я, кинутий долею-мачухою в

останні ряди, я, кого вона наділила благородним серцем і не дала навіть тисячі франків ренти, залишивши без шматка хліба,— так, буквально без шматка хліба,— невже я відмовлюсь від щастя, що випало мені на долю? Від прозорого джерела, що може вгамувати мою спрагу в пекучій пустині посередності, якою мені так важко йти! Чорт забери, нема дурних, кожен живе для себе в цій пустелі егоїзму, що зветься життям".

І він пригадав, які сповнені зневаги погляди кидали на нього пані де Ла-Моль і особливо її приятельки, придворні дами.

Насолода перемоги над маркізом де Круазнуа остаточно заглушила голос доброчесності.

— Як би я хотів побачити його гнів! — вигукнув Жюльєн.— З якою певністю я прошив би його тепер шпагою! — І він зробив блискавичний рух випаду.— До цього часу я був у його очах просто хам, що розхрабрувався понад міру. Після цього листа я йому рівня. Так,— казав він з якоюсь безмежною насолодою, смакуючи кожне слово,— наші достоїнства — мої і маркіза — були зважені. Прекрасно — скрикнув він,— отак я й підпишусь під своїм листом. Не думайте, мадемуазель де Ла-Моль, що я забуваю про своє становище. Я вам дам зрозуміти й відчути, що це заради сина тесляра ви зреклися нащадка знаменитого Гі де Круазнуа, який супроводив у хрестовому поході Людовіка Святого.

Жюльєн не міг більше стримати своєї радості. Його потягло в сад, бо кімната, де він був замкнувся на ключ, здавалась йому занадто тісною, він задихався.

"Я, бідний селянин з Юри,— повторював він раз у раз,— приречений завжди носити цей похмурий чорний костюм! А проте двадцять років тому і я носив би мундир як вони! Тоді такий чоловік, як я, або був би убитий, або став би генералом у тридцять шість років". Лист, якого він стискав у руці, наче додавав йому росту, він почував себе героєм. Тепер,

щоправда, цей чорний костюм може дати до сорока років посаду на сто тисяч франків і синю орденську стрічку, як у єпископа Бовейського.

— Ну що ж! — сказав він з якоюсь мефістофельською усмішкою,— виходить, я розумніший, ніж вони. Я зумів вибрати мундир, що відповідає добі.— І він відчув новий приплив честолюбства й прихильності до духовного сану.— А скільки кардиналів ще нижчого походження, ніж я, добились влади! Ось хоча б мій співвітчизник Гранвел.108

Потроху збудження Жюльєна вгамувалось,— обережність перемогла. Він сказав собі, як його вчитель Тартюф, роль якого він знав напам'ять:

Я можу думати, що це слова лукаві,

. . . . . .

Я до сих слів тоді довіру покажу,

Як ласки вашої, якої так жадаю,

Не тільки на словах, а в дійсності дізнаю...109

("Тартюф", дія IV, сцена V)

Тартюфа теж погубила жінка, а він був не гірший за будь-кого іншого... Мою відповідь зможуть потім показати кому-небудь, та ми знайдемо засіб проти цього,— додав він повільно, стримуючи лють,— ми з того й почнемо відповідь, що повторимо найпалкіші фрази з листа чарівної Матильди.

Так, але що як четверо лакеїв пана де Круазнуа кинуться на мене і вихоплять у мене оригінал?

Ні, це неможливо, я добре озброєний і маю, як відомо, звичку стріляти в лакеїв.

Хай так! І все ж один з них — хоробрий хлопець, він кидається на мене. Йому, припустімо, обіцяли сто наполеондорів. Я вбиваю або пораню його; та цього ж тільки їм і треба! Мене, як годиться по закону, кидають у в’язницю. Я перед судом виправної поліції, мене за всіма правилами правосуддя везуть у Пуассі 110 в компанію панів Фонтана 111 і Магалона. 112 Там я буду валятися в камері покотом з чотирма сотнями бродяг! І я ще хотів жаліти цих людей! — скрикнув він, схоплюючись.— А вони хіба жаліють коли-небудь людей з третього стану, що потрапляють їм до рук?

Ці слова були передсмертним зітханням тієї вдячності до пана де Ла-Моля, яка досі його мимоволі тривожила.

"Не поспішайте, вельможні панове, я прекрасно розумію цю макіавеллівську махінацію; вона гідна абата Маслона або пана Кастанеда з семінарії. Ви відберете в мене цей провокаційний лист, і я стану другим полковником Кароном 113 у Кольмарі.

Одну хвилиночку, панове. Я зараз відішлю цей фатальний лист в добре запечатаному конверті панові Пірару на схованку. Це найчесніший чоловік, янсеніст і, отже, непідкупний. Так, але він розпечатує всі листи... Ні, краще пошлю цей лист Фуке".

Треба зізнатись, погляд Жюльєна був жахливий, обличчя його стало огидним, від нього тхнуло справжньою злочинністю. Це був нещасливець, що вступив в єдиноборство з цілим суспільством.

— "До зброї!" — скрикнув Жюльєн і одним стрибком скочив з ганку палацу де Ла-Моль. Він увірвався в будку вуличного переписувача на розі вулиці, злякавши його своїм виглядом.

— Перепишіть оце,— сказав він йому, подаючи лист мадемуазель де Ла-Моль.

Поки переписувач працював, він сам написав листа Фуке, прохаючи його зберегти для нього дорогоцінну річ. "Та ні,— раптом схаменувся він,— фіскальний кабінет на пошті розпечатає мій лист і віддасть вам те, що ви шукаєте... Ні, панове".

Він вийшов і купив у книгаря-протестанта величезну біблію, дуже майстерно сховав у палітурці лист Матильди, потім наказав запакувати книгу і все відправив поштою з диліжансом на ім'я одного з робітників Фуке, про якого в Парижі ніхто й гадки не мав.

Зробивши це, він, веселий і радісний, повернувся додому.

— Ну, а тепер до роботи! — вигукнув він, замкнувшись на ключ у своїй кімнаті і скидаючи сюртук.

"Як, мадемуазель,— писав він Матильді,— дочка маркіза де Ла-Моля передає через Арсена, лакея свого батька, такого звабливого листа, бідному тесляреві з Юри,— безперечно, тільки для того, щоб поглузувати з його простоти..." І він переписав тут же найвідвертіші вислови з її листа.

Його відповідь зробила б честь дипломатичній обережності самого шевальє де Бовуазі. Була тільки десята година, Жюльєн, сп'янілий від щастя й почуття своєї могутності, такої незвичайної для бідолахи, пішов в італійську оперу. Сьогодні співав його друг Джеронімо. Ніколи ще музика його так не захоплювала. Він почував себе богом.

XIV. ДУМКИ МОЛОДОЇ ДІВЧИНИ

Скільки сумнівів! Скільки безсонних ночей! Боже праведний! Невже я дійду до такого приниження! Він сам зневажатиме мене. Та він від'їжджає, він покидає мене.

Альфред де Мюссе

Не без боротьби з собою написала Матильда свого листа. Хоч би які були джерела її прихильності до Жюльєна, ця прихильність незабаром перемогла її гордощі, що неподільно панували в її серці з того часу, як вона себе пам'ятала. Вперше в житті ця горда й холодна душа пройнялася пристрасним коханням. Але навіть перемігши гордість, це почуття ще зберігало всі її звички. Два місяці боротьби й нових, ніколи не зазнаних відчуттів змінили, так би мовити, весь її душевний лад.

Матильді здавалось, що перед нею відкрилося нове життя. Цьому видінню, що всевладно панує над людьми з відважною душею і високим розумом, довелося довго боротись з почуттям власної гідності й прописними поняттями обов'язку. Одного разу о сьомій годині ранку вона ввійшла в спальню своєї матері і попросила в неї дозволу виїхати в Віллек'є. Маркіза навіть не удостоїла відповісти їй на це і порадила лягти знов у ліжко. Це було останнє зусилля звичайної розважності й поваги до прищеплених їй поглядів.

Її дуже мало лякала думка вчинити погано й порушити правила, священні в очах таких людей, як де Кейлюс, де Люз, де Круазнуа. Їй здавалося, що люди цієї породи ніколи її не зрозуміють. Вона звернулася б до них за порадою, якби йшлося про купівлю екіпажа або маєтку. Страшилася вона тільки одного: щоб її не засудив Жюльєн.

"А може, він тільки здається незвичайною людиною?" — думала вона.

Вона почувала огиду до безхарактерності, і саме це відштовхувало її від гарних юнаків, що упадали коло неї. Що більше й дотепніше вони висміювали все, що віддаляється від моди, або те, що невдало наслідує моду, то нижче падали в її очах.

"Вони хоробрі та й усе. І що то за хоробрість? — казала вона собі.— Битись на дуелі? Але дуель тепер не більше як церемонія. Все там відоме

наперед, навіть те, що треба сказати, падаючи. Впавши на траву і притиснувши руку до серця, треба великодушно простити супротивникові й переказати кілька слів коханій, часто уявній або такій, що в день вашої смерті поїде на бал, щоб не збуджувати підозріння.

Не важко мчати назустріч небезпеці на чолі ескадрону, з блискучими шаблями наголо, але хто зумів зустріти небезпеку на самоті, несподівану, непередбачену, справді жорстоку небезпеку!

"Ні,— сказала собі Матильда,— тільки при дворі Генріха III можна було зустріти людей шляхетного серця й походження. Ах, якби Жюльєн брав участь у боях при Жарнаку 114 або Монконтурі,115 я б не вагалась. В ті часи могутності й сили французи не були ляльками. День бою був для них днем, коли їм менш за все доводилось вагатись.

Життя їх не було, як та єгипетська мумія, оповите покровом, для всіх однаковим і незмінним. Так,— думала вона далі,— тоді потрібно було більше справжньої відваги, щоб вийти самому об одинадцятій годині ночі з палацу Суассон, де жила Катерина Медічі, ніж тепер для того, щоб поїхати в Алжір. Життя мужчини було сповнене випадковостей. Тепер цивілізація знищила все випадкове й несподіване. Якщо несподіване виявиться в думках, нема для нього досить дошкульних епіграм, якщо воно проявиться в дії, нема такої підлоти, на яку б не штовхнув нас страх. Ми виправдуємо всяку дурість, вчинену зі страху. Вік виродження й нудьги! Що сказав би Боніфацій де Ла-Моль, якби, підвівши з могили свою відтяту голову, він побачив у тисяча сімсот дев'яносто третьому році сімнадцять своїх нащадків, що, мов барани, дозволили себе схопити і через два дні поклали голову на плаху? Вони певні були, що загинуть, але захищатись, убити одного чи двох якобінців — вважали поганим тоном! В героїчну епоху Франції, у вік Боніфація де Ла-Моля, Жюльєн був би командиром ескадрону, а мій брат — юним добре вихованим священиком з доброчесністю в очах і повчанням на устах".

Кілька місяців тому Матильда вже втратила надію зустріти людину хоч трохи відмінну від загального шаблону. Вона знаходила якусь втіху в

тому, що дозволила собі листуватись з кількома світськими юнаками. Цей сміливий вчинок, такий негожий, такий необачний для дівчини, міг збезчестити її в очах пана де Круазнуа та його батька герцога де Шона і всієї цієї сім'ї, яка, довідавшись про те, що шлюб розладнався, могла б спитати про причину цього. Траплялось, що Матильда навіть не могла заснути вночі після того, як написала комусь листа, а проте тоді це були тільки відповіді.

Тепер вона наважилась сама сказати, що кохає. Вона писала першою (яке жахливе слово!) людині, яка стояла на найнижчих щаблях суспільства.

Якби це стало відомим, її чекала б довічна ганьба. Хто з жінок, що відвідують її матір, наважився б її захищати? Якими фразами вона могла б пом'якшити удар жахливої зневаги в світських салонах?

Адже навіть вимовити таке признання було б жахливо, але написати! "Є речі, про які не пишуть" — вигукнув Наполеон, почувши про капітуляцію під Байленом.116 Саме Жюльєн розповів їй про це, немов наперед даючи їй урок.

А втім, це було ніщо для Матильди: її тривожило інше. Забуваючи, яке це справить жахливе враження у вищому світі, яка незмивна ганьба й зневага загрожує їй, бо вона ображала свою касту, Матильда писала людині, зовсім не схожій на отих Круазнуа, де Люзів, де Кейлюсів.

Глибина, незбагненність вдачі Жюльєна могли б злякати навіть жінку, яка перебувала б із ним у звичайних стосунках, а вона збиралася зробити його своїм коханцем, можливо,— своїм володарем!

"Невідомо, які домагання з’являться в нього, якщо коли-небудь він матиме наді мною владу? Ну що ж, я скажу тоді, як Медея: "І що ж серед жахів таких мені лишилось? Я, я сама!"

Жюльєн зовсім не поважає благородства крові,— думала вона.— Більше того, він, мабуть, не кохає мене!"

Нарешті ці жахливі вагання збудили її жіночу гордість. "Все повинно бути надзвичайним в долі такої дівчини, як я!" — скрикнула розгнівана Матильда. Гордість, вихована у ній з колиски, стала на захист доброчесності. Але саме тоді від'їзд Жюльєна прискорив хід подій.

(На щастя, такі характери трапляються дуже рідко).

Ввечері, дуже пізно, Жюльєнові спало на думку вдатись до хитрощів: він наказав віднести в швейцарську свою дорожню важку валізу і доручив це зробити лакеєві, що залицявся до покоївки мадемуазель де Ла-Моль. "Може, цей маневр нічого не дасть,— подумав він,— але, якщо він вдасться, Матильда подумає, що я виїхав". Він заснув, дуже радий з цієї вигадки. Матильда не склепила очей цілу ніч.

Наступного дня рано-вранці Жюльєн вийшов з дому, не помічений ніким, але повернувся до восьмої години.

Як тільки він зайшов у бібліотеку, мадемуазель де Ла-Моль з'явилась у дверях. Він передав їй свою відповідь. Він подумав, що треба їй щось сказати, принаймні важко було вибрати зручнішу нагоду, але вона не захотіла слухати його і зникла. Жюльєн був дуже радий цьому, бо не знав, що їй казати.

"Якщо все це не гра, наперед погоджена з графом Норбером, ясно, що мої сповнені холодності очі запалили примхливе кохання в цій знатній панночці. Я був би надто дурним, якби дозволив собі коли-небудь захопитися цією довготелесою білявою лялькою". Це міркування зробило його холоднішим і розсудливішим, ніж будь-дколи.

"В цьому бою, що зараз готується,— додав він,— її дворянська гордість буде своєрідним пагорбом — військовою позицією між нею і

мною. Ось тут і треба маневрувати. Я зробив дурницю, залишившись у Парижі; відкладаючи від'їзд, я принижую себе і наражаюсь на небезпеку, якщо все це гра. А чим би я ризикував, якби виїхав? Я б насміявся з них, якщо вони сміються з мене. А коли її почуття до мене щире, воно б зросло в стократ".

Лист мадемуазель де Ла-Моль так потішив марнославство Жюльєна, що хоч він і посміювався з того, що з ним трапилось, та все ж у захваті забув серйозно обміркувати, яким доречним був би його від'їзд.

На своє нещастя, він був надзвичайно чутливий до власних помилок. На цей раз він так засмутився, що вже майже не думав про надзвичайну перемогу, яка передувала цій маленькій невдачі, коли раптом десь о дев'ятій годині мадемуазель де Ла-Моль знову з'явилась у дверях бібліотеки, кинула йому лист і зникла.

"Це, здається, буде роман у листах,— сказав він, підіймаючи її записку.— Противник зробив фальшивий хід, я повинен виявити холодність і доброчесність".

Від нього вимагали рішучої відповіді з такою погордою, що він тільки засміявся. Він дозволив собі приємність пустотливо розводитися на двох сторінках про тих осіб, що, на його думку, хотіли з нього поглузувати, і закінчив лист, повідомляючи в жартівливих виразах, що виїжджає завтра вранці.

Закінчивши лист, він подумав: "Передам його їй у саду". Він вийшов у сад і глянув на вікно спальні мадемуазель де Ла-Моль.

Вона була на другому поверсі, поруч з апартаментами маркіза, але над ними були великі антресолі.

Другий поверх був такий високий, що Жюльєна, коли він походжав з листом у руці по липовій алеї, не можна було помітити з вікна

мадемуазель де Ла-Моль, бо його ховали густі підстрижені крони лип. "Та що це я! — з досадою подумав Жюльєн.— Знов необережність! Якщо все це задумано, щоб з мене поглузувати, то ходити тут з листом в руці — це тішити ворогів!"

Кімната Норбера була саме над кімнатою його сестри; отже, якби Жюльєн вийшов з-під склепіння, утвореного підстриженим гіллям лип, граф і його друзі могли б стежити за кожним його рухом.

Мадемуазель де Ла-Моль з’явилась біля вікна. Він показав їй ріжок листа; вона кивнула головою. Жюльєн негайно побіг до себе і раптом на головних сходах зіткнувся з прекрасною Матильдою, яка спокійнісінько вихопила з рук лист і глянула на нього усміхненим поглядом.

"Скільки почуття було в очах сердешної моєї пані де Реналь,— подумав Жюльєн,— коли вона наважувалась взяти від мене лист навіть після того, як ми півроку були близькі! Здається, ніколи в житті не дивилась вона на мене такими усміхненими очима".

Він не пробував довести свою думку до кінця і знайти їй пояснення; може, він засоромився дріб'язковості своїх міркувань. "А проте яка відмінність,— мимоволі думав він,— у вишуканості ранкового вбрання, у витонченості манер. Людина з гарним смаком, побачивши мадемуазель де Ла-Моль на відстані тридцяти кроків, одразу вгадає, яке становище вона посідає у вищому світі. Ось що можна назвати безперечною гідністю".

Жартуючи таким чином, Жюльєн, проте, не наважувався признатись сам собі у такій думці: пані де Реналь не довелось жертвувати заради нього маркізом де Круазнуа. Єдиним його суперником там був тільки отой підлий супрефект пан Шарко який називав себе де Можіроном, бо нікого з справжніх Можіронів вже не лишалося в живих.

О п'ятій годині Жюльєн одержав третього листа, його йому кинули з порога бібліотеки, і мадемуазель де Ла-Моль знову зникла. "Що за манія листування! — сказав він собі, сміючись,— адже так просто можна було б поговорити усно! Ворог хоче мати мої листи, це ясно, і якнайбільше! — Він не поспішав розпечатувати одержаного листа.— Знов якісь красиві фрази",— думав він. Але, прочитавши, він зблід. Лист містив усього кілька рядків:

"Мені треба поговорити з вами; я мушу з вами говорити сьогодні ж увечері; коли проб'є першу годину після півночі, виходьте в сад. Візьміть велику драбину садівника біля колодязя; підставте її до мого вікна і підніміться до мене. Ніч буде місячна, але байдуже".

XV. ЧИ ЦЕ НЕ ЗМОВА?

Ах, як нестерпно тягнеться час між великим задумом і його здійсненням! Скільки марних страхів! Скільки вагань! Поставлене на карту життя! І навіть незмірно більше — честь!

Шіллер

"Справа стає серйозною,— подумав Жюльєн,— і щось уже занадто ясною,— додав він, поміркувавши.— Як! Ця красуня може розмовляти зі мною в бібліотеці, слава тобі господи, зовсім вільно; маркіз ніколи сюди не заходить, боячись, щоб я йому не підсунув якихось рахунків. До того ж пан де Ла-Моль і граф Норбер — єдині особи, що сюди заходять, але їх майже цілий день не буває дома, і можна легко простежити момент, коли вони повертаються додому. А прекрасна Матильда, гідна бути дружиною найблагороднішого можновладного князя, хоче, щоб я зробив таку жахливу необачність!

Ясно, мене хочуть погубити або принаймні зробити з мене посміховисько. Спочатку хотіли зробити це з допомогою моїх листів, але вони написані обережно. Тепер противник добивається від мене такого

вчинку, що видав би мене з головою. Ці панове вважають мене за надто вже дурного чи за якогось фертика. Чорт забери! Щоб ясної місячної ночі лізти на другий поверх, на висоту в двадцять п'ять футів! Мене ж побачать навіть із сусідніх будинків. Гарний я буду на драбині!" Жюльєн пішов у свою кімнату й почав, насвистуючи, укладати свою дорожню валізу. Він вирішив їхати, нічого не відповівши Матильді.

Однак це мудре рішення не принесло спокою йому.

"А що, як Матильда щира! — сказав він раптом, замкнувши валізу.— Тоді я видамся їй жалюгідним боягузом. Я — людина безрідна, мені треба мати великі достоїнства, незаперечні, не такі, що тільки поблажливо приписуються мені, а доведені вчинками, що промовляють за себе.

Він продовжував обмірковувати становище. Минуло ще чверть години. "Чого там довго думати? — сказав він нарешті сам до себе.— Я буду боягузом в її очах. Я не тільки втрачу найкращу жінку з вищого товариства,— адже так називали її всі на балі в герцога де Ретца,— а й надзвичайну насолоду бачити, як мені приносять в жертву маркіза де Круазнуа, сина герцога й майбутнього герцога, чарівного юнака, що має всі переваги, яких мені бракує: дотепність, знатність, багатство...

Я докорятиму собі все життя, не за неї,— красунь можна знайти скільки завгодно...

... Та честь у нас одна-єдина! — 117

як каже старий дон Дієго,— а я тут, ясна річ, відступаю перед першою небезпекою, яка мені загрожує, бо дуель з паном де Бовуазі — це був просто жарт. Тепер справа інша. Мене може пристрелити перший-ліпший слуга, та це ще не найгірша небезпека; мене можуть знеславити.

Так, справа стає серйозною, хлопче,— додав він весело, з гасконським акцентом.— Йдеться про твою честь. Для бідолахи,

кинутого долею так низько, як я, ніколи вже не повториться така нагода. Може, й будуть удачі, але вже не такі!.."

Він довго міркував, походжаючи швидко туди й сюди і час від часу раптом спиняючись. В його кімнаті стояв чудовий бюст кардинала Рішельє, що мимоволі притягав його зір. Йому здавалось, що Рішельє суворо дивиться на нього, немов дорікаючи йому за відсутність відваги, властивої натурі справжнього француза. "Невже б я вагався у твої часи, великий кардинале!" — подумав він.

"Припустімо найгірше,— сказав собі нарешті Жюльєн,— хай це пастка, але тоді вона дуже гидка й може скомпрометувати молоду дівчину. Вони знають, що я не з тих, хто мовчатиме. Отже, треба буде мене вбити. Це було добре в 1574 році за часів Боніфація де Ла-Моля, але теперішні де Ла-Молі на це не наважаться. Люди змінилися. Мадемуазель де Ла-Моль усі так заздрять! В чотирьох сотнях салонів завтра ж роздзвонять про її ганьбу, з якою насолодою!

Слуги вже й зараз базікають про те, що я користуюсь її особливою увагою, я це знаю, я чув, як вони чешуть язики...

З другого боку — її листи!.. Вони, мабуть, думають, що я ношу їх при собі. Мене схоплять в її кімнаті і відберуть їх. Я матиму справу з двома, трьома, чотирма чоловіками, хіба я знаю? А втім, де вони візьмуть таких людей? Хіба в Парижі знайдеш слуг, на яких можна покластись? Вони бояться суду... Але, чорт забери, може, це будуть вони самі — де Кейлюс, де Круазнуа, де Люз — власними персонами. Яка спокуса для них — помилуватися цим видовищем, коли я буду стояти перед ними, як дурень. Стережіться тоді Абеляра,118 пане секретар!

Е, ні, до біса, панове! І ви матимете знаки моїх ударів, я битиму в обличчя, як солдати Цезаря при Форсалі... А листи я можу сховати в надійному місці!"

Жюльєн переписав два останні листи, сховав копії в одному з томів розкішного видання Вольтера з бібліотеки і сам відніс оригінали на пошту.

Повернувшись, він з подивом і жахом сказав сам собі: "Що я роблю, це ж якесь божевілля!" За останню чверть години він ні разу не подумав про те, що має відбутися цієї ночі.

"Але якщо я відмовлюся, я сам себе зневажатиму потім. Все життя мене терзатимуть сумніви, сумнів для мене — найстрашніша мука. Хіба я не зазнав. таких мук через коханця Аманди? Я, мабуть, скоріше простив би собі справжній злочин; раз признавшись у ньому, я далі вже не думав би про це.

Як, невже я, кому поталанило стати щасливим суперником маркіза, що носить одне з найславніших імен Франції, сам з легким серцем визнаю себе нижчим за нього Та це ж просто боягузтво — не піти. Це все вирішує" — вигукнув Жюльєн, схоплюючись,— до того ж вона така красуня!

Якщо це не змова, то на яке безрозсудство вона наважується заради мене! Якщо ж це містифікація — к чорту! Панове, від мене залежить зробити цей жарт серйозним, і так я й зроблю!

А що, як вони зв'яжуть мені руки в ту мить, коли я з’явлюсь у кімнаті? Може, вони приладнали там якийсь хитрий пристрій?"

— Це як на дуелі,— сказав він, раптом розсміявшись,— кожен удар можна парирувати,— каже мій учитель фехтування,— але Господь бог, бажаючи покласти край поєдинкові, робить так, що хтось із двох противників не встигає парирувати удар. Зрештою, ось чим ми їм відповімо! — Він витяг свої пістолети з кишені і, хоч вони були недавно заряджені, перезарядив їх.

Залишилось чекати ще кілька годин; щоб зайнятись чим-небудь, Жюльєн сів писати листа Фуке:

"Любий друже, вкладений в оцей конверт лист розпечатай лише тоді, коли дізнаєшся, що зі мною сталося щось незвичайне. Тоді повитирай власні імена в рукопису, доданому до цього, замов вісім копій з нього і пошли їх у газети в Марсель, Бордо, Ліон, Брюссель тощо. Через десять днів дай надрукувати рукопис, пошли перший примірник панові маркізу де Ла-Молю, а через два тижні розкидай вночі решту примірників по вулицях Вер'єра".

У цьому невеличкому виправдувальному документі в формі розповіді, що його Фуке повинен був розпечатати тільки в разі катастрофи, Жюльєн постарався якомога менше скомпрометувати мадемуазель де Ла-Моль, але, зрештою, він досить точно змалював своє становище.

Жюльєн кінчив запечатувати свій пакет, коли подзвонили на обід. Серце його забилось. Його уява, збуджена тим, що він тільки що писав, сповнилась трагічних передчуттів. Він уже уявляв, як його хапають слуги, зв’язують і, заткнувши йому рот кляпом, тягнуть у льох. Там його день і ніч стереже слуга, а коли честь благородної сім'ї вимагатиме, щоб подія скінчилась трагічно, то легко можна буде покінчити з ним за допомогою якоїсь отрути, що не лишає слідів, і тоді, перенісши його, мертвого, в його кімнату, скажуть, що він помер від якоїсь хвороби.

Подібно до автора драми, схвильованого витвором власної уяви, Жюльєн відчував справжній страх, входячи в їдальню. Він придивлявся до слуг у парадних лівреях, вивчав їхні обличчя. "Кого з них вибрали для сьогоднішньої нічної пригоди? — думав він.— В цій сім'ї дуже живучі перекази про двір Генріха III, про них так часто згадують, що ці люди, вважаючи себе ображеними, діятимуть більш рішуче, ніж будь-хто з їхнього кола". Він глянув на мадемуазель де Ла-Моль, намагаючись прочитати в її очах наміри її сім'ї. Вона була бліда, і обличчя її було, як на середньовічному портреті. Ніколи він не бачив у неї такого високого благородства, вона була справді прекрасна і велична. Він мало не

закохався в неї. "Palida morte futura" — сказав він сам собі.— ("Блідість її свідчить про її великі задуми").

Даремно він після обіду довго прогулювався в саду, мадемуазель де Ла-Моль не вийшла. Який тягар спав би з його душі, якби він міг поговорити з нею!

Чому не сказати відверто — йому було страшно. Прийнявши тверде рішення діяти, він, уже не соромлячись, віддавався цьому почуттю. Аби тільки в момент дії в мене вистачило мужності,— говорив він собі,— а зараз — хіба не однаково, що я почуваю?" Він пішов подивитись заздалегідь, де стоїть драбина, попробував, чи дуже вона важка.

"Мабуть, мені судилося користатися цим знаряддям,— сказав він сам собі, посміхаючись.— Тут так само, як колись у Вер'єрі. Але яка різниця! Тоді,— додав він, зітхаючи,— мені не доводилось не довіряти особі, заради якої я наражав себе на небезпеку. Та й риск був зовсім не такий! Якби мене навіть і вбили в саду пана де Реналя, в цьому для мене не було б ганьби! Там моїй смерті легко надали б характеру якоїсь незбагненної випадковості. А тут які огидні історії почнуть плести в салонах де Шона, де Кейлюса, де Ретца і так далі, та, зрештою, скрізь. Мене зроблять страхіттям навіки.

На два-три роки, не більше,— всміхнувся він, глузуючи з самого себе. Але ця думка гнітила його.— А хто ж мене зможе виправдати? Навіть якщо Фуке надрукує мій посмертний памфлет, це буде зайвою підлотою. Як! Мене прийняли в дім, і в подяку за гостинність, за все добро, зроблене мені, я друкую памфлет про те, що відбувається в цьому домі! Я плямую честь жінки! О! Тисячу разів краще вже бути обдуреним!"

Це був жахливий вечір.

XVI. ПЕРША ГОДИНА НОЧІ

Сад цей був дуже великий, розпланований з великим смаком кілька років тому. Але дерева росли тут з часу вікопомного Пре-о-Клера,119 що так уславився за Генріха III. Їм було більше ста років. Якимсь сільським привіллям віяло від них.

Мессінджер 120

Він уже хотів написати Фуке іншого листа й відмінити попереднє розпорядження, коли пробило одинадцяту годину. Він голосно стукнув засувкою на дверях своєї кімнати, немов замикаючись на ніч. Потім, крадучись, пішов подивитись, що робиться в домі, особливо на четвертому поверсі, де жили слуги. Ніде не було нічого незвичайного. В одної з покоївок пані де Ла-Моль була вечірка, і слуги весело розпивали пунш. "Ті, що там регочуть, певне, нічого не знають про нічну засаду, інакше були б у серйознішому настрої".

Нарешті він пробрався в найтемніший куток саду.

"Якщо вони вирішили обійтися без тутешніх слуг, то люди, яким доручено схопити мене, з'являться, очевидно, через огорожу саду.

Якщо пан де Круазнуа все це розважно обміркував, то він розуміє, що для репутації молодої особи, з якою він має намір одружитись, буде безпечніше, коли мене схоплять перш ніж я увійду в її кімнату".

Він зробив справжню, дуже ретельну військову рекогносцировку по всьому саду. "Йдеться про мою честь,— думав він.— І якщо я щось прогавлю, даремно нарікатиму потім: "Ах, я про це й не подумав". Ніколи я собі тоді не прощу".

Ніч була така ясна, що можна було впасти в розпач. Об одинадцятій годині зійшов місяць; о пів на першу він залив яскравим світлом фасад палацу, що виходив у сад.

"Вона збожеволіла",— казав собі Жюльєн.

Пробило першу годину; але у вікнах графа Норбера ще світилось. Ніколи в житті Жюльєн не відчував такого страху; він бачив самі тільки небезпеки в усій цій справі, втративши геть усю мужність.

Він пішов, приніс величезну драбину, почекав п'ять хвилин, щоб дати час Матильді змінити своє рішення, і о першій годині п'ять хвилин приставив драбину до вікна. Він піднімався тихенько з пістолетом у руці, дивуючись, що ніхто досі не нападає на нього. Коли він уже наблизився до вікна, воно безшумно відчинилось.

— А ось і ви, пане, я стежу за вами вже цілу годину,— сказала Матильда, явно хвилюючись.

Жюльєн був збентежений, він зовсім не знав, як йому поводитись, і не почував ніякого кохання.

З ніяковості він вирішив, що треба бути сміливим, і спробував обняти Матильду.

— Облиште! — сказала вона, відштовхнувши його.

Дуже задоволений тим, що йому дали відсіч, він поспішив роздивитись навколо себе. Місяць світив так яскраво, що тіні в кімнаті мадемуазель де Ла-Моль були дуже виразні. "Можливо, тут десь ховаються люди, а я їх не бачу",— подумав він.

— Що це у вас в боковій кишені? — спитала Матильда, радіючи, що знайшла предмет для розмови. Вона нестерпно страждала. Скромність, соромливість, такі природні в порядної дівчини, тепер знову заговорили в ній, завдаючи їй страшної муки.

— В мене тут різна зброя, пістолети,— відповів Жюльєн, теж дуже задоволений, що є про що говорити.

— Треба прибрати драбину,— сказала Матильда.

— Вона дуже велика і можна побити шибки у вікнах вітальні внизу або в антресолях.

— Шибок розбивати не слід,— сказала Матильда, марно намагаючись говорити невимушено.— Мені здається, ви могли б опустити драбину на мотузці, прив'язавши її до першого щабля. — В мене тут завжди є запас мотузок.

"Оце так закохана дівчина! — подумав Жюльєн.— Як вона насмілюється казати, що кохає! Ця розміркованість, всі ці заходи обачності досить ясно доводять, що я не переможець пана де Круазнуа, як я по-дурному гадав, а просто його наступник. Та, по суті, хіба не все одно? Хіба я кохаю її? Моя перемога над маркізом у тому, що йому було б дуже неприємно мати наступника, тим більше — в моїй особі. Як зарозуміло дивився він на мене вчора в кафе Тортоні, удаючи, ніби не бачить мене, і з яким злим виразом кивнув мені нарешті, коли вже було незручно прикидатись!"

Жюльєн тим часом прив'язав мотузку до першого щабля драбини і став потихеньку спускати її, перехилившись назовні через балкон і стараючись, щоб вона не зачепила вікон. "Ось добра нагода вбити мене, — подумав він,— якщо хто-небудь сховався в кімнаті Матильди". Але навколо панувала глибока тиша.

Драбина торкнулась землі. Жюльєнові вдалося покласти її на клумбу екзотичних квітів, що росли вздовж стіни.

— Що скаже мама, коли побачить, як подушені її чудові квіти? — сказала Матильда.— Викиньте мотузку,— додала вона спокійно.— Бо важко буде щось заперечити, коли помітять, що вона висить з вікна.

— А як моя вийти? — жартівливим тоном спитав Жюльєна, наслідуючи ламану мову креолів (одна з покоївок у будинку була родом із Сан-Домінго).

— Ваша вийти через двері,— відповіла Матильда, в захопленні від цієї вигадки.

"Ах, цей юнак справді гідний мого кохання!" — подумала вона.

Тільки Жюльєн викинув у сад мотузку, як Матильда стиснула його за лікоть. Він подумав, що його схопив ворог, і вмить обернувся й вихопив кинджал. Їй почулося, що десь відчинили вікно. Якусь мить вони стояли нерухомо, затамувавши подих. Місяць яскраво світив. Шум не повторився, тривога минула.

І тоді знову настало збентеження — однаково сильне в обох. Жюльєн пересвідчився, що двері були зачинені на всі засуви; йому дуже хотілося зазирнути під ліжко, але він не наважувався; там могли сховатись один чи й два слуги. Нарешті, боячись, що пізніше буде докоряти собі за необачність, він все ж зазирнув.

Матильда знов пройнялась болісним почуттям соромливості. Становище здавалося їй жахливим.

— Що ви зробили з моїми листами? — спитала вона.

"Яка чудова нагода розчарувати цих панів, якщо вони десь підслуховують, і уникнути бою!" — подумав Жюльєн.

— Перший лист я сховав у величезній протестантській біблії і відіслав учора з вечірнім диліжансом далеко звідси.

Він навмисне з підкресленою чіткістю розказував усі подробиці, щоб його чули особи, які, можливо, ховалися у двох великих шафах червоного дерева, що їх він не зважився оглянути.

— Інші два на пошті, вони підуть туди ж, куди й перший.

— Боже праведний Навіщо ж така обережність? — спитала здивована Матильда.

"Навіщо мені брехати?" — подумав Жюльєн і признався їй в усіх своїх підозріннях.

— Так ось чим пояснюється холодність твоїх листів! — вигукнула Матильда, і в голосі її прозвучала скоріше якась несамовитість, ніж кохання.

Жюльєн не помітив цього відтінку. Почувши це "ти", він розгубився, і всі підозріння його вмить розвіялись. Він наважився обійняти цю красуню, яка викликала в ньому таку глибоку повагу. Його відштовхнули, але не дуже рішуче.

Тоді він, так само як колись у Безансоні з Амандою Біне, вдався до своєї пам'яті й процитував кілька пишномовних фраз із "Нової Елоїзи".

— У тебе мужнє серце,— відповіла Матильда, не дуже прислухаючись до його слів.— Я, коли щиро признатися, хотіла випробувати твою сміливість. Твої підозріння і твоя рішучість свідчать про те, що ти ще безстрашніший, ніж я гадала.

Матильда робила зусилля, щоб казати йому "ти", і цей незвичний спосіб звертання захоплював її увагу значно більше, ніж зміст того, що

вона казала. Але це "ти", сказане байдужим тоном, вже не викликало в Жюльєнові ніякої радості, і він сам дивувався, що не почував себе щасливим. Тоді, щоб збудити в собі це почуття, він вдався до свого розуму: адже ж він зумів добитись того, що його поважає ця горда дівчина, така скупа на похвали іншим. Від цих міркувань він сповнився задоволеним самолюбством.

Щоправда, це було зовсім не те душевне страждання, яке він колись зазнавав із пані де Реналь. Ніякої ніжності не було в його серці зараз, у ці хвилини. Це було гостре почуття задоволеного честолюбства, а Жюльєн був насамперед честолюбцем. Він знов заговорив про свої підозріння і про свої заходи обачності; розповідаючи, він подумки обмірковував, як скористатися зі своєї перемоги.

Матильда, все ще збентежена і немов пригнічена своїм вчинком, здавалось, надзвичайно зраділа цій темі. Вони заговорили про те, як їм бачитися в майбутньому. І Жюльєн виявив у цій розмові і розум, і відвагу. Хоч вони мали справу з дуже проникливим противником (пан Тамбо, безперечно, був шпигуном), але й вони з Матильдою були досить кмітливі.

— Чи не найлегше зустрічатися в бібліотеці, де й умовлятись про дальші побачення?

— Я можу з'являтись, не викликаючи підозріння, скрізь у вашому будинку, мало не в покоях пані де Ла-Моль,— додав Жюльєн.

Щоб потрапити в кімнату Матильди, треба було пройти через спальню її матері. Але якщо Матильда забажає, щоб він завжди з'являвся по драбині, він з невимовною насолодою піде на цю невелику небезпеку.

Слухаючи його, Матильда, була неприємно вражена його переможним тоном. "Отже, він уже мій володар?" — думала вона, і її мучило каяття. З жахом думала вона про тільки-но вчинене нечуване

безумство. Якби вона могла, то убила б і себе, і Жюльєна. Коли їй вдавалось зусиллям волі на хвилину заглушити докори сумління, почуття соромливості і ображеної цнотливості завдавали їй нестерпної муки. Ніколи не уявляла вона собі, що це буде для неї так жахливо.

"І все-таки треба розмовляти з ним,— подумала вона нарешті.— Так заведено: з коханцем розмовляють". І, виконуючи цей обов'язок, вона з почуттям, яке, правда, виявлялось лише в словах, а не в голосі, стала розповідати йому про те, які суперечливі рішення щодо нього вона приймала й віддала в ці останні дні.

Кінець-кінцем вона вирішила, що коли в нього вистачить сміливості з'явитись до неї, як йому було сказано, за допомогою драбини садівника, — вона стане його коханкою. Але ніколи, мабуть, такі інтимні речі не вимовлялися таким холодним і чемним тоном. До цього часу їхнє побачення було таке холодне, що можна було зненавидіти саме кохання. Який урок моралі для молодої необережної дівчини! Невже варто ризикувати усім своїм майбутнім заради такої хвилини?

Після довгих вагань, які на стороннього спостерігача могли справити враження справжньої ненависті,— так важко корилась жіноча скромність навіть такій сильній волі,— Матильда нарешті змусила себе стати його ніжною коханкою.

Треба, однак, сказати, що ці любовні пориви були трохи силувані. Пристрасне кохання було для неї скоріше якимсь ідеалом, який треба наслідувати, ніж реальним почуттям.

Мадемуазель де Ла-Моль вважала, що виконує обов'язок щодо себе і свого коханця. "Бідолашний юнак,— казала вона собі,— виявив справді бездоганну відвагу, за що його треба ощасливити, бо інакше це буде малодушність з мого боку". Але вона готова була б приректи себе на вічні муки, аби тільки уникнути цієї жахливої необхідності, яку сама собі нав'язала.

Проте, незважаючи на болісні зусилля, які вона робила, вона зовні цілком володіла собою.

Ні докори, ні каяття не псували цієї ночі, що здавалась Жюльєнові скоріше незвичайною, ніж щасливою. Боже праведний! Яка різниця з останнім його перебуванням у Вер'єрі! "Ці прекрасні паризькі правила хорошого тону зіпсували все, навіть кохання",— казав він собі, хоч це й було зовсім несправедливо.

Так міркував він, стоячи в одній з великих шаф червоного дерева, де йому довелося сховатись, коли в кімнаті пані де Ла-Моль почулося тупотіння. Матильда пішла з матір'ю до церкви, покоївки теж вийшли, і Жюльєну пощастило непомітно прослизнути, поки вони вернулись, щоб прибрати в кімнатах.

Він сів на коня й поїхав шукати самотності в одному з лісів, що оточують Париж. Він почував себе скоріше враженим, ніж щасливим. Радість, яка час від часу сповнювала його душу, була подібна до радості юного підпоручика, що йому за якийсь незвичайний подвиг головнокомандуючий присвоїв чин полковника. Він почував себе на нечуваній висоті. Все, що вчора підносилося над ним, тепер було поруч з ним або навіть нижче. В міру того, як щастя Жюльєна віддалялося, воно виростало в його очах.

Якщо в душі Матильди не з'явилось ніякої ніжності, то це тому, що, як це не дивно, в усій своїй поведінці з ним вона корилася тільки обов'язкові. Для неї не було нічого несподіваного в подіях сьогоднішньої ночі, крім горя й сорому, що охопили її, хоч у романах в таких випадках описується безмежне раювання.

"Невже я помилилась, невже я не кохаю його?" — питала вона себе подумки.

XVII. СТАРОВИННА ШПАГА

I now mean to be serious;— it is time,

Since laughter now-a-days is deem’d too serious;

A jest at Vice by Virtue’s call’d a crime.

Don Juan, c. XIII, st. 11 121

Вона не вийшла до обіду. Увечері з'явилась на хвилинку в вітальні, але на Жюльєна навіть не глянула. Ця поведінка здалася йому дуже дивною. "А втім, я ж не знаю їхніх звичаїв,— подумав він.— Мабуть, вона потім пояснить мені все це". Але цікавість його була збуджена, і він уважно придивлявся до виразу обличчя Матильди; він не міг не помітити, що воно було сухе і зле. Це, безперечно, була вже не та жінка, яка минулої ночі почувала або удавала, що почуває любовне раювання, надто надмірне, щоб бути щирим.

Другого й третього дня — така ж незмінна холодність з її боку. Вона не дивилась на нього, немов не помічала його. Жюльєн, охоплений болісною тривогою, був тепер за тридев’ять земель від торжества, яке він відчував першого дня. "Невже вона повернулась на шлях чесноти?" — думав він. Але це слово було занадто міщанське для гордої Матильди.

"В умовах звичайного життя вона зовсім не визнає релігії,— думав Жюльєн,— просто вона вважає її за річ дуже корисну для її касти.

А може, просто з жіночої соромливості вона зараз гірко розкаюється, що зробила такий непоправний вчинок". Жюльєн вірив, що був першим її коханцем.

"Однак,— казав він собі через кілька хвилин,— треба визнати, що в її поведінці немає ні простоти, ні щирості, ні ніжності. Ніколи я не бачив її більш погордливою. Невже вона зневажає мене? На неї це схоже: вона

здатна, згадавши про моє низьке походження, докоряти собі за те, що зробила".

В той час, як Жюльєн, засліплений всілякими химерними уявленнями, запозиченими з книжок і з своїх вер’єрських спогадів, мріяв про ніжну коханку, що забуває саму себе, ощаслививши свого коханого, обурена пиха Матильди повставала проти нього.

Вона вже два місяці не знала нудьги, а тому й не боялась її, і таким чином Жюльєн, зовсім не підозріваючи про це, втратив найбільшу свою перевагу.

"Отже, у мене з'явився тепер цей володар,— казала сама собі мадемуазель де Ла-Моль, охоплена найпохмурішим сумом. Хай навіть він і сповнений благородства, але якщо я чимось ображу його гонор, він помститься мені, він розкаже всім про наші стосунки".

Таке вже лихо нашого віку: навіть найвідчайдушніші безумства не виліковують від нудьги. Жюльєн був першою любов'ю Матильди, але тоді, як подібна життєва подія надає ніжних ілюзій навіть найсухішим серцям, вона поринула в найгіркіші міркування.

"Він має наді мною безмежну владу, бо тримає мене в руках страхом і може мене жорстоко покарати, якщо я виведу його з терпіння". Саме ця думка могла штовхнути Матильду на те, щоб образити Жюльєна, бо сміливість була головною рисою її вдачі. Ніщо не могло так оживити її і вилікувати від постійних приступів нудьги, як думка про те, що вона ставить на карту усе своє життя.

На третій день, бачачи, що мадемуазель де Ла-Моль не хоче дивитись на нього, Жюльєн наважився, явно всупереч її бажанню, піти за нею після обіду в більярдну.

— Ви, очевидно, гадаєте, пане, що набули безмежних прав на мене,— вимовила вона, ледве стримуючись від люті,— бо хочете говорити зі мною всупереч моїй дуже ясно виявленій волі. Чи знаєте ви, що ніхто в світі не зважувався ще на таке зухвальство?

Не можна собі уявити нічого смішнішого, ніж діалог цих двох коханців; самі не усвідомлюючи цього, вони пройнялися найпалкішою зненавистю одне до одного. Обоє не відзначались терплячістю, в той же час обоє звикли поводитись ввічливо; а тому через кілька хвилин вони заявили одне одному, що все між ними скінчено.

— Клянуся вам зберегти вічну тайну,— сказав Жюльєн,— я б ще додав, що ніколи не сказав би вам ані слова, якби ця раптова зміна не пошкодила вашій репутації.— Він шанобливо вклонився і вийшов.

Досі Жюльєн без особливих зусиль робив те, що вважав за свій обов'язок. Йому й на думку не спадало, що він серйозно закохався в мадемуазель де Ла-Моль. Безперечно, він не кохав її три дні тому, коли його сховали в шафі червоного дерева. Але все раптом змінилося в його душі, відколи він побачив, що вони навіки посварились.

Безжалісна пам'ять почала малювати йому найдрібніші подробиці тієї ночі, яка насправді залишила його зовсім холодним.

Через день після їхньої розмови і розриву Жюльєн вночі мало не збожеволів, змушений признатися собі, що кохає мадемуазель де Ла-Моль.

Жахлива внутрішня боротьба піднялася в його душі після цього відкриття; всі почуття його були збурені.

Через два дні, замість того щоб гордо не помічати пана де Круазнуа, він готовий був кинутись йому на груди й розридатись.

Звикнувши до свого нещастя, він знайшов у собі силі виявити трохи здорового глузду й вирішив поїхати у Лангедок, запакував свою дорожню валізу й пішов на пошту.

Він мало не знепритомнів, коли почув у поштовій конторі, що в кареті, яка завтра вирушає в Тулузу, випадково є вільне місце. Залишивши його за собою, він повернувся в палац де Ла-Моль, щоб повідомити маркіза про свій від'їзд.

Пана де Ла-Моля не було вдома. Ні живий ні мертвий Жюльєн пішов у бібліотеку, щоб почекати його. Що з ним зробилось, коли він побачив там мадемуазель де Ла-Моль!

Коли він увійшов, на її обличчі відбилась така злість, що в нього вже не лишилось ніяких сумнівів.

Розгубившись від несподіванки, Жюльєн в пориві розпачу не стримався і сказав їй найніжнішим голосом, який ішов з глибини душі:

— Так, значить, ви не любите мене більше?

— Я не можу схаменутись, що віддалася першому зустрічному,— сказала Матильда і залилася слізьми від злості на саму себе.

— Першому зустрічному? — вигукнув Жюльєн і кинувся до старовинної середньовічної шпаги, що зберігалася в бібліотеці як рідкість.

Коли він заговорив з мадемуазель де Ла-Моль, йому здавалось, що мука його дійшла до краю, але його страждання посилились у сто разів, коли він побачив, що вона плаче з сорому. Він був би найщасливішим з людей, якби зміг її зараз убити.

В ту хвилину, коли він з деяким зусиллям витяг шпагу з старовинних піхов, Матильда, зрадівши цілком новому відчуттю, гордо наблизилась до нього; сльози її вмить висохли.

В цю мить Жюльєн подумав про маркіза де Ла-Моля, свого благодійника. "Я мало не вбив його дочки! — сказав він собі.— Який жах!" І він уже хотів жбурнути шпагу. "Звичайно, вона захлинатиметься зі сміху, побачивши цей мелодраматичний жест". Ця думка повернула йому спокій. Він уважно подивився на лезо старовинної шпаги, немов шукаючи на ньому іржавої плями, потім вклав її знов у піхви й спокійнісінько почепив на золочений бронзовий цвяшок, на якому вона висіла.

Всі його рухи, під кінець дуже сповільнені, тривали не менше хвилини; мадемуазель де Ла-Моль дивилася на нього з подивом. "Отже, мій коханець мало не вбив мене",— не могла вона отямитись.

Ця думка перенесла її в далекі часи Карла IX і Генріха III.

Вона стояла нерухомо перед Жюльєном, який тільки що повісив на місце шпагу, і в очах її вже не було зненависті. Треба визнати, що в цю хвилину вона була чарівна. Напевне, жодна жінка не була менше схожа на паризьку ляльку (цей вираз в устах Жюльєна означав те, що найбільше відштовхувало його від парижанок).

"Коли б мені не піддатися йому знову,— подумала Матильда.— На цей раз він уже обов'язково вважатиме себе за мого володаря і пана, досить тільки поступитися йому, та ще відразу після того, як я так різко з ним повелася". І вона втекла.

"Боже, яка ж вона гарна! — думав Жюльєн, дивлячись їй вслід.— І це та самісінька жінка, що в такому захваті кидалася мені в обійми ще тиждень тому!.. І ці хвилини ніколи більше не повторяться! І я сам винний у цьому! А в самий момент такої незвичайної, такої значної для мене події

— я лишався холодним!.. Треба визнати, що я народився з дуже вбогою і дуже нещасливою вдачею".

Увійшов маркіз; Жюльєн поспішив повідомити його про свій від'їзд.

— Куди? — спитав пан де Ла-Моль.

— В Лангедок.

— Е, ні, пробачте, будь ласка, ви призначаєтесь для більш високих справ, і якщо й поїдете куди, то на північ... Висловлюючись по-військовому, я триматиму вас під домашнім арештом. Будьте ласкаві не виходити з дому більш як на дві три години в день, ви можете бути потрібні мені щохвилини.

Жюльєн уклонився і, нічого не відповівши, вийшов з кімнати, дуже здивувавши цим маркіза. Жюльєн не міг ні з ким розмовляти; він замкнувся в своїй кімнаті і поринув у розпачливі міркування про свою жорстоку долю.

"Виходить, думав він,— я навіть виїхати не можу. Невідомо, скільки днів маркіз триматиме мене в Парижі. Боже мій! Що зі мною буде? І не має в світі друга, з яким я міг би порадитись. Абат Пірар обірве мене на першій фразі, граф Альтаміра запропонує взяти участь у якій-небудь змові. А я ж божеволію, я почуваю це, я божеволію! Хто зможе порадити мені, що робити? Що зі мною буде?"

XVIII. ЖОРСТОКІ ХВИЛИНИ

І вона признається мені в цьому! Розповідає найдрібніші деталі! В її прекрасних очах, що дивляться на мене, відбивається кохання, яке вона відчула до іншого!

Шіллер

Мадемуазель де Ла-Моль в захопленні думала тільки про ту чудову хвилину, коли її мало не вбили. Вона доходила до того, що казала собі: "Він гідний бути моїм володарем, бо готовий був мене вбити. Скільки в вродливих світських юнаків довелося б сплавити докупи, щоб добитися такого вибуху пристрасті!

Треба визнати, він був дуже гарний тієї миті, коли став на стілець, щоб повісити на місце шпагу, в такому ж мальовничому положенні, якого їй надав декоратор. Зрештою, я зовсім не така вже божевільна, що закохалась у нього".

Якби в цю мить знайшовся якийсь пристойний привід, щоб поновити їх стосунки, вона радо б його використала. Жюльєн, замкнувшись у своїй кімнаті, поринув у якнайбільший розпач. У своєму безумстві він уже думав піти й кинутись їй до ніг. Якби, замість того щоб ховатись у себе, він пішов поблукати в саду чи по кімнатах палацу, можливо, трапилась би така нагода і за одну мить його найглибший розпач змінило б найвище щастя.

Але та сама завбачливість, за відсутність якої ми докоряємо йому, унеможливила б той чудовий жест, коли він схопив шпагу, а це ж і зробило його таким принадним в очах мадемуазель де Ла-Моль. Ця сприятлива для Жюльєна примха Матильди тривала цілий день,— вона в найчарівніших фарбах уявляла собі короткі хвилини їхнього кохання й шкодувала за ними.

"Справді,— думала вона,— моя пристрасть до цього бідолашного юнака тривала, як могло йому здатися, тільки від першої години ночі, коли він з'явився по драбині з повною кишенею пістолетів, і до восьмої години ранку. Вже через чверть години, коли ми слухали месу в церкві Сент-Валер, я почала думати, що він спробує страхом тримати мене в руках".

Після обіду мадемуазель де Ла-Моль не тільки не уникала Жюльєна, а сама повела з ним розмову і дала йому зрозуміти, що вона не має нічого проти того, щоб він пішов за нею в сад. Він скорився. Тільки цього випробування йому й бракувало! Матильда несвідомо піддавалась почуттю кохання, що вабило її до нього. Вона почувала надзвичайну насолоду, ідучи поруч з ним, і зацікавлено придивлялась до його рук, які сьогодні вранці схопили шпагу, щоб убити її.

Однак після цієї події, після всього, що сталося між ними, вони вже не могли розмовляти, як раніше.

Поволі Матильда почала довірливо розповідати йому про свої любовні переживання. Ця розмова давала їй якусь дивну насолоду, і вона дійшла до того, що розповіла йому про своє короткочасне захоплення паном де Круазнуа, паном де Кейлюсом.

— Як? І паном де Кейлюсом теж? — вигукнув Жюльєн, і в цих словах виявились усі гіркі ревнощі покинутого кохання. Матильда так і зрозуміла це і зовсім не образилась.

Вона й далі мучила Жюльєна детально розповідаючи йому про свої колишні почуття, і це виходило в неї цілком щиро й правдиво. Він з болем бачив, що вона змальовує те, що справді постає перед нею в уяві. Розповідаючи все це, вона ніби робить несподівані відкриття у власному серці.

Він зазнав найстрашніших мук ревнощів.

Підозрівати, що вашого суперника люблять, це дуже тяжко, але чути, як кохана вами жінка докладно розповідає про свою любов до іншого,— це справді нестерпні муки.

О, як жорстоко була тепер покарана гордість Жюльєна, що ставив себе вище від усіх Кейлюсів і Круазнуа. З яким глибоким душевним болем

перебільшував він тепер їх найменші переваги! Як палко, від щирого серця зневажав він самого себе!

Матильда здавалась йому чарівною, ніякими словами не можна передати його захвату. Ідучи поруч з нею, він крадькома дивився на її руки, плечі й постать королеви і був готовий кинутись їй до ніг у любовному розпачі й крикнути: "Згляньсь!"

"І ця чарівна жінка, що так високо стоїть,— любила мене один день, а тепер любитиме пана де Кейлюса".

Жюльєн не міг не вірити щирості мадемуазель де Ла-Моль; все, що вона говорила, звучало так переконливо й правдиво! На довершення його страждань, Матильда, поринувши уявою в свої минулі почуття до пана де Кейлюса, іноді розповідала про них так, ніби й досі кохає його. Жюльєн ясно відчував у її голосі кохання.

Якби в груди його влили розтоплений свинець, він страждав би менше. Та ж як міг бідолашний хлопець, що втратив з горя розум, догадатись, що мадемуазель де Ла-Моль з такою насолодою розповідала про свої скоромину щі захоплення паном де Кейлюсом чи паном де Круазнуа тільки тому, що вона ділилася цими спогадами саме з ним.

Нема слів, щоб описати муки Жюльєна. Він слухав докладні зізнання в коханні до інших у тій самій липовій алеї, де кілька днів тому чекав першої години, щоб проникнути в її кімнату. Страждання його сягали найвищої міри людських сил.

Цілий тиждень тривала ця безжалісна одвертість. Матильда не уникала, ба навіть сама шукала нагоди поговорити з ним; тема їх розмов, до якої вони завжди поверталися з якоюсь болісною насолодою, була та сама — її колишні ніжні почуття до інших. Вона переповідала йому листи, які колись писала, пригадувала слово в слово, цитувала цілі фрази.

Останніми днями вона, здавалось, поглядала на Жюльєна з якоюсь лукавою радістю. Його муки давали їй явну насолоду. Вона бачила в них слабість свого тирана, отже, могла дозволити собі кохати його.

Жюльєн, як видно кожному, був зовсім позбавлений життєвого досвіду, він навіть не читав романів. Якби він був не такий несміливий і спокійно сказав цій дівчині, яку так палко кохав і яка робила йому такі дивні зізнання: "Згодьтесь, що хоч я й не вартий всіх цих панів, проте любите ви мене, а не їх",— то вона, мабуть, була б щаслива, що її розгадали; принаймні успіх залежав би від того, наскільки вдало Жюльєн висловив би цю думку і наскільки слушний момент вибрав би для цього.

Принаймні він виплутався б не без користі для себе з цього становища, яке вже почало набридати Матильді своєю одноманітністю.

— Ви вже зовсім не любите мене? А я — обожнюю вас! — сказав їй якось Жюльєн, не тямлячи себе від кохання й горя. Більшої дурості, мабуть, не можна було й придумати.

Ці слова вмить розвіяли втіху, яку знаходила Матильда, розповідаючи йому про свої сердечні справи. Вона вже дивувалась, що після всього, що було між ними, він не ображався на її оповіді, і якраз перед тим, як він сказав цю нерозумну фразу, вона вже починала побоюватись, чи не розлюбив він її. "Гордість, мабуть, загасила в ньому кохання,— казала вона собі. — Він не такий, щоб дозволити безкарно пожертвувати ним заради таких істот як де Кейлюс, де Люз і Круазнуа, хоч він і запевняє, що вони далеко вищі за нього. Ні, я вже не побачу його біля своїх ніг!"

Незадовго перед тим Жюльєн, у простосердому розпачі часто щиро вихваляв блискучі якості цих юнаків, навіть перебільшуючи їх. Матильда помітила це перебільшення, і воно здивувало її, але вона не розуміла справжньої його причини. Насправді палка душа Жюльєна, коли він вихваляв щасливого суперника, немов поділяла з ним його щастя.

Щирі, але такі необдумані слова Жюльєна все змінили за одну мить. Упевнившись, що він кохає її, Матильда відчула до нього найглибшу зневагу.

Вони прогулювались у саду, коли він вимовив цю злополучну фразу. В ту ж мить вона пішла від нього, і її останній погляд був сповнений нищівної зневаги. У вітальні за цілий вечір вона ні разу не глянула на нього. Наступного дня серце її вщерть сповнилося зневаги, в ньому вже не було й тіні прихильності, яка останніми днями змушувала її поводитись з Жюльєном як з близьким другом. Їй було неприємно навіть бачити його, і це дійшло до того, що скоро вона відчула до нього огиду. Не можна й описати, яка зневага охоплювала її, коли вона бачила його перед собою.

Жюльєн нічого не зрозумів з того, що сталося в серці Матильди за останній тиждень, але цю зневагу він гостро відчув. Йому вистачило здорового глузду, щоб якомога рідше з'являтись перед нею, і він зовсім перестав на неї дивитись.

Та це була для нього смертна мука — зовсім позбавити себе її товариства. Він відчував, що йому стало ще важче переносити своє тяжке горе. "Є межа й для людської мужності,— думав він,— цього не можна знести". Він цілі дні просиджував біля маленького віконця в мансарді палацу; жалюзі були опущені, і крізь їх щілини він міг хоч зрідка побачити мадемуазель де Ла-Моль, коли вона виходила в сад.

Що з ним робилось, коли він бачив, як після обіду вона прогулюється з паном де Кейлюсом, де Люзом або ще з ким-небудь із юнаків, яких вона називала йому, розповідаючи про свої колишні захоплення!

Жюльєн ніколи й не уявляв собі, що може бути таке нестерпне страждання. Він ледве стримував крик; ця стійка душа була змучена до крайніх меж.

Будь-яка думка, що не стосувалась мадемуазель де Ла-Моль, стала йому осоружна. Він не міг написати найпростішого листа.

— Та ви збожеволіли! — сказав йому маркіз.

Жюльєн, боячись, що той розгадає правду, послався на недугу. Маркіз повірив йому. На щастя для Жюльєна, маркіз пожартував за обідом з приводу його майбутньої подорожі. Матильда зрозуміла, що він може виїхати надовго. Жюльєн уникав її вже кілька днів, а блискучі юнаки, які мали все, чого не вистачало цьому блідому й похмурому створінню, якого вона колись любила, не могли розважити її.

"Звичайна дівчина,— думала вона,— шукала б собі обранця серед цих юнаків, що притягають загальну увагу в салонах; але людина з високою душею не повинна йти второваною стежкою, протоптаною посередністю.

Ставши подругою такого чоловіка, як Жюльєн, якому не вистачає тільки багатства,— а воно є в мене,— я завжди притягатиму увагу, я не пройду крізь життя непомітно. Замість того, щоб завжди боятися революції, як мої кузини, що з страху перед народом не наважуються вилаяти кучера, коли він їх погано везе,— я буду, напевно, відігравати роль, і значну роль, бо в чоловіка, обраного мною, сильний характер і безмежне честолюбство. Чого йому бракує? Друзів? Грошей? Я дам йому те й те".

Але, міркуючи так, вона все ще уявляла собі Жюльєна як якусь нижчу істоту, що її можна на своє бажання примусити любити чи не любити.

XIX. ІТАЛІЙСЬКА ОПЕРА

O, how this spring of love resembleth

The uncertain glory of an April day;

Which now shows all the beauty of the sun

And by, and by a cloud takes all away!

Shakespeare 122

Поринувши в думки про майбутнє і про ту визначну роль, яку вона сподівалась відіграти, Матильда скоро почала не без жалю згадувати про суперечки, що виникали в них з Жюльєном на сухі метафізичні теми. А часом, стомившись від високих думок, вона з сумом пригадувала хвилини щастя, пережиті з ним. Ці спогади викликали в неї почуття каяття, і воно іноді жорстоко мучило її.

"Якщо вже піддаватись слабкості,— казала вона собі,— то така дівчина, як я, може забути свій обов'язок тільки заради справді достойної людини; адже ніхто не може сказати, що мене звабили гарні вуса або вміння їздити верхи; навпаки, я захопилась його глибокими міркуваннями про майбутнє Франції, його думками про те, які схожі можуть бути події, що, мабуть, скоро вибухнуть у нас, на англійську революцію тисяча шістсот вісімдесят восьмого року. Так, я була зваблена,— відповідала вона на свої докори сумління,— я — слабка жінка, але принаймні я не попалась на принаду зовнішніх якостей, мов яка-небудь лялька.

Якщо буде революція, чому б Жюльєнові не зіграти роль Ролана,123 а мені — пані Ролан? Мені більше подобається її роль, ніж роль мадам де Сталь: аморальна поведінка в нашу епоху була б великою перешкодою. Звичайно, нікому не доведеться дорікати мені вдруге за слабість: я б згоріла від сорому".

Треба визнати, що мрії Матильди не завжди були такі серйозні, як тільки що наведені.

Іноді, поглядаючи крадькома на Жюльєна, вона знаходила чарівну грацію в кожному його русі.

"Тепер, без сумніву, в нього не лишилось найменшої думки, ніби він має наді мною якісь права. Той вираз страждання й глибокої любові, з яким він сказав мені ці слова кохання тиждень тому, доводить це. Треба визнати, що з мого боку було досить безглуздо розсердитись на слова, в яких почувалася така повага, така пристрасть. Хіба я не його дружина? Це ж було цілком природно, що він так сказав, і, щиро кажучи, він був дуже милий. Жюльєн все ще кохає мене навіть після цих безконечних розмов, коли я безжально розповідала йому про свої навіяні нудьгою любовні почуття до отих світських юнаків, що викликають його ревнощі. Ах, коли б він знав, як мало вони для мене важать! Якими безбарвними й схожими один на одного здаються вони мені порівняно з ним!"

Міркуючи так і роблячи вигляд, ніби вона зосереджено працює,— щоб не розмовляти з матір'ю, яка не зводила з неї очей,— Матильда креслила олівцем на аркушику свого альбому. З подивом і захопленням помітила вона, що один з накреслених профілів був дуже схожий на Жюльєна. "Це голос провидіння! Ось одне з чудес кохання,— скрикнула вона в захваті, — зовсім не думаючи про це, я намалювала його портрет".

Вона побігла до себе в кімнату, замкнулась і з надзвичайною старанністю почала всерйоз малювати портрет Жюльєна, але їй не щастило: випадково накреслений профіль все ж був більше схожий. Матильда була щаслива, вона бачила в цьому незаперечний доказ глибокого кохання.

Вона залишила альбом тільки увечері, коли маркіза покликала її, щоб їхати в Італійську оперу. Матильда думала тільки про те, як би побачити Жюльєна і умовити матір, щоб вона запросила його в ложу.

Він не з'являвся. В ложі зібрались тільки нудні, звичайні особи. Протягом першої дії Матильда мріяла про свого коханого з найпалкішою

пристрастю. Але в другій дії одна любовна арія,— мелодія ця справді була гідна Чімарози,124 — вразила її в саме серце. Героїня опери співала: "Треба покарати мене за надмірне кохання до нього, я занадто його люблю".

І з тієї хвилини, коли Матильда почула цю божественну арію, для неї все зникло. З нею розмовляли, вона не відповідала; мати робила їй зауваження, але вона ледве могла змусити себе глянути на неї. Вона була в якомусь екстазі, всі почуття її були до такої міри збуджені, що це можна було порівняти тільки з несамовитими спалахами пристрасті, які опановували Жюльєном в останні дні. Їй здавалося, що слова героїні стосуються саме її, і дивна, божественна мелодія сповнювала собою всі ті хвилини, коли вона не думала про самого Жюльєна. Завдяки своїй любові до музики, вона цього вечора стала такою, якою завжди бувала пані де Реналь, коли думала про Жюльєна. Безстрасна любов, безперечно, розумніша, ніж справжнє кохання, але в неї бувають лише рідкі хвилини самозабуття. Вона занадто розсудлива, невпинно розбирається в собі і не тільки не дає думкам блукати, а й сама виникає не інакше, як з думок.

Повернувшись додому, Матильда, не слухаючи умовлянь матері, заявила, що вона нездужає, і до пізньої ночі просиділа в себе біля рояля, награючи цю мелодію. Вона раз у раз наспівувала славетну арію, що так зачарувала її:

Devo punirmi, devo punirmi,

Se tropo emai, etc.125

Після цієї шаленої ночі їй здалося, що вона перемогла своє кохання.

Ця сторінка може дуже пошкодити нещасному авторові. Люди з холодною душею звинуватять його в непристойності. Але він зовсім не хоче образити блискучих молодих панночок, прикрасу паризьких салонів,

і не допускає думки, ніби хоч одна з них здатна на подібні безумства, що принижують Матильду. Ця героїня роману є цілковитим витвором фантазії і виходить за рамки соціальних звичаїв, які, безумовно, забезпечать цивілізації XIX століття таке почесне місце.

Ніяк не можна сказати, щоб дівчатам, які становлять окрасу балів зимового сезону цього року, бракувало обережності!

Не думаю також, щоб їм можна було закинути надмірну зневагу до багатства, до виїздів, гарних маєтків і до всього, що забезпечує приємне становище в світі. Ці переваги не тільки не наганяють на них нудьгу, а, навпаки,— становлять предмет постійних прагнень, і якщо в їх серцях є якась пристрасть, то тільки до цих благ.

І зовсім не любов бере під свою опіку й веде до успіху таких обдарованих юнаків, як Жюльєн. Вони звичайно мертвою хваткою чіпляються до якоїсь кліки, і, коли цій кліці пощастить, на них сиплються всі суспільні блага. Горе тій освіченій людині, що не належить ні до якої кліки. Кожен її найменший, ледве помітний успіх, викликатиме нападки, і висока доброчесність тріумфуватиме, обкрадаючи її. Ох, пане, роман — це дзеркало, з яким ідеш уздовж битого шляху. Воно відбиває то небесну блакить, то багно й калюжі. Іде людина з дзеркалом, а ви звинувачуєте її в аморальності! В дзеркалі відбивається бруд, а ви винуватите дзеркало! Обвинувачуйте вже скоріше битий шлях, з його брудними калюжами або, ще краще, дорожнього наглядача, який допускає, щоб вода застоювалась і утворювалось болото.

Тепер, коли ми твердо встановили, що вдача Матильди неможлива в наш вік, такий же розважливий як і доброчесний, я вже не так боятимусь роздратувати читача, продовжуючи свою розповідь про безумства цієї чарівної дівчини.

Протягом усього наступного дня вона шукала нагоди пересвідчитись, що справді перемогла своє шалене кохання. Головна мета її була в тому,

щоб усе робити наперекір Жюльєнові, але при цьому вона стежила за кожним його рухом.

Жюльєн був надто засмучений і надто схвильований, щоб розгадати такий складний любовний маневр; ще менше міг він помітити в ньому щось для себе сприятливе. Він став просто жертвою; ніколи ще він не доходив до такого розпачу. Його вчинки так мало керувалися розумом, що він не зрозумів би, коли б якийсь сумний філософ сказав йому: "Поспішайте скористатися з сприятливих для вас обставин; у такому безстрашному коханні, яке трапляється в Парижі, один і той же настрій не триває більше двох днів". Але, хоч у якій нестямі він перебував, Жюльєн не втрачав почуття честі: воно зобов'язувало його мовчати, це він розумів. Порадитись з ким-небудь, розповісти про свої страждання першому ліпшому було б для нього великим щастям, подібним до того, що переживає нещасний мандрівник у розпеченій пустелі, коли небо посилає йому краплю холодної води. Він розумів цю небезпеку, боявся, що, коли хтось звернеться до нього з нескромними запитаннями, він може розридатися, а тому замкнувся у своїй кімнаті.

Він бачив, що Матильда довго прогулювалась у саду; коли вона нарешті пішла, він спустився вниз і підійшов до трояндового куща, з якого вона зірвала квітку.

Ніч була темна, він міг віддаватись своєму горю, не боячись, що його побачать. Не було сумніву, що мадемуазель де Ла-Моль кохає одного з цих молодих офіцерів, з якими вона недавно так весело розмовляла. В свій час вона кохала і його, Жюльєна, але побачила, як мало він вартий її уваги.

"Справді, я нічого не вартий! — казав собі Жюльєн з глибоким переконанням.— По суті, я нецікава, звичайна істота, нудна для інших, нестерпна для себе". Йому страшенно набридли всі його прекрасні якості й усе те, що він раніше так палко любив. І в цьому стані, коли уява його немов перекинулась з ніг на голову, він брався судити своє життя,

виходячи з своєї ж уяви. Такої помилки може припуститись лише людина незвичайна.

Вже кілька разів його спокушала думка покінчити життя самогубством. Смерть здавалась йому сповненою глибокого зачарування,— це був немов солодкий відпочинок, немов склянка холодної води, піднесена до уст нещасного, що вмирає в пустелі від спраги і спеки.

"Та ні, моя смерть ще збільшить її зневагу до мене! — вигукнув він.— Яку пам'ять я залишу по собі!"

В цій останній безодні розпачу людина має єдиний порятунок — мужність. Жюльєнові не вистачало духу на те, щоб сказати собі: "Треба ризикнути". Але ввечері, дивлячись на вікно Матильди, він побачив крізь жалюзі, що вона загасила світло, уявив собі цю чарівну кімнату, яку він бачив, на горе, тільки єдиний раз у житті. Далі уява його не наважувалася йти.

Пробило першу годину; почувши цей звук, він у ту ж мить сказав собі: "Піднімуся по драбині!"

Його наче осяяло натхнення; переконливі докази негайно з'явились цілою юрбою. "Нещаснішим я вже не можу бути!" — казав він собі. Він кинувся до драбини,— садівник замкнув її на ланцюг. Курком одного з своїх пістолетів, розламавши його при цьому, Жюльєн, виявляючи в цю мить нелюдську силу, розігнув одну з ланок ланцюга, що тримав драбину. За кілька хвилин вона вже була в його руках і він приставив її до вікна Матильди.

"Вона розсердиться, покаже всю зневагу до мене, та що з того! Я поцілую її, поцілую востаннє, а потім піду до себе і вб'ю себе. Перед смертю мої губи торкнуться її щоки".

Він злітає по драбині щодуху, стукає у віконницю. Матильда почула, вона хоче відтягнути віконницю, але драбина заважає; Жюльєн хапається за залізний гачок, що тримає віконниці, коли вони відчинені, і, тисячу разів ризикуючи зірватись, сильним ривком зсовує драбину набік; тепер Матильда може відчинити віконницю.

Він кидається в кімнату ні живий ні мертвий.

— Це ти! — каже вона, кидаючись йому в обійми.

. . . . . .

Хто зміг би змалювати щастя Жюльєна? Матильда була щаслива, мабуть, не менш за нього.

Вона обвинувачувала сама себе, засуджувала себе.

— Покарай мене за мою нелюдську гордість,— казала вона, стискаючи його так, наче хотіла задушити в своїх обіймах.— Ти мій володар, я твоя рабиня, я повинна на колінах благати в тебе прощення, що хотіла повстати.— Вона вислизнула з його обіймів і кинулась йому до ніг.— Так, ти мій володар,— повторювала вона у сп'янінні щастя й кохання.— Пануй наді мною завжди, нещадно карай свою рабиню, коли вона здумає бунтувати.

Через секунду, вирвавшись з його обіймів, вона засвічує свічку і хоче відрізати в себе велике пасмо волосся; Жюльєн насилу втримує її від цього.

— Я хочу сама собі нагадувати цим, що я твоя рабиня; якщо коли-небудь моя огидна гордість знову засліпить мене, покажи мені це волосся і скажи: "Тепер ідеться не про кохання, не про ваші почуття в цю хвилину, ви поклялися коритись мені, тож дотримуйте свого слова".

А втім, краще, мабуть, утриматись від опису цих безумств і цього раювання.

Однак благородство Жюльєна було не менше, ніж його щастя.

— Я мушу вийти по драбині,— сказав він Матильді, коли побачив відблиск ранкової зорі на далеких димарях за садом.— Жертва, на яку я йду, гідна вас, я позбавляю себе кількох годин найвищого щастя, яке може відчувати людська душа, і цю жертву я роблю заради вашого доброго імені. Якщо ви можете читати в моєму серці, ви зрозумієте, яке насильство я роблю над собою. Чи будете ви завжди для мене такою як у цю мить? Але тепер ідеться про вашу честь, цього досить. Ви знаєте, що після нашого першого побачення підозрівали не тільки злодіїв. Пан де Ла-Моль наказав поставити сторожів у саду. За паном де Круазнуа стежать шпигуни; все, що він робить кожної ночі, відомо.

При цих словах Матильда голосно засміялась. Її мати й одна з покоївок прокинулись. З нею заговорили крізь двері, Жюльєн глянув на неї. Вона зблідла, вичитуючи покоївці, і навіть не зволила нічого відповісти матері.

— Але якщо їм спаде на думку відчинити вікно, вони побачать драбину! — сказав Жюльєн.

Він ще раз стиснув її в обіймах, кинувся до драбини і не те що збіг, а скотився вниз; мить — і він стояв на землі.

Через дві три секунди драбина вже лежала під липами, і честь Матильди була врятована. Жюльєн, отямившись, побачив, що він весь у крові і майже голий; необережно спускаючись, він подряпав собі шкіру.

Безмежне щастя, яке сповнювало його, повернуло йому всю його рішучість і енергію; якби в цю хвилину на нього напало двадцять чоловік, він би з радістю кинувся б у бій один проти всіх. На щастя, йому не

довелося на цей раз випробувати свою воїнську доблесть: він поклав драбину на звичайне місце, прикріпив її ланцюгом і не забув знищити сліди драбини на клумбі екзотичних квітів під вікном Матильди.

Коли він у темряві мацав рукою м'яку землю, щоб упевнитись, що ніяких ямок від драбини не залишилось, він відчув, що йому на руки раптом щось упало: це було велике пасмо волосся Матильди; вона все-таки відрізала його й кинула йому.

Вона стояла біля вікна.

— Ось що тобі посилає твоя служниця,— сказала вона йому досить голосно,— це знак вічної покори. Я відмовляюсь коритись своєму розумові, будь моїм володарем.

Жюльєн, не тямлячи себе, мало не кинувся знов по драбину, щоб повернутись до неї. Але кінець кінцем розсудливість перемогла.

Проникнути з саду в будинок було не так просто. Жюльєнові вдалося зламати двері, що вели в льох. Дістався до своєї кімнати, він, стараючись не робити шуму, зламав замок і в своїх дверях, бо, поспішаючи, він залишив у кімнаті, яку недавно покинув, навіть ключ, що був у кишені його костюма. "Хоч би вона догадалась сховати ці тлінні останки",— подумав він.

Нарешті втома перемогла його буйне щастя, і на світанку він поринув у глибокий сон.

Дзвінок на сніданок ледве збудив його; він спустився в їдальню. Незабаром увійшла Матильда. Гордість Жюльєна зазнала хвилину великого щастя, коли він побачив, як сяяли коханням очі цієї красуні, оточеної таким поклонінням; але незабаром її необережність злякала його.

Під тим приводом, ніби вона не встигла зробити як слід зачіску, Матильда зашпилила своє волосся так, що Жюльєн міг з першого погляду переконатись, яку велику жертву вона принесла йому, відрізавши вночі велике пасмо. Якби що-небудь взагалі могло спотворити таку красуню, Матильда домоглася б цього: на правій половині голови чудове попелясто-біляве волосся було відрізане на пів дюйма від шкіри.

За сніданком уся поведінка Матильди відповідала цій її необережній витівці. Можна було подумати, що вона вирішила перед усім світом виявити своє шалене кохання до Жюльєна. На щастя, в цей день пан де Ла-Моль з маркізою були дуже заклопотані майбутнім нагородженням блакитною стрічкою, при якому був обійдений пан де Шон. В кінці сніданку Матильда, говорячи з Жюльєном, назвала його "мій володар". Він спалахнув по саме волосся.

Було це випадково, чи про це подбала пані де Ла-Моль, але Матильда цілий день ні на хвилину не залишалась сама.

Увечері, проходячи з їдальні у вітальню, вона все-таки вибрала хвилину, щоб сказати Жюльєнові:

— Всі мої плани порушуються. Не думайте, що це відмова з мого боку: мама щойно вирішила, що в моїй кімнаті буде спати одна з її покоївок.

День минув з блискавичною швидкістю. Жюльєн не тямив себе від щастя. На другий день о сьомій годині ранку він був уже в бібліотеці, сподіваючись, що мадемуазель де Ла-Моль зайде туди; він написав їй довжелезного листа.

Побачив він її тільки через кілька годин, за сніданком. Цього разу вона зачесалася дуже старанно; з надзвичайною майстерністю сховане було підстрижене місце. Раз чи два глянула вона на Жюльєна, але

погляд її був ввічливий і спокійний, і на думку не могло спасти, що вона здатна назвати його "мій володарю".

Жюльєнові дух перехопило від подиву... Матильда вже починала каятись у тому, що зробила для нього.

Добре поміркувавши, вона вирішила, що цей юнак, якщо й не зовсім звичайний, то в усякому разі й не досить видатний для того, щоб заради нього чинити всі ці безумства. Загалом, вона вже не думала про кохання. Їй сьогодні набридло кохати.

Щодо Жюльєна, то серце його трепетало, як у шістнадцятирічного хлопчика. Жахливі сумніви, подив, розпач охоплювали його протягом сніданку, що здався йому нескінченним.

Як тільки з'явилась можливість, не порушуючи пристойності, вийти з-за столу, він кинувся в стайню, сам осідлав коня й поскакав галопом; він боявся зганьбити себе, виявивши слабкодухість. "Треба вбити серце фізичною втомою,— казав він собі, скачучи Медонським лісом.— Що я зробив, що сказав, щоб заслужити таку неласку?

Сьогодні — нічого не робити, нічого не говорити,— думав він, повертаючись додому,— бути точно таким мерцем фізично, яким я почуваю себе в душі. Жюльєн неживий, це тільки труп його ще здригається".

XX. ЯПОНСЬКА ВАЗА

Серце його спочатку ще не розуміє всієї глибини нещастя. Він скоріше збентежений, ніж схвильований. Але в міру того, як до нього повертається розум, він осягає всю глибину свого горя. Всі втіхи життя для нього зникають, він не почуває нічого, крім гострих уколів розпачу, що пронизують його. Та навіщо говорити про фізичні муки? Хіба тілесний біль можна порівнювати з цим стражданням?

Жан-Поль 126

Задзвонили на обід; Жюльєн ледве встиг одягнутись; у вітальні він побачив Матильду; вона умовляла брата і маркіза де Круазнуа не їхати увечері в Сюрени до дружини маршала де Фервак.

Матильда була з ними надзвичайно люб'язна і чарівна. Після обіду з'явились пани де Люз, де Кейлюс і ще кілька їхніх друзів. Можна було подумати, що у Матильди, разом з приязню до брата, повернулась прихильність до світських звичаїв. Хоч погода була цього вечора прекрасна, вона настояла на тому, щоб не йти в сад. Їй хотілось, щоб усі залишались біля крісла пані де Ла-Моль. Блакитний диван знову став центром їхнього маленького гуртка, як це бувало взимку.

Сад викликав у Матильди неприємне почуття, він здавався їй нестерпно нудним: з ним були пов’язані спогади про Жюльєна.

Горе відбирає в людини розум. Наш герой мав необережність зупинитись біля солом'яного стільця, що колись був свідком його блискучого тріумфу. Сьогодні до нього ніхто не звернувся, не сказав йому жодного слова; присутності його ніби й не помічали. Приятелі мадемуазель де Ла-Моль, які сиділи коло нього в кінці дивана, підкреслено повертались до нього спиною — принаймні так йому здавалось.

"Я потрапив у неласку",— подумав він. І йому захотілося ближче придивитися до людей, які так явно зневажали його.

Дядько пана де Люза був призначений на якусь значну посаду при особі короля, а тому цей блискучий офіцер починав розмову з кожним новоприбулим гостем з такого цікавого повідомлення: його дядечко, мовляв, вирушив у сьомій годині до Сен-Клу і розраховує залишитись там на ніч. Ця обставина згадувалась наче мимохідь з найпростодушнішим виглядом, але неодмінно повторювалась усім і кожному.

Спостерігаючи пана де Круазнуа суворим поглядом людини, що зазнала горя, Жюльєн помітив, що цей люб’язний і добрий юнак надає великого значення всіляким таємничим обставинам. Він засмучувався і дратувався, коли при ньому хто-небудь пояснював якусь більш-менш важливу подію простою й природною причиною. "Це якесь божевілля,— думав Жюльєн.— Цією рисою своєї вдачі він дуже нагадує імператора Олександра, як мені його змальовував князь Коразов". В перший рік свого перебування в Парижі бідолашний Жюльєн, тільки що вирвавшись із семінарії, був настільки засліплений незвичайною для нього люб'язністю цих молодих людей, що міг тільки захоплюватись ними. Їхні справжні риси починали більш-менш чітко вимальовуватись перед ним лише тепер.

"Я тут граю невдячну роль",— раптом подумав він. Треба було підвестись з солом'яного стільця й піти, не порушивши пристойності. Він намагався щось придумати, шукав порятунку в своїй уяві, але вона була зайнята зовсім іншим. Треба було вдатись до пам'яті, але, слід визнати, вона мало чим могла допомогти йому в цьому відношенні. У бідолахи Жюльєна було ще дуже мало досвіду світського життя, а тому, коли він підвівся й покинув вітальню, це вийшло в нього надзвичайно незграбно, привернуло до нього загальну увагу. Страждання надто було помітне в усій його поведінці. Адже протягом майже години він грав роль набридливого нахлібника, від якого не приховують того, що про нього думають.

Проте критичні спостереження, які він щойно робив над своїми суперниками, не дали йому занадто трагічно поставитись до свого лиха. Спогади про те, що було позавчора, підтримували його гордість. "Хоч би які були їхні переваги відносно мене,— думав він, виходячи в сад,— Матильда ні для кого з них не була тим, чим вона була для мене двічі в житті".

Але його розсудливість далі не йшла. Він зовсім не розумів вдачі цієї дивної жінки, яка волею випадку тільки що зробилась володаркою всього його щастя.

Наступного дня. Він знов старався заморити втомою себе й свого коня. Ввечері він уже не намагався наблизитись до блакитного дивана, якого Матильда не залишала й тепер. Він помітив, що, зустрічаючись з ним у будинку, граф Норбер навіть не удостоював його погляду. "Йому, мабуть, доводиться робити немалі зусилля над собою,— подумав Жюльєн,— адже це надзвичайно ввічлива людина".

Сон був би великим щастям для Жюльєна, але, незважаючи на фізичну втому, уявою його владно володіли звабливі спогади. Йому не спадало на думку, що його довгі прогулянки верхи в лісах паризьких околиць впливали тільки на нього самого, але зовсім не на серце й розум Матильди, і що таким чином він залишав свою долю на волю випадку.

Йому здавалося, що в нього полегшало б на серці тільки тоді, коли б він поговорив з Матильдою. "Але що я посмію сказати їй?" — думав він.

Саме про це Жюльєн роздумував якось о сьомій годині ранку в бібліотеці, коли раптом увійшла Матильда.

— Я знаю, пане, що ви хотіли зі мною поговорити.

— Боже! Хто вам сказав?

— Я знаю. Хіба не однаково звідки? Якщо у вас бракує честі, ви можете мене погубити чи принаймні спробувати це зробити. Але ця небезпека, яку я не вважаю реальною, звичайно, не перешкодить мені бути з вами цілком одвертою. Я вас не люблю, пане, моя шалена уява обдурила мене...

Вражений цим жахливим ударом, Жюльєн, не тямлячи себе від кохання й горя, почав був виправдуватись. Що могло бути безглуздішим? Хіба можна виправдатись в тому, що ти більше не подобаєшся?

Але вчинки його вже не корились розумові. Сліпий інстинкт спонукав його якось затримати цей страшний для нього вирок. Йому здавалося, що поки він говорить, ще не все втрачено. Матильда не слухала його, звук його голосу дратував її, вона не могла зрозуміти, як це він насмілився її перебити.

Докори чесноти й ображеної гордості зовсім замучили її, і вона відчувала себе зараз теж глибоко нещасною. Її гнітила жахлива думка, що вона дала якісь права над собою цьому жалюгідному абатикові, сину селянина.

"Це майже те саме, що признатись собі у коханні до лакея",— говорила вона в розпачі, збільшуючи своє нещастя.

Для натур гордих і сміливих — один крок від образи на себе до гніву на інших. Зірвати лють в таких випадках — для них велика насолода.

В одну мить мадемуазель де Ла-Моль дійшла до того, що накинулась на Жюльєна з усією силою нищівної зневаги. Вона мала надзвичайно гострий розум і досконало володіла мистецтвом вражати людське самолюбство та завдавати йому найжорстокіших ран.

Вперше в житті Жюльєнові доводилось витримувати натиск такого розумного противника, сповненого найпалкішої зненависті до нього. Йому й на думку не спадало боронитись, навпаки, його несамовита уява нещадно обернулась проти нього і змусила його зневажати самого себе. Слухаючи всі ці жорстокі нападки, так витончено розраховані на те, щоб зруйнувати вщент будь-яку його добру думку про себе, він гадав, що Матильда має рацію і що вона ще й мало його гудить. А вона з величезною насолодою тішила свою гордість тим, що карала таким чином і себе, і його за палке кохання, яке відчувала до нього кілька днів тому.

Їй не доводилось обдумувати чи знаходити заново жорстокі слова, якими вона щедро його закидала. Вона тільки повторювала те, що цілий тиждень промовляв у її серці адвокат сторони, противної коханню.

Кожне її слово стократно збільшувало страждання Жюльєна. Він хотів утекти, але мадемуазель де Ла-Моль владно затримала його, схопивши за руку.

— Дозвольте зауважити вам,— сказав він,— що ви говорите надто голосно, вас можуть почути з сусідньої кімнати.

— То й що? — гордовито відповіла мадемуазель де Ла-Моль.— Хто насмілиться сказати мені, що чув мене? Я хочу назавжди вилікувати ваше дрібне самолюбство від усіх тих уявлень, які у вас могли скластись про мене.

Коли Жюльєнові нарешті вдалося вийти з бібліотеки, він був такий вражений, що навіть менше відчував своє горе. "Ну що ж, вона мене не любить,— повторював він сам собі голосно, немов для того, щоб краще зрозуміти своє становище.— Мабуть, вона кохала мене тиждень, а я кохатиму її все життя!

Невже це можливо? Ще так недавно вона була нічим, зовсім нічим для мене!"

Серце Матильди упивалося гордою радістю: адже вона змогла порвати все назавжди! Вона була надзвичайно щаслива, що остаточно перемогла таке сильне почуття. "Тепер цей добродій зрозуміє раз і назавжди, що не має і не матиме на мене ніяких прав". Вона була така щаслива, що й справді в ці хвилини зовсім не почувала кохання.

В людини, не такої пристрасної, як Жюльєн, ця жорстока й принизлива сцена знищила б усяку любов. Мадемуазель де Ла-Моль, ні на хвилину не втрачаючи самовладання й почуття власної гідності,

наговорила йому чимало надзвичайно неприємних речей, так добре розрахованих, що вони могли здаватись справедливими навіть і потім, коли він згадував про них більш-менш спокійно.

Перший висновок, до якого прийшов Жюльєн в першу хвилину після цієї дивної сцени, зводився до того, що гордість Матильди не знає меж. Він не мав сумніву, що все скінчено між ними назавжди, а проте наступного дня за сніданком він поводився з нею незграбно й боязко. Досі йому не можна було закинути подібної слабості. Як у малому, так і в великому, він завжди точно знав, що він мусить і що він хоче робити, і саме так і робив.

Після снідання пані де Ла-Моль попросила його передати їй одну бунтарську, дуже рідкісну брошуру, яку цього ранку приніс їй нишком кюре. Жюльєн, беручи її з консолі, перекинув старовинну синю фарфорову вазу, дуже негарну.

Пані де Ла-Моль схопилася, розпачливо зойкнувши, і підійшла глянути на черепки своєї улюбленої вази.

— Це старовинний японський фарфор,— сказала вона,— я успадкувала цю вазу від двоюрідної бабусі, абатиси Шельської. Це був подарунок голландців регентові, герцогу Орлеанському, а він подарував її своїй дочці...

Матильда теж підійшла слідом за матір'ю, дуже задоволена, що розбилась ця синя ваза, яка здавалась їй надзвичайно потворною. Жюльєн мовчав, і непомітно було, щоб він особливо збентежився. Мадемуазель де Ла-Моль стояла зовсім близько від нього.

— Ця ваза,— сказав він їй,— розбита, знищена навіки. Те саме спіткало й одне почуття, що колись панувало в моєму серці. Я прошу вас пробачити мені всі ті безумства, на які воно мене штовхнуло.— І він вийшов.

— Справді, можна подумати,— сказала пані де Ла-Моль, коли він вийшов,— що цей пан Сорель гордий і задоволений з того, що він тут наробив.

Ці слова вразили Матильду в саме серце. "Правда, — подумала вона, — матуся вірно вгадала,— дійсно, це те, що він зараз почуває". І враз де й ділася вся її радість, яку вона відчувала після вчорашньої сцени. "Ну що ж,— сказала вона собі з удаваною байдужістю,— це буде мені доброю наукою; моя помилка жахлива, принизлива, але після цього мені вистачить розважливості на все життя".

"Ох, якби ж те, що я сказав, та було правдою! — думав Жюльєн.— Чому кохання до цієї навіженої мучить мене й досі?"

А кохання його не лише не згасло, як він сподівався, а розгоралося все дужче. "Вона божевільна, це так,— казав він собі,— але хіба вона від цього менш приваблива? Хіба є в світі вродливіша дівчина? Все, що тільки є найвитонченішого, все, що може дати найчарівнішого найвища цивілізація,— поєднується в особі мадемуазель де Ла-Моль". Спогади про минуле щастя знов охопили Жюльєна і швидко знищили все, що з таким зусиллям будував розум.

Розум марно бореться проти таких спогадів, його суворі зусилля тільки збільшують їхні чари.

Через добу після того, як була розбита старовинна японська ваза, Жюльєн справді був найнещаснішою людиною в світі.

XXI. СЕКРЕТНА НОТА

Бо все те, про що я розповідаю вам, я бачив на власні очі. І якщо зір мій міг обманути мене, то, в усякому разі, я не обманюю вас, розповідаючи про те, що бачив.

Лист до автора

Маркіз покликав Жюльєна до себе. Пан де Ла-Моль, здавалось, помолодшав, очі його блищали.

— Поговорімо про вашу пам'ять,— сказав він Жюльєнові,— кажуть, вона у вас надзвичайна! Чи могли б ви вивчити напам'ять чотири сторінки, вирушити в Лондон і переказати їх там? Але не змінюючи жодного слова!

Маркіз роздратовано бгав у руках свіжий номер "Щотижневика", марно намагаючись приховати надзвичайну серйозність, якої Жюльєн ще ніколи в нього не бачив, навіть коли йшлося про його позов з абатом Фрілером.

Жюльєн уже був досить досвідчений і розумів, що він має удати, ніби цілком довіряє легкому тону, яким хотіли його обманути.

— Мабуть, цей номер "Щотижневика" не дуже цікавий, але, з дозволу пана маркіза, завтра вранці я матиму честь проказати всю газету напам'ять.

— Як? Навіть об'яви?

— Цілком точно, не пропускаючи жодного слова.

— Ви даєте мені слово честі? — спитав маркіз з раптовою серйозністю.

— Так, пане, і хіба тільки страх не додержати його міг би затьмарити мою пам'ять.

— Справа в тому що я забув вас спитати про це вчора. Я не вимагаю від вас клятви — ніколи не повторювати того, що ви почуєте: я надто добре знаю вас, щоб образити вас таким припущенням. Я за вас поручився. Ви поїдете зі мною в один будинок, де зберуться дванадцять чоловік; ви точно записуватимете все, що казатиме кожен з них. Не турбуйтесь, це буде не безладна балаканина, говоритимуть усі по черзі, хоч не скажу, щоб дуже доладно,— додав маркіз, знов переходячи на властивий йому тон лукавої жартівливості. Поки ми говоритимемо, ви спишете сторінок з двадцять; потім ми повернемось сюди й зведемо ці двадцять сторінок до чотирьох. Завтра вранці ви перекажете мені ці чотири сторінки замість цілого номера "Щотижневика". Після цього ви негайно вирушите. Ви поїдете на поштових і удаватимете юнака, що мандрує заради розваги. Ваше завдання полягатиме в тому, щоб вас ніхто не помічав. Ви прибудете до одної значної особи; там вам треба буде поводитись ще з більшою обачністю. Йдеться про те, щоб обдурити всіх тих, що оточують цю особу, бо серед її секретарів і слуг є люди, підкуплені нашими ворогами; вони підстерігають наших посланців, щоб їх перехопити. У вас буде при собі рекомендаційний лист, але він не матиме ніякого значення.

В ту мить, як на вас гляне його ясновельможність, ви витягнете з кишені мій годинник, який я дам вам на час мандрівки. Щоб з цим покінчити, візьміть його зараз, а мені дайте ваш.

Герцог сам зволить записати під вашу диктовку чотири сторінки, які ви вивчите напам'ять.

Тільки після цього, але ніяк не раніше,— зауважте собі це! — ви можете, якщо його ясновельможність вас запитає, розповісти про засідання, на якому ви будете сьогодні присутні.

В дорозі вам не доведеться нудьгувати, бо між Парижем і резиденцією міністра знайдеться чимало людей, які вважатимуть за щастя пристрелити пана абата Сореля. В такому разі його місії кінець, і справа наша, очевидно, дуже затягнеться; бо, любий мій, як же ми

зможемо дізнатися про вашу смерть? Адже ваша старанність не може йти так далеко, щоб самому повідомити нас про це!

А тепер ідіть купіть собі костюм,— вів далі маркіз, знов переходячи на серйозний тон.— Вдягніться так, як було модно років зо два тому. Треба, щоб сьогодні ввечері ви мали вигляд людини, що не дбає про свою зовнішність. В дорозі, навпаки, ви мусите бути таким, як звичайно. Ви здивовані, ваша підозріливість вам щось підказує? Так, друже мій, одна з поважних осіб, яка перед вами висловлюватиме свої міркування, цілком здатна надіслати декому відомості, на підставі яких вас можуть почастувати принаймні опіумом у готелі, де ви замовите собі вечерю.

— Краще вже дати зайвих тридцять льє гаку, ніж їхати прямою дорогою. Йдеться, я гадаю, про Рим...

Маркіз набрав такого погордливого й незадоволеного виразу, що його Жюльєн не бачив у нього з часу церемонії в Бре-ле-О.

— Про це ви дізнаєтесь, пане, коли я вважатиму за потрібне вам сказати. Я не люблю запитань.

— Я не мав на думці запитувати! — палко вигукнув Жюльєн.— Присягаюсь, пане, я тільки думав уголос; я шукав у своїй уяві найбезпечнішого шляху.

— Так, очевидно, ваші думки справді витають десь далеко. Ніколи не забувайте, що посланець, та ще й такий молодий, як ви, не повинен справляти враження людини, яка домагається чужої довіри.

Жюльєн був глибоко пригнічений. Він справді дав маху. Його самолюбство шукало виправдання й не знаходило його.

— Зрозумійте ж,— додав пан де Ла-Моль,— що, зробивши яку-небудь дурницю, людина звичайно посилається на те, що в неї були найкращі наміри.

Через годину Жюльєн уже стояв у передпокої маркіза. Він мав вигляд незначного службовця, в старомодному костюмі, з галстуком сумнівної свіжості, і в усій його постаті було щось принизливе.

Побачивши його, маркіз розреготався, і тільки тоді Жюльєн відчув себе виправданим.

"Якщо й цей юнак зрадить,— казав собі пан де Ла-Моль,— на кого ж тоді звіритись? Адже, коли дієш, треба ж на когось покладатися. В мого сина і його блискучих, шляхетних друзів хоробрості й відданості вистачило б на сто тисяч чоловік; якби довелося битись, вони б загинули біля підніжжя трону; вони вміють усе... крім того, що потрібне в дану мить. Хай мене чорт візьме, якщо хоч один з них може вивчити напам'ять чотири сторінки й проїхати сто льє так, щоб його не вистежили. Норбер зуміє піти на смерть, як його предки, але на це здатний і кожний рекрут..."

Маркіз поринув у глибоку задуму. "Та й на смерть піти цей Сорель, мабуть, зуміє не гірше за нього..." — подумав він і зітхнув.

— Ну, їдьмо,— сказав маркіз, ніби намагаючись відігнати надокучливу думку.

— Пане,— сказав Жюльєн,— поки мені перешивали цей костюм, я вивчив напам'ять першу сторінку сьогоднішнього "Щотижневика".

Маркіз узяв газету, Жюльєн проказав її напам'ять без жодної помилки. "Це добре,— подумав маркіз,— що цього вечора я зробився справжнім дипломатом,— принаймні юнак не помічає, якими вулицями ми їдемо".

Вони увійшли до великої вітальні, що мала досить сумний вигляд; стіни її були пооббивані зеленим оксамитом і дерев'яними панелями. Похмурий лакей розставляв посередині кімнати великий обідній стіл, який потім перетворився на письмовий за допомогою величезного сукна в чорнильних плямах, що, мабуть, відслужило свій вік у якомусь міністерстві.

Господар будинку був надзвичайно огрядний чоловік; ім'я його ні разу не було назване. Жюльєн подумав, що в нього обличчя й красномовство людини, увага якої цілком поглинута процесом травлення.

По знаку маркіза Жюльєн вмостився в самому кінці стола. Щоб зайнятись чим-небудь, він почав застругувати пера. Глянувши крадькома, Жюльєн помітив сім співбесідників, але всі вони сиділи до нього спиною. Двоє, здавалось, розмовляли з паном де Ла-Молем, як рівні, інші звертались до нього більш-менш шанобливо.

Ще якийсь добродій увійшов без всякої доповіді. "Як дивно,— подумав Жюльєн,— тут не доповідають про гостей. Чи, бува, не через мене вдаються до такої обережності". Всі підвелися, вітаючи новоприбулого. В нього був той самий надзвичайно почесний орден, що й у трьох із присутніх у кімнаті осіб. Розмовляли зовсім тихо, Жюльєн міг судити про новоприбулого тільки з його зовнішності й фігури. Він був низенький і товстий, рум’яний і в його блискучих оченятах не можна було прочитати нічого, крім люті дикого кабана.

Особа, що увійшла слідом ва ним, являла цілковиту протилежність йому і враз привернула увагу Жюльєна. Це був високий, надзвичайно худий чоловік. На ньому було три чи чотири жилети. Погляд у нього був ласкавий, манери гречні.

"Як він нагадує старого безансонського єпископа!" — подумав Жюльєн.

Цей чоловік, очевидно, був духовного звання, йому можна було дати не більше п'ятдесяти чи п'ятдесяти п'яти років, вигляд мав справді святого отця.

Увійшов молодий єпископ агдський. На обличчі його відбився подив, коли, оглядаючи присутніх, він несподівано побачив серед них Жюльєна. З часу церемонії в Бре-ле-О він ніколи не сказав йому ані слова. Його здивований догляд збентежив і роздратував Жюльєна. "Що ж це! — сказав він собі.— Невже зустріч із знайомою людиною завжди буде для мене перешкодою. Всі ці вельможі, яких я бачу вперше, зовсім мене не бентежать, а від погляду молодого єпископа в мене холоне серце. Треба визнати, я справді якась дивовижна й нещасна істота".

Невеличкий, дуже чорнявий чоловічок щойно увійшов і заговорив ледве переступивши поріг. Обличчя в нього було жовте, він трохи скидався на божевільного. Як тільки увійшов цей невгамовний балакун, присутні розбились на групи, мабуть, щоб уникнути нудного обов'язку слухати його.

Віддаляючись від каміна, гості помалу наблизились до того краю стола, де сидів Жюльєн. Становище його ставало дедалі важчим, бо, незважаючи на всі намагання, він не міг не чути і, при всій своїй недосвідченості, не міг не розуміти всієї важливості того, про що тут так одверто розмовляли; а проте ясно було, що всі ці високі особи дуже зацікавлені в тому, щоб усе це залишилося в секреті.

Жюльєн уже застругав десятків зо два пер, хоч і намагався стругати якомога повільніше. Це заняття, яким він прикривав своє хвилювання, закінчувалось. Марно шукав він якогось наказу в очах пана де Ла-Моля, — маркіз забув про нього.

"Те, що я роблю,— безглузде,— казав собі Жюльєн, застругуючи пера,— але ці люди, всі такі посередності, які з власної волі чи з чийогось наказу вершать дуже важливі справи, повинні бути надзвичайно

вразливі. Прикро, що мій погляд має в собі щось запитливе і мало шанобливе, а це може їх вразити. Та коли я сидітиму, опустивши очі, в мене буде такий вигляд, наче я прислухаюсь до кожного їхнього слова".

Він чув такі дивовижні речі, що збентеження його зростало дедалі більше.

XXII. ДЕБАТИ

Республіка! В наші дні на одну людину, ладну пожертвувати всім заради загального блага, припадають тисячі й мільйони таких, що знають тільки свої втіхи, своє честолюбство. В Парижі людину поважають за її виїзд, а не за її достоїнства.

Наполеон. "Меморіал"

Лакей поспішно увійшов, доповідаючи: "Пан герцог де ***".

— Годі, закрий рота, дурню,— сказав герцог, увіходячи.

Він так прекрасно, так велично вимовив ці слова, що Жюльєн мимоволі подумав: "Мабуть, гримати на слуг — це єдине справжнє покликання цієї знатної особи". Жюльєн глянув і в ту ж мить опустив очі. Він так вірно вгадав внутрішню суть новоприбулого, що тепер злякався, щоб його погляд не здався нескромним.

Герцог, що мав років із п'ятдесят, був одягнений, як денді, й виступав пружною ходою. В нього була вузька голова, великий ніс, обличчя випиналося вперед; важко уявити собі більш аристократичну й разом з тим більш незначну зовнішність. З його появою засідання негайно розпочалося.

Міркування Жюльєна з приводу фізіономіки були раптом перервані голосом пана де Ла-Моля.

— Рекомендую вам пана абата Сореля,— сказав маркіз.— Він обдарований дивовижною пам'яттю. Тільки годину тому я сказав йому про почесну місію, яка на нього може бути покладена, і на доказ своєї пам'яті він вивчив першу сторінку "Щотижневика".

— А, закордонна хроніка цього бідолахи N...— сказав хазяїн дому. Він поквапливо схопив газету і, напустивши на себе смішну поважність, глянув на Жюльєна.— Говоріть, пане,— сказав він йому.

Запанувала глибока тиша; всі погляди були спрямовані на Жюльєна, він відповідав так добре, що після двох десятків рядків герцог вимовив:

— Досить.

Маленький чоловічок з поглядом дикого кабана сів до столу; він, очевидно, був головою зборів, бо, зайнявши місце, він показав Жюльєнові на ломберний столик і жестом звелів поставити його біля себе. Жюльєн розташувався тут з усім своїм письмовим приладдям. Він нарахував навколо зеленого стола двадцять осіб.

— Пане Сорель,— сказав герцог,— вийдіть поки що у суміжну кімнату, вас покличуть.

Хазяїн дому раптом занепокоївся.

— Віконниці не позачинювані,— сказав він напівголосно своєму сусідові.— У вікна дивитись не треба,— не зовсім доречно крикнув він Жюльєнові.

"Ось я й устряв у змову,— подумав той.— На щастя, вона не з тих, що прямісінько ведуть на Гревську площу. Та навіть хоч би вона була й небезпечна, я повинен піти на це і на ще більше заради маркіза. Я був би щасливий, якби міг загладити як-небудь те горе, якого можу завдати йому в майбутньому своєю нерозважністю.

Задумавшись про своє кохання і про своє горе, він оглядав усе навколо, намагаючись його назавжди запам'ятати. Тільки тепер він згадав, що маркіз не сказав лакеєві назви вулиці і звелів найняти фіакр, чого він ніколи не робив.

Жюльєн довго залишався на самоті і міг віддаватись своїм міркуванням. Він сидів у вітальні, оббитій червоним оксамитом з широкими золотими галунами. Тут на консолі стояло велике розп'яття з слонової кості, а на каміні лежала книга "Про папу" пана де Местра, з золотим обрізом і в розкішній оправі. Жюльєн розгорнув її, щоб не мати вигляду людини, яка підслуховує. В сусідній кімнаті інколи гомоніли дуже голосно. Нарешті двері відчинились, його покликали.

— Майте на увазі, панове,— сказав голова,— що відтепер ми говоримо в присутності герцога ***. Цей пан,— сказав він, показуючи на Жюльєна,— молодий священнослужитель, відданий нашій святій справі, і завдяки своїй дивовижній пам'яті він легко перекаже герцогові всі наші промови.

— Слово належить вам, пане,— сказав він, звертаючись до одягненої в три чи чотири жилети особи, що виглядала ніби святий отець. Жюльєн подумав, що природніше було б назвати прізвище цього пана в жилетах. Він присунув папір і почав старанно записувати. (Тут автор хотів поставити цілу сторінку крапок.

— Це буде зовсім недоречно,— сказав видавець,— а для такого легковажного твору недоречні вигадки — смерть.

— Політика,— заперечив автор,— це камінь, прив'язаний на шию літератури, який може її потопити менш ніж за півроку. Політика серед витворів фантазії — те саме, що постріл з пістолета під час концерту. Цей звук оглушливий, але позбавлений будь-якої виразності. Він не гармонує з жодним інструментом. Політика смертельно образить одну половину

читачів, а другій здасться нудною, бо те, що вони читали вже в ранковій газеті, було набагато цікавіше й дотепніше.

— Якщо ваші дійові особи не розмовлятимуть про політику,— вів своє видавець,— значить, це не французи тисяча вісімсот тридцятого року і ваша книга не дзеркало, хоч ви на це й претендуєте...)

Жюльєн написав протокол на двадцяти шести сторінках; ось короткий зміст,— правда, дуже блідий, бо нам довелося, як це завжди робиться, пропустити різні курйози, що в надмірній кількості можуть викликати огиду або здатись неправдоподібними (дивись "Судову газету").127

Чоловік у кількох жилетах і з виглядом святого отця (це, мабуть, був якийсь єпископ) часто усміхався, і тоді його очі з тремтливими повіками займались надзвичайним блиском і набували не такого нерішучого виразу, як завжди. Ця особа, яка мала першою виступити перед герцогом ("А хто ж це герцог?" — питав себе Жюльєн), очевидно, повинна була викласти загальну думку і виконати обов'язок товариша прокурора. Її промова відзначалась, на думку Жюльєна, тією ж непевністю й відсутністю рішучих висновків, в якій часто обвинувачують судовиків. Під час дебатів герцог навіть закинув йому це.

Після цілого ряду моральних фраз і філософських міркувань про милосердя чоловік у жилетах сказав:

— Благородна Англія під керівництвом великого, безсмертного Пітта 128 витратила сорок мільярдів франків на боротьбу з революцією. Якщо збори дозволять, я спробую одверто викласти одну сумну думку: Англія не зрозуміла як слід, що проти такої людини, як Бонапарт,— особливо коли йому могли протиставити лише певну суму добрих намірів,— діяти рішуче можна було тільки засобами особистого порядку.

— А, знов ці вихваляння вбивства! — сказав господар будинку з тривогою.

— Будь ласка, залиште ваші сентиментальні повчання! — роздратовано вигукнув головуючий, його оченята дикого кабана люто виблискували,— Продовжуйте,— звернувся він до чоловіка в жилетах. Щоки й лоб головуючого побагровіли.

— Благородна Англія,— провадив далі доповідач,— нині розчавлена, бо кожен англієць, перш ніж заплатити за хліб, змушений сплатити проценти за ті сорок мільярдів франків, що витрачені на боротьбу з якобінцями. В Англії вже нема Пітта...

— В неї є герцог Веллінгтон,129 — сказав якийсь військовий, прибравши дуже значного вигляду.

— Благаю, панове, заспокойтесь! — крикнув головуючий.— Якщо ми й далі сперечатимемось, нащо ж ми покликали пана Сореля?

— Відомо, що ви, пане, великий мислитель,— сказав герцог ображено, дивлячись на військового, колишнього наполеонівського генерала.

Жюльєн зрозумів, що в цих словах таївся якийсь особливий і дуже образливий натяк. Всі усміхнулись, генерал-перебіжчик явно кипів від люті.

— Немає вже Пітта, панове,— знову заговорив доповідач сумним тоном, немов утратив надію переконати слухачів своїми доказами.— Та якби з'явився в Англії другий Пітт, не можна обманути народ двічі тим самим способом...

— Саме тому генерал-переможець, якийсь новий Бонапарт, нині вже був би неможливий у Франції! — крикнув військовий, знов уриваючи промовця.

На цей раз ні голова, ні герцог не посміли розсердитись, хоч Жюльєн бачив, що вони ледве стримуються. Вони опустили очі, а герцог задовольнився тим, що голосно зітхнув.

Але доповідач розгнівався.

— Мені не дають говорити,— сказав він запально, раптом відкинувши ту принадну чемність і плавність мови, що були, як здавалося спочатку Жюльєнові, справжнім виявом його вдачі.— Мені не дають говорити, ніхто не звертає уваги на те, яких зусиль я докладаю, щоб не ображати нічиїх ушей, які б вони не були довгі. Ну, що ж, панове, я скажу коротко. І скажу дуже просто.

Англія не має жодного су на це добре діло. Сам геніальний Пітт, якби він воскрес, не зумів би обдурити англійських дрібних власників, бо тепер вони знають, що одна недовга ватерлооська кампанія коштувала їм мільярд франків. Якщо від мене вимагають ясності,— продовжував доповідач, все більше хвилюючись,— я скажу: допомагайте самі собі, бо Англія не має для вас жодної гінеї, а коли Англія не дасть грошей,— то Австрія, Росія, Пруссія, в яких є тільки відвага і нема грошей, не зможуть витримати проти Франції більше одного-двох походів.

Можна сподіватись, що молоді солдати, зібрані під прапором якобінізму, будуть розбиті в першій кампанії чи принаймні в другій; але в третій — хоч ви назвіть мене й революціонером, — я переконаний, що ви матимете справу з солдатами тисяча сімсот дев'яносто четвертого року, які були зовсім не схожі на селянських рекрутів тисяча сімсот дев'яносто другого року.

Тут промовця перервали в трьох або чотирьох місцях одночасно.

— Пане,— сказав голова Жюльєнові,— підіть у сусідню кімнату і перепишіть начисто початок протоколу.

Жюльєн вийшов з великою досадою, доповідач торкнувся саме того питання, яке було предметом його постійних міркувань.

"Вони бояться, що я з них глузуватиму",— подумав він.

Коли його знов покликали, говорив пан де Ла-Моль з серйозністю, що здалася Жюльєнові, який його добре знав, дуже дивною.

— ...Так, панове, саме про цей нещасний народ можна сказати:

Буде він богом, столом, а чи мискою?

"Він буде богом!" — вигукнув байкар. Це з ваших уст панове, повинні ми почути ці благородні й глибокі слова. Почніть і дійте самі, і благородна Франція стане знов майже такою, якою зробили її наші предки і якою ми її бачили перед смертю Людовіка XVI.

Англія, принаймні її благородні лорди, ненавидять підле якобінство не менше, ніж ми. Без англійського золота Австрія, Росія і Пруссія не можуть дати більше двох-трьох боїв. Чи цього досить для того, щоб домогтись щасливої окупації, подібної до тої, яку безглуздо прогаяв пан де Рішельє в тисяча вісімсот сімнадцятому році? Гадаю що ні.

Тут знову пролунав вигук з місця, заглушений, однак, шиканням усіх присутніх. Перебити промовця спробував той самий колишній генерал імператорської армії. Він мріяв про блакитну стрічку і тому хотів грати визначну роль серед тих, хто складав секретну ноту.

— Я думаю, що ні,— продовжував пан де Ла-Моль, коли гомін ущух; він зробив наголос на слові "я" з самовпевненістю, яка просто зачарувала Жюльєна. "Яка чудова гра, думав він, і перо його літало дуже швидко,

встигаючи записувати промову маркіза.— Одним влучним словом пан де Ла-Моль зводить нанівець двадцять кампаній цього перебіжчика",

— І не тільки на іноземців слід нам розраховувати, провадив далі маркіз розміреним голосом,— в наших надіях на нову військову окупацію. Вся ця молодь, яка пише запальні статті в "Глобусі",130 дасть вам три-чотири тисячі молодих командирів, серед яких можуть з'явитись Клебер, Гош, Журдан, Пішегрю,131 хоч і не з такими добрими намірами, як останній.

— Ми не зуміли прославити його,— сказав голова,— нам треба було увічнити його.

— Треба нарешті добитися, щоб у Франції було дві партії,— вів далі пан де Ла-Моль, і не тільки номінально, а справді дві чітко розмежовані партії. Ми повинні, нарешті, знати, кого треба розчавити. З одного боку — це журналісти, виборці, одне слово — громадська думка, молодь і всі її прихильники. Поки вони крутять собі голови шумом власних пустих фраз, ми маємо незаперечну перевагу розпоряджатись бюджетом.

Тут знов його перебили.

— Ви, пане,— сказав з надзвичайною гордістю і спокоєм пан де Ла-Моль особі, що перебила його,— ви, якщо вас ображає це слово, не розпоряджаєтесь бюджетом, ви просто поглинаєте сорок тисяч франків з державного бюджету і вісімдесят тисяч франків, які ви одержуєте за цивільним листом. Так ось, пане, раз ви змушуєте мене до цього, я не побоюся взяти вас за приклад. Ви повинні були б,— як ваші благородні предки, що пішли за Людовіком Святим у хрестовий похід,— виставити нам за ці сто двадцять тисяч франків принаймні один полк, одну роту,— та що я кажу! — хоч півроти, хоч півсотні бійців, готових до бою і відданих справедливій справі на життя й на смерть. А у вас є тільки лакеї, яких, коли вибухне повстання, ви самі боятиметеся.

Трон, церква, дворянство — все це може загинути завтра ж, панове, якщо ви не забезпечите собі в кожному департаменті п'яти сотень відданих людей, але я кажу відданих не тільки в розумінні французької відваги, але й іспанської стійкості.

Половина цього війська повинна складатися з наших синів, племінників, одне слово, зі справжніх дворян. Кожен з них матиме при собі не балакучого міщанина, готового начепити трикольорову кокарду, 132 якщо повернеться тисяча вісімсот п'ятнадцятий рік,— ні, простодушного й щиросердого селянина, як Кателіно.133 Наш дворянин буде його наставником, ще краще, коли це можливо,— його молочним братом. Хай кожен з нас пожертвує п'яту частину свого прибутку, щоб створити невеличкий загін на п'ятсот відданих бійців в кожному департаменті. Тоді ви можете розраховувати й на іноземну окупацію. Ніколи іноземний солдат не дійде навіть до Діжона, якщо не буде певен, що знайде п'ятсот озброєних друзів у кожному департаменті.

Іноземні монархи не будуть з вами розмовляти, поки ви не заявите їм, що двадцять тисяч дворян готові взятися до зброї і відчинити їм ворота Франції. Це важка справа, скажете ви; що ж, панове, тільки такою ціною ми збережемо наші голови. Між свободою друку і нашим існуванням, як дворян, іде війна не на життя, а на смерть. Або робіться промисловцями, селянами, або беріться до зброї. Будьте боязкі, коли хочете, та не будьте дурні: розплющіть очі.

"Формуйте батальйони!" — ось що скажу я вам словами якобінської пісні. Тоді знайдеться який-небудь благородний Густав-Адольф;134 зворушений неминучою небезпекою, що загрожує основам монархії, він кинеться за триста льє від своєї країни і зробить для вас те, що Густав зробив для протестантів. Чи, може, ви хочете й далі говорити, а не діяти? Через п'ятдесят років в Європі будуть самі президенти республіки і жодного короля. А з цими шістьома літерами — КОРОЛЬ — зникнуть і священики, і аристократія. Я бачу в майбутньому тільки кандидатів, що запобігатимуть перед гидкою більшістю.

І не кажіть мені, що у Франції нема зараз генерала, якому всі довіряють, якого знають і люблять, що армія, організована тільки в інтересах трону і вівтаря, що в неї відібрано всіх досвідчених бійців, тоді як у кожному австрійському чи прусському полку можна нарахувати десятків з п'ять унтер-офіцерів, що понюхали пороху. Двісті тисяч молодих людей з дрібної буржуазії марять війною...

— Чи не досить цих гірких істин,— сказав самовпевненим тоном поважний чоловік, що, мабуть, мав дуже високий духовний сан, бо пан де Ла-Моль, замість розсердитись, тільки приємно усміхнувся. Для Жюльєна це говорило багато про що.

— Досить гірких істин; зробимо висновки, панове: людина, якій мають відтяти ногу, вражену гангреною, марно запевняла б свого хірурга, що хвора нога зовсім здорова. Даруйте мені, панове, якщо я дозволю собі так висловитись: благородний герцог де *** — це наш хірург...

"Ну, нарешті вимовлене заповітне слово, — подумав Жюльєн,— значить, цієї ночі мені доведеться скакати в..."

XXIII. ДУХІВНИЦТВО, ЛІСИ, СВОБОДА

Основний закон всього існуючого — це зберігати існування, жити. Ви сієте цикуту і сподіваєтесь виростити колос.

Макіавеллі

Поважний чоловік продовжував свою промову. Видно було, що він обізнаний зі справою: він висловлював великі істини з лагідним і стриманим красномовством, яке надзвичайно сподобалось Жюльєнові:

1. В Англії не знайдеться жодної гінеї для нас, там у моді економія і Юм.135 Ніхто, навіть їхні святі, не дадуть нам грошей, а пан Брум 136 глузуватиме з нас.

2. Неможливо добитись від європейських монархів більше двох кампаній без англійського золота, а двох кампаній не досить, щоб роздушити дрібну буржуазію.

3. Необхідно утворити у Франції озброєну партію, бо без цього прихильники монархії в Європі не наважаться навіть і на дві кампанії.

Четвертий пункт, який я наважуюсь вам пропонувати, як щось цілком незаперечне, такий:

Неможливо утворити у Франції озброєну партію без допомоги духовенства. Я сміливо кажу це і берусь довести вам, панове, що треба все дати духовенству. По-перше, воно піклується про свою справу день і ніч, під керівництвом осіб високодостойних, які перебувають далеко від бур і гроз, за триста льє від ваших кордонів...

— А-а! Рим! Рим! — вигукнув господар дому...

— Так, пане, Рим! — продовжував кардинал гордовито.— Які б не були ті більш чи менш влучні жарти з цього приводу, поширені в часи вашої молодості, але тепер, у тисяча вісімсот тридцятому році, я рішуче скажу, що тільки духовенство, кероване Римом, вміє знайти шлях до серця простого народу.

П'ятдесят тисяч священиків повторюють одні й ті самі слова в один день, вказаний їм їхніми владиками, і народ,— а це ж він, зрештою, постачає солдатів,— відчує голос своїх пастирів сильніше, ніж будь-які світські віршики...

Цей особистий випад викликав гомін серед присутніх.

— Духовенство сильніше за вас,— продовжував кардинал, підвищуючи голос.— Всі кроки, які ви робите в напрямку основної мети — створити у Франції озброєну партію,— робилися через нас...

Тут він навів факти. Хто дав вісімдесят тисяч рушниць у Вандеї? І так далі, і тому подібне.

— Поки духовенство не одержить назад своїх лісів, воно нічого не зможе зробити. Якщо почнеться війна, міністр фінансів накаже своїм агентам виплачувати гроші тільки парафіяльним священикам. По суті, Франція невіруюча країна, і вона любить воювати. Хто б не розпочав війну, він буде дуже популярним, бо воювати — це значить примусити єзуїтів пухнути з голоду, як каже чернь, воювати — це значить врятувати гордих французів від загрози іноземної інтервенції.

Кардинала слухали прихильно...

— Треба було б іще,— говорив він далі,— щоб пан де Нерваль залишив міністерство, бо його ім'я дратує народ.

При цих словах всі посхоплювалися і заторохтіли всі разом.

"Зараз мене знов попросять вийти",— подумав Жюльєн. Але навіть сам обачливий голова забув про його існування й присутність.

Всі обернулись до людини, яку Жюльєн одразу впізнав; це був пан де Нерваль, прем’єр-міністр; Жюльєн бачив його на балу в герцога де Ретца.

Сум'яття досягло свого апогею, як пишуть газети про дебати в парламенті. Минуло добрих чверть години, перш ніж відновилася відносна тиша.

І тоді підвівся пан де Нерваль й почав говорити апостольським тоном:

— Я не буду запевняти вас,— сказав він якимсь незвичайним голосом, — що я зовсім не дорожу посадою міністра. Мені вказують, панове, що моє ім'я начебто збільшує сили якобінців, відштовхуючи від нас багатьох поміркованих. Отже, я охоче пішов би, але шляхи господні відомі

небагатьом. А на мене,— додав він, пильно дивлячись на кардинала,— покладена певна місія. Господь сказав мені: або ти покладеш голову на ешафот, або відновиш монархію у Франції і зведеш парламент на те місце, яке він займав при Людовіку XV. І я це зроблю, панове.

Він замовк і сів. Запанувала глибока тиша.

"Чудовий актор!" — подумав Жюльєн. Він помилявся, бо, як і звичайно, приписував людям більше розуму, ніж у них було насправді. Пан де Нерваль, схвильований жвавою дискусією і особливо щирістю ораторів, що виступали, в цю хвилину вірив у свою місію. Ця людина при всій своїй сміливості була позбавлена здорового глузду.

Серед тиші, що настала після пишної фрази: "Я це зроблю", годинник пробив дванадцяту годину. Жюльєнові здалося, що в бої годинника було щось поважне й лиховісне. Він був схвильований.

Дискусія скоро розгорілась ще з більшою енергією і, основне, з неймовірною одвертістю. "Ці люди кінець кінцем мене отруять,— часом спадало на думку Жюльєнові.— Як це вони наважуються говорити про таке перед плебеєм?"

Пробило й другу годину, а дискусія все ще тривала. Господар будинку давно спав; пан де Ла-Моль був змушений подзвонити, щоб подали нові свічки. Пан де Нерваль, міністр, пішов, коли вже була за чверть третя; перед тим він кілька разів уважно придивлявся до обличчя Жюльєна, що відбивалося в дзеркалі, недалеко від нього.

Коли він вийшов, всі начебто відчули полегшення.

Поки слуги заміняли свічки, чоловік у жилетах сказав тихенько своєму сусідові:

— Бог його знає, що цей пан наговорить королю. Він може поставити нас у смішне становище й зіпсувати всю справу. Треба прямо сказати — це з його боку зарозумілість, навіть просто нахабство, що він з'явився сюди. Він тут бував раніше, до того, як став міністром. Але посада все змінює, зв’язує людину, яка мусить жертвувати своїми інтересами, і він повинен був би це розуміти.

Як тільки вийшов міністр, наполеонівський генерал заплющив очі. Потім заговорив про своє здоров'я, про рани, глянув на годинника і вийшов.

— Б'юсь об заклад, що генерал побіг услід за міністром,— сказав чоловік у жилетах. Він буде виправдуватись у тому, що його застали тут, і запевнятиме, що ми в його руках.

Коли сонні слуги засвітили нарешті нові свічки, голова сказав:

— Треба вирішувати, панове, досить нам намагатись переконати один одного. Подумаємо краще про зміст ноти, яка через дві доби буде перед очима наших закордонних друзів. Тут говорили про міністрів. Тепер, коли пан де Нерваль вийшов, ми можемо сказати: яке нам діло до міністрів? Ми їх примусимо бажати того, що нам потрібно.

Кардинал висловив своє схвалення тонкою посмішкою.

— Сформулювати нашу позицію, як на мене, надзвичайно просто,— сказав молодий єпископ агдський із зосередженим і стриманим запалом фанатичної екзальтації. До цієї хвилини він мовчав. Жюльєн помітив, що його очі, спочатку лагідні й спокійні, загорілись після першої ж години дискусії. Тепер душа його кипіла, мов лава Везувію.

— За час з тисяча вісімсот шостого по тисяча вісімсот чотирнадцятий рік Англія зробила тільки одну помилку,— сказав він,— не вжила заходів безпосередньо і особисто проти Наполеона. Відколи він став надавати

титули герцогів і камергерів, відколи він поновив трон, місія, покладена на нього богом, була закінчена, він був уже не потрібний, лишалося тільки принести його в жертву. Святе письмо в багатьох місцях навчає нас, як треба розправлятися з тиранами. (Тут було наведено кілька латинських цитат).

Тепер, панове, доведеться принести в жертву не одну людину, а весь Париж. Вся Франція бере приклад з Парижа. Навіщо озброювати по п'ятсот чоловік в кожному департаменті? Це небезпечно і нічого не дасть. Навіщо вплутувати всю Францію в цю справу, яка стосується тільки Парижа? Тільки Париж з його газетами й салонами породив це зло; то хай же й загине цей новий Вавилон.

Час уже вибрати між церквою і Парижем. Ця катастрофа буде корисна трону навіть з погляду світських інтересів. Чому Париж і дихнути не смів при Бонапарті?

Спитайте про це в гармати біля церкви Сен-Рок!137

. . . . . .

Тільки о третій годині ранку Жюльєн і пан де Ла-Моль вийшли з цього будинку.

Маркіз втомився, і йому було соромно. Вперше в житті коли він заговорив до Жюльєна, в його голосі відчулося прохання. Він узяв з нього слово ніколи й нікому не розповідати про надмірну ретельність, як він висловився, свідком якої йому довелося бути.

— Не кажіть про це й нашому закордонному другові, хіба що він буде дуже настоювати, щоб ви розповіли про цих молодих безумців. Хіба їх хвилює, що державний лад буде повалений? Вони стануть кардиналами і знайдуть притулок у Римі. А нас у наших замках переріжуть селяни.

Секретна нота, яку маркіз склав за довгим, на двадцять шість сторінок, протоколом Жюльєна, була готова на за чверть п'яту.

— Я страшенно стомився,— сказав маркіз,— і це відбилося на ноті: в кінці вона надто нечітка. Я так нею незадоволений, як ще ніколи в житті не був незадоволений будь-ким своїм ділом. Тепер, друже мій,— додав він,— ідіть відпочиньте кілька годин, а щоб вас не викрали, я вас замкну на ключ у вашій кімнаті.

Наступного дня маркіз одвіз Жюльєна в якийсь замок, що стояв на відшибі, на значній віддалі від Парижа. Господарі цього замку справили на Жюльєна досить дивне враження: йому дали подорожну на вигадане ім'я; але там нарешті було зазначено, куди він справді їде; до цього часу він удавав, ніби не знає цього. Він сів у коляску сам.

За його пам'ять маркіз зовсім не турбувався, бо Жюльєн кілька разів проказав йому напам'ять секретну ноту,— але він дуже боявся, щоб його не перехопили в дорозі.

— Головне, удавайте фата, що подорожує, аби згаяти час,— казав він йому приязно, проводжаючи його до дверей вітальні.— На вчорашніх зборах, можливо, був присутній не один зрадник.

Подорож була швидка, але дуже сумна. Як тільки Жюльєн покинув маркіза, він забув і про таємну ноту, і про свою місію і почав думати, чому його зневажає Матильда.

В одному селі, за кілька льє від Мецу, доглядач поштової станції заявив йому, що коней нема. Була десята година вечора. Жюльєн, у великій досаді, замовив вечерю. Прогулюючись біля воріт, він наче мимохідь, так, щоб не привернути нічиєї уваги, зайшов у двір, де були стайні. Коней справді не було.

"А все ж таки у цього чолов'яги якийсь підозрілий вигляд,— казав сам до себе Жюльєн,— він якось безцеремонно розглядав мене".

Як бачимо, наш герой уже починав не довіряти тому, що йому казали. Він став подумувати про те, щоб утекти після вечері, а тим часом, щоб ознайомитись з місцевими умовами, пішов погрітись біля вогню в кухні. Яка ж була його радість, коли він побачив там синьйора Джеронімо, славетного співака!

Розсівшись у кріслі, яке він наказав присунути до самого вогню, неаполітанець голосно стогнав і говорив більше, ніж двадцятеро німецьких селян, що оточили його, пороззявлявши роти.

— Ці люди мене розорюють,— крикнув він Жюльєнові,— я обіцяв співати завтра в Майнці. Семеро можновладних князів з'їхались туди, щоб послухати мене. А нумо, вийдемо прогулятись на свіже повітря,— сказав він в якимсь багатозначним виразом.

Коли вони відійшли по шляху кроків на сто і їх ніхто не міг почути, він сказав Жюльєнові:

— Знаєте, в чому тут справа? Цей доглядач поштової станції — шахрай. Я пішов пройтись, дав двадцять су якомусь хлопчиськові, і той мені все розказав. В стайні на другому кінці села стоїть більше дванадцяти коней. Ці люди хочуть затримати якогось кур'єра.

— Справді? — вимовив Жюльєн з невинним виразом.

Але викрити хитрощі — це ще не все, треба виїхати; а це ніяк не вдавалось синьйорові Джеронімо і його другові.

— Почекаймо до завтра,— вирішив нарешті співак.— Нас підозрюють. Мені чи вам, комусь із нас вони не довіряють. Завтра вранці замовимо

собі добрий сніданок і, поки його готуватимуть, підемо погуляти, втечемо, наймемо коней і доберемось до найближчої станції.

— А як же ваші речі? — спитав Жюльєн; йому спало на думку, що, може, самому Джеронімо доручено перехопити його. Довелось повечеряти й лягати спати. Тільки Жюльєн встиг заснути, як його раптом збудили якісь голоси: двоє людей досить безцеремонно розмовляли в його кімнаті.

Він пізнав поштового наглядача з потайним ліхтарем у руці. Світло було скероване на дорожню скриню, яку Жюльєн звелів поставити у себе в кімнаті. Якийсь чоловік, що стояв поруч з наглядачем, спокійнісінько рився у відкритій скрині. Жюльєнові видно було тільки його рукава, дуже вузькі і чорні.

"Та це ж сутана",— подумав він і тихенько схопив маленькі пістолети, які поклав під подушку.

— Не бійтесь, пане кюре, він не прокинеться,— казав наглядач.— Їм подали те вино, яке ви самі приготували.

— Не знаходжу ніякого сліду паперів,— відповів кюре.— Багато білизни, духів, помад, всяких дурниць; це якийсь модник, зайнятий своїми втіхами й розвагами. Посланець, мабуть, той другий, що навмисне говорить з італійським акцентом.

Вони наблизились до Жюльєна, щоб обшукати кишені його дорожнього костюма. Йому страшенно хотілось пристрелити їх, як злодіїв, адже це не загрожувало йому ніякими наслідками. Спокуса була дуже сильна. Але він подумав: "Я буду дурнем, зіпсую всю справу". Оглянувши його одяг, священик сказав:

— Ні, це не дипломат.

Він відійшов від Жюльєна і добре зробив.

"Як тільки він доторкнеться до мене,— не минути йому лиха,— казав собі Жюльєн.— Він ще й зараз може штрикнути мене кинджалом, а цього я вже не допущу".

Священик повернув голову. Жюльєн крадькома глянув на нього; яке ж було його здивування: це був абат Кастанед! І справді, хоч як тихо старались розмовляти між собою ці особи, Жюльєнові з самого початку здалося, що йому знайомий один з голосів. Його охопило нестримне бажання очистити землю від одного з найпідліших негідників...

"А моя місія?.." — сказав він собі.

Кюре з своїм поплічником вийшли. Через чверть години Жюльєн удав, що прокинувся. Він став кричати й збудив усіх у домі.

— Я отруєний,— кричав він.— У мене жахливі болі!

Він шукав приводу, щоб піти до Джеронімо й допомогти йому. Співак ледве дихав, отруєний опієм, що був підмішаний у вино.

Сам Жюльєн, побоюючись подібної каверзи, повечеряв шоколадом, взятим з Парижа. Йому ніяк не вдавалось підняти Джеронімо й умовити його негайно їхати.

— Хай мені подарують усе Неаполітанське королівство,— казав співак,— а я не відмовлюсь у цю хвилину від насолоди поспати.

— А сім можновладних князів?

— Почекають.

Жюльєн виїхав сам і без всяких пригод добрався до високої особи. Цілий ранок він прогаяв, марно добиваючись аудієнції. На його щастя, о четвертій годині герцог вийшов прогулятись. Жюльєн побачив, що він вирушив пішки, і, не вагаючись, наблизився до нього й попросив милостині. Підійшовши до високої особи на два кроки, він витяг з кишені годинник маркіза де Ла-Моля і показав його з багатозначною міною.

— Ідіть вслід за мною на віддалі,— сказав герцог, не дивлячись на нього.

Відійшовши на чверть льє, герцог раптом зайшов у маленьку кав'ярню. В одній з кімнат цієї мізерної корчми Жюльєн мав честь переказати герцогові напам'ять усі свої чотири сторінки. Коли він закінчив, йому сказали:

— Повторіть усе спочатку і говоріть повільніше.

Герцог щось записав.

— Ідіть пішки до дальшої поштової станції. Залишіть тут вашу коляску й ваші речі. Доберіться до Страсбурга, як уже зможете, і двадцять другого числа (а це було десяте) будьте о пів на першу в цій самій кав'ярні. Звідси вийдіть через півгодини. Мовчіть!

Це було все, що почув Жюльєн. Але цього було досить, щоб його охопило найпалкіше захоплення. "Ось як,— подумав він,— треба вести справи. Що сказав би цей великий державний муж, якби почув три дні тому отих нестримних балакунів?"

Жюльєн витратив два дні на те, щоб добратись до Страсбурга, де, як йому здавалось, робити було зовсім нічого. Він їхав кружною дорогою і зробив чималий гак. "Якщо цей чортів абат Кастанед мене впізнав,— то він не з таких, щоб загубити мій слід... А з якою насолодою він насміявся б із мене й провалив мою місію!"

Абат Кастанед, начальник конгрегаційної поліції по всьому північному кордону, на щастя, не впізнав його. А страсбурзькі єзуїти, хоч які вони були пильні, й не подумали стежити за Жюльєном, що з орденом на грудях, у синьому сюртуку мав вигляд молодого військового, який дбає виключно про власну персону.

XXIV. СТРАСБУРГ

Сліпа пристрасть! Ти вмієш страждати з усією силою і енергією кохання. Тільки його принадні втіхи, його солодкі радощі тобі чужі. Дивлячись, як вона спить, я не міг сказати собі: вона вся моя, з своєю ангельською красою і з своїми милими слабостями! Вона в моїй владі, така, якою милосердне небо створило її, щоб чарувати чоловіче серце.

"Ода" Шіллера

Змушений провести в Страсбурзі цілий тиждень, Жюльєн, намагаючись якось розважитись, роздумував про воєнну славу і відданість батьківщині. Чи був він і досі закоханий? Він і сам не знав, він тільки почував, що в його змученій душі панує одна Матильда, як необмежена володарка його щастя і уяви. Йому треба було напружувати всі свої душевні сили, щоб не вдаватися в розпач. Думати про щось, не зв'язане з Матильдою, він просто не міг. Честолюбство, навіть дрібні втіхи марнославства відтягали колись його думки від почуттів до пані де Реналь. Матильда поглинула все, він бачив тільки її у своїх мріях про майбутнє.

І це майбутнє, з якого боку б не глянути на нього, уявлялось Жюльєнові безвідрадним. Це дивне створіння, яке ми бачили у Вер'єрі таким самовпевненим, погордливим, тепер вдалося до іншої крайності — його скромність доходила до безглуздя.

Ще три дні тому він з насолодою вбив би абата Кастанеда, а в Страсбурзі, якби з ним почала суперечку дитина, він визнав би, що рацію

має вона, а не він. Перебираючи в пам'яті всіх своїх суперників і ворогів, які зустрічались в його житті, він тепер приходив до висновку, що винні були не вони, а тільки він, Жюльєн.

Причиною цього було те, що його невблаганним ворогом стала тепер його могутня уява, яка раніше малювала йому в майбутньому такі блискучі успіхи.

Цілковита самотність, на яку приречений мандрівник у чужому місті, ще збільшувала владу цієї похмурої уяви. Яким скарбом був би для нього друг! "Та чи є в світі,— думав Жюльєн,— хоч одне серце, яке билося б для мене? І навіть, якби я мав друга, чи не змушувала б мене честь вічно мовчати?"

Сповнений смутку, роз'їжджав він верхи по околицях Келя, містечка на березі Рейну, увічненого Дезе 138 і Гувіоном Сен-Сіром.139 Німецький селянин показував йому струмочки, стежки, острівці на Рейні, прославлені мужністю цих великих полководців. Жюльєн держав лівою рукою повід, а в правій розгорнуту чудову карту, яка прикрашає собою "Мемуари маршала Сен-Сіра". Раптом веселий вигук примусив його підвести голову.

То був князь Коразов, його лондонський приятель, що кілька місяців тому навчив його перших правил елегантного поводження. Вірний цьому високому мистецтву, Коразов, що приїхав у Страсбург вчора, а в Кель тільки годину тому і що за все своє життя не прочитав і рядка про облогу тисяча сімсот дев'яносто шостого року, взявся давати Жюльєнові пояснення. Німецький селянин дивився на нього спантеличений, бо досить розумів французьку мову, щоб помітити страшенні дурниці, які говорив князь. А Жюльєн був за тридев'ять земель від того, що думав селянин: він здивовано придивлявся до цього гарного молодого чоловіка, милуючись його красивою посадкою на коні.

"Яка щаслива вдача! — думав він.— Як прекрасно сидять на ньому штани, як елегантно підстрижене його волосся! Ах, якби я був такий, може, вона не відчула б до мене огиди після трьох днів кохання".

Коли нарешті князь покінчив з облогою Келя, він сказав Жюльєнові:

— Ви маєте вигляд справжнього ченця-трапіста,140 ви, здається, перестарались у дотриманні серйозності, як я вам радив колись у Лондоні. Сумний вигляд не відповідає хорошому тону: треба мати нудьгуючий вигляд. Якщо ви сумні, значить, вам чогось бракує, щось вам не вдалося, і ви цим показуєте себе в невигідному світлі. Навпаки, коли ви нудьгуєте, в невигідному становищі опиняється той, хто марно намагався вам сподобатись. Зрозумійте ж, мій дорогий, якої серйозної, значної помилки ви припустились!

Жюльєн кинув екю селянинові, що слухав їх, роззявивши рот.

— Чудово,— сказав князь,— жест граціозний, сповнений благородної зневаги! Прекрасно!

І він пустив свого коня галопом; Жюльєн поскакав услід за ним, наївно захоплений.

"Ах, якби я був такий, вона не віддала б перевагу цьому Круазнуа наді мною!" Чим більше його розум повставав проти смішних рис князя, тим сильніше він зневажав себе за те, що захоплюється ними, і сумував, що не може бути таким самим. Почуття огиди до самого себе дійшло в нього до останньої межі.

Князь побачив, що Жюльєн справді глибоко засмучений.

— Е, любий мій,— сказав він йому по дорозі в Страсбург,— що це з вами? Ви програли всі свої гроші чи закохались у якусь актрису?

Росіяни копіюють французькі звичаї, але завжди з запізненням років на п'ятдесят. Тепер вони наслідують вік Людовіка XV.

Від цих жартів з приводу кохання сльози зросили очі Жюльєна. "А чому б мені не порадитися з цим милим юнаком?" — подумав він раптом.

— Ох, друже мій, ви вгадали,— сказав він князеві,— я справді зараз дуже закоханий, гірше навіть — нещасливо. Одна чарівна жінка з сусіднього містечка кохала мене палко три дні, а потім покинула, і ця зрада вбиває мене.

Він змалював князеві вчинки й характер Матильди, змінивши її ім'я.

— Можете не продовжувати,— сказав Коразов.— Щоб ви довіряли своєму лікареві, я закінчу ваше оповідання. Чоловік цієї молодої дами дуже багата людина або, можливо, вона сама належить до вищої місцевої аристократії. Їй, очевидно, є чим пишатись.

Жюльєн мовчки кивнув головою; в нього не вистачало мужності говорити.

— Прекрасно,— сказав князь,— ось вам три рецепти гірких ліків, які ви негайно почнете вживати: по-перше, ви будете щодня бачитися з пані ... як її звуть?

— Пані де Дюбуа.

— Оце ім'я! — сказав князь і зареготав.— Але пробачте, ви його, певно, обожнюєте. Так ось, треба щодня бачити пані де Дюбуа, але в жодному разі не показуйте їй, що ви холодні чи ображені: пам'ятайте основне правило нашого часу: завжди будьте повною протилежністю тому, чого від вас чекають. Будьте точно таким, яким ви були за тиждень до того, як вона вас ощасливила своєю прихильністю.

— Ах, тоді я був зовсім спокійний,— вигукнув Жюльєн у розпачі,— мені здавалось, що я просто жалів її!

— Метелик обпікається на свічці,— провадив далі князь,— порівняння старе, як світ! Отже, по-перше, ви зустрічатиметесь з нею щодня. По-друге, ви упадатимете за якоюсь жінкою з її товариства, не виявляючи палкого кохання, розумієте? Не приховую від вас, що це дуже важка роль: ви гратимете комедію, але якщо розгадають, що це комедія, ви пропали.

— Вона така розумна, а я такий дурень! Ні, я пропав,— сумно сказав Жюльєн.

— Ні, ви просто дужче закохані, ніж я думав. Пані де Дюбуа зайнята виключно своєю власною особою, як і всі жінки, яких провидіння наділило надто високим походженням або величезним багатством. Вона дивиться не на вас, а на себе, отже, вона вас не знає. Під час двох чи трьох поривів кохання, яке вона сама в собі роздувала своєю палкою уявою, вона бачила у вас героя своїх мрій, а зовсім не те, чим ви є насправді... Та, чорт забери, це ж азбука, любий Сорель! Невже ви такий наївний! Чекайте! Зайдімо до цієї крамниці, ось чарівний чорний галстук, можна подумати, що він від самого Джона Андерсена з Берлінгтон-стріт! Візьміть його, будь ласка, і закиньте якомога далі цю жахливу чорненьку мотузку, що теліпається у вас на шиї.

— Тепер скажіть,— продовжував князь, коли вони вийшли з найкращої галантерейної крамниці в Страсбурзі,— яке товариство пані де Дюбуа? Боже, і що за ім'я! Не гнівайтесь, мій любий Сорель, я просто не можу... До кого ж ви будете залицятися?

— До найдоброчеснішої жінки, дочки панчішного комерсанта, страшенно багатого. В неї найчудовіші в світі очі, вони мені дуже подобаються. Тут вона, безперечно, посідає перше місце в товаристві, але, незважаючи на своє становище, червоніє й розгублюється, коли хто-

небудь згадає про торгівлю й крамниці. Бо, на лихо, її батько був одним з найвідоміших у Страсбурзі комерсантів.

— Отже, коли розмовлятимуть про спритність,141 — сказав князь, усміхаючись,— ви можете бути певні, що ваша красуня матиме на думці себе, а не вас. Це її дивацтво просто божественне й дуже вам корисне, воно не дасть вам ні на хвилину розгубитися від погляду її прекрасних очей. Успіх забезпечений.

Жюльєн мав на думці вдову маршала де Фервак, яка часто бувала в палаці де Ла-Моль. Це була красуня іноземка, що одружилася з маршалом за рік до його смерті. В неї, здавалося, не було іншої мети в житті, як примусити всіх забути, що вона — дочка промисловця, і для того, щоб створити собі певне становище, завоювати авторитет у Парижі, вона вирішила очолити жінок, що проповідували доброчесність.

Жюльєн щиро захоплювався князем; чого б він не дав за те, щоб мати всі його дивні риси! Розмова двох друзів затяглася до безконечності. Коразов був надзвичайно задоволений, ніколи ще ні один француз не слухав його так уважно. "Нарешті,— захоплено казав він собі подумки,— я добився того, що мої вчителі слухають мої повчання!"

— Отже, ми домовились,— повторював він Жюльєнові десятий раз,— не виявляти й найменшого натяку на пристрасть, розмовляючи в присутності пані де Дюбуа з молодою красунею, дочкою панчішного фабриканта з Страсбурга. Навпаки, в листах до неї — палка пристрасть. Для доброчесної жінки немає більшої насолоди, як читати гарно написаного любовного листа; це для неї хвилина перепочинку. Тут їй не доводиться прикидатись, вона може дозволити собі слухати голос свого серця. Отже, пишіть двічі на день.

— Ніколи в світі! — сказав Жюльєн в розпачі.— Хай мене товчуть у ступі, але я не вигадаю й трьох фраз; я — труп, любий друже, не

сподівайтесь від мене нічого доброго. Залиште мене вмерти тут край дороги.

— Та хто вам каже про те, щоб вигадувати якісь фрази? У мене з собою в дорожній валізі шість томів любовних листів. На будь-який жіночий характер. Знайдуться й для найвищої доброчесності. Пам'ятаєте, як Каліський залицявся до найвродливішої в цілій Англії квакерші, в Річмонд-Террас, за три льє від Лондона?

Коли о другій годині ночі Жюльєн розстався з своїм другом, він почував себе не таким нещасним.

Наступного дня князь звелів покликати писця, і через два дні Жюльєн одержав п'ятдесят три перенумеровані любовні листи, адресовані до найвищої і найсумнішої доброчесності.

— П’ятдесят четвертого листа нема,— сказав князь,— бо квакерша прогнала Каліського; але що вам з того, коли і з вами погано поведеться дочка панчішника; адже ваша мета — вплинути тільки на серце пані де Дюбуа?

Вони щодня катались верхи. Князь був захоплений Жюльєном. Не знаючи, чим довести йому свою раптову прихильність, він нарешті запропонував йому руку однієї з своїх кузин, багатої московської спадкоємиці.

— Коли ви одружитесь, додав він,— то, завдяки моєму впливові і оцьому вашому орденові, будете через два роки полковником.

— Але ж цей орден я одержав зовсім не від Наполеона!

— Дарма! — сказав князь.— Хіба не він його заснував? Все-таки цей орден вважається найпочеснішим у Європі.

Жюльєн був уже готовий дати згоду; але обов'язок змушував його повернутись до поважної особи. Він покинув Коразова, пообіцявши написати йому. Одержавши відповідь на привезену ним секретну ноту, він помчав у Париж; але досить було йому залишитись протягом двох днів на самоті, як він відчув, що покинути Францію і Матильду було б для нього гірше від смерті. "Відмовлюсь від шлюбу з мільйонами, які мені пропонує Коразов,— вирішив він,— але поради його виконаю.

Зрештою, мистецтво зваблення — це ж його спеціальність; він тільки й думає про це протягом п'ятнадцяти років, бо тепер йому вже тридцять. Не можна відмовити йому в розумі, він дотепний і лукавий; палкість чи поезія несумісні з його вдачею; це прокурор. Ну що ж, зайва підстава думати, що він не помиляється.

Так я й зроблю. Буду залицятись до пані де Фервак.

Звичайно, вона мені часом набридатиме, але я дивитимусь у її прекрасні очі, що так нагадують очі жінки, яка мене найбільше кохала.

Вона іноземка; цікаво буде вивчати новий характер.

Я божеволію, я пропадаю, я повинен виконувати поради друга, не покладаючись на самого себе".

XXV. ЦАРСТВО ДОБРОЧЕСНОСТІ

Але, якщо я заживатиму цю насолоду так обережно і обачно, це вже не буде для мене насолода.

Лопе де Вега

Ледве повернувшись у Париж і вручивши маркізові де Ла-Молю відповідь, якою той був, очевидно, дуже розчарований, Жюльєн, вийшовши з кабінету, негайно поспішив до графа Альтаміри. Цей

блискучий іноземець відзначався не тільки тим, що був засуджений до страти, але ще й поєднував у собі дві якості — велику глибокодумність і побожність; ці достоїнства, а головне — знатне походження графа припали до душі пані де Фервак, і вона часто з ним бачилась.

Жюльєн цілком серйозно признався йому в своєму глибокому коханні до маршальші.

— Це жінка високої й чистої доброчесності,— відповів Альтаміра, але в неї є трохи єзуїтства й пишномовності. Трапляється, що я розумію кожне слово, яке вона каже, але не можу схопити змісту цілої фрази; мені починає здаватись, що я знаю французьку мову не так добре, як мені здається. Якщо ви познайомитесь з маршальшею, про вас будуть говорити, і це надасть вам авторитету в світському товаристві. Але ходімо насамперед до Бустоса,— сказав розважливий граф Альтаміра,— він колись залицявся до маршальші.

Дон Дієго Бустос примусив докладно розповісти йому, в чому справа, і мовчки слухав, наче адвокат у своєму кабінеті. Обличчям він був схожий на гладкого ченця, але мав чорні вуса і тримався з незрівнянною поважністю; зрештою, це був чесний карбонарій.

— Розумію,— сказав він нарешті Жюльєнові.— Вас цікавить, чи були в пані де Фервак коханці, чи їх у неї не було? Чи маєте ви які-небудь шанси на успіх? Ось у чому питання. Треба сказати, що я особисто зазнав поразки. Тепер, коли я вже не почуваю образи, я міркую так: вона часто буває в поганому настрої і, як я вам зараз розповім, досить мстива. Я не бачу в неї того запального темпераменту, що властивий обдарованим натурам і що позначає всі їхні вчинки начебто відблиском пристрасті. Навпаки, надзвичайною вродою і свіжим кольором обличчя вона завдячує саме своїй флегматичній і спокійній голландській вдачі.

Жюльєна дратувала ця млявість і незворушна байдужість іспанця; інколи в нього мимоволі вихоплювались односкладові вигуки.

— Чи бажаєте ви мене слухати? — поважно спитав його дон Дієго Бустос.

— Даруйте мені мою furia francese,142 я слухаю,— сказав Жюльєн.

— Отже, маршальша де Фервак дуже схильна ненавидіти. Вона безжально переслідує людей, яких ніколи не бачила: різних адвокатів, якихось бідолашних літераторів, що складають всякі пісеньки, як Колле, 143 знаєте?

Маротту не любити,

Для мене це — не жити...

І Жюльєн змушений був вислухати всю пісеньку до кінця: іспанцю, видно, дуже приємно було співати по-французькому.

Ніколи цієї чарівної пісеньки не слухали з таким нетерпінням.

Закінчивши співати, дон Дієго Бустос сказав:

— Маршальша домоглася звільнення з посади автора пісеньки: "Амур зайшов у кабаре..."

Жюльєн з жахом чекав, що іспанець співатиме цю пісню, але той лише переказав її зміст. Дійсно, вона була безбожна і не дуже пристойна.

— Коли маршальша обурилась цією піснею,— сказав дон Дієго,— я зауважив, що така жінка, як вона, зовсім не повинна була б читати всілякі дурниці, що друкуються. Хоч як процвітає у Франції побожність і серйозність, література кабаре тут не переведеться. Коли пані де Фервак позбавила автора пісеньки, бідолаху ветерана, що одержував половину пенсії, посади на тисячу вісімсот франків, я їй сказав:

"Стережіться, ви дуже вразили цього віршомаза, і він може відповісти вам своїми віршиками: складе куплети про доброчесність. Роззолочені салони будуть за вас, але люди, що люблять посміятись, тільки й повторюватимуть його епіграми". Знаєте, пане, що відповіла мені маршальша? "Заради божої справи я готова піти на муки хоч перед цілим Парижем. Це було б нове для Франції видовище. Народ навчився б поважати доброчесність. Це був би найкращий день мого життя". А які в неї були очі у ту хвилину!

— Вони в неї чарівні! — скрикнув Жюльєн.

— Я бачу, ви справді закохані... Як я казав,— урочисто продовжував дон Дієго Бустос,— в неї немає того запального темпераменту, що призводить до мстивості. Якщо вона все ж таки любить шкодити людям, це значить, що вона нещасна, і я підозрюю, що в неї є якесь таємне горе. Чи не набридла їй, бува, роль цнотливої чесноти?

Іспанець замовк і дивився на Жюльєна цілу хвилину, не кажучи й слова.

— Ось у чому вся суть,— додав він серйозно,— і це вам може додати трохи надії. Я багато думав про це протягом двох років, коли був її відданим слугою. Все ваше майбутнє, пане, якщо ви закохані, залежить від цієї великої загадки: чи не стомилася вона від ролі цнотливої святенниці і чи не тому вона така лиха, що нещасна?

— А може,— зауважив граф Альтаміра, порушивши нарешті мовчанку,— це просто те, що я тобі казав двадцять разів? Тобто вона пройнялася французькою пихою: спогад про батька, торговця сукном, викликає нещастя цієї жінки з похмурою й сухою вдачею. Єдине для неї щастя — це жити в Толедо, де її щодня мучив би духівник, малюючи перед нею страшну картину пекла.

Коли Жюльєн зібрався йти, дон Дієго сказав йому надзвичайно урочисто:

— Альтаміра мене повідомив, що ви наш однодумець. Колись ви допоможете нам повернути нашу втрачену волю, а тепер я охоче допоможу вам у цій забаві. Вам буде корисно обізнатися зі стилем маршальші: ось чотири листи, написані її рукою.

— Я перепишу їх,— вигукнув Жюльєн,— і поверну вам!

— І ніколи ніхто не почує від вас ні слова з того, що ми тут казали?

— Ніколи, честю присягаюсь! — скрикнув Жюльєн.

— Ну, боже вам поможи! — додав іспанець і мовчазно провів Жюльєна і Альтаміру аж до сходів.

Ця сцена трохи розважила Жюльєна, викликала в нього щось подібне до посмішки. "От тобі й маєш,— казав він собі,— святенник Альтаміра допомагає мені в адюльтері".

Під час глибокодумних повчань дона Дієго Бустоса Жюльєн уважно прислухався до годинника в палаці Алігр.

Наближалася година обіду, він знов побачить Матильду! Повернувшись, він старанно зайнявся своїм туалетом.

"Ось перша дурниця,— сказав він сам до себе, уже спускаючись сходами.— Треба точно виконувати приписи князя".

І він повернувся в свою кімнату й переодягся в найпростіший дорожній костюм.

"Тепер,— подумав він,— тільки б не виказати себе поглядом". Було ще тільки пів на шосту, а обідали о шостій. Йому спало на думку зайти у вітальню; там нікого не було, і, побачивши блакитний диван, він схвилювався до сліз. Щоки його запалали. "Треба розпрощатися з цією дурною чутливістю,— сказав він сам собі гнівно,— інакше вона зрадить мене". Він взяв про людське око газету і пройшовся три чи чотири рази з вітальні в сад і назад.

Потім, сховавшись за великим дубом, з трепетом наважився поглянути на вікно мадемуазель де Ла-Моль. Воно було щільно зачинене. Він мало не впав і довго стояв, притулившись до дуба. Потім, ледве тримаючись на ногах від хвилювання, пішов подивитись на драбину садівника.

Кільце, яке він колись розігнув (боже, як усе тоді було інакше!), так і залишилось досі не полагодженим. Не тямлячи себе, в пориві безумства, Жюльєн притис його до уст.

Від довгого ходіння з вітальні в сад Жюльєн відчув страшенну втому: це був перший успіх, якому він дуже зрадів. "Мої очі згаснуть і не зрадять мене!" — подумав він. Помалу всі почали сходитися до вітальні; кожного разу, як відчинялися двері, серце Жюльєна стискалося в смертельній тривозі.

Сіли за стіл. Нарешті з’явилась і мадемуазель де Ла-Моль, вірна, як завжди, своїй звичці примушувати себе чекати. Вона густо почервоніла, побачивши Жюльєна, ніхто не сказав їй, що він приїхав. Пам'ятаючи поради князя Коразова, Жюльєн глянув на її руки: вони тремтіли. Це відкриття дуже збентежило його, але йому пощастило сховати своє почуття,— допомогла втома.

Пан де Ла-Моль відізвався про нього з похвалою, після чого маркіза звернулась до нього з люб'язними словами з приводу його стомленого вигляду. Жюльєн повторював собі весь час: "Не треба надто часто

дивитись на мадемуазель де Ла-Моль, але мої очі не повинні й уникати її. Треба поводитись так само, як я поводився за тиждень до мого нещастя..." На його думку, це йому вдавалося, і він залишився у вітальні. Виявивши вперше увагу до господині дому, він доклав усіх зусиль, щоб втягти в розмову її гостей і підтримати жваву бесіду.

Його чемність була нагороджена: о восьмій годині доповіли про маршальшу де Фервак. Жюльєн одразу зник, але незабаром з'явився знову, надзвичайно вишукано вдягнений. Пані де Ла-Моль була дуже вдячна йому за цей вияв поваги і, щоб показати своє задоволення, заговорила з пані де Фервак про його подорож. Жюльєн сів біля маршальші так, щоб Матильда не могла бачити його очей. Влаштувавшись так, він за всіма правилами мистецтва зосередив на пані де Фервак погляд, сповнений найглибшого захоплення. Тирадою про таке почуття починався перший з п'ятдесяти трьох листів, подарованих йому князем Коразовим.

Пані де Фервак заявила, що їде в італійську оперу. Жюльєн теж поспішив туди. Там він зустрів кавалера де Бовуазі, який завів його з камер-юнкерську ложу поруч з ложею пані де Фервак. Жюльєн дивився на неї цілий вечір. "Треба вести щоденник своєї облоги,— казав він собі, повертаючись у палац,— інакше я забуватиму всі свої маневри". Він присилував себе написати дві-три сторінки про цей нудний предмет і таким чином — о щастя! — добився того, що за цей час зовсім не думав про мадемуазель де Ла-Моль.

Матильда майже зовсім забула його, поки він подорожував. "Це, зрештою, найзвичайнісінька людина,— думала вона,— його ім'я завжди нагадуватиме мені про найбільшу помилку в моєму житті. Треба сумлінно пройнятись звичайнісінькими поняттями скромної розсудливості й честі, забуваючи які, жінка може втратити все". Вона нарешті виявила згоду на те, щоб завершити переговори про шлюб з маркізом де Круазнуа, які провадились уже давно. Пан де Круазнуа не тямив себе від щастя; він був би дуже здивований, якби йому сказали, що зміна настрою

Матильди, яка робила його таким гордим, по суті, пояснювалась глибокою покорою своїй долі.

Думки Матильди зовсім змінились, коли вона побачила Жюльєна. "Та це ж мій чоловік,— сказала вона собі,— і якщо я справді хочу ступити на шлях розсудливості, я повинна одружитися з ним".

Вона чекала, що він почне надокучати їй своїми стражданнями і своїм нещасним виглядом і вже готувалася різко відповісти. Ясно, що після обіду він спробує заговорити з нею. Але він не тільки не зробив такої спроби, а спокійнісінько залишався у вітальні і ні разу не глянув у бік саду (один бог знає, як важко це йому було!). "Краще відразу з ним порозумітись",— подумала мадемуазель де Ла-Моль і вийшла в сад сама; Жюльєн не пішов за нею. Матильда ходила під вікнами вітальні і бачила, що він захоплено описує пані де Фервак старовинні руїни замків, які височать на високих берегах Рейну й надають їм такого своєрідного характеру. Він тепер уже більш менш опанував мистецтво тієї сентиментально-мальовничої мови, яку вважають за ознаку розуму в деяких салонах.

Якби князь Коразов опинився в Парижі, він міг би пишатися: цього вечора все відбувалось зовсім так, як він і казав.

Він схвалив би поведінку Жюльєна і в наступні дні.

Інтрига, яку вели члени таємної камарильї,144 дала в їх розпорядження кілька блакитних стрічок; пані де Фервак вимагала ордена для дядечка свого батька. Маркіз претендував на те ж саме для свого тестя; вони діяли об’єднаними силами, і пані де Фервак майже щодня з'являлась у палаці де Ла-Моль. Саме від неї Жюльєн почув, що маркіз має стати міністром: він запропонував камарильї геніальний план остаточної ліквідації конституційної хартії на протязі трьох років і без будь-яких ускладнень.

Якщо пан де Ла-Моль пройде в міністри, Жюльєн міг сподіватися стати єпископом; але в його очах усі ці важливі речі якось затьмарились. Вони малювались в його уяві туманно і, так би мовити, віддалено. Це нещасне кохання зробило з нього якогось маніяка, перевернуло всі його життєві інтереси. Він дивився на все тільки з тої точки зору, як складуться його взаємини з мадемуазель де Ла-Моль. Він розраховував, що через п'ять-шість років напружених зусиль він доб'ється знов її кохання.

Цей холодний, тверезий розум дійшов, як ми бачимо, до цілковитого безумства. З усіх рис характеру, якими він колись відзначався, в нього залишилась хіба що стійкість. Точно виконуючи план поведінки, накреслений князем Коразовим, він щовечора сідав біля крісла пані де Фервак, але був неспроможний вимовити хоч слово.

Зусилля, які він робив над собою, щоб довести Матильді, ніби він зцілився, забирали всі сили його душі, і він сидів біля пані де Фервак з зовсім позбавленим життя виразом, навіть очі його втратили весь свій вогонь, наче від надмірного фізичного болю. Маркіза де Ла-Моль завжди повторяла думки свого чоловіка, який міг зробити її герцогинею; а тому останнім часом вона звеличувала до небес заслуги Жюльєна.

XXVI. ВИСОКОМОРАЛЬНЕ КОХАННЯ

There also was of course in Adeline

That calm patrician polish in the address,

Which ne’er can pass the equinoctial line

Of any thing which Nature would express;

Just as a Mandarin finds nothing fine,

At least his manner suffers not to guess

That any thing he views can greatly please.

Don Juan, c. XIII, st. 34 145

"Всі вони в цій сім'ї відзначаються якоюсь химерністю в своїх міркуваннях,— думала пані де Фервак,— ось тепер вони зачаровані своїм юним абатом, що вміє тільки слухати й дивитись на вас своїми, щоправда дуже гарними, очима".

Жюльєн, з свого боку, знаходив у манерах маршальші майже довершений зразок того патриціанського спокою, що виявляється в бездоганній чемності, але ще більше — в цілковитій нездатності до будь-кого сильного почуття, Який-небудь несподіваний різкий рух, відсутність самовладання могли б так само прикро вразити пані де Фервак, як і недостатня поважність у поводженні з нижчими. Найменший прояв чутливості був у її очах чимось подібним до морального сп'яніння, якого треба соромитись і яке дуже шкодить гідності особи з вищих кіл суспільства. Її улюблена розмова — останнє полювання короля, а улюблена книга — "Мемуари герцога де Сен-Сімона",146 особливо в генеалогічній їх частині.

Жюльєн знав, що в пані де Фервак є своє улюблене місце у вітальні, де освітлення найкраще відтіняло її вроду. Він сідав там заздалегідь, старанно повернувши свій стілець так, щоб не бачити Матильди. Здивована цією впертістю, з якою він ховався від неї, вона одного разу встала з блакитного дивана й сіла з своїм рукоділлям коло маленького столика поруч зі кріслом пані де Фервак. Жюльєн бачив її тепер зовсім близько з-за капелюшка пані де Фервак. Ці очі, володарі його долі, спочатку злякали його, а потім вивели з стану звичайної апатії. Він заговорив і говорив дуже добре.

Звертався він до пані де Фервак, але його єдиною метою було вплинути на душу Матильди. Він так запалився, що пані де Фервак кінець кінцем перестала розуміти, що він їй каже.

Це було блискуче досягнення. Якби Жюльєн догадався завершити його кількома фразами в дусі німецького містицизму, високої релігійності і єзуїтства, пані де Фервак відразу зарахувала б його до видатних людей, покликаних відродити наш вік.

"Ну, коли в нього такий поганий смак, що він може говорити так довго і з таким запалом до пані де Фервак,— сказала собі мадемуазель де Ла-Моль,— я не слухатиму його більше". І вона залишилась вірною своєму слову до кінця вечора, хоч це їй було й дуже важко.

Опівночі, коли вона зі свічником у руках пішла провести матір до її кімнати, пані де Ла-Моль спинилася на сходах і почала вихваляти Жюльєна. Це остаточно зіпсувало настрій Матильди, і вона не могла заснути цілу ніч. Тільки одна думка її заспокоювала: "Той, кого я зневажаю, в очах маршальші може зійти за незвичайну людину".

Щодо Жюльєна, то він почував себе не таким нещасним, бо сьогодні він діяв. Випадково погляд його впав на портфель з російської шкіри, подарований йому князем Коразовим разом з п'ятдесятьма трьома любовними листами. На першому листі, внизу, Жюльєн побачив примітку: "Лист номер перший послати через тиждень після першого побачення".

— Я спізнився! — скрикнув Жюльєн,— я ж уже давно бачуся з пані де Фервак.— І він негайно взявся переписувати перший любовний лист. Це була страшенно нудна проповідь, повна пишномовних міркувань про доброчесність. Жюльєнові пощастило: на другій сторінці він заснув.

Через кілька годин яскраве сонячне світло розбудило його. Виявилось, що він так і проспав усю ніч, схилившись на стіл. Для нього тепер найболіснішим у житті був момент пробудження, коли він знову

пригадував своє горе. В цей день він закінчив переписувати лист, мало не сміючись. "Невже й справді жив колись юнак,— думав він,— який міг отаке писати!" Він нарахував кілька фраз по дев'ять рядків кожна. В кінці листа він побачив примітку олівцем:

"Цього листа одвозити особисто, верхи, в чорному галстуку і синьому сюртуці. Передати листа швейцарові, при цьому мати засмучений вираз, сповнений глибокої меланхолії. Якщо з'явиться покоївка, то перш ніж до неї заговорити, треба крадькома змахнути сльозу".

Все це він виконав дуже точно.

"Те, що я роблю,— дуже відчайдушне",— подумав Жюльєн, виходячи з палацу де Фервак. — Але тим гірше для Коразова. Наважитись писати жінці, що так уславилась своєю доброчесністю! Якою нищівною зневагою відповість вона мені! Ото буде забава для мене. Мабуть, це єдина комедія, що може мене розворушити. Так, виставити на посміх оту огидну істоту, що зветься моїм "я",— це розважить мене. Якби я був певен, що здатний на злочин, я вчинив би його, аби тільки розважитись".

За цей останній місяць найщасливішими хвилинами для Жюльєна були ті, коли він відводив коня в стайню. Коразов суворо наказав йому: ні в якому разі не дивитись на кохану, що його покинула. Але добре знайомий Матильді тупіт його коня, манера поляскувати хлистом об двері стайні, викликаючи конюха, іноді притягали її до вікна, і вона дивилась на Жюльєна з-за завіси. Ця завіса була така прозора, що Жюльєнові все було видно. Непомітно поглядаючи з-під крис свого капелюха, він бачив постать Матильди, але очей її йому не було видно. "А значить,— думав він,— і вона не бачить моїх очей; отже, вона не знає, що я дивлюсь на неї".

Цього вечора пані де Фервак поводилась з ним так, наче вона й не одержала від нього філософського й містично-релігійного трактату, який він уранці з таким меланхолійним виразом передав її швейцарові.

Напередодні Жюльєн випадково відкрив спосіб бути красномовним, тепер він навмисне сів так, щоб бачити очі Матильди. А Матильда теж, як тільки прийшла пані де Фервак, залишила блакитний диван, інакше кажучи, втекла від свого звичайного товариства. Пан де Круазнуа був помітно збентежений її новою примхою. Його неприхований смуток значно полегшив страждання Жюльєна.

Ця несподівана радість піднесла його красномовство зовсім у понадхмарні висоти, а що марнолюбство закрадається навіть у серця, які служать обителлю найвищої доброчесності, то й пані де Фервак, сідаючи в карету, подумала: "Пані де Ла-Моль має рацію, цей юний абат — справді визначна людина. Мабуть, у перші дні він ніяковів у моїй присутності. Справді, всі, кого зустрічаєш у цьому домі, позначені якоюсь печаттю легковажності; я бачу тут тільки підтримувану старістю чесноту, що потребує охолоджуючої дії похилих літ. Цей юнак, очевидно, помітив різницю між такими жінками і мною; він пише непогано, але я дуже боюся, що за його проханням — просвітити його моїми порадами, з яким він звертається до мене в листі,— ховається почуття, не усвідомлене ним самим. А втім, скільки разів так починалось щире навернення на путь істинний. І що особливо навіває мені добрі надії — це те, що його стиль зовсім відмінний від стилю тих юнаків, чиї листи мені доводилось бачити. Не можна не помітити високої зворушливості, глибокої серйозності, великої переконаності в посланні цього юного священнослужителя. Справді, в ньому є щось подібне до лагідної доброчесності Масільйона".

XXVII. НАЙКРАЩІ ЦЕРКОВНІ ПОСАДИ

Послуги Таланти! Достоїнства! — Пусте!.. Треба лише належати до якої-небудь кліки!

"Телемак"

Таким чином, думка про єпископський сан вперше поєднувалася з уявленням про Жюльєна в свідомості цієї жінки, яка рано чи пізно мала

розподіляти найвищі пости французької церкви. Але цей успіх зовсім не втішив би Жюльєна; в цю хвилину думка його нездатна була охопити будь-що, чуже його теперішнім стражданням; все навколо тільки збільшувало його муки. Наприклад, вигляд його власної кімнати став для нього нестерпним. Коли він повернувся до себе ввечері з свічкою в руці, кожна річ, кожна дрібничка, здавалось, аж кричали, бажаючи розповісти йому нові подробиці його горя.

В цей день, входячи в свою кімнату, він сказав собі з такою жвавістю, якої не почував уже давно: "Я маю над чим попрацювати, гадаю, що другий лист такий же нудний, як і перший".

Лист виявився ще нуднішим. Те, що він переписував, здавалось йому таким безглуздим, що він під кінець став копіювати рядок за рядком механічно, не думаючи про зміст.

"Це ще пишномовніше, ніж офіційні статті Мюнстерського трактату, 147 — казав він собі,— які мій професор дипломатії примушував мене переписувати в Лондоні".

І тільки зараз він згадав про листи пані де Фервак, які забув повернути поважному іспанцеві, дону Дієго Бустосу. Він розшукав їх; вони були майже такі самі заплутані й безглузді, як і листи молодого російського вельможі. Це був справжній туман — бажання сказати все і не сказати нічого. "Стиль — справжня еолова арфа,— подумав Жюльєн.— За всіма цими високими фразами про небуття, про смерть, про вічність і таке інше я не бачу, по суті, нічого реального, крім нестерпної боязні сказати щось смішне".

Монолог, який ми тут скорочено навели, він повторював протягом двох тижнів. Засинати, переписуючи щось на зразок коментарів до апокаліпсису, наступного дня відвозити лист з меланхолійним виразом, заводити коня в стайню, з надією побачити хоч краєчок одягу Матильди, працювати, увечері з'являтися в опері в ті дні, коли пані де Фервак не

бувала в палаці де Ла-Моль, — так одноманітно минало життя Жюльєна. Воно набувало певного інтересу, коли пані де Фервак приїздила до маркізи; тоді він міг бачити очі Матильди з-під крис капелюха маршальші і ставав красномовним. Його образна й схвильована мова ставала дедалі виразнішою і разом з тим витонченішою.

Він прекрасно розумів, що всі його промови в очах Матильди були безглуздими, але йому хотілось вразити її вишуканістю свого красномовства. "Чим менше правди в тому, що я кажу,— думав Жюльєн, — тим більше я повинен їй подобатись". І він з одчайдушною сміливістю пускався в деякі перебільшені описи й вихваляння природи. Він дуже скоро помітив, що маршальші здається вульгарним усе просте і зрозуміле. І Жюльєн продовжував чи скорочував свої просторікування, залежно від того, схвалення чи байдужість бачив в очах двох вельможних дам, яким він намагався сподобатись.

Загалом життя його було тепер не таке нестерпне, як раніше, коли він проводив дні у повній бездіяльності.

"Що ж,— сказав він собі якось увечері,— ось я вже переписую п'ятнадцяту з цих огидних статей; всі чотирнадцять попередніх я власноручно передав швейцарові пані де Фервак. Очевидно, я матиму честь наповнити листами всі шухляди її письмового стола. А проте вона поводиться зі мною точнісінько так, немовби я їй ніколи не писав! До чого ж дійдеться? Чи не набридне їй ця моя впертість так само, як і мені самому? Треба визнати, що цей росіянин, друг Коразова, закоханий в чарівну річмондську квакершу, був просто жахливий чоловік; чи можна бути нуднішим?"

Як і кожна посередність, яка випадково стає свідком маневрів великого полководця, Жюльєн нічого не розумів у цьому наступі молодого росіянина на серце красуні англійки. Усі перші сорок листів призначались тільки для того, щоб добитись прощення за сміливість писати їй. Треба було привчити цю милу особу, яка, мабуть, страшенно

нудьгувала, засвоїти звичку одержувати листи, хоч трохи не такі безбарвні, як її повсякденне життя.

Одного ранку Жюльєнові передали листа: він впізнав герб пані де Фервак і зламав печатку з поквапливістю, яка здалася б йому неможливою кілька днів тому; але це було тільки запрошення на обід.

Він кинувся шукати вказівок у пана Коразова. На жаль, молодий росіянин здумав похизуватися легкістю стилю Дора 148 саме там, де йому треба було бути простим і зрозумілим. Отже, Жюльєнові лишилось неясним, який душевний стан годиться йому вдавати на обіді в маршальші.

Вітальня в палаці де Фервак вражала розкішшю, вона була роззолочена, як галерея Діани в Тюїльрі, і оздоблена картинами, писаними олійними фарбами і вставленими в стінні панелі. На деяких картинах було видно плями свіжої фарби. Пізніше Жюльєн дізнався, що господині дому деякі сюжети здалися не зовсім пристойними і вона звеліла виправити картини. "Моральний вік",— подумав він.

В цьому салоні він побачив трьох осіб з тих, що були присутні при складанні секретної ноти. Один з них, монсеньйор *** єпископ, дядечко пані де Фервак, розпоряджався списком вакантних духовних посад і, як казали, не міг ні в чому відмовити своїй племінниці. "Як далеко я пішов! — сказав собі Жюльєн, меланхолійно посміхаючись,— і як мені байдуже до цього! Подумати тільки, я обідаю за одним столом з уславленим єпископом ***!"

Обід був дуже посередній, а розмови просто нестерпні. "Це скидається на зміст розділів поганої книжки,— подумав Жюльєн.— Тут сміливо торкаються найважливіших проблем, доступних людській думці. Але, послухавши три хвилини, запитуєш себе, чого більше в промовця — пишномовності чи жахливого неуцтва".

Читач, мабуть, уже забув того нікчемного писаку, на ім'я Тамбо, племінника академіка і майбутнього професора, що своїми брудними наклепами отруював повітря в салоні палацу де Ла-Моль.

А саме цей чоловічок і подав Жюльєнові думку, що пані де Фервак, хоч і не відповідає на його листи, можливо, ставиться поблажливо до його почуття. Чорне серце пана Тамбо просто краялось від думки про успіхи Жюльєна. "Але з другого боку,— міркував майбутній професор,— людина визначна, так само як і перший-ліпший дурень, не може одночасно бути в двох місцях, отже, якщо Сорель зробиться коханцем прекрасної маршальші, вона його влаштує на якусь вигідну церковну посаду, і я позбудуся його в палаці де Ла-Моль".

Пан абат Пірар виголосив Жюльєнові довге повчання з приводу його успіхів у палаці де Фервак. Тут виявився сектантський дух суперництва між суворим янсеністом і цим єзуїтським монархічним салоном доброчесної маршальші, що претендував на відродження моралі.

XXVIII. МАНОН ЛЕСКО

Отже, упевнившись в ослячій дурості настоятеля, він з успіхом став переконувати його в тому, що чорне є біле, а біле є чорне.

Лгхтенберг 149

Приписи росіянина категорично забороняли суперечити усно тій особі, якій писалися листи. Ні в якому разі не можна було ухилятись від постійного найпалкішого захоплення, це була найперша передумова для всіх листів.

Якось увечері в опері, в ложі пані де Фервак, Жюльєн надто розхвалював балет "Манон Леско". Він робив це виключно на тій підставі, що балет здавався йому зовсім нікчемним.

Маршальша сказала, що балет набагато слабший за роман абата Прево.

"Он як! — подумав Жюльєн, весело здивувавшись.— Така доброчесна особа — і вихваляє роман!"

Пані де Фервак вважала своїм обов'язком два чи три рази на тиждень висловлювати нищівну зневагу до письменників, які своїми мерзенними творами намагаються зіпсувати молодь, що й без того, на жаль, легко піддається згубним пристрастям.

— Серед цих розпусних, небезпечних творів,— продовжувала пані де Фервак,— "Манон Леско" посідає, кажуть, одне з найперших місць. В цій книзі, кажуть, глибоко й правдиво змальовані помилки й заслужені страждання порочного серця; однак це не перешкодило вашому Бонапарту на острові Святої Єлени сказати, що цей роман написаний для лакеїв.

Ці слова вивели Жюльєна з душевного заціпеніння. "Мене хотіли погубити в очах пані де Фервак: їй розповіли про моє захоплення Наполеоном. Мабуть, її це дуже вразило, бо вона не втрималась від спокуси дати мені це відчути". Це відкриття цікавило його цілий вечір і зробило його дуже балакучим. Коли він прощався з пані де Фервак у вестибюлі опери, вона сказала йому:

— Пам’ятайте, пане, що той, хто мене любить, не повинен любити Бонапарта; його можна в кращому разі визнавати як неминучість, послану провидінням. Зрештою, в цього чоловіка душа була не досить чутлива, він нездатний був цінити великі твори мистецтва.

"Хто мене любить! — повторював сам собі Жюльєн.— Цим нічого не сказано або сказано все. Ось таємниці мови, незбагненні для нас, бідних провінціалів". І, переписуючи безконечного листа до маршальші, він поринув у спогади про пані де Реналь.

— Як це могло трапитись,— сказала йому наступного дня пані де Фервак з таким байдужим виразом, що він здався йому явно неприродним,— що ви мені говорите про Лондон і Річмонд у листі, написаному, здається, вчора, після відвідання опери?

Жюльєн зовсім збентежився. Він переписував слово в слово, не думаючи про те, що пише, і, мабуть, забув замінити слова Лондон і Річмонд, які були в оригіналі, на Париж і Сен-Клу. Він спробував щось сказати, але не міг довести до кінця жодної фрази, почуваючи, що ось-ось розсміється, як божевільний. Нарешті він якось виплутався, придумавши таке пояснення:

— Поринувши в глибокі міркування про найважливіші, найвищі ідеали людської душі, моя душа, коли я вам писав, могла про все забути і все переплутати.

"Я справив на неї враження,— сказав він собі, — отже, на сьогоднішній вечір я можу звільнити себе від цієї нудоти". І він негайно покинув палац де Фервак. Пізно ввечері, переглянувши оригінал переписаного вчора листа, він швидко знайшов фатальне місце, де молодий росіянин говорив про Лондон і Річмонд. Жюльєн з подивом помітив, що цей лист був майже ніжний.

Саме цей контраст між очевидною легковажністю в розмові і надзвичайною, трохи не апокаліптичною глибиною його листів змусив пані де Фервак звернути на нього увагу. Маршальші особливо подобались його довжелезні фрази. "Принаймні це не той уривчастий стиль, що увійшов у моду з легкої руки Вольтера, цього аморального чоловіка!" І хоча наш герой докладав усіх зусиль, щоб усунути з своїх розмов найменші сліди здорового глузду, все ж у них лишався деякий відтінок безбожності й антимонархізму, і це не випало з уваги пані де Фервак. Оточена завжди особами високоморальними, але нездатними висловити за цілий вечір хоч одну свіжу думку, ця дама була дуже чутлива до всього, що скільки-небудь вражало новизною, але вважала за

необхідне для збереження власної гідності обурюватись цим; вона називала цей порок печаттю сучасної легковажності...

Але подібні салони можуть цікавити тільки тих, хто хоче чогось домогтися. Мабуть, і читач нудиться так само, як нудився Жюльєн від цього безбарвного життя. Ці пустельні рівнини нашої подорожі.

Протягом усього часу, витраченого Жюльєном на залицяння до пані де Фервак, мадемуазель де Ла-Моль доводилось робити великі зусилля, щоб примусити себе не думати про нього. В душі її відбувалась жорстока боротьба. Іноді їй здавалося, що вона зневажає цього похмурого юнака; але його розмова мимоволі чарувала її. Особливо дивувало її його незбагненне прикидання. В кожному слові, сказаному ним пані де Фервак, була неправда або принаймні жахливе перекручення його власних думок, прекрасно відомих Матильді. Цей макіавеллізм її вражав. "Яка глибина! — казала вона сама собі.— І яка різниця, коли порівняти його з бундючними дурнями або з пошлими пройдисвітами, як отой пан Тамбо, що висловлюють такі ж думки".

А проте мав Жюльєн і жахливі дні. Наче виконуючи найтяжчу повинність, він з'являвся щодня в салон маршальші. Зусилля, які він робив, граючи взяту на себе роль, зовсім знесилювали його. Часто, входячи ввечері на величезне подвір'я палацу де Фервак, він стримував себе всією силою волі й розсудливості, щоб не впасти у повний відчай.

"Адже я не впав у відчай в семінарії,— думав він,— а тоді переді мною була жахлива перспектива: чи досяг би я успіху, чи ні — однаково я був приречений жити весь час у найогиднішому і найнікчемнішому в світі середовищі. А проте вже наступної весни, через якихось одинадцять місяців, я став, мабуть, найщасливішою людиною серед моїх ровесників".

Але часто ці розумні міркування виявлялись безсилими перед лицем жахливої дійсності. Щодня він бачив Матильду за сніданком і за обідом. З численних листів, які йому цитував пан де Ла-Моль, він знав, що вона ось-

ось має одружитися з паном де Круазнуа. Цей милий юнак уже з'являвся в палаці де Ла-Моль двічі на день, і ревниве око покинутого коханця уважно стежило за кожним його кроком.

Коли Жюльєнові здавалось, що мадемуазель де Ла-Моль ласкаво поводиться з нареченим, він, повернувшись у кімнату, з ніжністю поглядав на свої пістолети.

"Ах,— казав він собі,— чи не розумніше було б з мого боку, знищивши помітки на білизні, забрести в густий ліс льє за двадцять від Парижа і там покінчити з цим нестерпним життям! Мене там ніхто не знає, отже, тижнів зо два про мою смерть ніхто не дізнається, а через два тижні хто про мене згадає!"

Міркування дуже розумні, що й казати! Але наступного дня досить було нашому юному філософу побачити частину руки Матильди між рукавом плаття і рукавичкою, щоб він знову поринув у спогади. Хоч вони були й дуже болісні, та все ж прив'язували його до життя. "Ну що ж! — казав він тоді сам до себе.— Доведу до кінця цю російську політику. Але до чого це призведе?

Що стосується маршальші, то звичайно, переписавши п'ятдесят три листи, я їй більше не писатиму.

Що ж до Матильди, то ці півтора місяця обтяжливої комедії або зовсім не пом'якшать її гніву, або дадуть мені хвилину замирення. Боже праведний! Та я вмру від щастя!" І тут він уже не міг думати далі.

Прокинувшись від цих солодких мрій, він знову починав міркувати. "Хоч я й доб'юся одного дня щастя, після чого знов почнеться її неласка через те, що я, на своє горе, не вмію їй подобатись. І тоді мені вже не лишиться на що надіятись, всьому буде кінець, я загину навіки... Яку гарантію може вона мені дати при такій вдачі? На горе, моя нікчемність

всьому причиною. Нема в мене цієї витонченості манер, розмовляю я важко, нудно. Боже праведний! Чому я — це я?"

XXIX. НУДЬГА

Принести себе в жертву своїм пристрастям — гаразд, хоч би й так, але пристрастям, яких не маєш! О жалюгідне XIX століття!

Жіроде 150

Спочатку пані де Фервак читала довгі листи Жюльєна байдуже, але нарешті вони почали її цікавити. Одна річ дуже непокоїла її: "Який жаль, що пан Сорель не священик! Тоді можна було б допустити певну близькість із ним, але його орден і майже цивільний одяг можуть викликати різні лукаві запитання, і що тоді на них відповісти?..— Вона боялась думати далі.— Якій-небудь підступній приятельці може спасти на думку, і вона з радістю поширюватиме чутку, ніби це якийсь бідний родич мого батька, якийсь дрібний крамар, що дістав орден в національній гвардії".

До того моменту, коли пані де Фервак зустрілась з Жюльєном, її найбільшою втіхою було писати слово маршальша поряд із своїм іменем. Тепер її болісна і вразлива чванливість вискочки почала боротись з новим почуттям.

"Це було б для мене так легко, думала маршальша, влаштувати його старшим вікарієм в яку-небудь єпархію недалеко від Парижа. Але ж він — пан Сорель, та ще й якийсь секретар пана де Ла-Моля! Ні, це жахливо!"

Вперше в житті ця жінка, що всього боялась, була схвильована почуттям, далеким від честолюбних претензій на значне становище у вищому світі. Старий швейцар помітив, що коли він приносив листа від цього молодого красеня, юнака, що мав такий смутний вигляд, з обличчя

маршальші негайно зникав неуважний і незадоволений вираз, якого вона завжди прибирала у присутності слуг.

Це нудне існування, наскрізь пройняте честолюбним бажанням зробити враження у вищому світі, хоч у глибині серця вона не відчувала ніякої радості від цих успіхів,— стало для неї таким нестерпним, відколи в неї зародився інтерес до Жюльєна, що їй досить було провести ввечері хоча б годину з цим незвичайним юнаком — і її покоївки могли бути спокійні: вона не дошкуляла їм весь день своїми причіпками.

Жюльєн завоював у неї таке довір'я, що воно не схитнулося навіть від анонімних листів, складених дуже майстерно. Даремно пан Тамбо переказав кілька спритно сфабрикованих наклепів панам де Люзу, де Круазнуа, де Кейлюсу, а ці пани охоче стали поширювати їх, не подумавши про те, щоб перевірити справедливість обвинувачень. Пані де Фервак, розум якої не міг розібратися в таких вульгарних наклепах, звіряла свої сумніви Матильді, і та її завжди заспокоювала.

Одного разу, тричі спитавши, чи немає листів, пані де Фервак раптом вирішила, що треба відповісти Жюльєнові. Це була перемога нудьги. Але вже на другому листі маршальша завагалася; їй здалося просто непристойним написати власною рукою таку вульгарну адресу: Панові Сорелю, в домі пана маркіза де Ла-Моля.

Того ж вечора вона сухо сказала Жюльєнові:

— Мені потрібні конверти з вашою адресою.

"Ось я й потрапив у коханці-лакеї",— подумав Жюльєн; він вклонився, злорадно уявляючи, яка в нього міна Арсена, старого маркізового лакея.

Того ж таки вечора він приніс конверти і на другий день рано-вранці одержав третього листа; він прочитав п’ять-шість рядків спочатку і два-

три в кінці. Лист був написаний на чотирьох сторінках, густим дрібним почерком.

Поволі в пані де Фервак утворилася приємна звичка писати майже щодня. Жюльєн відповідав, старанно переписуючи російські листи; і — хіба ж це не велика перевага цього пишномовного стилю! — маршальшу зовсім не дивувала відсутність будь-якого логічного зв'язку між його відповідями та її листами.

Але як обурилася б ця горда жінка, коли б маленький Тамбо, що добровільно взяв на себе роль шпигуна і стежив за кожним кроком Жюльєна, міг повідомити її, що всі її листи лежать купою в шухляді Жюльєна зовсім не розпечатані.

Якось уранці швейцар приніс Жюльєнові в бібліотеку листа від пані де Фервак; Матильда зустріла швейцара, побачила адресу, написану рукою Жюльєна. Вона увійшла в бібліотеку в ту мить, коли швейцар виходив звідти. Лист ще лежав на столі; Жюльєн, заклопотаний роботою, не встиг сховати його в шухляду.

— Цього вже я не можу знести! — вигукнула Матильда, схопивши листа.— Ви зовсім забули мене, а я ж ваша дружина. Ваша поведінка просто жахлива, пане!

Але як тільки в неї вихопились ці слова, її гордість, уражена такою непристойною вихваткою, обурилась. Матильда розридалась, і Жюльєну здавалося, що вона от-от знепритомніє.

Вражений, збентежений, Жюльєн ще й сам не розумів, яке безмежне щастя обіцяє йому ця сцена. Він допоміг Матильді сісти, вона мало не впала йому в обійми.

В першу мить, помітивши цей рух, він відчув невимовну радість. Але тут же згадав Коразова. "Я можу все зіпсувати єдиним словом",— подумав він.

М'язи його рук напружились до болю, таке зусилля робив він над собою. "Я навіть не можу дозволити собі пригорнути до серця цей гнучкий чарівний стан, бо тоді вона зневажатиме мене і відштовхне від себе. Яка жахлива вдача!"

І, проклинаючи вдачу Матильди, він любив її в сто разів дужче; йому ввижалося, ніби він тримає в обіймах королеву.

Байдужість, холодність Жюльєна посилила муки гордості, що краяли серце мадемуазель де Ла-Моль. Вона не могла зараз міркувати спокійно, їй не спадало на думку зазирнути в очі Жюльєна й по них прочитати, що він почуває до неї. Вона не наважувалась глянути йому в обличчя, боячись побачити зневагу до себе.

Вона сиділа на бібліотечному дивані нерухомо, відвернувши голову від Жюльєна, переживаючи найжахливіші муки, яких можуть завдати людській душі кохання й гордощі. Як це трапилось, що вона дозволила собі такий жахливий вчинок!

"О, я нещасна! Дійти до того, щоб безсоромно пропонувати себе, бачити, як тебе відштовхують, та ще й хто відштовхує? — шпигала її вражена, шалена гордість.— Якийсь слуга мого батька!"

— Ні, цього я не стерплю! — сказала вона голосно.

І, схопившись, вона з люттю відсунула шухляду письмового стола, що стояв поруч. Наче зацiпенівши від жаху, дивилась вона на цілу купу — вісім чи десять нерозпечатаних листів, зовсім таких, як тільки що принесений швейцаром. На всіх конвертах адреса була написана трохи зміненим почерком Жюльєна.

— Ось як! — скрикнула вона, не тямлячи себе.— Ви не тільки підтримуєте з нею близькі стосунки, ви ще й зневажаєте її. Ви, нікчема, ви зневажаєте пані маршальшу де Фервак!

— Ах, пробач мені, друже мій,— раптом скрикнула вона, падаючи на коліна.— Зневажай мене, коли хочеш, але кохай мене, я не можу жити більше без твого кохання! — І вона знепритомніла.

"Ось вона, ця гордівниця, біля моїх ніг!" — подумав Жюльєн.

XXX. ЛОЖА В КОМІЧНІЙ ОПЕРІ

… As the blackest sky

Foretells the heaviest tempest.

Don Juan, c. I, st. 73 151

Під час цієї бурхливої сцени Жюльєн відчув швидше здивування, ніж радість. Образливі слова Матильди довели йому мудрість того, що казав росіянин. "Якомога менше говорити, якомога менше діяти — ось мій єдиний порятунок".

Він підняв Матильду і, не кажучи й слова, знов посадовив її на диван. Помалу вона отямилась і знов розплакалась.

Намагаючись опанувати себе, вона взяла в руки листи пані де Фервак і заходилась, не кваплячись, розпечатувати їх, один по одному. Вона вся здригнулась, пізнавши почерк маршальші. Не читаючи, перегортала вона аркушики поштового паперу,— кожен лист мав приблизно по шість сторінок.

— Відповідайте мені принаймні,— сказала нарешті Матильда благальним тоном, все ще не наважуючись глянути на Жюльєна.— Ви прекрасно знаєте, що я горда, це нещасний наслідок мого становища і, якщо говорити щиро, моєї вдачі. Отже, пані де Фервак відібрала в мене ваше серце? Чи й вона пішла на такі жертви, на які мене штовхнуло моє нещасливе кохання?

Жюльєн відповів на це запитання похмурою мовчанкою. "Яке право має вона,— думав він,— вимагати від мене нескромного признання того, про що не говорять порядні люди?"

Матильда спробувала читати листи, але сльози заливали їй очі, вона нічого не бачила.

Вже цілий місяць вона почувала себе невимовно нещасною, але, будучи гордою, не хотіла признатись собі у своїх почуттях. Тільки випадок довів її до такого вибуху. В одну мить ревнощі й кохання перемогли гордість. Вона сиділа на дивані зовсім близько від Жюльєна. Він бачив її волосся, її алебастрову шию; на мить втративши самовладання, він обняв її за стан і пригорнув до своїх грудей.

Вона повільно повернула до нього голову. Його вразило безмежне горе, що відбивалося в її очах. Їх не можна було впізнати.

Жюльєн відчув, що він ось-ось не витримає; насильство, яке він робив над собою, було понад його сили.

"Але ж у цих очах знову буде найхолодніша зневага,— сказав він собі,— якщо тільки я дозволю собі віддатись цьому щастю і покажу їй, що кохаю її".

Тим часом вона знов повторювала йому ледве чутним тремтячим голосом, як вона глибоко кається у своїх вчинках, на які її штовхала надмірна гордість.

— Я теж маю гордість,— вимовив Жюльєн дуже тихо, і на його обличчі позначилась безмежна втома.

Матильда рвучко обернулась до нього. Почути його голос було для неї таким щастям, якого вона майже не сподівалась. В цю хвилину вона проклинала свою гордість і хотіла зробити що-небудь незвичайне, неймовірне, щоб довести йому, як безмірно вона кохає його і ненавидить себе.

— І, слід гадати, саме завдяки моїй гордості,— продовжував Жюльєн, — ви удостоїли мене на хвилину своєю увагою; і, звичайно ж, тільки через мою твердість і стійкість, що личить чоловікові, ви поважаєте мене зараз. Я можу кохати маршальшу...

Матильда здригнулась, в очах її з'явився якийсь дивний вираз. Вона чекала вироку. Жюльєн помітив цей рух. і відчув, що мужність зраджує його.

"Ах,— думав він, прислухаючись до пустих фраз, що їх вимовляли його уста, немов це був якийсь сторонній шум.— Ах, якби я міг укрити поцілунками ці бліді щічки так, щоб вона цього й не відчула!"

— Я можу кохати маршальшу,— повторив він, і голос його звучав усе тихіше,— але, звичайно, я не маю ніяких істотних доказів її почуття до мене...

Матильда глянула на нього; він витримав її погляд, принаймні він сподівався, що вона нічого не змогла прочитати на його обличчі. Він почував, що вся його істота, до найпотаємніших закутків серця, сповнена любов'ю до неї, ніколи ще він так палко не кохав її; він був майже в такому ж збудженому стані, як і Матильда. Якби вона знайшла в собі трохи розсудливості й мужності, щоб поводитись обдумано, він упав би їй до ніг і перестав би грати цю пусту комедію. Але, зібравши останні сили, він продовжував говорити.

"Ах, Коразов! — сказав він собі подумки,— чому вас немає тут! Як я потребую вашої поради".

— Навіть якби в мене не було ніякого почуття до маршальші, мене привернула б до неї вдячність. Вона була ласкава до мене, втішала мене тоді, коли мене зневажали... В мене є підстави не довіряти деяким проявам почуття, дуже втішного для мене, але, очевидно, такого ж скороминущого.

— Ах, боже мій! — вигукнула Матильда.

— Ну, а яку гарантію ви могли б мені дати? — продовжував Жюльєн різко і твердо, немов забувши на хвилину всю свою дипломатичну стриманість.— Де гарантія, яке божество може поручитися мені за те, що прихильність ваша, яку ви, здається, готові зараз повернути мені, триватиме довше двох днів?

— Моє безмірне кохання і безмірне горе, якщо ви більше не любите мене,— сказала вона, беручи його за руки і повернувшись до нього.

Від цього стрімкого руху її пелеринка трохи зсунулась і Жюльєн побачив її чарівні плечі. Її злегка розтріпане волосся нагадувало йому блаженні хвилини...

Він уже був готовий здатись. "Одне необережне слово,— сказав він собі,— і знов почнуться для мене ці сповнені одчаю дні. Пані де Реналь шукала собі виправдання, коли робила те, що підказувало їй серце, а ця світська дівчина дає своєму серцю волю тільки тоді, коли остаточно доведе собі, що йому слід дати волю".

Він збагнув цю істину в одну мить і в ту ж мить опанував себе.

Він забрав від Матильди свої руки, які вона міцно стискала, і з підкресленою шанобливістю трохи відсунувся від неї. Для цього йому

потрібна була вся мужність і твердість, на яку лише здатна людина. Потім він старанно позбирав усі листи пані де Фервак, розкидані на дивані, і з підкресленою ввічливістю, дуже жорстокою в цю хвилину, додав:

— Сподіваюсь, мадемуазель де Ла-Моль дозволить мені обміркувати все це.

І він поспішно вийшов з бібліотеки; вона чула, як він зачиняє за собою двері.

"Він і трохи не розчулився, звір отакий,— подумала вона.— Ні, що я кажу — звір! Він розумний, завбачливий, добрий; це я винна, винна так, що виннішою не можна бути".

Такий настрій не залишав Матильду весь день. Вона була майже щаслива, бо цілком віддалась коханню; не можна було повірити, що її душа нещодавно була пройнята гордістю, та ще й якою гордістю!

Вона злякано здригнулася, коли ввечері лакей доповів про пані де Фервак; голос слуги здався їй зловісним. Вона не могла дивитись на маршальшу і відразу ж вийшла. Жюльєн, не дуже гордий з своєї важкої перемоги, боявся зрадити себе поглядом і не обідав у палаці де Ла-Моль.

Його кохання і щастя швидко зростали в міру того, як віддалявся момент його поєдинку з Матильдою; тепер він уже докоряв собі. "Як я міг витримати? — думав він.— А що, як вона розлюбить мене. Одна мить може все змінити в цій гордій душі, а я поводився з нею, треба зізнатись, жахливо".

Увечері він згадав, що йому неодмінно треба з'явитись в опері у ложі пані де Фервак, яка дуже його запрошувала. Матильда неодмінно поцікавиться: був він там чи дозволив собі нечемність і не з'явився. Незважаючи на всю очевидну справедливість цих міркувань, він спочатку

почував себе просто нездатним піти туди. Доведеться розмовляти з людьми, а це означає — наполовину позбутися своєї радості.

Пробило десяту годину; треба було неодмінно їхати.

На щастя, в ложі пані де Фервак було повно жінок, і він залишився біля дверей, зовсім сховавшись за капелюшками дам. Це врятувало його; інакше він опинився б у дуже незручному становищі; сповнені розпачу божественні звуки арії Кароліни з "Таємного шлюбу"152 викликали в нього гарячі сльози. Пані де Фервак помітила їх; це було так не схоже на звичайний вираз мужньої твердості, властивий його обличчю, що навіть ця вискочка і світська дама, давно пересичена найгострішими втіхами гордості, була глибоко розчулена. Та невелика частка жіночої сердечності, яка ще залишилася в ній, примусила її заговорити з ним. Їй хотілося тепер почути звук свого ж голосу.

— Ви бачили маркізу і мадемуазель де Ла-Моль? — спитала вона.— Вони в третьому ярусі.

Тої ж миті Жюльєн, досить нечемно спершись на бар'єр ложі, заглянув у зал і побачив Матильду. В очах її блищали сльози. "Але ж сьогодні не їхній оперний день,— подумав він.— Яка нетерпляча!"

Матильда умовила матір поїхати в оперу, хоч ложа, яку поквапилась запропонувати їй одна з підлесниць, не пасувала для дам їхнього стану. Матильда хотіла пересвідчитись, чи проведе Жюльєн цей вечір з пані де Фервак.

XXXI. ТРИМАТИ ЇЇ В СТРАХУ

Так ось воно, справжнє чудо вашої цивілізації! Ви зробили з кохання звичайну угоду!

Барнав

Жюльєн кинувся в ложу пані де Ла-Моль. Його очі одразу зустрілися зі сповненими сліз очима Матильди; вона плакала, не стримуючись, бо в ложі були тільки незначні особи — приятелька матері, що запросила їх у свою ложу, та її знайомі. Матильда поклала руку на руку Жюльєна, неначе забувши зовсім, що тут сидить її мати. Майже захлинаючись від сліз, вона вимовила тільки одне слово: "Гарантія".

"Ні в якому разі не розмовляти з нею,— казав собі Жюльєн, теж дуже схвильований, і прикрив очі рукою, немов захищаючись від сліпучого світла люстри, що висіла проти третього ярусу.— Якщо я заговорю, мій голос зрадить мене, вона зрозуміє, як я зараз хвилююсь, і все піде нанівець".

Ця боротьба з самим собою була тепер ще болісніпою, ніж уранці, бо душа його за цей час збурилась. Жюльєн боявся, щоб Матильдою знов не оволоділа гордість. Сп'янілий від кохання і пристрасті він все-таки твердо вирішив мовчати.

Це, на мою думку, одна з найпрекрасніших рис його вдачі: людина, здатна на таке зусилля над собою, може далеко піти, si fata sinant.153

Мадемуазель де Ла-Моль зажадала, щоб Жюльєн поїхав додому разом з ними. На щастя, йшов сильний дощ. Але маркіза посадила Жюльєна напроти себе і всю дорогу розмовляла з ним, не даючи йому й словом перемовитись з дочкою. Можна було подумати, що маркіза взялась оберігати щастя Жюльєна; він уже не боявся погубити все, ненароком виявивши своє надмірне кохання, і віддавався йому з усім запалом.

Чи наважусь я розповісти, що, ледве опинившись у своїй кімнаті, Жюльєн упав на коліна і вкрив поцілунками любовні листи, які йому дав князь Коразов?

— О велика людино! Я всім зобов'язаний тобі! — вигукнув він.

Помалу до нього повернулась холоднокровність. Він порівнював себе з полководцем, який тільки що наполовину виграв великий бій. "Успіх, безсумнівно, величезний,— казав він собі,— але що буде завтра? Одна хвилина — і можна втратити все".

Жюльєн гарячково розгорнув "Мемуари", продиктовані Наполеоном на острові Святої Єлени, і силував себе читати їх цілих дві години; правда, читали лише його очі, та все-таки він не відкладав книжки. Під час цього незвичайного читання його збуджені думки й почуття, високо піднісшись, снувалися самі собою. "Серце Матильди — це зовсім не те, що серце пані де Реналь",— казав він собі, але не сягав далі цієї думки.

"Тримати її в страху! — вигукнув він раптом, кидаючи геть книжку.— Ворог коритиметься мені тільки доти, доки боятиметься мене; тоді він не насмілиться зневажати мене".

Жюльєн ходив туди й сюди по своїй кімнатці, сп'янілий від щастя. Щоправда, це було скоріше щастя потішеної гордості, аніж кохання.

"Примусити її боятись! — повторював він гордо, і гордість його мала підстави.— Пані де Реналь навіть у найщасливіші хвилини мучилась страхом, чи люблю я її так само сильно, як вона мене. А тут — це ж справжній демон, і його треба приборкати, отже — будемо приборкувати".

Жюльєн прекрасно знав, що на другий день Матильда буде вже з восьмої години ранку в бібліотеці. Він з'явився туди тільки о дев'ятій, палаючи коханням, але не втрачаючи влади над своїм серцем. Жодної хвилини не забував він свого наміру: підтримувати в ній весь час сумнів: "Чи любить він мене?" Завдяки своєму блискучому становищу й загальним лестощам вона надто скоро заспокоюється.

Матильда сиділа на дивані бліда, спокійна, але, очевидно, не мала сил поворухнутись. Вона простягла йому руку:

— Любий, я тебе образила, це правда, ти маєш право сердитись на мене...

Жюльєн не чекав такого простого тону і мало не зрадив себе.

— Ви хочете гарантії, друже мій,— додала вона, марно почекавши, що він порушить мовчанку.— Це справедлива вимога. Заберіть мене, поїдемо в Лондон... Це погубить мене навіки, знеславить...— Вона наважилась відняти руку в Жюльєна, щоб прикрити нею очі. Почуття скромності і жіночої сором'язливості раптом знов оволоділи її душею...— Ну, що ж! Знеславте мене,— мовила вона, глибоко зітхнувши,— ось вам і гарантія.

"Вчора я був щасливий тому, що в мене вистачило мужності бути безжальним до себе",— подумав Жюльєн. Помовчавши хвилинку, він досить опанував себе, щоб сказати крижаним тоном:

— Припустимо, що ми з вами поїдемо в Лондон, припустимо, що ви, як ви зволили висловитись, знеславлені. Хто ж поручиться мені, що ви любитимете мене, що моя присутність в поштовій кареті не стане вам раптом ненависною? Я не кат, і загубити вашу репутацію буде для мене тільки ще одним новим нещастям. Адже не ваше становище у вищому світі стоїть нам на перешкоді, а, на жаль, ваша вдача. Чи можете ви самі собі поручитись, що кохатимете мене хоч тиждень?

"Ах, якби вона кохала мене тиждень, тільки тиждень,— казав сам собі Жюльєн,— я б помер від щастя. Що мені до майбутнього, що мені все моє життя? І це райське блаженство може початись негайно, воно залежить тільки від мене!"

Матильда бачила, що він замислився.

— Значить, я зовсім недостойна вас,— сказала вона, беручи його за руку.

Жюльєн обняв і поцілував її, але в ту саму мить залізна рука обов'язку стиснула його серце. "Якщо вона побачить, як я кохаю її, я її втрачу".

І, перш ніж звільнитися з її обіймів, він прибрав знову виразу, сповненого власної гідності, як і пасує чоловікові.

Того дня і в наступні дні він майстерно приховував свою безмежну радість, іноді він не дозволяв собі навіть стиснути Матильду в своїх обіймах.

Але бували хвилини, коли, не тямлячи себе від щастя, він забував про всякі доводи розважливості.

Колись Жюльєн облюбував відлюдну місцинку в саду, поза альтанкою з жимолості,— де звичайно ховали драбину,— і звідти дивився на віконниці Матильди, оплакуючи її зрадливість. Поруч ріс великий дуб, стовбур якого ховав Жюльєна від сторонніх очей.

Якось прогулюючись з Матильдою, він зайшов у це місце, і воно так яскраво нагадало йому гіркі хвилини, що він з надзвичайною силою відчув контраст між безвихідним розпачем у недавньому минулому і теперішнім щастям. Сльози зросили йому очі, він підніс до уст руку своєї коханої і сказав їй:

— Тут я жив думкою про вас, звідси дивився на ці віконниці, годинами підстерігаючи щасливу хвилину, коли ваша ручка відчинить їх...

І тут він зовсім втратив владу над собою. Правдивими барвами, яких не можна видумати, змалював він їй картину пережитих ним безмежних страждань. Короткі вигуки, що вихоплювались у нього, свідчили про його теперішнє щастя, яке поклало край тим жахливим мукам.

"Боже, що це я роблю! — раптом отямився Жюльєн.— Я загинув".

Він так злякався, що йому здалося, ніби очі мадемуазель де Ла-Моль дивляться на нього вже не з такою любов'ю. Це був самообман, але його обличчя раптом змінилось і вкрилося смертельною блідістю; очі його враз згасли і вираз найщирішого і найвідданішого кохання змінився виразом погордливості, мало не злості.

— Що з вами, друже мій? — мовила Матильда з ніжністю і тривогою.

— Я збрехав,— сказав Жюльєн роздратовано,— збрехав вам; я докоряю собі за це, адже богу відомо, що я вас надто поважаю, щоб брехати вам. Ви любите мене, ви мені віддані, і мені нема чого вигадувати гарні фрази, щоб подобатись вам.

— Боже! Невже ж це самі тільки фрази,— все те прекрасне, що ви мені щойно казали?

— Так, і я не можу простити собі цього, люба. Я їх вигадав колись для однієї жінки, що кохала мене і набридла мені. Це погана риса моєї вдачі, я винен перед вами, пробачте мені.

Гіркі сльози покотилися по щоках Матильди.

— Варто лише якійсь дрібниці зачепити мене, і я якось непомітно для себе забуваюсь,— продовжував Жюльєн.— Моя ненависна пам'ять, яку я проклинаю в цю хвилину, нав’язує мені свої послуги, і я зловживаю ними.

— То, значить, я несвідомо зробила щось таке, що вам було неприємне? — сказала Матильда з чарівною наївністю.

— Я пригадав, як колись ви гуляли тут біля цієї жимолості й зірвали квітку. Пан де Люз у вас її взяв, і ви залишили її йому. Я був за два кроки від вас.

— Пан де Люз? Це неможливо,— відповіла Матильда з властивою їй погордливістю.— В мене немає таких звичок.

— Запевняю вас,— жваво підтвердив Жюльєн.

— Ну що ж, значить, це правда, друже мій,— сказала Матильда, сумно опустивши очі. Вона прекрасно пам'ятала, що ось уже кілька місяців, як панові де Люзу не дозволялось нічого подібного.

Жюльєн глянув на неї з невимовною ніжністю: "Ні,— сказав він собі,— вона кохає мене не менше, ніж раніше".

Увечері вона, сміючись, докоряла йому за його прихильність до пані де Фервак:

— Простолюдин закоханий у вискочку! Мабуть, лише серця таких жінок можуть устояти перед моїм Жюльєном. А втім, вона з вас зробила справжнього денді,— додала вона, граючись його кучерями.

За той час, коли Жюльєн гадав, що Матильда зневажає його, він зробився одним з найперших франтів Парижа. Але в нього була та перевага над іншими, що, одягнувшись, він уже не думав про свій костюм.

Одна річ була неприємна Матильді: Жюльєн продовжував переписувати російські листи і відвозити їх маршальші.

XXXII. ТИГР

Ах, чому ж це так, а не інакше!

Бомарше

Один англійський мандрівник розповідає, як він здружився з тигром. Він виховав його і пестив, але завжди тримав на столі заряджений пістолет.

Жюльєн цілком віддавався своєму безмежному щастю тільки в ті хвилини, коли Матильда не могла прочитати відбитку цього щастя в його очах. Він неухильно виконував свій обов'язок — казати їй час від часу що-небудь жорстоке.

Коли лагідність Матильди, яка його вражала, і її безмежна відданість от-от могли позбавити його самовладання, він набирався мужності й покидав її.

Матильда кохала вперше в житті.

Життя, яке раніше йшло для неї черепашачою ходою, линуло тепер, немов на крилах.

Але гордість її повинна була знайти собі якийсь вихід, і виявлялась вона тепер у тому, що Матильда з нерозважною безстрашністю нехтувала всіма небезпеками, пов'язаними з її коханням. Жюльєн брав на себе дбати про заходи обачності; тепер Матильда не підкорялась йому, тільки коли йшлося про небезпеку. Лагідна й майже смиренна з ним, вона виявляла тепер ще більшу погордливість до своїх домашніх, рідних і слуг.

Ввечері, у вітальні, серед шістдесяти гостей, вона кликала Жюльєна і, не помічаючи нікого, довго розмовляла з ним.

Одного разу проноза Тамбо сів біля них; вона попросила його піти розшукати їй у бібліотеці том Смоллета,154 де говориться про революцію тисяча шістсот вісімдесят восьмого року.155 Тамбо вагався.

— І не поспішайте,— додала вона з образливою гордовитістю, яка була цілющим бальзамом для Жюльєна.

— Ви помітили, який погляд кинула на вас ця жалюгідна потвора? — спитав він.

— Його дядько мав за плечима десять чи дванадцять років служби в нашому салоні,— інакше я б наказала негайно вигнати його.

Поводження Матильди з панами де Круазнуа, де Люзом та іншими, хоч і бездоганно чемне по формі, було по суті не менш зухвалим. Матильда гірко дорікала собі за ті признання, які в свій час робила Жюльєнові, тим більше, що тепер вона не наважувалась йому сказати, до якої міри вона перебільшила свої зовсім невинні знаки уваги до цих панів.

Незважаючи на всі її добрі наміри, її жіноча гордість не дозволяла їй сказати Жюльєнові: "Тільки тому, що я розмовляла з вами, мені приємно було розповідати, як одного разу я не відняла руки, коли пан де Круазнуа, поклавши на мармуровий столик свою руку поруч з моєю, злегка торкнувся її".

Тепер, досить було кому-небудь з цих панів поговорити з нею протягом кількох хвилин, як у неї неодмінно з'являлася потреба про щось спитати Жюльєна, і це вже давало їй привід затримати його біля себе.

Вона завагітніла — і з радістю повідомила про це Жюльєна.

— Невже ви й тепер не будете мені вірити? Ось вам гарантія. Тепер я ваша дружина навіки.

Ця звістка приголомшила Жюльєна. Він готовий був відмовитись від своїх принципів поведінки. "Як можна навмисне поводитись холодно й образливо з цією нещасною дівчиною, що губить себе заради мене?" Як тільки в неї був хоч трохи нездоровий вигляд, Жюльєн не почував у собі

мужності слухатись грізного голосу обов'язку і звертатись до неї з жорстокими словами, які він вважав, на підставі досвіду, за необхідні для продовження їхнього кохання.

— Я хочу написати батькові,— сказала йому одного разу Матильда.— Він для мене більше, ніж батько, він мій друг, і я вважаю недостойним ні вас, ні мене обманювати його хоча б хвилину.

— Боже праведний! Що ви хочете зробити? — сказав Жюльєн, злякавшись.

— Виконати свій обов'язок,— відповіла вона, і очі її радісно засяяли. Вона гадала, що виявляє більше відваги, ніж її коханий.

— Але він вижене мене з ганьбою!

— Це його право, і треба це право поважати. Я подам вам руку, і ми вийдемо з воріт серед білого дня.

Жюльєн, ще не отямившись від здивування, попросив її почекати тиждень.

— Не можу,— відповіла вона,— честь вимагає цього. Я знаю, це мій обов'язок, і треба його виконати негайно.

— Ну, тоді я наказую вам почекати,— сказав Жюльєн.— Ваша честь не беззахисна,— я ваш чоловік. Наша доля залежить від цього вирішального вчинку. У мене теж є свої права. Сьогодні вівторок. Наступного вівторка прийом у герцога де Ретца; увечері, коли пан де Ла-Моль повернеться, швейцар передасть йому фатальний лист. Його єдина мрія — зробити вас герцогинею,— я це добре знаю. Подумайте, який це буде для нього удар!

— Ви хочете, мабуть, сказати: яка буде його помста?

— Я можу відчувати жаль до свого благодійника, сумувати від того, що завдав йому горя, але я не боюся й ніколи не боятимусь нікого.

Матильда скорилася йому. Після того, як вона повідомила Жюльєна про свій стан, він вперше розмовляв з нею так владно. Ніколи ще він не кохав її так палко. Все, що було ніжного в його душі, з радістю хапалось за нагоду, яку давав стан Матильди, щоб не говорити їй різких слів. Признання, яке вона збиралася зробити панові де Ла-Молю, глибоко схвилювало Жюльєна. Невже йому доведеться розлучитись з Матильдою?! І хоч як її засмутить його від'їзд, чи вона згадуватиме про нього через місяць?

Не менший жах відчував Жюльєн перед справедливими докорами, які йому доведеться почути від маркіза.

Увечері він признався Матильді в цій другій причині своїх хвилювань, а потім, забувшись у запалі кохання, і в першій.

Вона змінилась на обличчі.

— Невже справді,— спитала вона,— розлучитись зі мною на півроку — для вас нещастя?

— Безмежне нещастя, єдина річ у світі, яка мене жахає.

Матильда була щаслива. Жюльєн так уміло грав свою роль, що зумів її переконати, ніби з них двох вона кохає більше.

Настав фатальний вівторок. Опівночі, повернувшись додому, маркіз знайшов листа, на конверті якого було позначено, що він мусить розпечатати його власноручно і без свідків.

"Батьку! Всі суспільні зв'язки між нами розірвано, залишаються тільки ті, що пов'язують нас кровно. Після мого чоловіка Ви є і завжди будете

найдорожчою для мене людиною. Мені на очі навертаються сльози, коли я думаю про горе, якого завдаю Вам. Але щоб моя ганьба не стала прилюдною, щоб ви мали час обміркувати все і діяти, я більше не могла відкладати признання, яке повинна Вам зробити. Якщо Ваша любов до мене,— а я знаю, яка вона глибока,— дозволить Вам призначити мені невелике утримання, я оселюся там, де ви скажете, наприклад, у Швейцарії, разом з моїм чоловіком. Його ім’я таке невідоме, що ніхто не впізнає Вашу дочку в пані Сорель, невістці вер'єрського тесляра. Ось те ім'я, яке мені так важко було написати. Мені страшно прогнівити Вас, яким би не був справедливим Ваш гнів, я боюсь, що він упаде на Жюльєна.

Я не буду герцогинею, батьку; я це знала з тої хвилини, як покохала його, бо я перша покохала його, я його звабила. Від Вас успадкувала я піднесену душу, яку не може задовольнити ніщо пересічне, або таке, що здається мені пересічним. Марно намагалась я, бажаючи Вам догодити, зацікавитись паном де Круазнуа. Навіщо ж поставили Ви переді мною людину справді достойну? Адже ви самі сказали мені, коли я повернулася з Сієр: "Молодий Сорель — єдина істота, з якою можна провести час не нудьгуючи". Бідолашний юнак засмучений так само, як і я (якщо це тільки можна уявити), тим горем, якого завдасть Вам цей лист. Не в моїй владі відвернути від себе Ваш батьківський гнів. Але не відштовхуйте мене, не позбавляйте мене Вашої дружби.

Жюльєн ставився до мене шанобливо. Якщо він і розмовляв зі мною інколи, то тільки з глибокої вдячності до вас, бо природна гордість його вдачі примушує його триматись суто офіційно з усіма, хто стоїть вище за нього. В нього є сильне природжене почуття соціальної нерівності. Це я сама — я зізнаюся в цьому з великим соромом Вам, моєму найкращому другові, і ніколи ніхто інший не почує цього зізнання,— це я сама якось у саду потиснула йому руку.

Мине доба, і невже завтра ви ще гніватиметесь на нього? Мій гріх уже непоправний. Якщо Ви зажадаєте цього, він через мене передасть вислови своєї глибокої пошани до Вас і свого розпачу з приводу

заподіяного Вам горя. Ви ніколи не побачите його; але я поїду за ним, куди він схоче. Це його право; це мій обов'язок,— він батько моєї дитини. Якщо Ви будете ласкаві призначити нам шість тисяч франків на життя, я прийму їх з вдячністю; якщо ні — Жюльєн розраховує влаштуватись у Безансоні викладачем латині й літератури. З якого б низького щабля він не почав, він піде вгору, я певна цього. З ним я не боюся жити в невідомості. Я певна, що на випадок революції він гратиме одну з перших ролей. Чи могли б Ви сказати щось подібне про кого-небудь з тих, хто просив моєї руки? У них багаті маєтки? Ця єдина перевага не може в мене викликати захоплення. Мій Жюльєн навіть при сучасному режимі досяг би високого становища, якби володів мільйоном і користався підтримкою мого батька..."

Матильда, знаючи, що маркіз людина запальна, що йому треба дати охолонути, написала вісім сторінок.

"Що робити? — думав Жюльєн у той час, як пан де Ла-Моль читав листа,— В чому, по-перше, мій обов'язок і, по-друге, мої інтереси? Я безмірно зобов'язаний йому. Без нього я був би нікчемним шахраєм на якійсь нікчемній посаді і навіть не настільки шахраєм, щоб не викликати до себе ненависті й переслідувань. Він зробив з мене світську людину. Тепер мої неминучі шахрайства будуть, по-перше, рідші, і, по-друге, не такі підлі. А це варто більшого, ніж якби він подарував мені мільйон. Я завдячую йому цим орденом і моїми нібито дипломатичними заслугами, які мене підносять над загальним рівнем. Якщо він взявся за перо, щоб наказати мені, як поводитись, що він напише?.."

Тут міркування Жюльєна були раптом перервані появою старого камердинера пана де Ла-Моля.

— Маркіз кличе вас негайно, вдягнені ви чи ні.

І, проводжаючи Жюльєна, камердинер тихенько додав:

— Пан маркіз просто не тямить себе, стережіться!

XXXIII. ПЕКЛО МАЛОДУШНОСТІ

Шліфуючи цей алмаз, невмілий гранувальник позбавив його іскрометної гри. За середньовіччя — та що я кажу, ще за часів Рішельє — француз мав силу бажання.

Мірабо

Жюльєн застав маркіза розлюченим: мабуть, вперше за своє життя цей вельможа поводився так непристойно. Він засипав Жюльєна найбруднішою лайкою, яка тільки спадала йому на думку. Наш герой був здивований, вражений, але його почуття вдячності до маркіза не похитнулось. "Скільки прекрасних планів, виплеканих здавна, розсипались на порох перед сердегою за одну мить! — думав Жюльєн.— А втім, я повинен відповідати йому, моє мовчання тільки розпалює його гнів". Відповідь підказав йому Тартюф.

— Я не ангел... Я служив вам вірно, ви щедро платили мені... Я був вам вдячний, але мені двадцять два роки... В цьому домі мене розуміли тільки ви і ця чарівна особа...

— Гадино! — скрикнув маркіз.— Чарівна, чарівна! Коли ви помітили, що вона чарівна, ви повинні були того ж дня тікати звідси.

— Я й спробував це зробити: я тоді просив вас відпустити мене в Лангедок.

Розлючений маркіз бігав по кімнаті, поки нарешті, знесилившись від цієї біганини, розчавлений горем, упав у крісло. Жюльєн почув, як він пробурмотів сам до себе напівголосно: "Він же не зла людина..."

— Ні, ніколи в мене не було зла проти вас! — вигукнув Жюльєн і кинувся перед ним на коліна, але, засоромившись свого пориву, одразу підвівся.

Маркіз був наче в нестямі. Побачивши, як Жюльєн впав навколішки, він знов почав обсипати його найбрутальнішою лайкою, гідною хіба що візника. Можливо, новизна цих грубих слів трохи розважала його.

"Як! Моя дочка зватиметься "пані Сорель"! Як! Моя дочка не буде герцогинею?"

Щоразу, як ці думки виразно виникали в свідомості пана де Ла-Моля, його страждання не мало меж і він втрачав самовладання. Жюльєн побоювався, щоб маркіз його не побив.

В хвилини просвітління, коли пан де Ла-Моль наче освоювався з своїм нещастям, він звертався до Жюльєна з досить розумними докорами.

— Треба було втекти, пане,— казав він йому,— ваш обов'язок був — утекти звідси. Ви поводились, як найпідліший негідник.

Жюльєн підійшов до столу і написав:

"Життя давно стало для мене нестерпним, я кладу йому край. Прошу пана маркіза прийняти запевнення в моїй безмежній вдячності і пробачити неприємний клопіт, якого може завдати йому моя смерть в його домі".

— Прошу ласкаво пана маркіза пробігти очима цей папірець... Убийте мене або накажіть вашому лакею вбити мене. Зараз перша година ночі, я буду прогулюватись в саду вздовж внутрішньої стіни.

— Ідіть під три чорти,— крикнув маркіз йому вслід.

"Розумію,— подумав Жюльєн,— він нічого не мав би проти, якби я позбавив його лакея від клопоту мене вбивати... Ні, хай він мене вбиває, це задоволення, яке я йому пропоную... Але, чорт його бери, я люблю життя... Я повинен жити для мого сина".

Ця думка, що вперше так ясно постала перед його уявою, цілком поглинула його після того, як він протягом кількох хвилин блукав у саду, охоплений почуттям небезпеки, що загрожувала йому. Ця нова для нього турбота зробила його обачним.

"Треба порадитись з кимсь, як поводитись з цим запальним чоловіком. Він зараз просто божевільний і здатний на все. Фуке надто далеко, до того ж він не зрозуміє почуттів такої людини, як маркіз. Граф Альтаміра... Та чи можу я бути певен у вічному мовчанні? Треба подумати про те, щоб, звертаючись до кого-небудь за порадою, я не вчинив чогось такого, що ускладнить іще більше моє становище. На жаль, в мене не лишається нікого, крім похмурого абата Пірара... Та при його янсеністській вузькості поглядів... Якийсь пройда єзуїт, що знає світ, краще став би мені в пригоді... Пан Пірар здатний побити мене, як тільки почує про мій злочин".

Дух Тартюфа прийшов на допомогу Жюльєнові: "Що ж, я піду до нього на сповідь". До такого остаточного вирішення прийшов він після двогодинної прогулянки по саду. Він уже не думав про те, що в нього може влучити куля з рушниці,— його зборов сон.

На другий день рано-вранці Жюльєн був уже за кілька льє від Парижа і стукав у двері суворого янсеніста. На його превеликий подив, абат був не дуже вражений його сповіддю.

"Мабуть, у цьому є й моя вина",— казав собі абат скоріше засмучений, ніж розгніваний.

— Я підозрівав про це кохання, моя любов до вас, бідолашна дитино, не дозволила мені попередити батька.

— Що він, по-вашому, робитиме? — нетерпляче спитав Жюльєн.

В ту хвилину він любив абата і прикра розмова з ним була б для нього дуже важка.

— Я бачу три можливості,— провадив далі Жюльєн.— Перша — пан де Ла-Моль може заподіяти мені смерть.— І він розповів про записку, залишену ним маркізові.— Друга: він може примусити мене стрілятись з графом Норбером, який викличе мене на дуель.

— І ви прийняли б такий виклик? — гнівно спитав абат, схоплюючись з місця.

— Ви не даєте мені договорити. Звичайно, я ніколи не вистрілив би в сина мого благодійника. Третя: він може мене вислати звідси. Якщо він накаже мені їхати в Единбург, в Нью-Йорк, я послухаюсь. Тоді вони зможуть приховати стан мадемуазель де Ла-Моль, але я нізащо не дозволю, щоб вони умертвили мого сина.

— Будьте певні, це перше, що спаде на думку цьому розпусному чоловікові...

Тим часом Матильда в Парижі була в розпачі. Вона бачилася з батьком о сьомій годині ранку. Він показав їй записку Жюльєна, і вона трепетала, як би він не вирішив, що найблагородніше буде — заподіяти собі смерть. "І навіть не спитав у мене",— казала вона собі з болем, до якого домішувався гнів.

— Якщо він помре, я теж помру,— сказала вона своєму батькові.— І ви будете причиною його смерті... Можливо, ви радітимете... Але я клянуся його душею, що вдягну жалобу і скажу, що я — вдова Сорель,

розішлю запрошення на похорон чоловіка, майте це на увазі... Не чекайте від мене ні боягузтва, ні підлоти.

Кохання її доходило до божевілля. Тепер уже сам пан де Ла-Моль розгубився. Він починав дивитись на те, що трапилось, трохи тверезіше. Матильда не вийшла до сніданку. Маркіз відчув величезне полегшення і був втішений, коли з'ясувалось, що вона й слова не казала матері.

Опівдні у дворі почувся кінський тупіт; повернувся Жюльєн. Він тільки встиг скочити з коня, як Матильда вже звеліла його покликати. Вона кинулась йому в обійми мало не на очах у покоївки. Жюльєн був їй не дуже вдячний за цей порив; після довгої наради з абатом Піраром він настроївся дуже обережно і дипломатично. Зважування і перелік всяких можливостей остудили його уяву. Матильда з слізьми на очах розповіла йому, що читала його записку про самогубство.

— Мій батько може передумати, зробіть це для мене, їдьте негайно в Віллек’є. Сідайте на коня і їдьте, поки ще не повставали із-за столу.

Але в Жюльєна все ще був здивований і холодний вираз, і Матильда розплакалась.

— Дозволь мені вести всі наші справи,— гаряче вигукнула вона, стискаючи його в обіймах.— Ти ж розумієш, що я розлучаюся з тобою проти свого бажання. Пиши мені на ім'я покоївки, але хай адреса буде написана не твоєю рукою, а я тобі писатиму цілі томи. Прощай! Тікай!

Останнє слово неприємно вразило Жюльєна, але він скорився. "Чому це так неминуче трапляється,— що ці люди навіть в найкращі свої хвилини якось умудряються мене образити".

Матильда твердо чинила опір всім розважливим планам свого батька. Вона не хотіла вступати в переговори інакше, як на таких умовах: вона буде пані Сорель і скромно житиме з чоловіком у Швейцарії або

залишиться з ним у батька в Парижі. Вона й слухати не хотіла про таємні пологи.

— Саме це й дало б привід для наклепів і безчестя. Через два місяці після весілля я поїду з чоловіком подорожувати, і можна буде легко переконати всіх, ніби мій син народився вчасно.

Маркіз спочатку відповідав на цю непохитність вибухами гніву, але згодом почав вагатися.

— Ось, візьми,— сказав він дочці в хвилину розчулення,— ось тобі дарчий лист на десятитисячну ренту для твого Жюльєна, і хай він зробить так, щоб я не міг його в нього забрати назад, якщо передумаю.

Знаючи схильність Матильди наказувати, Жюльєн лише для того, щоб поступитись їй, даремно проскакав аж сорок льє; він був у Віллек'є, перевіряючи рахунки з фермерами; благодіяння маркіза стало для нього приводом, щоб повернутись. Він попросив притулку в абата Пірара, що був під час його відсутності найкориснішим союзником Матильди. Кожного разу, як маркіз питав його поради, абат доводив йому, що всякий інший вихід, крім шлюбу, який стане відомим усім, буде злочином перед Господом богом.

— І, на щастя,— додавав абат,— житейська мудрість у даному разі збігається з релігією. Чи можна хоч хвилину покладатись на те, що мадемуазель де Ла-Моль, з її невгамовною вдачею, буде проти власної волі додержувати таємниці? А якщо ви не погодитесь на те, щоб цей шлюб відбувся відкрито, в товаристві набагато довше займатимуться цим дивним мезальянсом. Треба все оголосити відразу, щоб не залишилось ні тіні таємниці.

— Це вірно,— замислено погодився маркіз.— В наш час розмови про цей шлюб уже через три дні здаватимуться переливанням з пустого в

порожнє. Треба буде скористатись з якого-небудь антиякобінського заходу уряду, щоб нишком прослизнути слідом за ним.

Двоє чи троє друзів пана де Ла-Моля були тієї самої думки, що й абат Пірар. Велику перешкоду для інших вирішень вони вбачали у рішучій вдачі Матильди. Але й після всіх цих прекрасних міркувань, маркіз углибині душі не міг змиритися з тим, що доводиться зректися надії на табурет для своєї дочки.

Його пам'ять і уява були сповнені всіляких хитрощів і викрутів, що були у вжитку за часів його молодості. Поступитись перед необхідністю, злякатися закону — здавалося йому абсурдним і не гідним людини його стану. Він дорого платив тепер за свої чарівні мрії про майбутнє улюбленої дочки, якими втішався на протязі десяти років.

"І хто б міг передбачити це? — казав він собі.— Дівчина з такою гордовитою вдачею, з такою високою душею, дівчина, яка більше мене пишалася своїм ім'ям! Вона, чиєї руки, ще коли вона була дитиною, в мене наперед просили найзнатніші люди Франції. Доводиться зректися всякої розсудливості. Цей вік усе перемішав. Ми простуємо до повного хаосу".

XXXIV. РОЗУМНА ЛЮДИНА

Їдучи на коні, префект міркував подумки: "Чому б мені не стати міністром, головою ради, герцогом? Ось як я повів би війну... а ось яким способом я закував би в кайдани всіляких прихильників нововведень..."

"Глобус"

Ніякі розумні міркування неспроможні знищити могутню владу десятирічних мрій. Маркіз погоджувався, що гніватися нерозумно, але не знаходив у собі сили пробачити. "Якби цей Жюльєн міг умерти від якого-небудь нещасного випадку",— думав він часом. Його засмучена уява

знаходила деяке полегшення в абсурдних мріях, що паралізували вплив мудрих міркувань абата Пірара. Минув місяць, а переговори не зрушили з місця.

В цій сімейній справі, так само як і в політичних, у маркіза з'являлись блискучі плани, що захоплювали його днів на два три. В таких випадках він ухвалював певний план поведінки не тому, щоб той був обгрунтований на вагомих доказах, а, навпаки, самі докази подобались йому через те, що підтримували його улюблений план. Протягом трьох днів він з усім запалом і натхненням поета працював над тим, щоб повернути справу так, як йому хотілося, але минав іще день — і він уже не думав про це.

Спочатку Жюльєн був збентежений зволіканням з боку маркіза, але через кілька тижнів він почав здогадуватись, що пан де Ла-Моль просто не знає, на що зважитись.

Пані де Ла-Моль і всі в домі думали, що Жюльєн виїхав у провінцію в справах управління маєтками, а він переховувався в домі абата Пірара і майже щодня бачився з Матильдою. Вона щоранку проводила годину з батьком, але траплялось і так, що вони цілими тижнями не розмовляли про справу, що поглинала всі їхні думки.

— Я не хочу знати, де цей чоловік,— сказав їй одного разу маркіз,— пошліть йому цього листа.

Матильда прочитала:

"Лангедокські землі дають 20600 франків прибутку. Я даю 10 000 франків моїй дочці і 10 000 франків панові Жюльєну Сорелю. Певна річ, я даю їм і землі. Накажіть нотареві скласти два окремі дарчі листи і принести їх мені завтра; після цього всі стосунки між нами будуть порвані. Ах, пане, чи міг я чекати від Вас всього цього?

Маркіз де Ла-Моль".

— Щиро дякую, батьку,— весело сказала Матильда: — Ми оселимось в Егільйонському замку, між Мармандом і Ажаном. Кажуть, що це дуже мальовнича місцевість, справжня Італія.

Цей подарунок дуже здивував Жюльєна. Він уже не був такою холодною і суворою людиною, якою ми його знали. Усі його думки заздалегідь роїлися навколо долі свого сина. Несподіване багатство, досить значне для такої бідної людини, зробило його честолюбним. Разом з дружиною він мав тепер 36 000 ліврів ренти. Щодо Матильди, то всі її почуття зосередились на боготворінні свого чоловіка — так вона тепер завжди гордо називала Жюльєна. Єдина її честолюбна мрія полягала в тому, щоб домогтись визнання свого шлюбу. Вона невпинно вихваляла сама себе за свою розсудливість, яка виявилась у тому, що вона зв'язала свою долю з долею такої видатної людини. Особисті достоїнства стали тепер її козирем.

Тривала розлука, заклопотаність, брак часу на розмови про любов, все це поглибило добрі наслідки мудрої політики, до якої раніше вдавався Жюльєн.

Матильда нарешті почала обурюватись, що їй доводиться так мало бачитись з людиною, яку вона по-справжньому кохала.

В хвилину свого обурення вона написала батькові, почавши листа, як Отелло.

"Мій вибір ясно доводить, що я дала перевагу Жюльєнові перед усіма втіхами, якими могла користатись у вищому світі дочка маркіза де Ла-Моля. Всі ці втіхи порожнього гонору й дрібного самолюбства для мене не існують. Ось уже півтора місяця, як я живу в розлуці з своїм чоловіком. Цього, я гадаю, досить, щоб довести мою повагу до Вас. На тому тижні, до четверга, я покину батьківський дім. Ваші благодіяння збагатили нас. Моєї таємниці не знає ніхто, крім шановного абата Пірара. Я піду до нього. Він повінчає нас, і через годину після церемонії ми вирушимо до

Лангедока; в Париж ми з'явимось тільки за Вашим наказом. Але мені крає серце думка про те, що все це стане темою для пікантних анекдотів про мене і про Вас. Дотепи яких-небудь дурнів примусять, можливо, нашого любого Норбера шукати сварки з Жюльєном. А в такому разі, я знаю, я втратила б над ним усяку владу. В його душі оживе повсталий плебей. Благаю Вас на колінах, батьку, приїздіть на моє вінчання в церкві пана Пірара наступного четверга. Дошкульність лукавих пліток буде цим пом'якшена, і небезпека не загрожуватиме життю Вашого єдиного сина, так само як і мого чоловіка... і таке інше, і таке інше".

Цей лист надзвичайно збентежив маркіза. Треба було нарешті на щось зважитись. Всі його правила, всі звичні дружні зв'язки втратили тепер для нього всяке значення.

В цих надзвичайних умовах в ньому знов заговорили видатні риси його вдачі, викувані подіями його молодості. Поневіряння в еміграції зробили з нього людину з палкою уявою. Після того, як він два роки користався величезним багатством і шанобою при дворі, тисяча сімсот дев'яностий рік кинув його в найжахливіші злигодні еміграції. Ця сувора школа змінила душу двадцятидвохрічного юнака. По суті, утвердившись тепер, немовби завойовник, серед своїх величезних багатств, він не почував себе залежним від них. Але та сама уява, що врятувала його душу від згубної отрути золота, сповнила його шаленим бажанням домогтися для своєї дочки високого титула.

Протягом останніх шести тижнів маркіз, підкоряючись раптовій примсі, то хотів збагатити Жюльєна,— бо бідність здавалась йому чимось ницим, ганебним для нього, пана де Ла-Моля, і неприпустимим для чоловіка його дочки, і він розкидався грішми,— то його уява кидалася в інший бік, і йому здавалось, що Жюльєн зрозуміє німу мову цієї щедрості, змінить ім'я, переселиться в Америку і напише Матильді, що він для неї більше не існує. Пан де Ла-Моль уявляв собі, ніби цей лист уже написаний, і спостерігав за його впливом на Матильду.

Того дня, коли справжній лист Матильди збудив його від цих юнацьких мрій, він після довгих міркувань про те, як би вбити Жюльєна або примусити його зникнути, раптом запалився бажанням створити йому блискуче становище. Він дасть йому ім'я одного з своїх маєтків; а чому б не передати йому й титул? Герцог де Шон, його тесть, не раз казав йому після того, як його єдиний син був убитий в Іспанії, що хоче передати свій титул Норберу.

Не можна заперечувати,— Жюльєн має видатні ділові здібності, він сміливий, можливо, навіть блискучий,— казав собі маркіз.— Але в глибині його натури я бачу щось страшне. Таке враження справляє він на всіх, отже, тут щось є. (І чим важче було збагнути, в чому полягає це щось, тим більше воно жахало палку уяву маркіза).

Моя дочка якось дуже влучно висловила це (в листі, який ми не наводимо): "Жюльєн не приєднався ні до якого салону, ні до якої кліки". Він не забезпечив себе нічиєю підтримкою проти мене на той випадок, коли я його покину... Невже це тому, що він не розуміє сучасного стану суспільства? Я казав йому кілька разів: "Домогтись певного становища, висунутись можна тільки через салони".

Ні, він позбавлений тієї прокурорської спритності й лукавства, що не пропустить жодної слушної хвилини, жодної нагоди... Він мав вдачу зовсім не в дусі Людовіка XI. З другого боку, я помічаю, що він керується далеко не високими правилами... Це щось незрозуміле для мене... А може, він прищеплює собі ці правила, щоб не давати волі своїм пристрастям?

Зрештою, ясно одне: він не терпить зневаги, саме цим я держу його в руках.

Щоправда, йому чужий культ родовитості, в нього нема природженої поваги до нас. Це його вада; та, зрештою, як семінарист, він мав би

жадати лише грошей та всіляких життєвих благ. А в нього зовсім не те — він ні за що в світі не стерпить зневаги".

Лист дочки поставив пана де Ла-Моля перед необхідністю прийняти нарешті якесь рішення.

"Так ось, насамперед треба з'ясувати найголовніше: чи не тому наважився Жюльєн залицятись до моєї дочки, що він розраховував на мою любов до неї і на мої сто тисяч екю ренти?

Матильда це рішуче заперечує... Е, ні, дорогий пане Жюльєн, в цьому питанні я не дозволю себе обманути.

Що це — справді глибоке раптове кохання, чи просто низьке бажання підвестись, домогтися високого становища? Матильда передбачлива, вона відразу зрозуміла, що таке підозріння може згубити його в моїх очах, а тому зробила таке признання — ніби вона перша покохала його...

Невже така горда дівчина забулася б до того, що одверто виявляла б йому своє почуття? Потиснути йому руку в саду, увечері, який жах! Невже в неї не було сотні інших, менш непристойних способів показати йому, що вона його відзначає.

Хто виправдується, той викриває себе. Не вірю я Матильді!.."

Міркування маркіза того дня були далеко послідовніші, ніж звичайно. Проте звичка перемогла, і він знову вирішив відтягти справу й написати дочці, бо в них зав'язалося листування з однієї кімнати особняка в другу. Маркіз не наважувався обговорювати це питання з Матильдою й переконувати її. Він боявся піддатись їй і раптом згодитись на все.

Лист:

"Стережіться, щоб не наробити нових дурниць; ось Вам патент на чин гусарського лейтенанта на ім'я пана кавалера Жюльєна Сореля де Ла-Верне. Ви бачите, що я для нього роблю. Не суперечте мені, не запитуйте ні про що. Хай він виїде протягом доби до Страсбурга, де стоїть його полк. Ось вексельний лист моєму банкірові; виконуйте беззаперечно".

Кохання й радість Матильди були безмежні. Вона хотіла скористатись з перемоги й негайно відповіла:

"Пан де Ла-Верне кинувся б до Ваших ніг, не тямлячи себе від вдячності, якби він знав про те, що Ви зробили для нього. Але при всій своїй великодушності мій батько забуває про мене,— честь Вашої дочки в небезпеці. Чия-небудь нескромність може заплямувати її навіки, і тоді двадцятитисячна рента не змиє цієї ганьби. Я пошлю патент панові де Ла-Верне тільки тоді, коли Ви дасте мені слово, що протягом наступного місяця моє весілля відбудеться прилюдно у Віллек’є. Невдовзі після цього терміну, що його я благаю Вас не переступати, Ваша дочка не зможе з'являтись в товаристві інакше, як під ім'ям пані де Ла-Верне. Яка я вдячна Вам, любий тату, за те, що Ви врятували мене від прізвища — Сорель..." І таке інше, і таке інше.

Відповідь була несподівана:

"Слухайтесь або я відмовлюсь від усього. Тремтіть, необережне дівча! Я ще не знаю, що таке Ваш Жюльєн, і Вам це відомо ще менше. Хай він їде в Страсбург і виконує свої обов’язки. Про свої дальші наміри сповіщу через два тижні".

Ця рішуча відповідь вразила Матильду. "Я не знаю, що таке Жюльєн", ці слова заполонили її уяву, і вона поринула в чарівні мрії, які здавались їй реальністю. "Розум мого Жюльєна не підганяється до тісного крою салонного зразка, і, хоч це й доводить вищість Жюльєна, батько не вірить йому саме через це...

Проте, якщо я не поступлюся забаганці мого батька, може зчинитись публічний скандал, а розголос погано вплине на моє становище у вищому світі і може навіть пошкодити мені в очах Жюльєна. А вже після такого розголосу... жалюгідне існування принаймні років на десять. А проте, якщо я вчинила таке безумство — вибрала чоловіка лише за його особисті достоїнства, то тільки величезне багатство може врятувати мене від глуму. Якщо я житиму далеко від батька, він, у його літах, може мене забути... Норбер одружиться з якою-небудь принадною, спритною жінкою. Адже ж звабила старого Людовіка XIV герцогиня Бургундська..."

Вона вирішила скоритись, але нічого не сказала Жюльєнові про цей другий батьків лист: при його несамовитій вдачі він міг вчинити якесь шаленство.

Коли вона сказала ввечері Жюльєнові, що він тепер гусарський лейтенант, радості його не було меж. Можна собі уявити це, знаючі честолюбні мрії всього його життя і його палку любов до свого сина. Зміна імені зовсім приголомшила його.

"Отже,— сказав він собі,— роман мій завершений, і я завдячую цим тільки самому собі. Я зумів примусити це горде страховисько покохати мене,— подумав він, глянувши на Матильду,— її батько не може жити без неї, а вона — без мене".

XXXV. ГРОЗА

Даруй мені, господи, посередність!

Мірабо

Жюльєн поринув у глибоку задуму і ледве відповідав на палкі пестощі Матильди. Він був мовчазний і похмурий. Ніколи ще він не здавався Матильді таким незвичайним, таким чарівним. Вона боялась, щоб його надмірно вразлива гордість не зіпсувала всієї справи.

Вона бачила, що майже щоранку в особняк приїздить абат Пірар. Чи не міг Жюльєн через нього дізнатися про наміри її батька? А може, сам маркіз з якоїсь хвилинної примхи написав йому? Як інакше пояснити суворий вигляд Жюльєна після такої радісної звістки? Спитати його вона не сміла.

Не сміла! Вона, Матильда! І з цієї хвилини в її почуття до Жюльєна прокралось щось тривожне, неясне, схоже на жах. Ця черства душа тепер пізнала в своєму коханні все, що властиве пристрасті і що доступне жінці, вихованій серед надмірностей цивілізації, якими так захоплюється Париж.

Другого дня на світанку Жюльєн з'явився до абата Пірара. Слідом за ним у двір в'їхала стара обшарпана карета, найнята в найближчій поштовій конторі.

— Такий екіпаж тепер вам не пасує,— сказав йому буркотливим тоном суворий абат.— Ось вам двадцять тисяч франків, подарунок пана де Ла-Моля; він рекомендує вам витратити їх за рік, але по змозі не давати приводу для глузування. (Кинути юнакові таку величезну суму — це значило, на думку священика, штовхнути його на шлях гріха).

Маркіз додав до цього: пан Жюльєн де Ла-Верне повинен вважати, що одержав ці гроші від свого батька, якого немає потреби називати на ім'я. Пан де Ла-Верне, можливо, визнає за потрібне зробити подарунок панові Сорелю, вер'єрському теслярeві, що доглядав його в дитинстві...

— Я міг би взяти цю частину доручення на себе,— додав абат,— я нарешті переконав пана де Ла-Моля піти на мирову з цим єзуїтом, абатом Фрілером. Вплив його набагато сильніший за наш. Одною з негласних умов цієї угоди буде те, що ця людина, яка, по суті, панує в Безансоні, визнає ваше високе походження.

Жюльєн не тямив себе від захвату; він кинувся на шию абатові. Отже, його визнано!

— Майте сором! — сказав пан Пірар, відстороняючи його.— Що це за світська суєславність?.. Щодо Сореля і його синів, я їм від себе запропоную пенсію в п'ятсот франків, яка буде їм виплачуватись щороку, поки я буду задоволений їхньою поведінкою.

Жюльєн був знову холодний і погордливий. Він подякував, але в дуже непевних виразах, які ні до чого не зобов’язували. "А що, як я й справді незаконний син якогось вельможі, засланого грізним Наполеоном в наші гори?" З кожною хвилиною ця думка здавалася йому все більше ймовірною.

"Моя ненависть до батька могла б бути прямим доказом... і тоді, значить, я не такий уже звір!"

Через кілька днів після цього монологу п'ятнадцятий гусарський полк, один з найблискучіших полків французької армії, виступав розгорнутим фронтом на плацу в Страсбурзі. Пан шевальє де Ла-Верне їхав на чудовому ельзаському коні, що коштував йому шість тисяч франків. Він був зарахований до полку в чині лейтенанта, хоч до того не був молодшим лейтенантом ніде, крім списків якогось полку, що про нього він і не чув.

Його байдужий вираз, суворий, мало не злий погляд, блідість і незмінна холоднокровність — все це вже з перших днів привернуло до нього увагу. Незабаром його бездоганна й стримана чемність, його вміння володіти пістолетом і шпагою, яке він виявив без будь-якої похвальби, відібрали в дотепників бажання голосно кепкувати з нього. Після п'яти-шести днів вагання громадська думка полку склалася на його користь. "В цьому юнакові,— казали старі полкові офіцери-жартуни, — є все, крім юності".

Жюльєн написав із Страсбурга панові Шелану, колишньому вер'єрському кюре, що тепер уже був у дуже похилих літах.

"Не маю сумніву, що Ви з радістю почули про події, які спонукали моїх рідних збагатити мене. Посилаю вам п'ятсот франків і прошу розподілити їх негласно, не називаючи мого імені, серед знедолених і бідних, яким і я колись був; напевно, Ви допомагаєте їм так само, як колись допомагали мені".

Жюльєн сп'янів від честолюбства, але не від чванливості; він приділяв значну увагу зовнішності: його коні, мундир, лівреї його слуг були в бездоганному порядку, який підтримувався з пунктуальністю, що зробила б честь будь-якому англійському мілорду. Ставши якихось два дні тому, та ще й за протекцією, лейтенантом, він уже підраховував, що для того, щоб стати командиром полку у тридцять років, ніяк не пізніше, як усі видатні генерали, треба вже в двадцять три мати вище звання, ніж лейтенант. Він тільки й думав що про славу і про свого сина.

І ось саме коли він був у полоні честолюбних мрій, до нього з'явився з листом мадемуазель де Ла-Моль молодий лакей, що прискакав нарочним.

"Все загинуло,— писала Матильда,— приїздіть якнайшвидше, покиньте все, дезертируйте, якщо треба. Приїхавши, чекайте мене в фіакрі біля садової хвіртки... на вулиці... Я вийду з Вами поговорити, можливо, вдасться провести Вас у сад. Все загинуло і, боюся, назавжди. Покладіться на мене, я буду відданою Вам і стійкою в злигоднях. Я люблю Вас".

Через кілька хвилин Жюльєн, дістався в полковника відпустку, щодуху мчав із Страсбурга. Але жахлива тривога гризла його й відбирала в нього сили, і, доскакавши до Метца, він не міг далі їхати верхи. Він пересів у поштову карету і з майже неймовірною швидкістю дістався до призначеного місця біля садової хвіртки палацу де Ла-Моль. Хвіртка

розчинилась, і тої ж миті Матильда, забувши всяку обачність, кинулася йому в обійми. На щастя, була тільки п'ята година ранку і на вулиці не було ще нікого.

— Все пропало: батько, боячись моїх сліз, виїхав в четвер уночі. Куди? Ніхто не знає. Ось його лист, читайте.— І вона сіла поруч з Жюльєном у фіакр.

"Я міг би пробачити все, крім заздалегідь обдуманого наміру звабити Вас заради Вашого багатства. Ось, нещасна дівчино, ось у чому жахлива правда. Даю Вам слово честі, що ніколи не погоджусь на Ваш шлюб з цим чоловіком. Я забезпечу йому десять тисяч ренти, якщо він згодиться жити десь далеко, за межами Франції, або, ще краще,— в Америці. Прочитайте листа, якого я одержав у відповідь на запитання про нього. Цей соромітник сам запропонував мені написати пані де Реналь. Я більше не читатиму жодного Вашого рядка, що стосується цього чоловіка. Мені остогиділи і Париж, і Ви. Рекомендую Вам зберегти в найглибшій таємниці те, що має трапитись. Щиро зречіться цієї підлої людини, і Ви знову знайдете батька".

— Де лист пані де Реналь? — холодно спитав Жюльєн.

— Ось він. Я не хотіла його показувати, не підготувавши тебе.

Лист:

"Обов’язок мій перед святою справою релігії і моралі примушує мене, пане, зробити надзвичайно тяжкий для мене вчинок, непогрішимий закон наказує мені в цю хвилину завдати шкоди ближньому, але з метою попередити ще більше лихо. Скорбота, яку я почуваю, повинна бути підкорена почуттю обов'язку. Немає сумніву, пане, що поведінка особи, про яку Ви мене просите розповісти всю правду, могла здатись незрозумілою, навіть добропорядною. Від Вас, можливо, вважали за потрібне приховати частину правди або навіть подати дещо в іншому

світлі, виходячи з вимог обережності, так само як і релігії. Але насправді поведінка особи, про яку ви хочете дізнатись, була варта цілковитого осуду навіть у більшій мірі, ніж я можу висловити. Бідний і жадібний, цей юнак прагнув завоювати собі певне становище в світі й вибитися в люди, вдаючись з цією метою до найвитонченішого лицемірства й звабивши слабу й нещасну жінку. Тяжкий обов'язок змушує мене також визнати, що пан Ж... не визнає ніяких законів релігії. По совісті кажучи, я змушена думати, що одним з його способів домагатись успіху в тому чи іншому домі є звaблення жінки, яка користується в цьому домі найбільшим впливом. Прикриваючись удаваною безкорисливістю й фразами, вичитаними з романів, він прагне одного — оволодіти довірою господаря дому і його багатством. Він сіє скрізь нещастя і вічне каяття..." і таке інше, і таке інше, і таке інше.

Цей лист, дуже довгий і напівзмитий слізьми, був, безперечно, написаний рукою пані де Реналь і навіть написаний старанніше, ніж звичайно.

— Не смію судити пана де Ла-Моля,— сказав Жюльєн,-дочитавши до кінця.— Він вчинив правильно й обережно. Який батько згодився б віддати свою дочку за такого чоловіка. Прощавайте!

Жюльєн вискочив з фіакра й побіг до своєї поштової карети, що чекала його на розі вулиці. Матильда, про яку він, здавалося, забув, зробила кілька кроків слідом за ним, але погляди крамарів, що добре знали її і тепер повиходили з дверей своїх крамниць, примусили її квапливо повернутися в сад.

Жюльєн помчав у Вер’єр. При такій швидкій їзді він не міг, як збирався, написати Матильді, бо рука його креслила на папері лише якісь нерозбірливі кривульки.

Він приїхав у Вер’єр в неділю вранці і одразу ж зайшов до торговця зброєю, який поздоровив його з несподіваним збагаченням. Ця новина хвилювала все місто.

Жюльєн насилу розтлумачив йому, що хоче купити пару пістолетів. Зброяр на його вимогу зарядив їх.

Пролунали три удари дзвона; це добре відомий у французьких селах благовіст, що після різних інших ранкових передзвонів сповіщає про початок обідні.

Жюльєн увійшов у нову вер'єрську церкву. Всі високі вікна будівлі були запнуті червоними завісами. Жюльєн опинився на кілька кроків позаду крісла пані де Реналь. Вона, здавалось, ревно молилася. Коли він побачив цю жінку, яка так кохала його, рука в нього затремтіла, і він спочатку не мав сили здійснити свій намір. "Не можу,— казав він сам собі, — це понад мої сили".

В цю мить молодий причетник, що прислуговував священикові, задзвонив до виносу святих дарів. Пані де Реналь похилила голову, яка на хвилину майже сховалась за згортками шалі. Тепер Жюльєн не відчував так виразно, що це вона. Він вистрілив з пістолета і промахнувся; вистрілив удруге — вона впала.

XXXVI. СУМНІ ПОДРОБИЦІ

Не чекайте від мене малодушності. Я помстився за себе. Я заслужив смерті, ось я. Моліться за мою душу.

Шіллер

Жюльєн стояв нерухомо, нічого не бачачи. Трохи отямившись, він помітив, що всі парафіяни тікають з церкви. Священик вийшов з вівтаря. Жюльєн повільно пішов слідом за кількома жінками, що з криком бігли до

виходу. Одна з жінок, бажаючи випередити інших, грубо штовхнула його, і він упав. Ноги його зачепились за перекинутий юрбою стілець. Підводячись, він почув, що його хтось тримає за комір,— це був жандарм у повній парадній формі. Жюльєн машинально взявся був за свої маленькі пістолети, але другий жандарм схопив його за лікті.

Його повели у в’язницю. Привели у камеру, наділи залізні наручники й залишили самого; двері замкнулись за ним на ключ; все це відбулося дуже швидко, і він при цьому нічого не відчував.

— Ну, ось і кінець усьому,— сказав він голосно, опам'ятавшись.— Так, через два тижні гільйотина... або покінчити з собою до того часу.

Думки його не йшли далі; йому здавалось, що голову його щось міцно стискає. Він навіть озирнувся, чи не тримає його хтось. Через кілька хвилин він поринув у глибокий сон.

Пані де Реналь була поранена не смертельно. Перша куля прострілила її капелюшок; коли вона обернулась, гримнув другий постріл. Куля влучила в плече і — дивна річ — відскочила від плечової кістки, яку вона все ж таки пошкодила, і попала в готичний пілон, відбивши від нього великий осколок.

Коли, після довгої і болісної перев'язки, хірург, чоловік серйозний, сказав пані де Реналь: "Я відповідаю за ваше життя, як за своє власне",— вона глибоко засмутилась.

Вона давно вже щиро хотіла вмерти. Лист до пана де Ла-Моля, написати якого примусив пані де Реналь її теперішній духівник, завдав останнього удару цій жінці, знесиленій постійним горем. Це горе було — розлука з Жюльєном, а вона назвала його докорами сумління. Духівник, молодий священик, доброчесний і ревний, що недавно приїхав з Діжона, добре це розумів.

"Вмерти ось так, не від власної руки — це ж зовсім не гріх,— думала пані де Реналь,— Може, господь простить мене за те, що я радію смерті". Вона не наважувалась додати: "А вмерти від руки Жюльєна — це найвище блаженство".

Як тільки їй вдалося збутися хірурга і цілої юрби співчуваючих, вона покликала свою покоївку Елізу.

— Тюремник,— сказала вона їй, сильно почервонівши,— дуже жорстока людина. Він, мабуть, погано з ним поводитиметься, гадаючи, що цим догодить мені... Ця думка мучить мене. Чи не могли б ви піти нібито від себе й передати тюремникові оцей конвертик з кількома луїдорами? Ви скажете, що господь бог не дозволяє погано поводитись з ув'язненими... І основне, щоб він нікому не казав про ці гроші.

Саме цій обставині, про яку ми щойно розповіли, Жюльєн завдячував гуманним ставленням до нього з боку вер’єрського тюремника. Це був той самий ревний служака пан Нуару, колись так наляканий прибуттям пана Аппера.

У в'язницю з'явився суддя.

— Я вчинив убивство з заздалегідь обдуманим наміром,— я купив і наказав зарядити пістолети в такого то продавця зброї. Стаття тисяча триста сорок друга карного кодексу говорить ясно: я заслуговую смерті, і я чекаю її.

Суддя, здивований такою відповіддю, хотів поставити ще кілька запитань, щоб обвинувачений заплутався у відповідях.

— Невже ви не бачите,— сказав йому Жюльєн, посміхаючись,— що я обвинувачую себе так, що вам не треба й бажати більшого? Не турбуйтесь, пане, ваша здобич не втече від вас. Ви матимете приємність засудити мене. Звільніть мене від вашої присутності.

"Мені залишається виконати ще один досить нудний обов'язок,— подумав Жюльєн,— треба написати мадемуазель де Ла-Моль".

"Я помстився за себе,— писав він їй.— На нещастя, моє ім'я з'явиться в газетах, я не зможу покинути цей світ інкогніто. Я прошу Вас пробачити мені за це. Через два місяці я помру. Помста моя була жахлива, так само як і біль розлуки з Вами. З цієї хвилини я забороняю сам собі писати й вимовляти Ваше ім'я. Ніколи не говоріть про мене, навіть з моїм сином: мовчання — єдиний спосіб вшанувати мою пам'ять. Для більшості людей я буду звичайним убивцею... Дозвольте мені сказати Вам правду перед смертю: Ви забудете мене. Ця страшна катастрофа, про яку я раджу вам ніколи в світі не казати й слова, вичерпає на багато років весь той романтизм і надмірне захоплення ризикувати, які я бачив у Вашій вдачі. Ви були створені, щоб жити серед героїв середньовіччя; виявіть твердість вдачі, гідну їх. Хай те, що мусить відбутись, відбудеться таємно, так, щоб Ви не були скомпрометовані. Сховайтесь під вигаданим ім'ям і не довіряйтесь нікому. Якщо Вам буде конче потрібна допомога друга, заповідаю Вам абата Пірара.

Не говоріть про це ні з ким іншим, особливо з людьми вашого кола, з панами де Люзом, де Кейлюсом.

Через рік після моєї смерті одружіться з паном де Круазнуа. Я Вас прошу про це, наказую Вам, як Ваш чоловік. Не пишіть мені, я не відповідатиму. Хоч, здається, я й не такий злий, як Яго, скажу так, як він: From this time forth I never will speak word.156

Я більше не вимовлю й не напишу жодного слова. До Вас мої останні слова і остання любов. Ж. С."

Відіславши цей лист, Жюльєн трохи отямився і вперше відчув себе глибоко нещасним.

Всі честолюбні надії, одну по одній, доводилось йому виривати з свого серця, скоряючись великій істині: я помру, це неминуче. Смерть сама по собі не здавалась йому жахливою. Все його життя, по суті, було тільки довгим готуванням до нещасть, і він ніколи не забував про те горе, яке вважають найстрашнішим.

"Ну, що ж,— міркував Жюльєн,— якби через два місяці я мав битись на дуелі з людиною, що бездоганно володіє зброєю, невже я був би таким малодушним, щоб думати про це безнастанно і з жахом у душі?"

Так він допитував себе цілу годину.

Коли він став ясно бачити в своїй душі, а істина постала перед ним так само чітко, як стовп, котрий підтримував склепіння його в'язниці, він почав думати про каяття.

"А в чому, власне, мені каятись? Мене жорстоко образили, я вбив. Я заслуговую смерті, оце і все. Я вмираю, звівши рахунки з людством. Я не залишаю після себе жодного невиконаного обов'язку, я нічого нікому не винен, у моїй смерті нема нічого ганебного, крім знаряддя, яким я буду вбитий. Цього, правда, більш ніж досить, щоб зганьбити мене в очах вер'єрських буржуа, але, з погляду здорового глузду, чи є щось більш варте зневаги? Я можу звеличити себе в їхніх очах, розкидаючи золоті монети в юрбу, коли йтиму на страту. Тоді пам'ять про мене, зв'язана з думкою про золото, буде для них осяяна його блиском".

Покінчивши з цими міркуваннями, які через хвилину здалися йому незаперечними, він сказав собі: "Мені немає чого більше робити на землі",— і міцно заснув.

О дев'ятій годині вечора його збудив тюремник, він приніс йому вечерю.

— Що кажуть у Вер'єрі?

— Пане Жюльєн, присяга, принесена мною перед розп’яттям в королівському суді в той день, як я вступив на цю посаду, забороняє мені говорити.

Він мовчав, але не йшов з камери, Жюльєна розважало видовище такого очевидного лицемірства. "Хай якнайдовше почекає тих п'ять франків, за які він хоче продати мені своє сумління",— подумав Жюльєн.

Побачивши, що вечеря закінчується, а його навіть не пробують підкупити, тюремник не витримав і сказав облудним і вкрадливим тоном:

— Моя приязнь до вас, пане, примушує мене говорити, хоч кажуть, що це проти інтересів правосуддя, бо ви можете скористатися з цього для свого захисту... Пан Жюльєн, як людина добра, буде радий почути, що пані де Реналь одужує.

— Як! Вона не вмерла? — скрикнув Жюльєн, у нестямі схоплюючись з місця.

— Як? Ви нічого не знали? — сказав тюремник з тупим здивуванням, що враз змінилось виразом радісної жадібності.— Пан Жюльєн мусить, по справедливості, дати щось хірургові, бо той за законом мусив би мовчати. А я, щоб догодити вам, пішов до нього, і він мені все розповів.

— То, значить, рана не смертельна? — зробивши крок до нього, нетерпляче запитав Жюльєн.— Ти присягаєш мені головою?

Тюремник, велетень шести футів на зріст, злякався й відступив до дверей. Жюльєн зрозумів, що так він нічого не доб'ється. Він сів і кинув золотий панові Нуару.

В міру того, як з оповідання тюремника Жюльєн переконувався, що рана пані де Реналь не смертельна, він відчув, що сльози ось-ось поллються з його очей.

— Вийдіть,— сказав він різко.

Тюремник пішов. Як тільки двері зачинились, Жюльєн скрикнув:

— Боже! Вона жива! — і впав на коліна, вмиваючись гарячими слізьми. В цю неповторну хвилину він був віруючим. Яке йому діло до попівського лицемірства! Хіба воно могло применшити для нього зараз істину і велич образу божого?

Тільки тепер Жюльєн почав каятись у своєму злочині. Через якийсь дивний збіг обставин, що врятував його від розпачу, лише в цю хвилину він вийшов із того стану фізичної роздратованості й напівбожевілля, в якому перебував відтоді, як відправився з Парижа в Вер'єр.

Джерело його сліз було чисте — він не мав сумніву, що буде засуджений.

"Отже, вона житиме! — повторював він...— Вона житиме, вона пробачить, вона любитиме мене..."

Наступного дня, вже досить пізно, його розбудив тюремник.

— Видно, у вас на душі спокійно, пане Жюльєн,— сказав він йому.— Я вже двічі заходив, та не зважився вас будити. Ось вам дві пляшки чудового вина, це посилає вам пан Маслон, наш кюре.

— Як? Цей шахрай ще тут? — сказав Жюльєн.

— Так, пане,— відповів тюремник, притишуючи голос.— Але не говоріть так голосно, це може вам пошкодити.

Жюльєн розсміявся від щирого серця.

— В моєму становищі, друже мій, тільки ви можете пошкодити мені, якщо перестанете поводитись зі мною лагідно й людяно... Але я добре заплачу вам,— додав Жюльєн, урвавши свою мову й переходячи знов на владний тон. На підтвердження своїх слів він кинув тюремникові монету.

Пан Нуару розповів йому в усіх подробицях все, що зумів дізнатися про пані де Реналь, не згадавши тільки про відвідини Елізи.

Це була істота підла й раболіпна над усяку міру. У Жюльєна майнула думка: "Цей потворний здоровань заробляє, мабуть, не більш як триста чотириста франків, бо людей у в’язниці в нього не так багато. Я можу йому обіцяти десять тисяч, якщо він згодиться втекти зі мною в Швейцарію... Важко тільки буде переконати його, що я не обдурю його". Але думка про те, як довго доведеться розмовляти з цією мерзенною істотою, викликала в Жюльєна огиду, і він покинув думати про це.

А ввечері вже було пізно, опівночі його забрала поштова карета. Він був дуже задоволений своїми супутниками жандармами. Вранці, коли вони прибули в Безансон, йому люб'язно відвели приміщення на верхньому поверсі готичної вежі. Жюльєн впізнав архітектуру початку XIV століття й замилувався її витонченістю й легкістю. Крізь вузький просвіт між двома стінами, над глибоким двором, вдалині відкривався краєвид чарівної краси.

Наступного дня Жюльєна допитували, після чого кілька днів не турбували. На душі в нього було спокійно. Справа його здавалась йому дуже простою: "Я хотів убити, і мене треба вбити".

Думка його не спинялась на цьому міркуванні. Суд, неприємність показуватися перед публікою, захист — все це були прикрі дрібниці, нудні церемонії, про які він ще встигне подумати, коли настане час. І самий момент смерті також не спиняв його уваги: "Подумаю після суду". Життя зовсім не здавалось йому нудним, він тепер дивився на все іншими очима: у нього вже не було ніякого честолюбства. Про мадемуазель де

Ла-Моль він згадував рідко. Він був сповнений каяття, і образ пані де Реналь поставав перед ним, особливо в нічній тиші, яка порушувалась в цій високій вежі лише криками орлана.

Він дякував небу за те, що поранив її не смертельно. "Дивна річ! — казав він сам собі.— Адже мені здавалось, що своїм листом до пана де Ла-Моля вона назавжди зруйнувала щастя, що чекало на мене, аж ось не минуло й двох тижнів після цього листа, і я вже навіть не згадую про те, що мене тоді хвилювало... Дві-три тисячі ліврів ренти, щоб жити спокійно десь у горах, як у Вержі... Я був щасливий тоді... І не розумів свого щастя!"

Бували хвилини, коли він раптом схоплювався: "Якби я поранив пані де Реналь смертельно, я убив би себе... Мені необхідна ця упевненість в тому, що вона жива інакше я сам собі стану огидний.

Накласти на себе руки! Ось над чим варто подумати,— казав він собі. — Ці судді — формалісти, вони люто переслідують нещасного підсудного й готові повісити кращого з громадян, аби лише заробити жалюгідний орден... Я б врятувався від їхньої влади, від їхніх образ, висловлених вульгарною французькою мовою, яку місцева газета називатиме красномовством...

Я ще можу прожити тижнів п’ять шість... Накласти на себе руки! Ні, чорт його бери! — вирішив він через кілька днів,— адже Наполеон жив...

Зрештою, життя мені приємне; тут тихо, спокійно, ніхто мені не набридає",— додав він, сміючись, і почав складати список книг, які мав намір виписати з Парижа.

XXXVII. ВЕЖА

Могила друга.

З коридору долинув сильний шум. Час був не той, коли звичайно до нього заходили. Орлан з криком вилетів, двері відчинились, і шановний кюре Шелан, з паличкою, весь трусячись, кинувся йому в обійми.

— Ах, господи милосердний! Та як же це сталося, дитино моя?.. Звір! Так я мусив би сказати,— і добрий старий вже не міг вимовити й слова.

Жюльєн злякався, що він ось-ось упаде, і підвів його до стільця. Час наклав свою важку руку на цього колись такого енергійного чоловіка. Жюльєнові здавалось, що перед ним лише тінь пана Шелана.

Віддихавшись трохи, старий заговорив:

— Тільки позавчора я одержав вашого листа з Страсбурга з п'ятьмастами франків для вер'єрських бідняків; мені принесли його в гори, в Ліверю, де я живу в свого племінника Жана. І раптом вчора я чую про це нещастя... Боже! Та невже це можливо! — І старий уже не плакав, він дивився безтямно й машинально вимовив: — Вам будуть потрібні ваші п'ятсот франків, я приніс їх вам.

— Мені потрібно тільки бачити вас, отче! — вигукнув зворушений Жюльєн.— Крім того, у мене є гроші.

Але він більше вже не міг домогтись від старого нічого розумного. Пан Шелан час від часу проливав кілька сльозинок, і вони тихенько збігали по його щоках, потім він дивився на Жюльєна і, здавалось, не міг отямитись, бачачи, що той бере його руки й підносить до вуст. Його обличчя, колись таке жваве, на якому так виразно відбивались най благородніші почуття, тепер було апатичне. Незабаром по старого прийшов якийсь селянин.

— Не треба його стомлювати і дозволяти йому багато говорити,— сказав він Жюльєнові, і той зрозумів, що це і є племінник.

Це побачення дуже засмутило Жюльєна. Він не міг навіть плакати. Все здавалось йому безнадійно похмурим, серце немов заледеніло в його грудях.

Це були найболісніші хвилини з усього, пережитого ним після злочину. Він побачив смерть в усій її непривабливості. Всі його ілюзії душевної величі й благородства розвіялись, мов хмара після бурі.

Такий нестерпний стан тривав кілька годин. Від моральної отрути лікуються фізичними заходами й шампанським, але Жюльєн вважав би себе жалюгідним боягузом, якби вдався до таких засобів. Того жахливого дня він весь час ходив по своїй тісній камері, а надвечір раптом вигукнув: "Та я з глузду з'їхав! Я мав би тужити, якби мені судилося вмерти природною смертю. Тоді вигляд немічного старого міг би засмутити мене, але смерть раптова, в розквіті сил, врятує мене від цього жалюгідного руйнування".

Проте, як би Жюльєн не переконував себе, він відчував, що розчулився, виявив малодушність, і тому його так засмутили ці відвідини.

В ньому вже не було нічого суворого й величного, ніяких римських доблестей. Смерть піднеслася в його уяві на більшу височінь і вже не здавалась такою легкою.

"Це буде моїм термометром,— сказав він собі.— Сьогодні ввечері я на десять градусів нижче тієї мужності, з якою треба йти на гільйотину. А вранці я мав ще належну мужність. Зрештою, що з того! Аби тільки вона повернулася до мене в потрібну хвилину".

Думка про термометр зацікавила Жюльєна і навіть кінець кінцем розвіяла його похмурий настрій.

Наступного дня, коли він прокинувся, йому стало соромно згадувати про вчорашнє. "Мій спокій, моє щастя під загрозою". Він навіть вирішив був звернутись до генерального прокурора з проханням, щоб до нього нікого не пускали. "А Фуке? — подумав він.— Якщо він здумає приїхати в Безансон, як це засмутить його!"

Жюльєн не думав про Фуке вже, мабуть, місяців зо два. "Який дурний я був у Страсбурзі, думка моя не сягала вище комірця мого мундира". Тепер він часто згадував Фуке, і ці спогади знов розчулили його. Схвильовано ходив він з кутка в куток. "Ось я вже опустився на двадцять градусів нижче рівня смерті... Якщо так буде далі, краще покінчити з собою. Як радітимуть всі оті абати Маслони і пани Вально, коли я помру, як боягуз".

Приїхав Фуке; цей простодушний, добрий чоловік не тямив себе від горя. Всі його помисли зводились до того, щоб продати все своє майно, підкупити тюремника і врятувати Жюльєна.

Він довго розповідав йому про втечу де Лавалетта.158

— Ти мені завдаєш прикрості,— сказав Жюльєн,— пан де Лавалетт був невинний, а я винен. Ти мимоволі змушуєш мене думати про те, яка між нами різниця... Але невже це правда? Як! Ти готовий продати все своє майно? — здивувався Жюльєн, знов стаючи спостережливим і недовірливим.

Зрадівши, що його друг нарешті якось відгукнувся на його пропозицію, Фуке почав довго й докладно підраховувати з точністю до ста франків, скільки він може одержати за кожну свою ділянку.

"Яка прекрасна самопожертва для сільського власника! — подумав Жюльєн.— Скільки ощадливості, дрібної скнарості, від якої я колись так червонів, коли помічав її в нього,— і всім цим він жертвує заради мене! У тих блискучих юнаків, яких я бачив у палаці де Ла-Моль і які читають

Рене, немає його смішних вад; але за винятком дуже молодих і таких, що несподівано розбагатіли завдяки спадщині й не знають ціни грошам,— хто з тих блискучих парижан був би здатний на таку жертву?"

Всі помилки французької мови, всі вульгарні манери Фуке — все зникло для нього, і Жюльєн кинувся обнімати друга. Ніколи він ще не віддавав такої переваги провінції перед Парижем. Фуке, побачивши захват, яким сяяли очі його друга, подумав, що той погодився на втечу.

Цей вияв високого благородства повернув Жюльєнові душевну силу, яку в нього відібрала поява пана Шелана. Він був ще дуже молодий, але, на мою думку, в нього були прекрасні нахили. Замість того щоб переходити від чутливості до хитрості, як це трапляється з більшістю людей, він з віком став би сердечнішим, добрішим і вилікувався б від своєї шаленої недовіри... А втім, навіщо ці марні передбачення?

Допити дедалі частішали, незважаючи на всі зусилля Жюльєна, що намагався своїми відповідями скоротити справу:

— Я вбив або принаймні умисно хотів заподіяти смерть,— повторював він щодня.

Але суддя був насамперед чиновником-формалістом, і показання Жюльєна ніяк не могли скоротити допитів; самолюбство судді було зачеплене. Жюльєн не знав, що його хотіли перевести в жахливий каземат і що тільки завдяки клопотанням Фуке він залишився в своїй кімнатці, на висоті ста вісімдесяти східців.

Пан абат де Фрілер належав до числа тих впливових осіб, яким Фуке постачав паливо. Добрий лісоторгівець домігся того, що його прийняв всевладний старший вікарій. Радість Фуке була невимовна, коли пан де Фрілер заявив йому, що, пам'ятаючи прекрасні якості Жюльєна і послуги, які він колись зробив семінарії, він має намір замовити за нього слівце перед суддями. У Фуке вже з'явилась надія врятувати друга, і, перш ніж

піти, він кинувся на коліна перед паном старшим вікарієм і попросив його прийняти й роздати на служіння мес десять луїдорів, щоб вимолити виправдання звинуваченому.

Фуке дуже помилявся. Пан де Фрілер був не такий, як Вально; він відмовився взяти гроші і навіть намагався дати зрозуміти простакові селянинові, щоб він залишив їх собі. Побачивши однак, що, висловлюючись ясніше, можна допуститись необережності, він порадив Фуке роздати ці гроші як милостиню бідним в'язням, які справді терпіли нестатки в усьому.

"Цей Жюльєн — якась дивна істота,— думав пан де Фрілер, вчинок його незрозумілий, а для мене таких речей не повинно бути. Чи не можна зробити з нього мученика? В усякому разі, дізнаюсь, у чому тут суть, і, до речі, може, знайду нагоду, щоб пристрахати пані де Реналь, яка нас зовсім не поважає і в глибині душі ненавидить мене... можливо, мені вдасться принагідно знайти шлях до блискучого примирення з паном де Ла-Молем, який має явну прихильність до цього семінаристика".

Угода, що поклала край цьому позову, була підписана кілька тижнів тому, і абат Пірар, виїжджаючи з Безансона, натякнув на таємниче походження Жюльєна саме в той день, коли сердега стріляв у пані де Реналь у вер’єрській церкві.

Жюльєн передбачав тільки одну неприємність перед смертю: відвідини батька. Він порадився з Фуке, чи не написати генеральному прокуророві прохання, щоб до нього більше не пускали ніяких відвідувачів. Цей жах перед зустріччю з батьком, та ще в таку хвилину, глибоко збурив чесне міщанське серце лісоторгівця.

Тепер йому навіть здавалось, що він розуміє, чому так багато людей ненавидять його друга. Але з поваги до його горя він приховав свої думки.

— В усякому разі,— холодно сказав він Жюльєну,— такий наказ не стосуватиметься твого батька.

XXXVIII. МОГУТНЯ ЛЮДИНА

Але її поведінка така загадкова, а зовнішність така витончена! Хто ж вона?

Шіллер

Двері камери відчинились на другий день дуже рано. Жюльєн раптом прокинувся.

"Ах, боже милосердний! Це батько! — подумав він.— Яка неприємність!"

Тої ж хвилини якась жінка, вдягнена селянкою, кинулась йому на шию. Він насилу впізнав її — це була мадемуазель де Ла-Моль.

— Недобрий, я тільки з твого листа дізналася, де ти, а про те, що ти звеш злочином і що насправді є тільки благородною помстою, яка свідчить про велич твого серця, я дізналася тільки у Вер’єрі.

Незважаючи на упередженість проти мадемуазель де Ла-Моль,— упередженість, у якій він сам собі не хотів зізнатись,— вона здалась Жюльєну дуже гарною. Та й чи можна було не побачити в її вчинках і словах благородного, безкорисливого почуття, до якого ніколи не піднеслася б дрібна, пересічна душа! Йому знов здалося, що він кохає королеву. На хвилину Жюльєн задумався, потім звернувся до Матильди, висловлюючи свої думки із вишуканою красномовністю і благородством:

— Майбутнє уявлялося мені цілком ясно. Я гадав, що, овдовівши, ви візьмете шлюб із паном де Круазнуа. Шляхетна й дещо романтична душа чарівної вдови, зворушена й навернена на путь житейської розважливості

незвичайною, трагічною і великою для неї подією, оцінить справжні достоїнства молодого маркіза. Ви примиритесь з своєю долею — мати звичайне щастя, користуючись загальновизнаними благами,— знатністю, багатством, високим становищем. Але, дорога моя Матильдо, ваш приїзд у Безансон, якщо про нього здогадаються, буде смертельним ударом для пана де Ла-Моля, а цього я ніколи собі не прощу. Я вже й так завдав йому багато горя! Ваш академік, мабуть, скаже, що маркіз пригрів змію на своїх грудях.

— Сказати правду, я не сподівалася на такі холодні міркування і турботи про моє майбутнє,— сказала Матильда напівсердито. — А втім, моя покоївка майже така сама обережна, як ви: вона взяла паспорт на своє ім'я, і я приїхала сюди в поштовій кареті під ім'ям пані Мішле.

— І пані Мішле зуміла так легко пройти до мене?

— Ах, я тебе пізнаю, ти все така ж незвичайна людина, яку я відзначила з-поміж усіх! По-перше, я дала сто франків секретареві судді, коли він став запевняти, ніби мене не пропустять в цю вежу. Однак, узявши гроші, він примусив мене чекати, почав вигадувати різні перешкоди, я навіть подумала, що він просто хоче мене обманути...— Вона спинилась.

— Ну і що ж? — сказав Жюльєн.

— Не гнівайся, любий Жюльєн,— мовила Матильда, цілуючи його,— я змушена була назвати своє ім'я цьому секретареві, який вважав мене за молоденьку робітницю з Парижа, закохану в красеня Жюльєна... Справді, він так і сказав. Я присяглася йому, що я твоя дружина, і одержу дозвіл бачитись з тобою щодня.

"Цілковите безумство,— подумав Жюльєн,— і я не міг запобігти цьому! Та, зрештою, пан де Ла-Моль такий знатний вельможа, що громадська думка зуміє виправдати молодого полковника, який

одружиться з цією чарівною вдовою. Смерть моя скоро покриє все". І він з насолодою віддався палкому коханню Матильди. Це було й безумство і душевна велич — все, що тільки можна уявити собі найнезвичайнішого. Вона цілком серйозно запропонувала йому разом накласти на себе руки.

Після перших поривів, втішена щастям бачити Жюльєна, Матильда раптом пройнялася гострою цікавістю. Приглядаючись до свого коханого, вона переконувалась, що він значно вищий, ніж вона уявляла собі. Їй здавалося, що це воскрес Боніфацій де Ла-Моль, тільки ще героїчніший.

Матильда побувала в найвідоміших місцевих адвокатів і образила їх, одверто й без церемоній запропонувавши їм золото. Але, зрештою, вони все ж гроші взяли.

Вона швидко зрозуміла, що в Безансоні всі заплутані й важливі справи залежать від абата де Фрілера.

Виявилось, що під ім'ям нікому не відомої пані Мішле проникнути до всемогутнього єзуїта неймовірно важко. Але незабаром у місті поширилась чутка про надзвичайну вроду юної модистки, що, палко закохана в молодого абата Жюльєна Сореля, приїхала з Парижа в Безансон утішати його.

Матильда пішки сама ходила вулицями Безансона, сподіваючись, що її ніхто не впізнає. В усякому разі, вона вважала за корисне справити велике враження на народ. В своїх шалених мріях вона вже уявляла, як підніме повстання і визволить Жюльєна, коли він буде йти на страту. Мадемуазель де Ла-Моль гадала, що вона вдягнена дуже просто, як це личить жінці у великому горі; але насправді її вбрання всім кидалося у вічі.

Вона вже стала в Безансоні предметом загальної уваги, коли нарешті, після тижня клопотань, їй удалося добитись аудієнції в пана де Фрілера.

Хоч яка вона була сміліва, але думка про могутнього єзуїта так тісно пов'язувалася в її уяві з глибокою, прихованою злочинністю, що вона тремтіла, дзвонячи біля дверей єпископського дому. Вона ледве спромоглася піднятись сходами до покоїв старшого вікарія. Пустинність єпископського палацу пронизувала її холодом. "Ось я увійду, сяду в крісло, а воно мене стисне за лікті, і я провалюсь. В кого про мене може спитати моя покоївка? Жандармський капітан не зважиться втручатись... Я зовсім самотня в цьому великому місті...

Однак, ледве побачивши апартаменти вікарія, мадемуазель де Ла-Моль заспокоїлась. По-перше, їй відчинив двері лакей у гарно скроєній лівреї. Вітальня, де її попросили почекати, була обставлена з витонченим смаком, таким не схожим на брутальну показну пишноту,— тільки в найкращих будинках Парижа можна зустріти щось подібне. Як тільки вона побачила пана де Фрілера, що вийшов їй назустріч з батьківським виглядом, всі її думки про похмурі злочини розвіялись. На його вродливому обличчі вона не побачила й сліду тієї енергійної і грубуватої чесноти, яку не терплять в паризьких салонах. Легка усмішка, що освітлювала обличчя цього священика, який порядкував усім у Безансоні, виявляла світську людину, освіченого прелата, розпорядливого начальника. Матильді здалося, що вона в Парижі.

Панові де Фрілеру потрібно було лише кілька секунд, щоб змусити Матильду признатись, що вона дочка його могутнього супротивника, маркіза де Ла-Моля.

— Так, справді, я не пані Мішле,— промовила вона, знов прибираючи того виразу,— і я не боюся вам у цьому зізнатись, пане, бо я прийшла порадитися з вами про можливість улаштувати втечу панові де Ла-Верне. По-перше, він завинив тільки в нерозсудливості, бо жінка, в яку він стріляв, уже одужала. По-друге, я можу негайно передати для підкупу

нижчих службовців п'ятдесят тисяч франків і зобов'язуюсь оплатити пізніше ще вдвічі більшу суму. Нарешті, я і мої рідні не спинимося ні перед чим, щоб віддячити людині, яка врятує пана де Ла-Верне.

Пан де Фрілер, як видно, був здивований цим іменем. Матильда показала йому кілька листів військового міністра, адресованих панові Жюльєну Сорелю де Ла-Верне.

— Ви самі бачите, пане, що мій батько дбає про його долю. Це пояснюється дуже просто: ми обвінчалися з ним таємно, і батько хотів, щоб він перебував у лавах вищого офіцерства, перше ніж оголосити про цей шлюб.

Тут Матильда помітила, що в міру того, як пан де Фрілер робить ці важливі відкриття, вираз лагідної привітності швидко зникає з його обличчя. Хитрість і затаєна двоєдушність відбились тепер у його рисах.

Абат вагався; він повільно перечитував офіційні документи.

"Яку користь можу я мати з її дивних зізнань? — питав він себе.— Я раптом опинився в близькому зв'язку з приятелькою знаменитої маршальші де Фервак, всемогутньої племінниці монсеньйора ***, єпископа, від якого залежить призначення єпископів у цілій Франції.

Те, що ввижалося мені в далекому майбутньому, несподівано стає близьким. Це може привести мене до здійснення всіх моїх бажань".

Матильда спочатку злякалась раптової зміни виразу обличчя цієї могутньої особи, з якою вона була віч-на-віч у віддаленому покої. "Дарма! — сказала вона собі.— Хіба не найгіршим було б для мене, якби я не справила ніякого враження на холодну й егоїстичну натуру цього священика, пересиченого владою і всіма благами?"

Засліплений несподівано відкритою перед ним можливістю одержати єпископат, вражений духовною силою Матильди, пан де Фрілер на хвилину втратив самовладання. Мадемуазель де Ла-Моль бачила, що він ладний впасти їй до ніг. Нервовий дрож пройняв цього честолюбця.

"Все тепер ясно,— подумала вона,— для приятельки пані де Фервак тут не буде нічого неможливого". І хоч їй важко було подолати болісне почуття ревнощів, в неї вистачило мужності сказати вікарієві, що Жюльєн був близьким другом маршальші і майже щодня зустрічався в неї з монсеньйором єпископом ***.

— Якби навіть список з тридцяти шести присяжних складали жеребкуванням чотири чи п'ять разів підряд з почесних громадян нашого департаменту,— вимовив старший вікарій з виразом найжадібнішого честолюбства й з притиском відчеканюючи кожне слово,— я вважав би, що мені дуже не щастить, якби не нарахував у кожному списку вісім чи десять друзів, і до того ж — найспритніших з цілої групи. За мною майже завжди буде більшість, я навіть перевершує те, що потрібно для ухвалення вироку. Отже, ви бачите, мадемуазель, як легко мені домогтись виправдання...

Абат раптом замовк, немов уражений звуком власних слів: він робив признання, яких ніколи не роблять перед непосвяченими.

Але й він, у свою чергу, вразив Матильду, розповівши їй, що в дивовижній історії Жюльєна, безансонське товариство найбільше зацікавлене й здивоване саме тим, що він колись був предметом палкого кохання пані де Реналь і досить довгий час відповідав їй взаємністю на це почуття.

Панові де Фрілеру неважко було помітити, що оповідання його приголомшило Матильду.

"Тепер я відігрався! — подумав він.— Нарешті в мене є спосіб тримати в руках цю рішучу молоду особу. Я вже боявся, що це мені не вдасться".

Її благородна й незалежна манера триматись іще збільшувала в очах абата чарівність цієї надзвичайної красуні, що дивилась на нього зараз мало не з благанням. Він знов опанував себе і без вагання ще раз повернув кинджал у серці своєї жертви.

— Зрештою, я б не здивувався,— сказав він ніби між іншим,— якби виявилось, що це саме з ревнощів пан Сорель двічі стріляв з пістолета в жінку, яку колись кохав. Вона не позбавлена принадності, а останнім часом щось надто часто зустрічалася з абатом Маркіно з Діжона. Він мало не янсеніст, людина аморальна, як і всі вони.

Помітивши вразливе місце цієї вродливої дівчини, пан де Фрілер віддався насолоді помучити її серце.

— Чому,— сказав він, пильно дивлячись на Матильду своїми палаючими очима,— чому пан Сорель вибрав для цього церкву, як не тому, що саме в цю хвилину його суперник служив там обідню? Всі визнають, що цей щасливець, якому ви протегуєте, надзвичайно розумний і ще більш обережний чоловік. Чи не простіше було для нього сховатись у саду пана де Реналя, де йому так добре знайомий кожний куточок? І там, майже в цілковитій певності, що його не побачать і не впіймають, навіть не запідозрять, він міг убити цю жінку, яку він так ревнував.

Ці міркування, на перший погляд цілком справедливі, остаточно вивели Матильду з рівноваги. Її погордлива душа, просякнута сухою розсудливістю, яка у вищому світі прагне замінити порухи людського серця, нездатна була відразу зрозуміти, яку радість дає людині нехтування всякою обачністю і яким сильним може бути це почуття в палкої натури.

У вищих верствах паризького суспільства, де досі жила Матильда, пристрасть дуже рідко зрікається обачності, адже з вікна кидаються тільки ті бідняки, що живуть на шостому поверсі.

Кінець кінцем абат де Фрілер переконався, що Матильда в його владі. Він дав їй зрозуміти (звичайно, він брехав), що має змогу вплинути на прокурора, який підтримує обвинувачення проти Жюльєна.

Після того, як будуть призначені жеребкуванням тридцять шість присяжних судової сесії, він особисто і безпосередньо домовиться принаймні з тридцятьма з них.

Якби Матильда не здавалася панові де Фрілеру такою чарівною, їй довелося б ходити до нього разів п'ять чи шість, перш ніж він так одверто висловився б перед нею.

XXXIX. ІНТРИГА

Кастр, 1676 р. — В сусідньому будинку брат убив сестру; цей дворянин вже й раніш завинив у вбивстві. Його батько таємно роздав п'ятсот екю радникам і врятував йому життя.

Локк. "Подорож до Франції"

Вийшовши з єпископського подвір’я, Матильда, не задумуючись, послала кур'єра до пані де Фервак, навіть острах скомпрометувати себе не спинив її ні на секунду. Вона благала свою суперницю домогтись, щоб монсеньйор єпископ *** власноручно написав листа панові де Фрілеру. Вона дійшла до того, що просила її особисто приїхати в Безансон. Вчинок справді героїчний для такої гордої й ревнивої душі.

За порадою Фуке, вона остереглася розповісти Жюльєнові про всі ці заходи. І без того його дуже непокоїла її присутність. Близькість смерті зробила Жюльєна порядніщою і добрішою людиною, ніж він був на

протязі свого життя, і його мучили тепер докори сумління не тільки щодо пана де Ла-Моля, але й щодо самої Матильди.

"Як же це так? — казав він собі.— В її присутності я не тільки буваю неуважним, але навіть нудьгую. Вона губить себе заради мене, а я отак їй віддячую. Невже я просто недобра людина?" Це питання дуже мало цікавило його, коли він ще був честолюбним, не домогтися успіху — єдине, що він тоді вважав ганебним.

Тепер він тим прикріше почував себе при Матильді, що в цей час вона палала до нього якоюсь надзвичайною, божевільною пристрастю. Вона тільки й говорила, що про всякі неймовірні жертви, на які піде для того, щоб врятувати його.

Запалившись почуттям, яким вона пишалась і яке перемогло властиву їй гордовитість, вона хотіла сповнити кожну хвилину життя якимись надзвичайними вчинками. Всі її довгі розмови з Жюльєном були присвячені найдивовижнішим і найризикованішим для неї планам. Тюремники, яким вона щедро платила, дозволяли їй розпоряджатися у в'язниці. Фантазії Матильди не обмежувались тим, що вона жертвувала своєю репутацією; нехай її історія стане відома всьому світові,— їй було байдуже. Вимолити помилування Жюльєну, кинувшись на коліна перед каретою короля, коли вона мчатиме щодуху, притягти увагу монарха, ризикуючи тисячу разів бути розчавленою,— це була ще одна з найменш безумних вигадок, створених її нестримною, палкою уявою. Матильда була певна, що з допомогою своїх друзів, які перебувають при особі короля, вона зможе проникнути в заборонену частину парку Сен-Клу.

Жюльєн вважав себе недостойним такої відданості, правду кажучи, він стомився від усього цілого героїзму. Якби перед ним була проста, щира і трохи боязка ніжність, він був би чутливий до неї. А погордливій душі Матильди, навпаки, уява завжди малювала аудиторію, сторонніх.

Серед усіх її тривог, болісних страхів за коханого, без якого їй не миле було життя, вона плекала таємне бажання вразити світ своїм надзвичайним коханням, величчю своїх вчинків.

Жюльєн гнівався на себе за те, що весь цей героїзм його зовсім не зворушує. Що було б, якби він дізнався про безумства, якими Матильда допікала відданого, але надзвичайно розсудливого й обмеженого добрягу Фуке?

Той і сам не знав, що, власне, його дратує у цій відданості Матильди. Адже ж і він теж був готовий пожертвувати всім своїм майном і піти на яку завгодно небезпеку, аби врятувати Жюльєна. Його приголомшувала неймовірна кількість золота, яке розкидала Матильда. Спочатку ці величезні суми викликали повагу в Фуке, бо він ставився до грошей з благоговінням провінціала.

Нарешті він помітив, що плани мадемуазель де Ла-Моль дуже часто змінюються, і тоді з великим полегшенням знайшов осудливе слівце, що визначало цю обтяжливу для нього вдачу: вона була неврівноважена. Від цього епітета до репутації навіженої — найгіршої анафеми в провінції — лиш один крок.

"Як дивно,— сказав собі якось Жюльєн, щойно Матильда вийшла з його камери,— що така палка до мене пристрасть лишає мене зовсім байдужим! А лише два місяці тому я тебе обожнював! Правда, я читав, що наближення смерті робить байдужим до всього, але жахливо почувати себе невдячним і не мати сили змінитися. Виходить, я егоїст?" І він жорстоко докоряв собі за це.

Честолюбство вмерло в його серці, і з праху його з'явилось нове почуття — він називав його каяттям у тому, що він замахнувся на життя пані де Реналь.

А насправді Жюльєн був безтямно закоханий у неї. Він віднаходив незвичайне щастя, коли, зоставшись сам і не боячись, що хто-небудь порушить його спокій, міг вільно віддатись спогадам про колишні щасливі дні у Вержі або у Вер'єрі. Найдрібніші події тієї пори, яка так швидко промайнула, були для нього повиті свіжістю й невимовним зачаруванням. Ніколи не згадував він про свої паризькі успіхи,— йому було нудно думати про них.

Цей душевний стан, який дедалі дужче опановував Жюльєном, був до певної міри розгаданий ревнивою Матильдою. Вона прекрасно помічала, що їй доводиться боротись з прагненням Жюльєна до самотності. Іноді вона з жахом вимовляла ім'я пані де Реналь і бачила, як здригався Жюльєн. Віднині її пристрасть була безмежною, безмірною.

"Якщо він помре, я помру слідом за ним,— щиро вирішила Матильда.— Що сказали б у паризьких салонах, якби побачили, як дівчина мого стану кохає до такої міри юнака, засудженого на смерть? Щоб зустріти таке почуття, треба повернутись до героїчних часів: таким коханням трепетали серця у вік Карла IX чи Генріха III".

У хвилини найпалкішого любовного захвату, притискаючи до серця голову Жюльєна, вона казала собі з жахом: "Як?! Ця чарівна голова буде відтята! Ну що ж,— додавала вона в запалі героїзму, в якому було навіть щось захоплююче,— не мине й доби, як мої вуста, що торкаються цих прекрасних кучерів, теж захолонуть навіки".

Спогади про ці пориви героїзму й несамовитої пристрасті тримали її немов у полоні. Думка про самогубство, така принадна сама собою, але доти чужа їй, проникла в її горду душу і тепер всевладно запанувала в ній. "Ні, кров моїх предків не охолола в моїх жилах",— з гордістю думала Матильда.

— В мене до вас є велике прохання,— сказав їй коханець одного разу,— віддайте вашу дитину у Вер'єр годувальниці, а пані де Реналь наглядатиме за нею.

— Як це жорстоко, те, що ви кажете,— і Матильда пополотніла.

— Так, правда, і я благаю тебе, пробач мені! — вигукнув Жюльєн, опам'ятавшись, і стиснув її в обіймах.

Але осушивши її сльози, він знов повернувся до своєї думки, однак тепер висловив її більш обачно. Він надав розмові журливо-філософського характеру. Говорив про майбутнє, яке незабаром мало назавжди обірватись для нього.

— Треба визнати, моя люба, що кохання — це не більш, ніж випадковість, але така випадковість можлива лише для високих душ. Смерть мого сина була б щастям для честі вашої сім'ї, і всі ваші слуги це добре зрозуміють. Цій дитині горя і неслави судилося бути занедбаною. Сподіваюся, що через деякий час,— я не визначаю його наперед, але маю мужність передбачити, що так буде,— ви виконаєте мою останню волю і одружитесь з паном маркізом де Круазнуа.

— Як? Я — знеславлена?

— Неслава не зможе заплямувати такого імені, як ваше. Ви будете вдовою, вдовою безумця — от і все. Я навіть скажу більше: мій злочин, вчинений не задля грошей, не буде вважатися ганебним. Можливо, на той час який-небудь законодавець філософ доможеться, всупереч забобонам сучасників, скасування смертної кари. І ось тоді чийсь дружній голос скаже принагідно: "А пам’ятаєте, перший чоловік мадемуазель де Ла-Моль був хоч і навіженим, але не злочинцем, не негідником. Безглуздям було відтяти йому голову..." Пам'ять про мене не буде ганебною; принаймні через деякий час... Ваше становище у вищому світі, ваше багатство і, дозвольте вже мені сказати це, ваш незвичайний

розум, дадуть змогу панові де Круазнуа, коли він стане вашим чоловіком, грати роль, якої він ніколи не домігся б сам. В нього є тільки знатність і хоробрість, а ці якості, яких було цілком достатньо в тисяча сімсот двадцять дев'ятому році, щоб мати славу людини достойної в усіх відношеннях, тепер, через століття, вважаються анахронізмом і не дають людям нічого, крім претензій. Для того, щоб стояти на чолі французької молоді, потрібно мати за душею ще дещо.

Ви, з вашою твердою і заповзятливою вдачею, будете підтримувати ту політичну партію, яку ви виберете для свого чоловіка. Ви зможете стати гідною наступницею герцогині Шеврез 159 і герцогині Лонгевіль 160 часів Фронди... Але на той час, моя люба, божественний вогонь, що запалює вас тепер, трохи охолоне.

— Дозвольте мені сказати вам,— закінчив він після ще кількох підготовчих фраз,— що через п'ятнадцять років ваше кохання до мене здаватиметься вам безумством, хоч і прощенним, та все ж безумством...

Він раптом замовк і замислився. Знов його опанувала думка, що так обурила Матильду: "Мине п'ятнадцять років, і пані де Реналь палко любитиме мого сина, а ви забудете його".

XL. СПОКІЙ

Саме тому, що тоді я був безумцем, я мудрий тепер. О ти, філософе, що не вмієш бачити нічого за межами одної миті, який бідний твій кругозір! Око твоє нездатне спостерігати потаємну роботу людських пристрастей.

Гете

Цю розмову урвав допит, а за ним нарада з адвокатом, якому був довірений захист Жюльєна. Такі хвилини були єдиною справжньою

неприємністю в його теперішньому житті, сповненому безтурботних і ніжних мрій.

— Я вчинив убивство, вбивство, обмірковане заздалегідь,— повторював Жюльєн і слідчому, і адвокату.— Мені дуже шкода, панове,— додав він, усміхаючись,— але вам тут майже нема чого робити.

"В усякому разі,— вирішив Жюльєн, коли йому вдалося здихатись цих суб'єктів,— я, треба думати, людина мужня, і, безперечно, мужніша, ніж ці двоє. Для них — це найбільше лихо, якийсь цар жахів — отой двобій зі смертним кінцем, про який я серйозно подумаю тільки в той день, коли він відбудеться.

Це, мабуть, тому,— по-філософськи міркував Жюльєн,— що я зазнав і гіршого нещастя. Я страждав незмірно більше під час моєї першої поїздки в Страсбург, коли гадав, що Матильда покинула мене... І подумати тільки, що я так пристрасно бажав тієї близькості, до якої тепер геть байдужий. Сказати правду, я почуваю себе щасливішим на самоті, ніж коли ця красуня поділяє зі мною мою самотність..."

Адвокат, законник і формаліст, вважав його божевільним і разом з усіма гадав, що він схопився за пістолет у нападі ревнощів. Одного разу він наважився натякнути Жюльєнові, що таке зізнання — правдиве воно чи ні — дало б прекрасну підставу для захисту. Але обвинувачений відразу знов став запальним і дратівливим.

— Якщо вам дороге ваше життя, пане,— скрикнув Жюльєн, не тямлячи себе,— ніколи не повторюйте цієї огидної брехні.

Обережний адвокат на мить перелякався: а що, як Жюльєн і справді задушить його.

Адвокат уже готував свою захисну промову, бо вирішальна хвилина наближалась. В Безансоні і в цілому департаменті тільки й мови було що

про цей гучний процес. Жюльєн не знав цього, він просив, щоб йому ніколи не говорили про такі речі.

Того дня Фуке з Матильдою спробували заговорити з ним про деякі чутки, що, на їхню думку, подавали надію, але Жюльєн спинив їх з перших же слів.

— Дайте мені жити моїм ідеальним життям. Всі ці ваші дрібні турботи, всі ці подробиці буденності, більш або менш образливі для мене, тільки зведуть мене з небес на землю. Кожний вмирає, як може; ось і я хочу думати про смерть по-своєму. Що мені до інших? Всі мої стосунки з іншими скоро припиняться назавжди. Благаю вас, не говоріть зі мною про всіх цих людей: досить з мене й того, що я бачуся зі слідчим і адвокатом.

"Справді,— казав він сам собі,— видно, мені судилося померти, мріючи. Такій невідомій людині як я, певній того, що не мине й двох тижнів, як її забудуть, безглуздо було б грати якусь комедію.

А проте дивно, що я навчився втішатися життям тільки тепер, коли вже бачу близький його кінець".

Він проводив останні свої дні, прогулюючись по вузенькій площадці на своїй вежі, покурюючи прекрасні сигари, по які Матильда посилала спеціального кур'єра в Голландію; він і не знав, що всі, в кого лише є підзорні труби, щодня чекають його появи. Думки його линули у Вержі. Він ніколи не говорив з Фуке про пані де Реналь, але його друг кілька разів казав йому, що вона швидко одужує, і ці слова змушували трепетати його серце.

В той час, як душа Жюльєна майже завжди перебувала в світі мрій, Матильда займалась різними житейськими справами, як це й пасує аристократичній вдачі, і зуміла настільки посунути вперед дружне листування пані де Фервак і пана де Фрілера, що завітне слово — єпископство,— вже було вимовлене.

Шановний прелат, що відав списком вакантних бенефіцій, зробив приписку на листі своєї племінниці: "Цей нещасний Сорель — просто вітрогон, сподіваюсь, що нам його повернуть".

Побачивши ці рядки, пан де Фрілер мало не збожеволів з радості; він був певен, що врятує Жюльєна.

— Коли б не цей якобінський закон, що наказує складати безконечні списки присяжних і що, по суті, не має іншої мети, як позбавити всякого впливу представників знаті,— казав він Матильді напередодні жеребкування тридцяти шести присяжних судової сесії,— я міг би вам поручитись за вирок. Адже я домігся виправдання кюре N...

На другий день пан де Фрілер з задоволенням побачив серед обраних жеребкуванням імена п'ятьох безансонців, членів конгрегації, а серед осіб, обраних від інших міст,— імена панів Вально, де Муаро, де Шолена.

— За цих вісьмох присяжних я ручаюсь наперед,— сказав він Матильді.— Перші п'ятеро — це пішаки. Вально — мій агент, Муаро завдячує мені всім, а Шолен — йолоп, який всього боїться.

Департаментська газета оголосила імена присяжних, і пані де Реналь, на превеликий жах свого чоловіка, захотіла поїхати в Безансон. Єдине, чого домігся від неї пан де Реналь,— це обіцянки, що вона не вставатиме з ліжка, щоб уникнути неприємності бути покликаною на суд як свідок.

— Ви не розумієте мого становища,— казав колишній вер'єрський мер,— мене тепер вважають лібералом,— з тих, що переметнулись, як вони кажуть. Не може бути сумніву, що цей пройдисвіт Вально і пан де Фрілер зуміють домогтись від генерального прокурора і від суддів всього можливого, щоб завдати мені прикрості.

Пані де Реналь легко погодилась виконати наказ свого чоловіка. "Якщо я з'явлюся на суд,— міркувала вона,— подумають, що я вимагаю кари".

Але всупереч усім обіцянкам поводитись розважливо, що їх пані де Реналь дала духівникові і своєму чоловікові, вона, ледве прибувши в Безансон, власноручно написала кожному з тридцяти шести присяжних:

"Я не з'явлюсь на суд, пане, бо моя присутність могла б несприятливо вплинути на справу пана Сореля. Єдине, що я жадаю усім серцем — щоб він був виправданий. Повірте мені, жахлива думка, що невинна людина через мене покарана на смерть, отруїла б і, безперечно, скоротила б решту мого життя. Як можете Ви засудити його на смерть, коли я жива? Ні, безперечно, суспільство не має права відбирати життя, особливо в такої людини, як Жюльєн Сорель. У Вер'єрі всі знали, що в нього бувають хвилини затьмарення свідомості. В цього сердешного юнака є могутні вороги, але навіть серед ворогів (а скільки їх у нього!) чи знайдеться хоч один, хто сумнівався б у його надзвичайних здібностях і глибоких знаннях? Ви маєте судити не звичайну людину, пане. Протягом півтора року ми всі знали його, як набожного, розсудливого, старанного юнака, але кілька разів на рік його опановувала меланхолія, що доходила мало не до божевілля. Весь Вер'єр, всі наші сусіди у Вержі, де ми перебуваємо літом, вся наша сім'я і сам пан супрефект можуть підтвердити його зразкове благочестя. Він напам'ять знає все святе письмо. Хіба безвірник став би трудитись цілі роки, щоб вивчати цю святу книгу? Мої сини матимуть честь передати Вам цього листа; вони — діти. Будьте ласкаві, пане, спитати їх, і вони розкажуть вам про цього нещасного юнака всі подробиці, що, безумовно, переконають Вас, яким варварством було б засудити його. Ви не тільки не помститесь за мене. Ви й мені заподієте смерть.

Що зможуть заперечити його вороги проти факту? Моя рана — наслідок одного з тих хвилинних нападів запаморочення, що навіть діти помічали в свого гувернера; рана моя така легка, що менше ніж через два місяці я змогла приїхати поштовою каретою з Вер'єра в Безансон.

Якщо я дізнаюсь, пане, що Ви хоч трохи вагаєтесь врятувати невинну людину від варварських законів, я встану з ліжка, де мене утримує тільки наказ мого чоловіка, і приїду, щоб кинутись Вам до ніг.

Заявіть, пане, що зловмисність не доведена, і Вам не доведеться докоряти собі за кров невинного..." і таке інше, і таке інше.

XLI. СУД

В країні довго пам'ятатимуть про цей гучний процес. Цікавість до обвинуваченого переходила в схвильоване співчуття, бо його злочин був дивовижний, але не жорстокий. Та хоч би й так, юнак був такий красень! Його блискуча, рано обірвана кар'єра ще збільшувала симпатії до нього. "Невже його засудять?" — питали жінки в знайомих чоловіків і, бліднучи, чекали відповіді.

Сент-Бев 161

Нарешті настав день, якого так боялися Матильда і пані де Реналь.

Незвичайний вигляд міста викликав у них ще більший жах; навіть мужня душа Фуке була збурена. Вся провінція з'їхалась у Безансон, щоб послухати цю романтичну справу.

Вже за кілька днів у готелях не лишалось жодного вільного місця. Панові голові суду не давали проходу, випрошуючи вхідні квитки, всі міські дами хотіли бути присутніми на суді. На вулицях продавали портрети Жюльєна і таке інше, і таке інше.

Матильда приберегла для цієї вирішальної хвилини власноручний лист єпископа ***. Цей прелат, що управляв церквою всієї Франції і призначав єпископів, зласкавився просити про виправдання Жюльєна. Напередодні суду Матильда віднесла цей лист до всемогутнього старшого вікарія.

Під кінець розмови, коли вона вже виходила, вмиваючись слізьми, пан де Фрілер нарешті покинув свою дипломатичну стриманість і сам, трохи розчулившись, сказав їй:

— Я ручуся за вирок присяжних. З дванадцяти осіб, яким доручено вирішити, чи завинила особа, якій ви протегуєте, в злочині і, головне,— в злочині, обміркованому заздалегідь, я нараховую шестеро друзів, зацікавлених у моєму успіху, а я їм дав зрозуміти, що від них залежить зробити мене єпископом. Барон Вально, якого я зробив мером Вер'єра, має голоси панів де Муаро і де Шолена. Сказати правду, жеребкування дало нам для цієї справи двох дуже неблагонадійних присяжних, але хоч це й ультраліберали, проте у важливих справах вони підкоряються мені, а я передав їм, що прошу голосувати спільно з паном Вально. Мені відомо, що шостий присяжний, страшенно багатий фабрикант, ліберал і балакун, потай мріє про якісь поставки військовому міністерству і, звичайно, не схоче викликати моє незадоволення. Я звелів переказати йому, що пан Вально діятиме за моїми вказівками.

— А хто ж цей пан Вально? — стурбовано спитала Матильда.

— Якби ви знали його, ви б не сумнівались в успіху. Це грубий, нахабний, безсоромний балакун, наче створений для того, щоб вести за собою дурнів. У тисяча вісімсот чотирнадцятому році він жив у злиднях, а тепер я зроблю його префектом. Він здатний побити своїх колег присяжних, якщо вони не голосуватимуть так, як він схоче.

Матильда трохи заспокоїлась.

Ще одна прикра розмова чекала її увечері. Жюльєн вирішив не брати слова на суді, щоб не затягти неприємної процедури, результат якої, на його думку, був наперед відомий.

— Мій адвокат виступить, цього досить,— сказав він Матильді.— І так мені надто довго доведеться бути видовищем для всіх моїх ворогів... Цих

провінціалів обурила моя блискавична кар’єра, якою я завдячую вам... Повірте, серед них немає жодного, хто б не бажав мого засудження, хоч це й не завадить їм, як дурням, проливати сльози, коли мене поведуть на страту.

— Вони хочуть бачити ваше приниження, це, безперечно, так,— відповіла Матильда,— але я не думаю, що вони жорстокі. Моя поява в Безансоні і мої страждання викликали співчуття всіх жінок, а ваше вродливе обличчя довершить решту. Досить вам сказати кілька слів перед вашими суддями, весь зал буде на вашому боці...— і таке інше, і таке інше...

Наступного дня о дев'ятій годині ранку, коли Жюльєн вийшов з в'язниці, щоб вирушити у великий зал суду, жандарми насилу могли стримати величезну юрбу, що заповнила подвір'я. Жюльєн добре виспався, він був спокійний і не почував нічого, крім філософського жалю до цієї юрби заздрісників, що без будь-якої жорстокості оплесками зустрінуть його смертний вирок. Він дуже здивувався, побачивши за ті чверть години, поки його вели серед юрби, що він в усіх викликає сердечне співчуття. Він не почув жодного неприязного слова. "Ці провінціали зовсім не такі злі, як я гадав",— подумав він.

Коли Жюльєн увійшов у зал суду, його вразила витонченість архітектури. Це була чиста готика, безліч чарівних маленьких колон, надзвичайно старанно виточених з каменю. Йому здавалося, що він в Англії.

Але незабаром його увагу привернуло півтора десятка привабливих жінок, що розташувались у трьох ложах, якраз навпроти лави підсудного, над місцями для суддів і присяжних. Обернувшись у бік публіки, він побачив, що галерея над амфітеатром була повна жінок,— переважно молодих; вони здавалися йому вродливими. Очі їхні блищали, в них відбивалось палке співчуття. Решту залу заповнила величезна юрба, народ ломиться в двері, і вартові не могли втихомирити натовп.

Коли всі ці очі, що жадібно шукали Жюльєна, нарешті побачили, як він сідає на місце на відведеному для підсудних невеликому підвищенні, по залу пробіг гомін подиву й співчуття.

Того дня Жюльєнові не можна було дати й двадцяти років; він був одягнений дуже просто, але з бездоганним смаком; його волосся й чоло були просто чарівні; Матильда сама подбала сьогодні про його туалет. Обличчя Жюльєна вражало надзвичайною блідістю. Ледве він сів на лаву, як почув з усіх сторін: "Боже! Який він юний! Та це ж дитина... Він ще вродливіший, ніж на портреті".

— Підсудний,— сказав йому жандарм, що сидів праворуч від нього,— бачите отих шістьох дам, що сидять на балконі? — І жандарм показав йому на невеличку ложу, що виступала над місцями для присяжних.— Це дружина префекта,— провадив далі жандарм,— біля неї — пані маркіза де К..., вона вам дуже співчуває, я сам чув, як вона розмовляла зі слідчим. Далі — пані Дервіль.

— Пані Дервіль! — скрикнув Жюльєн, спалахнувши по саме волосся.

"Як тільки закінчиться суд, вона напише пані де Реналь",— подумав він, не знаючи, що пані де Реналь приїхала в Безансон.

Почався допит свідків. Він тривав кілька годин. При перших словах обвинувальної промови прокурора дві з тих дам, що сиділи в маленькій ложі навпроти Жюльєна, розплакались.

"Пані Дервіль не така, вона не розчулиться",— подумав Жюльєн. Проте він помітив, що обличчя у неї палає.

Прокурор з пафосом, поганою французькою мовою розводився про варварство вчиненого злочину. Жюльєн помітив, що сусідки пані Дервіль слухали його дуже незадоволено.

Деякі з присяжних, мабуть, їхні знайомі, щось їм казали, очевидно заспокоюючи їх. "Це все-таки добра ознака",— подумав Жюльєн.

Доти він почував лише безмежне презирство до всіх цих людей, що зібрались тут на суді.

Пошле пишномовство прокурора ще посилило його почуття огиди. Але поволі душевна сухість Жюльєна зникала перед виявами співчуття, яке він бачив з усіх боків.

Йому сподобався рішучий вираз обличчя його адвоката.

— Тільки без зайвих фраз,— сказав Жюльєн йому тихенько, коли той приготувався взяти слово.

— Уся ця пишномовність, вкрадена в Боссюе, яку тут розгорнули проти вас, пішла вам тільки на користь,— сказав адвокат. І справді, не минуло й п'яти хвилин після того, як він почав свою промову, а вже мало не всі жінки повитягали носові хусточки. Підбадьорений адвокат, звертаючись до присяжних, промовляв дуже переконливо. Жюльєн здригнувся, він почував, що ось-ось розплачеться. "Боже праведний! Що скажуть мої вороги?"

Він уже зовсім готовий був розчулитись, коли, на щастя для себе, зустрівся поглядом з нахабними очима пана барона де Вально.

"Очі цього пана палають,— подумав він,— як тріумфує ця підла душа! Якби його торжество було єдиним наслідком мого злочину, я мусив би його проклинати. Один бог знає, чого він наплете про мене пані де Реналь!"

Ця думка цілком поглинула увагу Жюльєна. Але незабаром він отямився, почувши голосні схвальні вигуки присутніх. Адвокат тільки що

закінчив свою промову. Жюльєн згадав, що слід потиснути йому руку. Час пролетів дуже швидко.

Обвинуваченому і адвокатові принесли підкріпитися. Тільки тоді Жюльєна вразило одне спостереження: жодна з жінок не вийшла з залу пообідати.

— Сказати правду, я вмираю з голоду,— сказав адвокат,— а ви?

— Я теж,— відповів Жюльєн.

— Гляньте-но, дружині префекта теж принесли їсти,— сказав адвокат, показуючи на маленьку ложу.— Будьте мужні, все йде прекрасно.

Засідання відновилось.

Коли голова виступив з заключним словом, пробило північ. Голова змушений був спинитись; серед тиші й загального тривожного чекання, бій баштового годинника гучно лунав на весь зал.

"Ось настає мій останній день",— подумав Жюльєн. І незабаром він відчув, як ним оволодіває почуття обов'язку. Досі він переборював себе, не дозволяв собі розчулитись і мав твердий намір не брати останнього слова; проте, коли голова спитав його, чи хоче він щось додати, Жюльєн підвівся. Прямо перед собою він бачив очі дані Дервіль, які у вечірньому світлі здавалися йому дуже блискучими. "Невже вона плаче?" — подумав він.

— Панове присяжні!

Страх перед людською зневагою, який, здавалося мені, я зможу перебороти перед смертю, змушує мене взяти слово. Я не маю честі

належати до вашої касти, панове, в моїй особі перед вами селянин, що повстав проти низькості свого стану.

Я не прошу у вас ніякої милості,— продовжував Жюльєн твердішим голосом.— Я не плекаю райдужних надій,— мене чекає смерть, і це буде справедливо. Я вчинив замах на життя жінки, гідної найглибшої пошани. Пані де Реналь була для мене майже матір'ю. Злочин мій жахливий, і зроблений він був умисно. Отже, панове присяжні, я заслужив смерть. Проте, хоча б я й менше завинив, я бачу тут людей, які, не задумуючись над тим, що молодість моя заслуговує співчуття, захочуть покарати в моїй особі і раз назавжди зломити тих юнаків незнатного походження, пригнічених бідністю, яким пощастило здобути добру освіту, внаслідок чого вони насмілились проникнути в середовище, яке на мові чванливих багатіїв зветься вищим світом.

Ось у чому, панове, полягає мій злочин, і він буде покараний тим суворіше, що, по суті, мене судять люди, не рівні мені. Я не бачу тут на лавах присяжних жодного заможного селянина, а тільки самих обурених буржуа...

Протягом двадцяти хвилин Жюльєн говорив у такому тоні; він висловив усе, що накипіло в нього на душі; прокурор, який запобігав перед аристократами, підстрибував у своєму кріслі, проте, незважаючи на трохи абстрактний характер промови Жюльєна, всі жінки ревно плакали. Навіть пані Дервіль піднесла хусточку до очей. Перед тим, як закінчити свою промову, Жюльєн ще раз згадав про умисність злочину, про каяття, про безмежну синівську відданість і повагу, яку він почував колись, у минулі часи, до пані де Реналь... Пані Дервіль раптом скрикнула і знепритомніла.

Пробило першу годину, коли присяжні вийшли в свою кімнату. Жодна з жінок не залишила свого місця; у багатьох чоловіків були сльози на очах.

Спочатку всі жваво розмовляли між собою, але вирок присяжних затягався, мало-помалу втома давалася взнаки і в залі встановлювалася тиша. Це були урочисті хвилини. Вогні люстр ставали тьмянішими. Жюльєн, дуже стомлений, чув, як поруч з ним ішла розмова про те, добра це чи погана ознака, що присяжні радяться так довго. Йому було приємно, що всі були на його боці; присяжні все ще не повертались, а проте жодна жінка не вийшла з залу.

Та ось пробило другу годину — і враз почувся шум. Маленькі дверцята кімнати присяжних розчинились. Пан барон де Вально урочисто й театрально виступав попереду за ним ішли всі інші присяжні. Він відкашлявся і проголосив, що присяжні, по правді і совісті, ухвалили одностайно вирішення, що Жюльєн Сорель винен у вбивстві з наперед обдуманим наміром. Це вирішення тягло за собою смертну кару, і вирок був негайно оголошений. Жюльєн глянув на свій годинник і згадав пана де Лавалетта. Було чверть на третю. "Сьогодні п'ятниця,— подумав він.— Так, але для Вально, що засудив мене до страти, це щасливий день... Мене занадто добре стережуть, і Матильда не зможе врятувати мене так, як це зробила пані де Лавалетт. Отже, через три дні, о цій самій годині, я матиму точні відомості про велике може бути.162

В цю хвилину він почув голосний зойк, і це повернуло його до дійсності. Жінки навколо нього ридали; він бачив, що всі повернулись лицем до невеличкої ніші в капітелі готичного пілястра. Пізніше він дізнався, що там ховалась Матильда. Крик не повторювався, і всі знов обернулись до Жюльєна, якого жандарми намагались провести крізь юрбу.

"Постараємось не дати приводу глузувати цьому негідникові Вально, — подумав Жюльєн.— З яким удавано зажуреним виразом виголосив він рішення, що веде за собою смертну кару! Тоді як навіть у цього бідолахи, голови суду — а він суддею, мабуть, не один рік! — сльози були на очах, коли він оголошував вирок. Яка радість для Вально — помститись за наше давнє суперництво через пані де Реналь!.. Значить, я її більше не побачу! Кінець усьому... Останнє прощання вже неможливе для нас, я це

почуваю. Великим щастям було б для мене висловити їй, який огидний мені мій злочин! Сказати тільки одне: я засуджений справедливо".

XLII

Коли Жюльєна одвели назад у в'язницю, його помістили в камеру смертників. І він, що завжди помічав найнезначніші дрібниці, на цей раз навіть не помітив, що його не повели наверх, у його вежу. Він думав про те, що він сказав би пані де Реналь, якби мав щастя побачити її перед останньою хвилиною. Він уявляв собі, що вона відразу перепинить його, і йому хотілось з перших же слів висловити їй усе своє каяття. "Після такого вчинку, як переконати її, що я кохаю лише її одну? Бо, зрештою, я хотів все-таки вбити її чи то з честолюбства, чи то з кохання до Матильди".

Лягаючи спати, він помітив, що на ліжку простирала з грубого полотна. Очі його ніби відкрились. "Ах, так! Я ж у камері смертників,— сказав він сам собі.— Справедливо..."

"Граф Альтаміра розповідав мені, що Дантон напередодні смерті казав своїм гучним голосом: "Дивна річ, дієслово "гільйотинувати" не може відмінюватись у всіх часах; можна сказати: я буду гільйотинований, ти будеш гільйотинований, але не кажуть: я був гільйотинований".

А чом би й ні,— продовжував Жюльєн,— коли є загробне життя... Сказати правду, якщо я там зустрінусь з християнським богом, мені кінець: це деспот, і, як такий, він мстивий; в його біблії тільки й мови, що про жорстокі покарання. Я його ніколи не любив, і навіть не міг повірити, що хто-небудь щиро його любить. Він безжальний (і Жюльєн пригадав кілька місць з біблії). Він мене жорстоко покарає.

А що, як я зустріну там бога Фенелона! Може, він скаже мені: "Тобі багато проститься, бо ти багато любив..."

Чи справді я багато любив? О, я любив пані де Реналь, але поводився я жахливо. І тут, як у всьому іншому, я відмовився від простого й скромного заради того, що блищить.

Та, з другого боку, які перспективи відкривались переді мною! Гусарський полковник, якби почалась війна; в мирні часи — секретар посольства; потім посол... Бо я швидко освоївся б з цими справами... Та навіть якби я був останнім дурнем, хто міг би змагатись з зятем маркіза де Ла-Моля? Мені пробачили б усі мої безглузді вихватки, ба навіть вважали б їх заслугами. І ось, я, знатна особа, веду розкішне життя у Відні або в Лондоні..."

— Не зовсім так, пане, через три дні ви будете гільйотиновані.

Жюльєн щиро розсміявся цій дотепній репліці, яку подав йому здоровий розум. "Справді, в людині живуть дві істоти,— подумав він.— Якій же з них, чорт його бери, належить це єхидне міркування?

Ну що ж, друже, хай так,— відповів він уявному співрозмовникові,— я буду гільйотинований через три дні. Пан де Шолен разом з абатом Маслоном, щоб подивитися на страту, наймуть на двох одне вікно. Цікаво, хто з цих двох достойних панів обкраде другого, коли доведеться платити за це вікно?"

Раптом йому пригадались такі рядки з "Вячеслава" Ротру: 163

Владислав ... Душа моя готова.

Король (батько Владислава). Готовий ешафот;

неси на нього голову свою.

"Прекрасна відповідь!" — подумав Жюльєн і заснув.

Вранці він прокинувся, почувши, що хтось міцно обнімає його.

— Як? Уже? — сказав Жюльєн, злякано розширюючи очі. Він думав, що його схопив кат.

Це була Матильда. "На щастя, вона не зрозуміла, що я подумав". Ця думка повернула йому самовладання. Він побачив, що Матильда змарніла, так наче півроку хворіла; її просто не можна було пізнати.

— Цей підлий Фрілер обманув мене,— казала вона, ламаючи руки. Від люті вона не могла плакати.

— Хіба я не гарний був учора, коли взяв слово? — сказав Жюльєн. — Я імпровізував, і вперше в житті! Щоправда, є підстави боятись, що це й востаннє.

В цю хвилину Жюльєн грав на вдачі Матильди з холоднокровністю вмілого піаніста, що торкається клавіш.

— Я не знатного походження, це так,— казав він,— але висока душа Матильди піднесла до себе свого коханця. Як ви думаєте, чи краще тримався Боніфацій де Ла-Моль перед своїми суддями?

Матильда в цей день була ніжна без всякої афектації, немов бідна дівчина, що живе десь на шостому поверсі; але вона не змогла домогтись від нього простіших слів. Несвідомо він відплачував їй за всі ті муки, яких вона так часто завдавала йому.

"Джерела Нілу невідомі нікому,— казав собі Жюльєн.— Людському окові не дано бачити цього царя річок у вигляді звичайного струмочка. Так само жодне людське око ніколи не побачить Жюльєна малодушним, насамперед тому, що він не є таким. Але серце в мене чутливе, і від простого, щиро сказаного слова мій голос може затремтіти, і навіть сльози можуть зросити мої очі. Скільки разів бездушні люди зневажали

мене за цю ваду! Вони думали, що я прошу пощади. Цього не слід допускати.

Кажуть, що Дантон здригнувся біля ешафота, згадавши дружину, але Дантон вдихнув у свій час сили в народ, в цю юрбу вітрогонів, і не допустив ворога до Парижа... Тільки я один знаю, що я міг би зробити; для інших я в кращому разі тільки якесь може бути.

Що, якби тут, у в'язниці, зі мною була не Матильда, а пані де Реналь, чи міг би я поручитись за себе? Моє безмежне каяття й розпач здалися б Вально та й усім місцевим патриціям ганебним страхом смерті. Адже вони чванливі, ці жалюгідні серця, поставлені завдяки своїм грошам вище спокус! "Бачите, що значить народитись сином тесляра!" — сказали б оті де Муаро і де Шолени, які засудили мене на смерть. Можна зробитись ученим, спритним, але мужності... мужності не навчишся! Навіть з сердешною Матильдою, що тепер плаче,— ні, вона вже не може плакати, — сказав він собі, глянувши на її червоні очі і стиснувши її в обіймах. Видовище цього щирого горя примусило його забути свої міркування...— Вона, мабуть, проплакала цілу ніч,— подумав він,— але мине час, і з яким почуттям сорому згадуватиме вона про це! Їй здаватиметься, що в юності її введено в оману, що вона піддалася низькому плебейському складу думок... Круазнуа — людина слабохарактерна, він одружиться з нею, і, слово честі, добре зробить. Вона примусить його грати роль

Великим розумом, що ясним світлом сяє

Над судженнями сірими людців.

А! Дивна річ: з того часу, як я чекаю смерті, мені пригадуються всі вірші, які я колись знав. Це, мабуть, ознака занепаду..."

Матильда весь час повторювала йому ледве чутним голосом:

— Він там, у сусідній кімнаті.

Нарешті її слова дійшли до свідомості Жюльєна. "Голос її ослаб,— подумав він,— але її владна вдача почувається в інтонації. Вона притишує голос, щоб не розсердитись".

— Хто там такий? — спитав він її лагідно.

— Адвокат; він чекає, щоб ви підписали апеляцію

— Я не буду апелювати.

— Як? Ви не будете апелювати? — сказала вона, підводячись, і очі її гнівно заблищали,— а чому ж це, скажіть, будь ласка?

— Тому, що зараз я почуваю в собі мужність умерти не зробившись загальним посміховищем. А хто може поручитись, що через два місяці, після довгого перебування у цій вогкій в'язниці, я буду в такому самому доброму стані? Я передбачаю відвідини священиків, мого батька... А гірше цього для мене нічого в світі не може бути. Краще вмерти.

Цей несподіваний опір збудив усю гордовитість, яка була властива вдачі Матильди. Вона не мала змоги побачитись з абатом де Фрілером до того часу, коли впускають відвідувачів у безансонську в'язницю, і тепер зганяла свій гнів на Жюльєнові. Вона його палко кохала, а проте на протязі чверті години, поки вона проклинала його за погану вдачу і докоряла сама собі за те, що покохала його, він пізнавав у ній ту саму гордячку, що колись ображала його так дошкульно в бібліотеці палацу де Ла-Моль.

— Ради слави твого роду провидіння мусило б подбати про те, щоб ти народилась чоловіком,— сказав він їй.

"Але щодо мене,— подумав він,— дурний би я був, якби погодився жити ще два місяці в цій огидній камері, будучи предметом всіляких підлих і ганебних наклепів патриціанської кліки і маючи за єдину розраду

прокляття цієї навіженої... Отже, післязавтра вранці я б'юся на дуелі з людиною, яка уславилась холоднокровністю і вмілістю надзвичайною... Просто надзвичайною,— повторив у ньому мефістофелівський голос,— вона ніколи не схибить...

Ну що ж, хай буде так, у добрий час. (Матильда продовжувала свої красномовні умовляння). Чорт забери, ні,— вирішив Жюльєн,— апелювати я не буду..."

І він поринув у мрії... Як звичайно, о шостій годині ранку листоноша принесе газету. О восьмій, коли пан де Реналь прочитає її, Еліза увійде навшпиньках і покладе газету їй на ліжко. Потім вона прокинеться і раптом, переглядаючи сторінку, скрикне, гарненька ручка її затремтить, вона побачить ці слова: "О десятій годині п'ять хвилин його не стало".

Вона заллється гіркими слізьми, я знаю її. Дарма що я хотів її вбити, все буде забуте, і ця жінка, в якої я хотів відібрати життя, буде єдиною, яка щиро оплакуватиме мою смерть".

"Ах! Оце так протиставлення!" — подумав Жюльєн, і протягом усього часу, поки Матильда продовжувала докоряти йому, він думав тільки про пані де Реналь. І хоч він часом щось відповідав на те, що йому казала Матильда, він не міг відірватись душею від спогадів про спальню у Вер'єрі. Він бачив безансонську газету на стьобаній ковдрі з оранжевої тафти, бачив біленьку руку, що судорожно стискає газету, бачив, як плаче пані де Реналь... стежив за кожною сльозинкою, що котилась по її чарівному обличчю.

Мадемуазель де Ла-Моль, так нічого й не домігшись від Жюльєна, попросила адвоката зайти. На щастя, це був колишній капітан італійської армії, учасник кампанії тисяча сімсот дев'яносто шостого року, товариш Манюеля.164

Для годиться він намагався відрадити засудженого від його рішення. Жюльєн, бажаючи виявити свою повагу до нього, виклав йому всі свої міркування.

— Що ж, правду кажучи, можна бути й такої думки, як ви,— сказав нарешті пан Фелікс Вано (так звали адвоката).— Але ви маєте ще три дні для подачі апеляції, і мій обов'язок заходити до вас щодня. Якби за ці два місяці під в'язницею раптом вивергнувся вулкан, ви були б урятовані. Та ви можете вмерти й від хвороби,— сказав він дивлячись в очі Жюльєнові.

Жюльєн потиснув йому руку:

— Дякую, ви порядна людина. Я подумаю про це.

І коли Матильда нарешті вийшла разом з адвокатом, він почував у своєму серці значно більше приязні до адвоката, ніж до неї.

XLIII.

Через годину його збудили від глибокого сну чиїсь сльози, що капали на його руку. "А, знов Матильда,— подумав він.— Це вона прийшла, вірна своїй тактиці, сподіваючись переконати мене з допомогою ніжних почуттів". З нудьгою передбачаючи нову патетичну сцену, він не розплющував очей. Йому пригадались вірші Бельфегора,165 що тікав від своєї жінки.

Раптом він почув якесь дивне зітхання й розплющив очі; це була пані де Реналь.

— Ах, невже я бачу тебе перед тим, як умерти! Чи це лише сон? — вигукнув Жюльєн, кидаючись їй до ніг.— Але пробачте, пані, у ваших очах я тільки вбивця,— сказав він тої ж миті, отямлюючись.

— Пане... я прийшла благати вас подати апеляцію, я знаю, що ви відмовляєтесь це зробити... — Ридання душили її, вона не могла говорити.

— Благаю вас, пробачте мені.

— Якщо ти хочеш, щоб я тобі пробачила,— сказала вона, підводячись і кидаючись йому в обійми,— подай негайно апеляцію на смертний вирок.

Жюльєн вкрив її поцілунками.

— А ти приходитимеш до мене щодня протягом цих двох місяців?

— Клянуся. Щодня, якщо мій чоловік не заборонить.

— Підписую! — скрикнув Жюльєн.— Як? Ти прощаєш мені! Невже це можливо?

Він стиснув її в обіймах, не тямлячи себе. Раптом вона тихенько скрикнула.

— Це нічого,— сказала вона,— ти зробив мені трохи боляче.

— Твоє плече,— скрикнув Жюльєн, розридавшись. Він трохи відсунувся і вкрив її руки жагучими цілунками.— Хто б міг сказати це тоді, коли я бачив тебе востаннє в твоїй кімнаті у Вер'єрі?

— А хто б міг подумати тоді, що я напишу панові де Ла-Молю того жахливого листа?

— Знай! Я завжди тебе кохав, я кохав тільки тебе.

— Невже це можливо? — скрикнула пані де Реналь, і тепер уже вона не тямила себе від радості. Вона припала до Жюльєна, що стояв перед нею на колінах, і вони довго мовчки плакали.

Ніколи за все своє життя Жюльєн не переживав такої хвилини.

Минуло багато часу, перш ніж вони знову могли говорити.

— А ця молода жінка, пані Мішле,— сказала нарешті пані де Реналь, — або, вірніше, мадемуазель де Ла-Моль, бо я справді починаю вірити чуткам про цей дивовижний роман?

— Це тільки на перший погляд так,— відповів Жюльєн.-Вона моя дружина, але не кохана.

І вони обоє, раз у раз перебиваючи одне одного, стали розповідати про все, що відбулося з ними. Листа, написаного панові де Ла-Молю, склав молодий духівник пані де Реналь, а вона його лише переписала.

— Ось на який жах штовхнула мене релігія! — казала вона йому.— А я ж іще пом'якшила найжахливіші вирази в цьому листі.

Захват і радість Жюльєна доводили їй, що він усе їй прощає. Ніколи ще він не кохав її так безмежно.

— А проте я вважаю себе віруючою,— казала йому згодом пані де Реналь.— Я щиро вірю в бога і вірю — це було доведено мені,— що мій гріх жахливий; але досить мені побачити тебе, навіть після того, як ти двічі вистрілив у мене з пістолета...

Тут Жюльєн, незважаючи на її опір, вкрив її поцілунками.

— Пусти, пусти,— продовжувала вона,— я хочу розібратися в цьому разом з тобою, я боюсь, що забуду... Досить мені побачити тебе, як всяке почуття обов'язку в мене зникає: я вся — безмежна любов до тебе, ні, слово "любов" навіть занадто слабке. Я почуваю до тебе те, що мусила б почувати хіба що тільки до бога: тут усе — благоговіння, любов, покора... Справді, я не знаю, яке дивне почуття ти збуджуєш у мені; накажеш мені зарізати тюремника, і я зроблю цей злочин, і навіть подумати не встигну. Поясни мені це, перш ніж я піду від тебе; я хочу зрозуміти власне серце; бо через два місяці ми розлучимось... А втім, як знати, чи ми справді розлучимось? — сказала вона з усмішкою.

— Я зрікаюся свого слова, я не буду подавати апеляції,— вигукнув Жюльєн, схоплюючись,— якщо ти зробиш спробу вкоротити собі життя чи зашкодити собі отрутою, ножем, пістолетом, вугіллям або яким іншим способом.

Обличчя пані де Реналь раптом змінилось; палка ніжність поступилася місцем глибокій задумливості.

— А що, якби ми вмерли зараз? — спитала вона.

— Хто знає, що буде там, на тому світі? — відповів Жюльєн.— Можливо, муки, а можливо, й зовсім нічого. Хіба ми не можемо блаженно прожити ці два місяці? Два місяці — як багато днів! Ніколи я не був такий щасливий.

— Ти ніколи не був такий щасливий?

— Ніколи,— радісно повторив Жюльєн,— кажу тобі щиро, як самому собі. Борони мене боже перебільшувати.

— Ну, раз ти так кажеш — твої слова для мене закон,— сказала вона, несміливо й скорботно всміхаючись.

— Так ось! Заприсягни своїм коханням до мене не робити замаху на своє життя ні прямо, ні посередньо... Подумай про те,— додав він,— що ти повинна жити для мого сина; Матильда покине його на руки слуг, як тільки стане маркізою де Круазнуа.

— Присягаю,— холодно сказала вона,— але я хочу мати в руках твою апеляцію, написану й підписану твоєю рукою. Я сама піду до прокурора.

— Бережись, ти скомпрометуєш себе.

— Після того, як я прийшла до тебе у в'язницю, я зробилась навіки притчею во язицех у Безансоні, в цілому Франш-Конте,— мовила вона з глибоким смутком.— Межі суворої цнотливості порушені... Моя жіноча честь загублена; правда, це заради тебе...

Вона говорила з таким сумом, що Жюльєн в пориві зовсім нового для нього солодкого почуття стиснув її в обіймах: це було не любовне сп'яніння, а безмежна вдячність. Він тільки тепер по-справжньому зрозумів, яку велику жертву вона принесла йому.

Якась милосердна душа повідомила, очевидно, пана де Реналя, що його дружина відвідує Жюльєна у в’язниці, бо через три дні він послав до неї карету з категоричним наказом негайно повернутись у Вер'єр.

Цією жорстокою розлукою почався важкий для Жюльєна день. Через дві-три години його повідомили, що якийсь проноза піп, якому чомусь не вдалося примазатись до безансонських єзуїтів, зранку стоїть на вулиці перед брамою в'язниці. Йшов сильний дощ, і цей чоловік, очевидно, хотів розіграти з себе мученика. Жюльєн був у похмурому настрої, і це блазенство його дуже роздратувало.

Вранці він уже відмовився прийняти цього попа, але той, видно, вирішив за всяку ціну сповідати Жюльєна, щоб потім створити собі ім'я

серед безансонських жінок через цікаві признання, які він, мовляв, почув від засудженого.

Він голосно заявив, що стоятиме день і ніч біля брами в'язниці.

— Бог послав мене, щоб зворушити серце цього відступника...

Простий народ, завжди жадібний до видовищ, починав збиратись навколо нього.

— Так, браття! — волав він.— Я стоятиму тут день і ніч і не зійду з місця, скільки б не довелося мені вистояти днів і ночей. Дух святий говорив зі мною і сповістив мені повеління господнє — врятувати душу молодого Сореля. Приєднуйтесь до моїх молитов...— і таке інше, і таке інше.

Жюльєн відчував огиду до всіляких сцен і до всього, що могло привернути до нього увагу. Він уже подумав був, що настала слушна хвилина непомітно зникнути з цього світу, але в нього ще лишалася надія побачити пані де Реналь, він був закоханий шалено.

Брама в'язниці виходила на одну з найбільш людних вулиць міста. Коли Жюльєн уявляв собі цього брудного попа, що збирає навколо себе юрбу і вчиняє вуличний скандал, це терзало його душу. "І, звичайно, він щохвилини повторює моє прізвище!" Ця думка була для нього гірша, ніж смерть.

Він кілька разів протягом години посилав одного відданого йому тюремного ключаря подивитись, чи піп і досі стоїть проти брами.

— Пане, він стоїть навколішках у болоті,— казав йому щоразу ключар, — голосно молиться і проказує літанії за спасіння вашої душі...

"От негідник!" — подумав Жюльєн. В цю хвилину він почув глухий гомін народу, що підхоплював молитви. Обурення його дійшло до краю, коли він помітив, що й сам ключар ворушить губами, повторюючи латинські слова.

— Там уже починають говорити,— додав ключар,— що у вас, мабуть, зовсім кам'яне серце, коли ви відмовляєтесь від допомоги такого святого чоловіка.

— О моя батьківщино! Скільки в тобі ще варварства! — вигукнув Жюльєн, не тямлячи себе від люті, і він продовжував вголос міркувати, забувши про присутність ключаря.— Цей піп хоче потрапити на сторінки газет, і він таки доможеться свого. Ах, кляті провінціали! В Парижі мені не довелося б зазнати такого приниження. Там і дурисвіти — люди вміліші.

— Впустіть сюди цього святого,— сказав він нарешті ключареві, і лоб його зросився потом.

Ключар перехрестився і з радістю пішов.

Святий отець, як виявилось, був неймовірно потворною і страшенно брудною істотою. Надворі йшов холодний дощ, і від цього в казематі було зовсім темно й ще більше відчувалася вогкість. Піп поліз до Жюльєна в обійми і, звертаючись до нього з умовлянням, мало не пустив сльозу. Підле лицемірство його впадало в око. Ніколи в житті не відчував Жюльєн такої люті.

Не минуло й чверті години після того, як увійшов священик, а Жюльєн уже почував себе жалюгідним боягузом. Вперше смерть з'явилась перед ним, як щось жахливе. Він уявив собі, як тіло його почне розкладатись через два дні після страти... і таке інше, і таке інше.

Він почував, що ось-ось зрадить себе, виявивши свою малодушність, або кинеться на цього попа й задушить його власним ланцюжком, коли раптом йому спало на думку попросити святого отця негайно відслужити за нього добру обідню за сорок франків.

Було вже близько полудня, отже, піп забрався геть.

XLIV

Як тільки він вийшов, Жюльєн розридався; він плакав довго і плакав через те, що якби пані де Реналь була в Безансоні, він признався б їй у своїй малодушності.

І в той час, коли він був охоплений журбою, що його коханої немає з ним, він почув кроки Матильди.

"Найгірше у в'язниці те,— подумав він,— що не можна замкнути своїх дверей".

Все, що казала йому Матильда, тільки дратувало його.

Вона розповіла йому, що в день суду пан де Вально, маючи в кишені призначення на посаду префекта, вирішив обдурити пана де Фрілера і потішити себе, засудивши Жюльєна на смерть.

— "Що це спало на думку вашому другові,— сказав мені тільки що пан де Фрілер,— збуджувати й дратувати дрібну чванливість цієї міщанської аристократії! Навіщо говорив він про касти? Він сам підказав їм, що вони мусять робити в своїх політичних інтересах, ці йолопи й не думали про це і вже готові були пустити сльозу. Але кастові інтереси заслонили в їхніх очах жах смертного вироку. Треба визнати, що пан Сорель дуже наївний у справах. Якщо нам не вдасться виклопотати йому помилування, смерть його буде свого роду самогубством..."

Матильда не могла розказати Жюльєнові те, чого вона й сама ще не підозрівала, а саме: абат де Фрілер, бачивши, що Жюльєн — людина кінчена, вважав за корисне для своїх честолюбних намірів прикласти всіх зусиль, щоб стати його наступником.

Жюльєн, ледве стримуючи свою безсилу лють і досаду, сказав Матильді:

— Підіть відслужіть обідню за спасіння моєї душі і дайте мені хоч хвилину спокою.

Матильда, що вже й так мучилась ревнощами через відвідини пані де Реналь, дізнавшись про її від'їзд, зрозуміла причину поганого настрою Жюльєна і розридалась.

Горе її було щире; Жюльєн бачив це і тільки ще більше дратувався. Він відчув непереборну потребу лишитись на самоті, але як цього домогтись?

Нарешті Матильда, після марних умовлянь і спроб пом'якшити його, пішла; але майже негайно з'явився Фуке.

— Мені треба побути самому,— сказав Жюльєн цьому відданому другові і, побачивши, що той стоїть у нерішучості, додав: — Я обмірковую прохання про помилування... До речі, зроби мені ласку, ніколи не говори зі мною про смерть. Коли мені в той день будуть потрібні якісь особливі послуги, я сам тобі скажу.

Коли Жюльєн нарешті залишився на самоті, він відчув себе ще більш пригніченим і малодушним, ніж раніше. Останні сили, які ще збереглися в цій знесиленій душі, були вичерпані зусиллями приховати свій стан від мадемуазель де Ла-Моль і Фуке.

Надвечір його втішила одна думка:

"Якби цього ранку, в ту хвилину, коли смерть з'явилася переді мною в усій своїй бридоті, мене повели на страту, очі юрби збудили б моє честолюбство; хода моя була б, можливо, трохи напружена, як у несміливого фата, що входить у салон. Дехто з проникливих людей, якби такі знайшлися серед провінціалів, могли б здогадатися про мою малодушність... але ніхто її не побачив би".

І він відчув деяке полегшення. "Тепер я боягуз,— повторював він собі,— але ніхто не дізнається про це.

На другий день його чекала нова, чи не найбільша неприємність. Він уже давно знав, що батько збирається його відвідати. Цього ранку, коли Жюльєн іще спав, старий сивоволосий тесляр з'явився у його казематі.

Жюльєн занепав духом, він чекав найтяжчих докорів. На довершення його терзань, він цього ранку гірко докоряв собі за те, що не любить батька.

"Доля звела нас на землі докупи,— думав він, поки ключар прибирав сяк-так у камері,— а ми зробили стільки зла один одному, що більше й бути не може. Тепер, перед смертю, він прийшов завдати мені останнього удару".

Суворі докори старого посипались на нього зараз же, як тільки вони залишились удвох, без свідків.

Жюльєн не міг стримати сліз. "Яка ганебна малодушність! — казав він сам до себе з люттю.— Він скрізь тепер роздзвонить про те, що я боягуз; як тріумфуватимуть Вально і всі ці жалюгідні лицеміри, що панують у Вер’єрі! Адже це могутні люди у Франції; в їхніх руках усі суспільні блага, всі переваги. До цього часу я принаймні міг сказати собі: хай вони загрібають гроші, хай користуються всіма почестями, зате в мене мужнє серце. Але тепер у них є свідок, якому всі повірять і який почне розголошувати по всьому Вер'єру ще й з різними перебільшеннями, що я

злякався смерті! Вийде так, ніби в цьому випробуванні, зрозумілому всім, я показав себе боягузом".

Жюльєн був мало не в розпачі. Він не знав, як випровадити батька, а прикидатися, та ще так, щоб обдурити цього проникливого старого, було зараз понад його сили.

Він поспішно перебирав у думці всі можливості.

— В мене є заощадження! — раптом вигукнув він.

Цей вигук, що вихопився в нього так до речі, вмить змінив і вираз обличчя старого, і становище Жюльєна.

— Як мені розпорядитись ними? — продовжував Жюльєн уже спокійніше; враження, яке справили його слова, розвіяло його почуття приниженості.

Старий тесляр тремтів від жадібності, боячись прогавити ці гроші, частину яких Жюльєн збирався залишити братам. Старий довго й палко говорив про це. Жюльєнові схотілось покепкувати з нього.

— Ну, так ось: господь бог напоумив мене щодо заповіту. Я залишу по тисячі франків моїм братам, а решту — вам.

— От і добре,— сказав старий,— ця решта належить мені по праву; але раз милосердний господь пом'якшив твоє серце і ти хочеш вмерти добрим християнином, то повинен розплатитись з усіма боргами. Скільки довелося мені витратити на твоє харчування й навчання — про це ти не подумав...

"Ось вона — батьківська любов!" — повторював сам собі Жюльєн з болем у серці, залишившись нарешті сам.

Незабаром з'явився тюремник.

— Пане, після побачення з батьками я завжди приношу моїм постояльцям пляшку доброго шампанського. Воно, звичайно, дорогеньке, шість франків за пляшку, зате серце звеселяє.

— Принесіть три склянки,— сказав Жюльєн з дитячим захопленням,— і запросіть сюди двох в'язнів, які, я чую, прогулюються в коридорі.

Тюремник завів до нього двох галерників-рецидивістів, яких мали повернути на каторгу. Ці бандити були дуже веселі і відзначалися справді надзвичайною хитрістю, сміливістю й самовладанням.

— Дайте мені двадцять франків,— сказав один з них Жюльєнові,— і я розповім вам в усіх подробицях своє життя. Це щось надзвичайне.

— Та це ж буде брехня! — сказав Жюльєн.

— Ні в якому разі,— відповів він,— ось мій приятель, він заздрить моїм двадцятьом франкам і викриє мене, якщо я скажу неправду.

Історія його була справді жахлива. Вона свідчила про безстрашне серце, в якому панує одна єдина пристрасть — гроші.

Коли вони пішли, Жюльєн відчув себе іншою людиною. Весь його гнів проти самого себе зник. Жорстока душевна мука, роз'ятрювана отрутою малодушності, якій він піддався після від'їзду пані де Реналь, перетворилась у глибоку скорботу.

"Якби мене не засліплювала показна зовнішність,— казав він собі,— я б побачив, що в паризьких салонах повно таких самих чесних людей, як мій батько, або таких спритних негідників, як оці галерники. І вони мають рацію: адже ніхто з світських людей не прокидається вранці з думкою: "Як би мені сьогодні пообідати?" А ще пишаються своєю чесністю! А

попадуть у присяжні — гордо засуджують людину за те, що вона вкрала срібний прибор, щоб не померти з голоду. Та коли йдеться про те, щоб висунутись при дворі, щоб здобути чи відібрати міністерський портфель, наші чесні світські пани підуть на будь-які злочини, точнісінько такі самі, як ті, що їх робили ці двоє галерників з крайньої нужди...

Ніякого природного права не існує, цей вислів — застаріла нісенітниця, цілком гідна прокурора, що цькував мене напередодні; його прадід розбагатів на конфіскаціях за часів Людовіка XIV. Право виникає тільки тоді, коли оголошується закон, що забороняє робити певну річ під страхом кари. Поки нема закону, природною є тільки лев'яча сила або потреба живої істоти, яка почуває голод і холод, одне слово — потреба... Ні, люди, що користуються загальною повагою,— це просто шахраї, яким пощастило не пійматися на гарячому. Обвинувач, якого суспільство нацьковує на мене, розбагатів через підлоту... Я вчинив злочин, і тому справедливо засуджений, але, якщо не рахувати цього єдиного мого злочину, Вально, який засудив мене, в сто разів шкідливіший для суспільства, ніж я.

Ну що ж! — додав Жюльєн сумно, але без гніву,— Мій батько хоч і скнарий, але кращий за всіх отих людців. Він ніколи не любив мене. А тепер міра терпіння його переповнилась, бо моя ганебна смерть знеславить його. Цей страх, що не вистачить грошей, це перебільшене уявлення про людську злобу, що зветься скнарістю, дають йому змогу бачити велику втіху в тих трьох-чотирьох сотнях луїдорів, які я можу йому залишити. Коли-небудь у неділю, після обіду, він показуватиме всім заздрісникам у Вер'єрі своє золото.

"За ту ціну,— говоритиме його погляд,— хто з вас не був би радий, щоб синові відрубали голову?"

Ця філософія, може, й була близька до істини, але від неї хотілось умерти. Так минуло п'ять довгих днів, Жюльєн був чемний і лагідний з Матильдою, він бачив, що її терзають ревнощі. Одного вечора він серйозно думав про те, щоб заподіяти собі смерть. Серце його було

сповнене глибокої муки від розлуки з пані де Реналь. Ніщо не вабило його більше ні в реальному житті, ні в уяві. Відсутність усякого руху вже почала впливати на його здоров'я, і в його вдачі з'явилась якась немічна екзальтованість, як в юного німецького студента. Він помалу втрачав мужню гордість, яка відкидає енергійним слівцем недостойні думки, що закрадаються в душу людини в нещасті.

"Я любив правду... А де вона?.. Скрізь саме лицемірство або принаймні шарлатанство, навіть у найдоброчесніших, навіть у найвищих. — І уста його гидливо скривилися...— Ні, людина не може довіритись іншій людині.

Пані де ***, збираючи пожертви на бідних сиріток, запевняла мене, що князь такий-то дав десять луїдорів. Брехня! Та що я кажу! А Наполеон на острові Святої Єлени!.. справжнє дурисвітство — прокламація на користь римського короля.

Боже праведний! Якщо така людина, та ще й у хвилину, коли нещастя суворо закликає її до виконання обов'язку, принижується до шахрайства, чого ж можна чекати від решти жалюгідної породи?

Де ж істина? В релігії... Так,— додав він з гіркою посмішкою, сповненою невимовного презирства,— в устах Маслонів, Фрілерів, Кастанедів... А може, в справжньому християнстві, пастирям якого не слід платити грошей, як не платили апостолам?.. А втім, апостол Павло діставав свою платню в утіхах влади, в промовах, у славі...

Ах, якби на світі існувала істинна релігія! Який я дурень! Мені ввижається готичний собор, його величні вітражі. Мій немічний дух уявляє собі священнослужителя цього собору... Душа моя зрозуміла б його, душа потребує його... Але замість нього я бачу якогось фата з прилизаним волоссям... щось подібне до кавалера де Бовуазі, тільки без його приємності.

Ні, справжній пастир,— це Масільйон,166 це Фенелон...167 Масільйон висвятив Дюбуа.168 А після "Мемуарів" Сен-Сімона і Фенелон для мене став не тим; та якби, зрештою, існував справжній пастир... Тоді б чутливі душі знайшли в світі якусь можливість єднання... Ми не були б такі самотні... Цей добрий пастир говорив би нам про бога. Та про якого бога? Не про цього біблійного бога, дрібного деспота, жорстокого й сповненого жадоби помсти... а про Вольтерового бога, справедливого, доброго, вічного..."

З хвилюванням згадував Жюльєн численні місця з Нового завіту, який знав напам'ять... "Але як же можна, "де зберуться докупи троє", увірувати в це велике ім'я бога після того, як ним так жахливо зловживали наші священики?

Жити в самотності!.. Яка мука!..

Я божеволію і стаю несправедливим,— сказав Жюльєн, вдаривши себе по лобі.— Я самотній отут в казематі, але я жив на землі не самотньо, мене запалювала могутня ідея обов'язку. І цей обов'язок, який я сам собі приписав,— помилявся я чи ні,— був для мене наче стовбур міцного дерева, на який я спирався в бурю; я хитався, я метався, адже, зрештою, я тільки людина... та все-таки я встояв.

Це вогке повітря каземату навіяло на мене думки про самотність...

Але навіщо ж я, проклинаючи лицемірство, сам лицемірю? Адже ж гнітить мене не смерть, не каземат, не вогке повітря, а те, що зі мною нема пані Де Реналь. Якби у Вер'єрі я мусив жити тижнями в підвалах її дому, щоб бачитися з нею,— хіба я нарікав би?"

— Вплив моїх сучасників дається взнаки — сказав він голосно з гірким сміхом.— В розмові з самим собою, за два кроки від смерті, я все ще лицемірю... О дев'ятнадцяте сторіччя!

"... Мисливець стріляє з рушниці в лісі, його здобич падає, він кидається за нею. Його чобіт потрапляв в величезний мурашник, руйнує житло мурашок, розкидає їх самих і їхні яєчка... Найрозумніші філософи з мурашок ніколи не зрозуміють, що то таке було,— чорне, величезне, жахливе, отой чобіт мисливця, що зруйнував їхнє житло з блискавичною швидкістю, після того як розлігся жахливий гуркіт і спалахнуло червонясте світло.

... Так само смерть, життя, вічність — речі дуже прості для того, чиї органи можуть їх сприйняти...

Мушка-одноденка народжується о дев'ятій годині ранку в ясний літній день і вмирає о п'ятій годині вечора; ну, як же вона може зрозуміти, що значить слово "ніч"?

Дайте їй ще п'ять годин існування, і вона побачить і зрозуміє, що таке ніч.

Отак і я — помру в двадцять три роки. Дайте мені ще п'ять років, щоб пожити біля пані де Реналь..."

І він зареготав, як Мефістофель. Що за божевілля міркувати про ці великі питання!

1. Я лицемірю, наче тут хтось є і слухає мене.

2. Я забуваю жити й кохати, коли мені лишається так мало днів... Яке горе! Пані де Реналь нема зі мною, її чоловік, напевне, не пустить її більше у Безансон, щоб вона не знеславила себе.

Ось звідки моя самотність, а зовсім не від того, що немає справедливого, всемогутнього бога, не злого, не мстивого...

Ах, якби він існував!.. Горе мені! Я впав би перед ним на коліна і сказав би: "Я заслужив смерть, але, великий боже, добрий, великодушний боже, поверни мені мою кохану!"

Було вже дуже пізно. Він спокійно поспав дві чи три години, а потім прийшов Фуке.

Жюльєн почував себе сильним і рішучим, як людина, яка ясно бачить, що робиться в її душі.

XLV

— Не хотілося б мені робити бідолашному абату Ша Бернару неприємність і викликати його сюди,— сказав він Фуке,— він після цього не їстиме три дні. Але ж постарайся знайти мені якого-небудь янсеніста з друзів пана Пірара, щоб це був не інтриган.

Фуке тільки й чекав, коли його про це попросять. Таким чином, Жюльєн сумлінно виконував усе, чого вимагає провінційна громадська думка. Завдяки абатові де Фрілеру і навіть незважаючи на поганий вибір духівника, Жюльєн все-таки перебував у в'язниці під покровительством конгрегації. Якби він поводився розумніше, йому б допомогли втекти. Але погане повітря казематy вже справляло свій вплив, розум його слабшав. Яке ж це було для нього щастя, коли до нього повернулась пані де Реналь.

— Мій найперший обов'язок — бути з тобою,— сказала вона, цілуючи його.— Я втекла з Вер’єра.

Перед нею Жюльєн не мав дріб'язкового самолюбства, він розповів їй про свою малодушність. Вона була з ним чарівна й добра.

Увечері, як тільки вона вийшла з в'язниці, вона наказала покликати негайно до своєї тітки того священика, що вхопився за Жюльєна, мов за

свою здобич. Оскільки він нічого іншого не домагався, як заслужити ласки молодих жінок з вищого товариства в Безансоні, пані де Реналь легко вдалося умовити його вирушити на дев'ять днів на прощу в абатство Бре-ле-О.

Нема слів, щоб відтворити безмежне й шалене кохання Жюльєна.

Роздаючи золото й користуючись, навіть зловживаючи, впливом своєї тітки, всім відомої й багатої святенниці, пані де Реналь дістала дозвіл бачитися з Жюльєном двічі на день.

Почувши про це, Матильда мало не збожеволіла з ревнощів. Адже пан де Фрілер признався їй, що при всьому своєму авторитеті він не може до такої міри зневажати пристойність, щоб дати їй можливість бачитися з своїм другом більше як раз на день. Матильда доручила стежити за пані де Реналь, щоб знати кожен її крок. А пан де Фрілер, який мав спритний розум, з усіх сил намагався довести Матильді, що Жюльєн не гідний її.

Та що більше вона терзалася, то дужче кохала його і мало не щодня робила йому жахливі сцени.

Жюльєн за всяку ціну хотів бути чесним з цією сердешною дівчиною, яку він так знеславив, але раз у раз його шалене кохання до пані де Реналь перемагало. Коли йому не вдалося своїми слабими доводами переконати Матильду в тому, що відвідини її суперниці мають зовсім невинний характер, він казав собі: "Тепер уже близький кінець цієї драми, в цьому моє виправдання, якщо я не вмію краще прикидатись.

Мадемуазель де Ла-Моль одержала звістку про смерть маркіза де Круазнуа. Пан де Тале, уславлений своїм багатством, дозволив собі висловити деякі образливі припущення з приводу зникнення Матильди. Пан де Круазнуа зажадав, щоб він узяв свої слова назад. Пан де Тале показав йому одержані ним анонімні листи з подробицями, так

майстерно підібраними, що нещасний маркіз не міг не побачити крізь них істину.

Пан де Тале дозволив собі при цьому деякі жарти, далеко не делікатного характеру. Не тямлячи себе від гніву й горя, пан де Круазнуа так категорично став вимагати пробачення, що мільйонер вирішив битись на дуелі. Дурість перемогла, і юнак, найбільш достойний кохання з усіх молодих парижан, загинув, не доживши й до двадцяти чотирьох років.

Ця смерть справила дивне, болісне враження на знесилену душу Жюльєна.

— Бідний Круазнуа справді порядно і чесно ставився до нас,— казав він Матильді.— Він мусив ненавидіти мене з того часу, коли ви так необережно поводились у салоні вашої матусі, і шукати сутички зі мною; бо ненависть, яка йде на зміну зневазі, звичайно буває несамовита.

Смерть пана де Круазнуа змінила всі плани Жюльєна щодо майбутнього Матильди. Протягом кількох днів він намагався довести їй, що вона мусить одружитись з паном де Люзом.

— Це чоловік несміливий, не такий вже єзуїт,— казав він їй,— і він, безперечно, проситиме вашої руки. Честолюбство його похмуріше й послідовніше, ніж у нещасного Круазнуа, у його рідні немає герцогства, а тому він охоче одружиться з удовою Жюльєна Сореля.

— До того ж з удовою, що зневажає всякі високі почуття,— холодно зауважила Матильда,— бо вона доволі прожила на світі, щоб побачити, як її коханий через півроку зрадив її для другої жінки, винної у всіх їхніх нещастях.

— Ви несправедливі. Паризькому адвокатові, якому доручено клопотатись про моє помилування, ці відвідування пані де Реналь дадуть

чудовий привід для красномовства. Він змалює, як ласкаво піклується про вбивцю його жертва. Це може справити враження, можливо, колись ви ще побачите мене героєм якої-небудь мелодрами...— і таке інше, і таке інше.

Жорстокі ревнощі й цілковита неможливість помсти, нескінченне горе без усякої надії попереду (бо, якщо навіть припустити, що Жюльєн буде врятований,— як завоювати знов його серце?), сором і біль від того, що вона зараз любить більше, ніж будь-коли, свого зрадливого коханця, — все це зробило мадемуазель де Ла-Моль надто мовчазною. Ні зусилля пана де Фрілера, ні грубувата щирість Фуке не могли вивести її з цього стану.

Щодо Жюльєна, то за винятком тих хвилин, які в нього відбирала Матильда, він жив тільки своїм коханням і майже не думав про майбутнє. І такою є незбагненна дія цього почуття, коли воно сягає своєї вершини і в ньому нема ніякої фальші, що й пані де Реналь майже поділяла його безтурботність і тиху радість.

— В минулі дні,— казав їй Жюльєн,— гуляючи з тобою в лісах Вержі, я міг бути таким щасливим, але палке честолюбство заносило мою душу в фантастичні краї. Замість того щоб притиснути до серця твою прекрасну руку, що була так близько коло моїх уст, я забував про тебе, мріючи про майбутнє, я був у полоні тих незчисленних битв, які мав витримати, щоб завоювати якесь нечуване багатство... Ні, я, напевне, так і вмер би, не знаючи, що таке щастя, якби ти не прийшла до мене сюди у в’язницю.

Дві події порушили це спокійне життя. Духівник Жюльєна, хоч він і був янсеністом, не уникнув підступів єзуїтів і, сам того не підозріваючи, зробився їх знаряддям.

Одного разу він прийшов до Жюльєна і сказав йому, що коли він хоче уникнути тяжкого гріха самогубства, то мусить зробити все для того, щоб домогтись помилування. Духовенство має великий вплив у

міністерстві юстиції в Парижі, а тому є дуже легкий спосіб: навернення в лоно церкви з широким розголосом.

— З широким розголосом! — повторив Жюльєн.— Ах, отче, ловлю вас на слові: виходить, і ви граєте комедію, як місіонер!

— Ваша молодість,— поважно продовжував янсеніст,— врода, якою нагородило вас провидіння, навіть мотиви вашого злочину, що й досі лишаються загадкою, героїчні зусилля врятувати вас з боку мадемуазель де Ла-Моль, зрештою, все, аж до дивовижної прихильності, яку виявляє до вас ваша жертва, все це зробило вас героєм в очах молодих безансонських жінок. Вони забули для вас усе, навіть політику... Ваше навернення знайде відгук в їхніх серцях і залишить у них глибокий слід. Ви можете зробити величезну послугу релігії, так невже ж я вагатимусь з тієї дрібної причини, що єзуїти вчинили б так само в подібних умовах! Таким чином вони можуть перешкодити нам і тут, у цьому окремому випадку, де їхня хижість безсила! Ні, так не повинно бути... Сльози, викликані вашим наверненням, знищать згубний вплив десятьох видань безбожних творів Вольтера.

— А що ж залишиться мені тоді,— холодно заперечив Жюльєн,— коли я зневажатиму самого себе? Я був честолюбним і не буду ганити себе за це, я діяв так, як вимагає наш час. Тепер я живу з дня на день. Але я наперед знаю, що відчув би себе дуже нещасним, якби припустився якоїсь підлоти...

Друга подія, що завдала ще більшої прикрості Жюльєнові, була пов’язана з пані де Реналь. Якась приятелька-інтриганка переконала цю наївну й боязку жінку, що її обов'язок — їхати в Сен-Клу і кинутись до ніг короля Карла X.

Вона вже принесла раз найбільшу жертву, наважившись на розлуку з Жюльєном, і після цього насильства над собою для неї мало важила

неприємна перспектива виставити себе на посміховище всьому світу, що раніше було для неї гірше за смерть.

— Я піду до короля, одверто признаюсь, що ти мій коханець; щастя людини, та ще й такої, як Жюльєн, повинно стояти вище від усіх міркувань обачності. Я скажу, що ти зробив замах на моє життя з ревнощів. Є багато випадків, коли за таких обставин життя нещасних юнаків було врятовано людяним заступництвом присяжних або короля.

— Я перестану з тобою бачитись, я накажу не пускати тебе в мою камеру,— скрикнув Жюльєн,— і, звичайно, на другий же день заподію собі смерть, якщо ти зараз же не присягнеш мені, що не зробиш нічого такого, що нас обох виставить на посміх. Ти це не сама придумала — їхати в Париж. Скажи мені, хто ця інтриганка, яка тебе напоумила це зробити...

... Будемо втішатися щастям, поки нам ще лишилось небагато днів цього короткого життя. Сховаємо наше життя від усіх. Мій злочин надто очевидний. В мадемуазель де Ла-Моль в Парижі — великі зв'язки, будь певна, що вона робить все, що в людських силах. Тут, у провінції, проти мене всі багаті й знатні люди. Твій вчинок ще більш роздратує цих багатих і дуже поміркованих людців, яким так легко живеться... Краще не будемо давати приводу для глуму цим Маслонам, Вально і тисячі інших, ще кращих.

Погане повітря каземату ставало зовсім нестерпним для Жюльєна. На його щастя, в той день, коли йому оголосили, що настав час страти, яскраве сонце оживило природу.

Жюльєн почував себе бадьорим і мужнім.

Вдихнути свіже повітря було для нього такою самою насолодою, як для мореплавця ступити на сушу після довгого перебування на морі. "Ну

що ж, усе йде гаразд,— сказав він сам собі,— мужність не залишає мене".

Ніколи ще ця голова не була так сповнена поезії, як тої хвилини, коли лягала на плаху. Найчарівніші хвилини, пережиті колись у лісах Вержі, цілим роєм поставали в його уяві.

Все відбулося просто, пристойно, без будь-якої афектації з його боку.

За два дні до того він сказав Фуке:

— Я не можу ручитись, що не хвилюватимусь, цей каземат такий огидний, тут так вогко, що часом мене трусить лихоманка і я не тямлю себе. Але страху в мене нема, ніхто не бачить, щоб я зблід.

Він заздалегідь домовився, щоб Фуке зранку в день страти вивіз Матильду і пані де Реналь.

— Посади їх обох в одну карету,— сказав він йому,— і нехай кучер щосили жене коней. Вони впадуть в обійми одна одній або проймуться смертельною ненавистю одна до одної. В обох випадках це хоч трохи відверне увагу бідолашних жінок від їхнього страшного горя.

Жюльєн примусив пані де Реналь заприсягтися, що вона житиме й доглядатиме сина Матильди.

— Хто знає? Може, ми й після смерті щось почуваємо,— сказав одного разу Фуке.— Мені хотілося б спочити,— яке це вірне слово — "спочити"! — у тому маленькому гроті на вершині над Вер'єром. Скільки разів, бувало,— я тобі про це розповідав,— забирався на ніч у цей грот; внизу, вдалині, переді мною розстелялись найрозкішніші провінції Франції, і палке честолюбство проймало моє серце; тоді це була моя пристрасть... Одне слово, цей грот і досі дорогий мені, і потім — цього не можна заперечити — він розташований так, що приваблює душу

філософа. Так ось: наші добрі безансонські єзуїти раді з усього нажитись, і коли ти за це вміло візьмешся, вони продадуть тобі мої тлінні останки...

Фуке вдалося домогтися успіху в цій справі. Вночі він сам сидів у себе в кімнаті біля тіла свого друга, коли, на превеликий подив, побачив Матильду. Кілька годин тому він залишив її за десять льє від Безансона. В очах її світилось безумство.

— Я хочу його бачити,— сказала вона.

Фуке не мав сили ні говорити, ні встати з місця. Він пальцем показав їй на великий синій плащ на підлозі; в нього було загорнуте те, що лишилось від Жюльєна.

Вона кинулась на коліна. Спогад про Боніфація де Ла-Моля і Маргариту Наваррську надав їй якоїсь не людської мужності. Тремтячими руками розгорнула вона плащ.

Фуке одвернувся.

Він чув, як Матильда швидко ходить по кімнаті. Вона засвітила кілька свічок. Коли Фуке опанував себе й обернувся, він побачив, що вона поклала перед собою на маленький мармуровий столик голову Жюльєна і цілувала її в чоло.

Матильда провела свого коханого до могили, яку він сам собі обрав. За труною йшло багато священиків; потай від усіх вона їхала в кареті сама, з запнутими вікнами і везла, поклавши собі на коліна, голову чоловіка, якого так кохала.

Пізно вночі процесія дісталась до вершини одної з найвищих гір Юри; і тут, в маленькому гроті, яскраво освітленому безліччю свічок, двадцять священиків відслужили заупокійну месу. Жителі маленьких гірських

селищ, через які проходила процесія, вливались у неї, приваблені небаченим видовищем цієї дивної церемонії.

Матильда з'явилась у довгому жалобному вбранні, а по закінченні відправи за її наказом в натовп було кинуто кілька тисяч п’ятифранкових монет.

Залишившись сама з Фуке, Матильда захотіла власними руками поховати голову свого коханого. Фуке мало не збожеволів з горя.

Матильда подбала про те, щоб цей дикий грот був оздоблений мармуровою скульптурою, замовленою за величезні гроші в Італії.

Пані де Реналь виконала свою обіцянку. Вона не робила замаху на своє життя, але через три дні після страти Жюльєна вона померла, обнімаючи своїх дітей.

I.

Необмежене панування громадської думки,— хоч вона, зрештою, надає свободу,— пов’язане з тією недоречністю, що вона втручається в такі сфери, де їй зовсім нема чого робити, наприклад, у приватне життя. Звідси й виникає та нудьга, яка панує в Америці і Англії. Саме для того, щоб не зачепити ненароком приватного життя, автор і вигадав містечко Вер'єр, а коли йому потрібні були єпископ і суд присяжних, він переніс усе це в Безансон, де сам ніколи не бував.169

1

Зберіть докупи тисячу людей,— це непогано,

Але у клітці їм не буде весело.

Гоббе

2 Барнав, Жозеф-Антуан-П'єр (1761 — 1793) — прихильник конституційної монархії в часи Великої французької революції. Страчений у 1793 р.

3 Туаз — стародавня французька міра довжини.

4 Флері, Клод (1640 — 1723) — французький богослов, автор "Історії церкви".

5 Пані де Монтессон (1737 — 1806) — маркіза, перебувала в таємному шлюбі з герцогом Орлеанським; автор численних драматичних творів.

6 Пані де Жанліс (1746 — 1830) — автор реакційних романів і педагогічних творів, вихователька майбутнього короля Луї Філіппа.

7 Пан Дюкре (1747 — 1824) — брат пані де Жанліс, автор книг з економіки і суднобудівництва.

8

Чи ж винен я, що так воно є?

Макіавеллі

9 "Меморіал Святої Єлени" — записки соратника і секретаря Наполеона (1769 — 1821) Ла Каза про останні роки життя імператора на острові Святої Єлени.

10 Італійська кампанія 1976 року — похід наполеонівської армії в Італію, в якому брав участь Стендаль.

11

Загаянням врятував справу.

Еней

12 "Про папу" Жозефа де Местра — книга французького реакційного філософа і письменника Жозефа-Марі де Местра (1753 — 1821), ідеолога католицизму.

13 Бої біля мосту Лоді, під Арколем і Ріволі — бої, в яких армія Наполеона здобула перемогу над австрійцями.

14 Конгрегація — організації таємного ордену єзуїтів, що діяли особливо активно у Франції у роки Реставрації.

15 "Конституціоналіст" — орган ліберальної буржуазної опозиції у 20-х роках XIX ст., що відіграв чималу роль у боротьбі проти режиму Реставрації.

16 "До зброї!" — слова з "Марсельєзи", пісні великої французької революції. "Марсельєза" стала пізніше гімном Французької республіки.

17

Я вже не знаю, хто я і що роблю.

Моцарт ("Фігаро")

18 "Спорідненість душ" — назва роману Гете.

19 Безанваль, П'єр-Віктор де (1722 — 1791) — автор "Мемуарів", що розповідають про побут і звичаї французького двору XVIII ст.

20 Наочно.

21 "Щоденна газета" — монархічна газета, з 1822 року офіціальний орган правої опозиції — аристократії і духівництва.

22

Зітхання потайне — завжди глибоке.

Як любо поглядом зустрітись тайкома;

Зирнеш — і враз запаленіють щоки.

Байрон, "Дон-Жуан", п. I, стор. 74.

23 Трагічна історія Габрієлі — натяк на середньовічну легенду про Габрієль де Вержі, кохану поета Рауля де Кусі, що загинув у хрестовому поході в 1122 році. Смертельно поранений, він вирвав з грудей своє серце й послав коханій. Але чоловік Габрієлі перехопив гінця, відняв у нього серце рицаря й змусив жінку з'їсти його. Взнавши, що вона з'їла серце коханого, Габрієль вмерла. Ця легенда послужила сюжетом для багатьох літературних творів.

24 Годар, Жан Батіст (1775 — 1823) — видатний французький природознавець, автор численних праць про метеликів.

25 Карл Сміливий (1433 — 1477) — герцог Бургундії, що обстоював феодальну вольницю проти централізаторської політики Людовіка XI.

26

Того ж бо й зраджує нас пристрасть, брате,

Що прагнемо її ми приховати.

Що більше хмар, то більшій буть грозі.

Байрон, "Дон-Жуан", п. I, стор. 73

27

В ній навіть холодність була приємна.

Маленька ручка з трепетом легким

Йому нараз потисла руку чемно

І вислизнула. Потиском таким,

Що натякав на почуття взаємне,

Він був збентежений. О, що ж це з ним?

Невже можливо це?

Байрон, "Дон-Жуан", п. I, стор. 71

28 Сійвс, Емманюель-Жозеф (1784 — 1836) — абат і політичний діяч, член Конвенту; пізніше грав видатну роль за Директорії й сприяв переворотові 18 Брюмера.

29 Сен-Реаль, Сезар де (1630 — 1692) — французький історик і літератор.

30 Полідорі, Луї-Есташ — лікар і вчений початку XIX ст., автор наукових праць.

31

Устами він торкнувся її уст,

З її чола волосся відгорнувши.

Байрон, "Дон-Жуан", п. I, стор. 170

32

О, як нагадує весна любові

Квітневий день мінливий! Любо сяє

Із височіні сонечко привітне,

А тут вже хмара небо закриває.

Шекспір, "Два веронці".

33

Тримай себе в руках, бо клятви всі

Згорять в крові, як на вогні солома.

Шекспір. "Буря", дія IV, явa I

34 Дивіться 130 сторінку.

35

Цьому причиною не ми, а наша слабість,

Та ми так створені, що нас вже не змінить.

Шекспір, "Дванадцята ніч", дія VI, ява II.

36 Малагріда — очевидно, Габрієль Малагріда (1689 – 1761), італійський єзуїт, автор кількох творів релігійного характеру і трьох п’єс, написаних для постановки в єзуїтських коледжах.

37 Лігуорі, Альфонс-Марі де (1696 – 1787) — італійський проповідник, єпископ, засновник католицького ордену лігуристів, автор багатьох творів релігійного змісту, що відзначаються догматизмом і нетерпимістю.

38 Байка про мессіра Жана Шуара — байка Лафонтена "Священик і мрець" про кюре Жана Шуара, який підраховує свої прибутки від похорон, але вмирає сам.

39 Гро — вчитель математики у місті Гренобль, якобінець, що мав значний вплив на свого учня, майбутнього письменника Стендаля, який не раз згадує його в своїх творах.

40 Французькою мовою "срібло" і "гроші" називаються тим самим словом "argent". (Прим. перекл.).

41 Братство св. Йосифа — єзуїтська організація при конгрегації, що мала на меті об’єднання дрібних ремісників, робітників, безробітних, щоб перешкодити проникненню вільнолюбних ідей у їх середовище.

42 За насолоду ходити весь рік з високо піднесеною головою дорого заплачено якоюсь чвертю години, що про неї краще мовчати.

Касті (італ.).

43 Касті, Джанбатіста (1724 – 1803) — італійський абат, поет, що жив з 1798 р. в Парижі й виявив себе як прихильник революції.

44 Дорогий (італ.).

45 Вірте мені (італ.).

46 Контракт співає (італ.).

47 Облога 1674 р. — Облога Безансона під час війни Людовіка XIV з "європейською коаліцією", до якої входили Австрія, Іспанія і Нідерланди.

48 Бізонтій (Bisontium) — латинська назва Безансона.

49 Тому, хто розуміє, треба небагато (лат.).

50 Боссюе, Жак-Бенінь (1627 – 1704) — єпископ і католицький письменник, проповіді якого вважаються класичним зразком французької літератури XVII ст.

51 Арно, Антуан (1612 – 1694) — богослов-янсеніст. Янсенізм — релігійне вчення, виникло у Франції в XVII ст. Янсеністи ревізували основи ортодоксального католицизму.

52 Будь здоров і не забувай мене — латинська формула закінчення листа. (Прим. перекл.).

53 Юнг, Едвард (1683 – 1765) — англійський поет, автор поем, що є зразком так званої "цвинтарної" поезії.

54 Грегуар, Анрі (1750 – 1831) — абат, член конвенту, діяч Французької революції 1789 р.

55 Сікст П'ятий — римський папа (1585 – 1590). — За переказом, був за молодих років пастухом; досягши сану кардинала, протягом п’ятнадцяти років прикидався вмираючим і калікою, щоб здаватись смиренним.

56 Деліль, Жак (1738 – 1813) — французький поет.

57 Безгрішності (лат.).

58 Гверчіно, Джованні Франческо Барбієрі (1591 – 1666) — італійський художник.

59 Подивіться в Луврському музеї картину № 1150 "Франціск, герцог Аквітанський, скидає лати й вдягає чернечу рясу". (Прим. автора).

60 Прекрасно (лат.).

61 Баррем (1640 – 1703) — французький математик, автор популярного підручника елементарної математики.

62 "Попередник" — журнал республіканського напрямку, виходив у Ліоні з 1830 по 1834 р.

63 Алакок, Маргарет-Марія (1647 – 1690) — черниця, що проповідувала культ "Серця Ісусова", проти якого заперечувала значна частина духівництва.

64 В монастирський карцер.

65

О село, коли ж я побачу тебе!

Вергілій

66 Мальмезон — маєток дружини Наполеона Марії-Жозефіни в околицях Парижа. Наполеон часто відвідував цей маєток, коли був консулом.

67 Морері, Луї (1643 – 1680) — французький історик, автор історико-біографічного словника.

68 Я зробив це (лат.).

69 Cela — це (франц.).

70 Соуті, Роберт (1774 – 1843) — англійський поет реакційно-романтичного напряму.

71 Реїна, Франческо (1772 – 1826) — італійський літератор і політичний діяч, що співчував ідеям Французької революції.

72 Абат де Прад (1759 – 1837) — політичний діяч при Наполеоні і в роки Реставрації.

73 Поццо ді Борзо, Карло-Андреа (1764 – 1842) — італійський дипломат, ворог Наполеона.

74 Славнозвісний фокусник. (Прим. автора)

75 Найбільший поет сучасності — мова йде про Беранже, який зазнавав судових переслідувань.

76 Лорд Голланд, Генрі-Річард Вессел-Фокс (1773 – 1840) — англійський політичний діяч, ліберал, співчував Наполеону, намагався пом’якшити його долю на острові Святої Єлени.

77 Герцог де Кастрі (1756 – 1842) — діяч роялістської еміграції.

78 "Фоблаз" — роман французького письменника Луве де Кувре ("Пригоди кавалера де Фоблаза").

79 "Граф Орі" — опера Россіні.

80 Рівароль, Антуан де (1753 – 1801) — реакційний французький політичний діяч і письменник, що емігрував під час революції 1789 р. в Гамбург.

81 Маркіз де Монкад (1586 – 1635) — політичний діяч і воєначальник, автор книг з воєнної історії.

82 Лоу (сер Гудзон) (1769 – 1844) — англійський генерал, тюремник Наполеона на острові Святої Єлени.

83 Бетхерст, лорд Генрі (1762 – 1834) — англійський реакційний політичний діяч, міністр, ворог Наполеона.

84 Локк, Джон (1632 – 1704) — англійський буржуазний філософ-матеріаліст.

85 Прімо, секундо, терціо — по-перше, по-друге, по-третє (лат.).

86 Пелліко, Сільвіо (1789 – 1854) — італійський письменник, автор кількох трагедій, в тому числі "Франчески да Ріміні". Був близький до карбонаріїв.

87 Феретрій — Feretrius (лат.) — "вражаючий" — епітет Юпітера. Стендаль натякає на випадок, коли французький академік, прийнявши цей епітет за ім’я одного з римських володарів, написав його "історію".

88 Конті — молодша паросць родини Бурбонів-Конде.

89 Цей аркуш, написаний 25 липня 1830 року, був надрукований 4 серпня. (Примітка французького видавництва).

90 Сісері, П'єр-Люк Шарль (1782 – 1868) — французький художник-декоратор.

91 Золоте руно — найвищий орден в Іспанії того часу.

92 Це говорить незадоволений. (Примітка Мольєра до "Тартюфа")

93 Кур’є де Мере, Поль-Луї (1772 – 1825) — республіканець і демократ, колишній бонапартівський офіцер. Уславився блискучими памфлетами проти режиму Реставрації, за які був ув’язнений.

94 Делявінь, Казимир (1793 — 1843) — ліберальний драматург і поет; "Маріно Фальєро" — його п’єса, героєм якої в Дізраело Бертуччо.

95 Пішегрю, Шарль (1761 – 1804) — французький генерал часів революції 1789 року, брав участь у змові проти Наполеона. Походив з бідної родини.

96 Карно, Лазар (1753 – 1823) — учений-математик і політичний діяч часів Французької революції, член Конвенту.

97 Веллі, Поль-Франсуа (1709 – 1759) — французький історик.

98 Листи португальської черниці — Стендаль має на думці "Португальські листи Маріанни Алькафасади" — листування молодої черниці з її коханим Шамійї. Ці листи захоплювали Стендаля щирістю й силою почуття.

99 Тальма, Франсуа-Жозеф (1763 – 1826) — уславлений французький актор-трагік.

100 Обіньє, Теодор Агріппа де (1552 – 1630) — поет і історик, автор "Всесвітньої історії", активний учасник релігійних воєн часів Генріха IV, кальвініст.

101 Брантом (П’єр де Бурдей) (1540 – 1614) — автор історико-біографічних книг, що малюють звичаї і типи французького двору XVI ст.

102 "Мемуари" Етуаля — "Мемуари П’єра де л’Етуаля" (1546 – 1611), або "Записки часів Генріха III і Генріха IV" — спогади паризького буржуа, що занотовував усі події, про які йому доводилось чути, не піклуючись про достовірність фактів.

103 Абат Морі (1746 – 1817) — кардинал і французький політичний діяч, що емігрував 1792 р. і повернувся у Францію 1800 р.

104 Всіх інших (італ.).

105 Бассомп’єр, Франсуа де (1579 – 1646) — маршал Франції, дипломат, автор цікавих мемуарів.

106 Леонтіна Фай — відома французька актриса.

107 Дістати табурет — мати право сидіти в присутності короля на офіційних прийомах.

108 Гранвел, або Гранвелла, Антуан (1517 – 1586) — кардинал і перший міністр Іспанії, походив з міста Безансона.

109 Переклад В. Самійленка

110 Пуассі — тюрма для карних злочинців у містечку Пуассі біля Парижа.

111 Фонтан, Луї-Марі (1801 – 1839) — французький журналіст і драматург, ув’язнений 1829 р. за спрямований проти короля памфлет "Скажений баран".

112 Магалон, Жан-Дені (1794 – 1840) — редактор ліберального журналу "Альбом", ув’язнений 1823 р. за гострі виступи проти уряду і єзуїтів.

113 Полковник Карон (1774 – 1822) — був обвинувачений 1820 р. в участі в так званій військовій змові, але виправданий палатою перів. 1822 р. намагався організувати втечу ув’язнених по цій справі, але, спровокований поліцією, був арештований і розстріляний.

114 Жарнак — місто, біля якого в 1569 р. Генріх III, тоді ще герцог Анжуйський, здобув перемогу над армією гугенотів, якою командував Конде.

115 Монконтур — село, біля якого Генріх III у тому ж році розбив військо адмірала де Коліньї.

116 Байлен — місто в Іспанії, де 1808 р. генерал Дюпон підписав акт про капітуляцію французьких військ.

117 Цитата з трагедії Корнеля "Сід": "Красунь багато є, та честь у нас одна-єдина".

118 Абеляр, П'єр (1079 – 1142) — філософ і богослов, що покохав свою учениці Елоїзу, племінницю настоятеля Фюльбера і таємно одружився з нею. Фюльбер найняв негідників, які кастрували Абеляра.

119 Пре-о-Клер — місце в Парижі, де часто відбувались дуелі.

120 Мессінджер, Філіпп (1584 — 1639) — англійський поет і драматург.

121

Серйозним буду я, бо нині сміх

Осуджується. Жарти над пороком,

І ті у нас трактовано за гріх.

Байрон. "Дон-Жуан", п. XIII, стр. 1

122

О, як нагадує весна любові

Квітневий день мінливий. Любо сяє

Із височіні сонечко привітне,

А тут вже хмара небо закриває.

Шекспір. "Два веронці"

123 Ролан де ла Платьєр, Жан-Марі (1734 – 1793) — видатний діяч партії жірондистів, двічі був міністром. У його дружини, Манон Ролан, був політичний салон, вона залишила цікаві мемуари.

124 Чімароза, Доменіко (1749 – 1801) — італійський композитор.

125

Я мушу себе покарати, я мушу себе покарати:

Я надто кохаю тебе... і т. ін. (Італ.).

126 Жан-Поль (псевдонім Йоганна Пауля Фрідріха Ріхтера) (1763 – 1825) — німецький письменник сентиментально-романтичного напряму. Найбільшим успіхом користувався його роман "Гесперіон" (1795), з якого взято даний уривок.

127 "Судова газета" вміщувала звіти судових процесів. В одному з номерів був надрукований звіт про справу Берте, що підказала Стендалю сюжет "Червоного і чорного".

128 Пітт, Вільям (молодший) (1759 – 1806) — англійський прем’єр-міністр; боровся проти революційної, а потім — наполеонівської Франції, провадив реакційну політику.

129 Герцог Веллінгтон (Артур Уелслей) (1769 – 1852) — англійський генерал, командував англо-голландською армією у битві під Ватерлоо.

130 "Глобус" — ліберальний журнал, навколо якого в роки Реставрації групувались письменники-романтики у боротьбі проти класицизму, а потім і ліберали, незадоволені урядом.

131 Клебер, Гош, Журдан, Пішегрю — генерали часів Французької революції 1789 р.

132 Трикольорова кокарда — емблема Французької революції 1789 р.

133 Кателіно, Жак (1759 – 1793) — один з ватажків вандейців, син каменяра.

134 Густав-Адольф (1594 – 1632) — шведський король.

135 Юм, Давід (1711 – 1776) — англійський філософ, економіст, історик.

136 Брум, лорд Генрі (1778 – 1868) — англійський літератор, історик і політичний діяч.

137 Сен-Рок — біля церкви Сен-Рок було багато вбитих під час придушення Наполеоном роялістського повстання проти Директорії 13 вандем'єра (5 жовтня) 1795 р.

138 Дезе де Вейгу, Луї (1768 – 1800) — генерал Французької революції, в 1796 р. протягом двох місяців обороняв Кель.

139 Гувіон Сен-Сір, Лоран (1764 – 1830) — маршал наполеонівської армії, автор мемуарів.

140 Трапіст — член чернецького ордену, заснованого в 1636 р. при монастирі Ла-Трап і відомого своїми суворими аскетичними правилами.

141 Гра слів. Industrie означає французькою мовою і промисловість, і спритність. (Прим. перекл.).

142 Французьку несамовитість (італ.). (Прим. перекл.).

143 Колле, Шарль (1709 – 1783) — популярний французький поет-пісняр і драматург.

144 Камарилья (ісп.) — букв. кліка. Так називали у 20-і роки XIX ст. у Франції групу політичних діячів, що спрямовували дії короля у своїх корисливих цілях.

145

Пойняв холодний спокій Аделіну,

Патриціанський лоск, що не дає

Порушить рівновагу й на хвилину

І почуття виказувать своє.

Так мандарин, зробивши важну міну,

Про речі ті, що навкруг нього є,

Захопленого слова не промовить.

Байрон. "Дон-Жуан", п. XIII, стр. 34

146 Сен-Сімон, Луї де Рувруа, герцог (1675 – 1755) — державний діяч часів Людовіка XIV і Людовіка XV, автор багатотомних мемуарів, що змальовують звичаї і побут тогочасної аристократії.

147 Мюнстерський трактат — у Мюнстері (Німеччина) був підписаний 1648 р. один з двох договорів так званого Вестфальського миру, яким завершилась тридцятилітня війна.

148 Дора, Клод-Жозеф (1508 – 1588) — французький поет.

149 Ліхтенберг, Георг-Крістоф (1742 – 1799) — німецький сатирик і вчений-фізик.

150 Жіроде-Тріозон, Анна-Луї (1767 — 1824) — французький художник, після його смерті було опубліковано його листування і кілька поетичних творів.

151

Чим більше хмар,

Тим більшій буть грозі.

Байрон. "Дон-Жуан", п. I, стр. 73

152 "Таємний шлюб" — опера Чімарози.

153 Якщо доля дозволить (лат.).

154 Смоллет, Тобайас (1721 — 1771) — англійський письменник, автор "Історії Англії".

155 Революція 1688 р. — так звана "славна" англійська революція, що закінчилась компромісом між буржуазією і дворянством.

156

Відтепер я не скажу ні слова.

Шекспір. "Отелло"

157 Стерн, Лоуренс (1713 – 1768) — англійський письменник-просвітитель, автор романів "Сентиментальна подорож", "Трістрам Шенді" та ін.

158 Втеча де Лавалетта — граф Антуан-Марі де Лавалетт, наполеонівський генерал, що був присуджений до страти після "Ста днів", але втік з тюрми з допомогою своєї дружини.

159 Шеврез, Марі де Роган-Монбазон де (1600 – 1679) — герцогиня, відіграла велику роль у русі Фронди і в змові проти кардиналів Рішельє і Мазаріні.

160 Лонгевіль, Анна-Женевьєва де (1619 – 1679) — герцогиня, відіграла велику роль у русі Фронди.

161 Сент-Бев, Шарль-Огюстен (1804 – 1869) — видатний французький критик.

162 "Велике може бути" — Стендаль має на думці фразу, нібито вимовлену письменником Рабле перед смертю — "Я йду по велике може бути".

163 Ротру, Жан де (1606 – 1650) — французький поет і драматург. Стендаль часто згадує у своїх творах його трагедію "Вячеслав".

164 Манюель, Жак-Антуан (1775 – 1827) — політичний діяч, ліберал, учасник революції 1789 року. В 1793 р. пішов добровольцем в армію і брав участь в італійських походах Наполеона.

165 Бельфегор — міфологічний біблійний образ, використаний у новелах Лафонтена і Макіавеллі, спрямованих проти жінок і шлюбу.

166 Масільйон, Жан-Батіст (1663 – 1742) — проповідник і оратор, що засуджував надмірні розкоші двору й звертав увагу на тяжке становище народу.

167 Фенелон (Франсуа де Саліньяк де ла Мот) (1651 – 1715) — архієпископ, письменник, автор кількох політичних, богословських і педагогічних трактатів. Протиставляв деспотизмові королівської влади ідеал освіченого монарха.

168 Дюбуа, Гільйом (1656 – 1723) — кардинал, висвячений у сан єпископа Масільйоном.

169 Примітка автора.